

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

**Ο ρόλος της ταυτότητας στην αναπαραστασιακή ιστορική διαδρομή του
συγκρουσιακού δίπολου Αριστερά – Δεξιά στην Ελλάδα**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Παναγιώτα Ν. Ροπόκη

Αθήνα, 2022

Τριμελής Επιτροπή

Άννα Μαντόγλου, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Ξένια Χρυσόχου, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Μέλος)

Νίκη Μαρωνίτη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Μέλος)

Copyright © Παναγιώτα Ν. Ροπόκη, 2022

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διδακτορικής διατριβής εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διδακτορικής διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

*Στον αγαπημένο μου παππού,
Διονύση*

Συντομογραφίες

ΑΕΠ: Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν

ΑΝΕΛ: Ανεξάρτητοι Έλληνες

Δ.Ε.: Δημοκρατικής Ένωσης

ΔΝΤ: Διεθνές Νομισματικό Ταμείο

Ε.Ε.: Ευρωπαϊκή Ένωση

Ε.Κ.: Ένωση Κέντρου

ΕΑΜ: Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο

ΕΑΡ: Ελληνική Αριστερά

ΕΔΑ: Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά

ΕΔΕΣ: Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος

ΕΛΑΣ: Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός

ΕΡΕ: Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση

ΕΣΣΔ: Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών

ΙΔΕΑ: Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών

ΚΙΝΑΛ: Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα - Κίνημα Αλλαγής

ΚΚΕ: Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος

ΚΚΕ-εσ.: Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος εσωτερικού

ΛΑΟΣ: Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός

ΝΔ: Νέα Δημοκρατία

ΟΝΕ: Οικονομική και Νομισματική Ένωση

ΠΑΣΟΚ: Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα

ΣΥΡΙΖΑ: Συνασπισμός Ριζοσπαστικής Αριστεράς - Προοδευτική Συμμαχία

Ευχαριστίες

Αν και οι ευχαριστίες συνήθως φαντάζουν επιτηδευμένες, είναι, όμως, οι πιο σημαντικές για την αναγνώριση όλων αυτών που συνέτρεξαν και συνέβαλαν στην ολοκλήρωση μιας προσπάθειας και ενός έργου. Κάθε τι που κάνουμε στη ζωή, κρύβει στις σκιές και στα σκοτάδια τις προσπάθειες, τη συμπαράσταση, το μόχθο και τον ιδρώτα κάποιων άλλων. Γιατί στη ζωή, μπορεί πολλές φορές έτσι να νιώθουμε, αλλά δεν είμαστε ποτέ μόνοι. Εγώ υπήρξα από τους τυχερούς και είχα πάντα δίπλα μου ανθρώπους, συνοδοιπόρους στα όνειρά μου. Γι' αυτό, και για πολλά ακόμα, οφείλω ένα εκ καρδίας ευχαριστώ πρωτίστως στην οικογένειά μου, τους γονείς μου και το σύζυγό μου, χωρίς την ανιδιοτελή και ειλικρινή στήριξη και αγάπη των οποίων τίποτα δεν θα ήταν δυνατό. Ευχαριστώ ακόμα την δεύτερη, πνευματική μου οικογένεια, του Παντείου, για όλα τα εφόδια που μου παρείχε απλόχερα, κυρίως για να μάθω να αμφισβητώ και να σκέφτομαι κριτικά. Κυρίως ευχαριστώ την καθηγήτρια και επόπτριά μου, κα Άννα Μαντόγλου, για τις ευκαιρίες που μου χάρισε και για τον καινούργιο κόσμο που άνοιξε μπροστά μου, με όλη της την αγάπη.

Αφιερώνω το πόνημα αυτό στον αγαπημένο μου παππού Διονύση, που με έμαθε να αγαπώ το *σκέπτεσθαι* και το *γιγνώσκειν*.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή.....	14
Ορισμός του Αντικειμένου	14
Δομή	18
Πρωτοτυπία έρευνας	19
Μεθοδολογικές παρατηρήσεις	20

I. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Κεφάλαιο 1: Ιστορικο-πολιτικό πλαίσιο.....	24
1.1. Διασαφήνιση στόχων.....	24
1.2. Μεσοπόλεμος – Κατοχή – Εμφύλιος.....	27
1.3. Η Μεταπολεμική Περίοδος (1950 – 1967).....	34
1.3.1. Η Αναδομημένη Δεξιά – Ελληνικός Συναγερμός (1950-1956).....	34
1.3.2. Η Ηγεμονία Καραμανλή – ΕΡΕ (1956-1963).....	37
1.3.3. Η Άνοδος του Κέντρου και η Πορεία προς τη Χούντα (1963-1967).....	39
1.4. Η Χούντα των Συνταγματαρχών (1967-1974).....	41
1.5. Η Περίοδος της Μεταπολίτευσης (1974 – 2009).....	44
1.5.1. Πρώιμη και ενδιάμεση μεταπολίτευση (1974-1996).....	44
1.5.2. Ύστερη μεταπολίτευση (1996-2009).....	53
1.5.3. Η εποχή της κρίσης (2009 – 2018).....	54
Κεφάλαιο 2: Προσδιορισμός της Πολιτικής Ταυτότητας.....	63
2.1. Ορισμός του Αντικειμένου.....	63
2.2. Η Πολιτική Ιδεολογία.....	65
2.3. Η Διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς.....	69
2.3.1. Κοινωνική vs ατομική ιδεολογία.....	72
2.3.2. Η σημασία της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς.....	74
2.4. Πολιτική Ιδεολογία και Θεωρίες Προσωπικότητας και Ατομικών Διαφορών.....	79
2.5. Κοινωνιο-Γνωστική Προσέγγιση Ιδεολογίας.....	82
2.6. Κοινωνικοπολιτικές Θεωρίες.....	89
2.7. Η Δομή και το Περιεχόμενο της Πολιτικής Ιδεολογίας.....	94
2.7.1. Δομή Πολιτικής Ιδεολογίας.....	94
2.7.2. Δομικές Προσεγγίσεις.....	96
2.7.3. Περιεχόμενο Πολιτικής Ιδεολογίας.....	98
2.8. Η Κοινωνιοψυχολογική Προσέγγιση.....	99

Κεφάλαιο 3: Το Κοινωνιοψυχολογικό Πλαίσιο.....	103
3.1. Η Θεωρία των Κοινωνικών Αναπαραστάσεων.....	103
3.1.1. Αντικειμενοποίηση και Επικέντρωση.....	107
3.1.2. Κοινωνικές vs Συλλογικές Αναπαραστάσεις.....	109
3.1.3. Δομή των Κοινωνικών Αναπαραστάσεων.....	111
3.2. Κοινωνικές Αναπαραστάσεις και Κοινωνική Ταυτότητα.....	117
3.3. Γενεακό Φαινόμενο.....	121
3.4. Η Μνήμη ως Κοινωνικές Αναπαραστάσεις.....	125
3.5. Κοινωνική Λήθη.....	130

II. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

Κεφάλαιο 4: Κοινωνικές Αναπαραστάσεις της Αριστεράς – Δεξιάς.....	138
4.1. Εισαγωγή.....	138
4.2. Μέθοδος.....	140
4.2.1. Το Πλαίσιο των Συνεντεύξεων.....	141
4.2.2. Το Δείγμα.....	142
4.2.3. Τόπος και Χρόνος Διεξαγωγής.....	143
4.2.4. Διαδικασία και Περιγραφή Υλικού.....	143
4.2.4.1. <i>Ημιδομημένη Συνέντευξη.....</i>	<i>143</i>
4.2.4.2. <i>Ανάλυση Υλικού και Εντοπισμός των Θεμάτων.....</i>	<i>145</i>
4.3. Αποτελέσματα: Κοινωνικές Αναπαραστάσεις Αριστεράς – Δεξιάς.....	146
4.3.1. Κοινωνικές Αναπαραστάσεις Δεξιάς.....	147
4.3.2. Κοινωνικές Αναπαραστάσεις Αριστεράς.....	151
4.3.3. Αναπαράσταση Απόρριψης Δίπολου.....	158
4.3.4. Αναπαράσταση των Ομοιοτήτων και των Διαφορών της Αριστεράς και της Δεξιάς.....	164
4.3.5. Πολιτικό Πρόγραμμα Αριστεράς – Δεξιάς.....	168
4.3.5.1. <i>Πολιτικό Πρόγραμμα Δεξιάς.....</i>	<i>168</i>
4.3.5.2. <i>Πολιτικό πρόγραμμα Αριστεράς.....</i>	<i>173</i>
4.4. Συζήτηση.....	179

Κεφάλαιο 5: Οι Κοινωνικές Αναπαραστάσεις της Αριστεράς – Δεξιάς:	
Αντικειμενοποίηση και Επικεντρώσεις.....	188
5.1. Εισαγωγή.....	188
5.2. Υποθέσεις.....	189
5.3. Μέθοδος.....	191
5.3.1. Συμμετέχοντες.....	191
5.3.2. Διαδικασία.....	192
5.3.3. Μετρήσεις.....	192
5.3.3.1. <i>Δημογραφικά Στοιχεία.....</i>	<i>192</i>

5.3.3.2. Αναπαραστάσεις Αριστεράς και Δεξιάς.....	193
5.3.3.3. Πολιτική Ταυτότητα.....	194
5.3.3.4. Προτίμηση Πολιτικού Κόμματος.....	194
5.3.3.5. Στατιστική Επεξεργασία.....	195
5.4. Αποτελέσματα.....	196
5.4.1. Περιεχόμενο Κοινωνικής Αναπαράστασης Αριστεράς – Δεξιάς.....	196
5.4.1.1. Αριστερά.....	196
5.4.1.2. Δεξιά.....	199
5.4.2. Κοινωνική Ταυτότητα και Περιεχόμενο Αναπαράστασης Αριστεράς – Δεξιάς.....	200
5.5. Συζήτηση.....	205
5.5.1. Αντικειμενοποίηση Αριστεράς – Δεξιάς: Το περιεχόμενο της Κοινωνικής Αναπαράστασης.....	205
5.5.2. Οι Κοινωνιοψυχολογικές Επικεντρώσεις: Φύλο, Γενιά και Πολιτική Ταυτότητα.....	213
Κεφάλαιο 6: Η Αναπαράσταση του Τέλους των Ιδεολογιών.....	224
6.1. Εισαγωγή.....	224
6.2. Υποθέσεις.....	225
6.3. Μέθοδος.....	227
6.3.1. Συμμετέχοντες και Διαδικασία.....	227
6.3.2. Μετρήσεις.....	228
6.3.2.1. Δημογραφικά Στοιχεία.....	228
6.3.2.2. Αναπαράσταση Τέλους Ιδεολογιών.....	229
6.3.2.3. Πολιτική Ταυτότητα.....	229
6.3.2.4. Πρωτοτυπικές Ιδέες Αριστεράς – Δεξιάς.....	229
6.3.3. Στατιστική Ανάλυση.....	230
6.4. Αποτελέσματα.....	231
6.4.1. Παραγοντική Ανάλυση και μη Παραμετρικές Διαδικασίες.....	231
6.4.2. Πολλαπλή Γραμμική Παλινδρόμηση.....	237
6.5. Συζήτηση.....	244
6.5.1. Η Επίδραση του Φύλου.....	244
6.5.2. Το Γενεακό Φαινόμενο.....	248
6.5.3. Πολιτική Ταυτότητα και το Τέλος των Ιδεολογιών.....	257
Συμπεράσματα.....	264
Σύνοψη – Γενικά Συμπεράσματα.....	264
Επίλογος.....	280
Περιορισμοί και Προοπτικές Μελλοντικής Έρευνας.....	285
III. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ.....	287
IV. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ.....	334

Πίνακες

Πίνακας 4.1. Οι Κοινωνικές Αναπαραστάσεις της Δεξιάς.....	148
Πίνακας 4.2. Κοινωνικές Αναπαραστάσεις Αριστεράς.....	152
Πίνακας 4.3. Λόγοι Απόρριψης Διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς ως Παρωχημένης..	158
Πίνακας 4.4. Διαφορές Αριστεράς – Δεξιάς βάσει Αντιθετικών Ζευγών.....	164
Πίνακας 4.5. Αναπαραστάσεις Πολιτικού Προγράμματος Δεξιάς.....	169
Πίνακας 4.6. Κοινωνικές Αναπαραστάσεις Πολιτικού Προγράμματος Αριστεράς..	174
Πίνακας 5.1. Πολιτικό κόμμα που δήλωσαν οι συμμετέχοντες ότι ψήφισαν στις τελευταίες εκλογές.....	195
Πίνακας 5.2. Συχνότητα θεματικών κατηγοριών της Αριστεράς και της Δεξιάς.....	197
Πίνακας 5.3. Αυτόματη Ιεραρχική Ανάλυση των Λεκτικών Δεδομένων για την Αριστερά και τη Δεξιά.....	204
Πίνακας 6.1. Παραγοντική Ανάλυση Κύριων Συνιστωσών της Κλίμακας του Τέλους των Ιδεολογιών.....	231
Πίνακας 6.2. Αποτελέσματα ελέγχου Kruskal-Wallis των διαφοροποιήσεων στις τιμές των παραγόντων ως προς την πολιτική αυτό-τοποθέτηση.....	234
Πίνακας 6.3. Αποτελέσματα ελέγχου Mann-Whitney των διαφοροποιήσεων στις τιμές των παραγόντων ως προς τις πρωτοτυπικές ιδέες Αριστεράς – Δεξιάς.....	235
Πίνακας 6.4. Αποτελέσματα ελέγχου Kruskal-Wallis των διαφοροποιήσεων στις τιμές των παραγόντων ως προς την ηλικία.....	236
Πίνακας 6.5. Αποτελέσματα ελέγχου Mann-Whitney των διαφοροποιήσεων στις τιμές των παραγόντων ως προς το φύλο.....	237
Πίνακας 6.6. Αποτελέσματα πολλαπλής γραμμικής για την απόρριψη της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς.....	239
Πίνακας 6.7. Αποτελέσματα πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης για την υπεράσπιση της Δεξιάς.....	241

Πίνακας 6.8. Αποτελέσματα πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης για τη συνεργασία Αριστεράς – Δεξιάς	243

Διαγράμματα

Διάγραμμα 1. Παραγοντικό διάγραμμα (1, 2) των αναπαραστάσεων για την Αριστερά – Δεξιά	201

Περίληψη

Η παρούσα εργασία διερευνά το περιεχόμενο των κοινωνικών αναπαραστάσεων του δίπολου της Αριστεράς – Δεξιάς και το ρόλο της ταυτότητας στη διαμόρφωση και ιστορική του εξέλιξη, μεταπολεμικά στην Ελλάδα. Βασική προϋπόθεση για την αναπαραστασιακή μελέτη του δίπολου είναι η ιστορικο-πολιτική του προσέγγιση και η τοποθέτησή του στο χώρο και το χρόνο. Ακολουθεί η βιβλιογραφική ανασκόπηση των εννοιών της Αριστεράς και της Δεξιάς μέσα από την επιστημονική προοπτική των θεωριών της πολιτικής ιδεολογίας και πολιτικής ταυτότητας. Εν συνεχεία, ορίζεται το κοινωνιοψυχολογικό πλαίσιο της έρευνας, μέσα από την παρουσίαση των θεωριών των κοινωνικών αναπαραστάσεων, της κοινωνικής μνήμης και λήθης και του γενεακού φαινομένου. Η θεωρητική επισκόπηση του παρόντος ζητήματος εργασίας οδήγησε στη διατύπωση ερευνητικών ερωτημάτων και υποθέσεων, τα οποία ελέγχθηκαν μέσα από την υλοποίηση εμπειρικής έρευνας και το συνδυασμό ποιοτικών και ποσοτικών μεθόδων.

Η μελέτη των αναπαραστάσεων της Αριστεράς – Δεξιάς βασίστηκε αρχικά στη διεξαγωγή 30 ημιδομημένων συνεντεύξεων. Η θεματική ανάλυση ανέδειξε την αντιθετική φύση του δίπολου της Αριστεράς – Δεξιάς, με την αναπαράσταση να δομείται κατά κύριο λόγο γύρω από την αντίθεση προοδευτισμός/συντηρητισμός και επιδίωξη/αντίσταση στην κοινωνική αλλαγή, αντίστοιχα. Επίσης, αναδύθηκε η αναπαράσταση του τέλους των ιδεολογιών και η πρόσληψη της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς ως παρωχημένης.

Στη βάση των δεδομένων που προέκυψαν από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση και την ποιοτική έρευνα κατασκευάστηκε ένα ερωτηματολόγιο που συμπληρώθηκε από 400 άνδρες και γυναίκες, τριών ηλικιακών ομάδων (20-30 ετών, 40-55 ετών, άνω

των 60 ετών). Και από τα ποσοτικά δεδομένα προέκυψε η συγκρουσιακή σχέση που χαρακτηρίζει το δίπολο της Αριστεράς – Δεξιάς, το οποίο αναπαρίσταται γύρω από αντιθετικές διαστάσεις, με κεντρική τη διάσταση της επιδίωξης έναντι της αντίστασης στην κοινωνική αλλαγή. Η Δεξιά φαίνεται να έχει μετατοπιστεί ιδεολογικά προς την υποστήριξη της διεύρυνσης της ισότητας και να προβάλλει με μια πιο σύγχρονη, αξιολογικά θετική εικόνα σε σχέση με το παρελθόν, αλλά και συγκριτικά με την Αριστερά, η αναπαράσταση της οποίας φαίνεται να παραμένει σχετικά σταθερή. Ακόμη, σημαντική υπήρξε η επίδραση της πολιτικής ταυτότητας, με τους αριστερούς να αναπαριστούν αρνητικά τη Δεξιά και θετικά την Αριστερά, και αντίστροφα. Τα αποτελέσματα αυτά αναδεικνύουν, αφενός, τη δυναμική των αναπαραστάσεων στην κατασκευή της πραγματικότητας, αφετέρου, τη συγκρουσιακή σχέση της Αριστεράς – Δεξιάς, συνιστώντας τες πολεμικές αναπαραστάσεις, μειωμένης έντασης σε σχέση με το παρελθόν. Η δεξιά πολιτική ταυτότητα προβάλλει ως πιο ευκρινής και συμπαγής σε σχέση με την αριστερή πολιτική ταυτότητα, η οποία φαίνεται περισσότερο κατακερματισμένη.

Ως προς την αναπαράσταση του τέλους των ιδεολογιών, οι γυναίκες απορρίπτουν το δίπολο της Αριστεράς – Δεξιάς, θεωρώντας το παρωχημένο. Τα αποτελέσματα αυτά παραπέμπουν στον έμφυλο χαρακτήρα της πολιτικής και σε στερεοτυπικές αντιλήψεις που θέλουν τις γυναίκες να ενδιαφέρονται λιγότερο για την πολιτική και να είναι λιγότερο συμμετοχικές. Παράλληλα, οι μεγαλύτερες γενιές αναφέρονται στην έκλειψη της σύγκρουσης της Αριστεράς – Δεξιάς, αποτέλεσμα που αναδεικνύει την επίδραση των πολιτικών σύγκλισης των κομμάτων στην σταδιακή αποδυνάμωση της διάκρισης, ως φορέα ιδεολογικο-πολιτικών ταυτίσεων.

Τέλος, η πολιτική ταυτότητα καθορίζει τις αναπαραστάσεις για το τέλος των ιδεολογιών, καθώς φαίνεται οι αριστεροί και οι δεξιοί να θεωρούν ότι το δίπολο συνεχίζει να υφίσταται, σε αντίθεση με τα άτομα που τοποθετούνται στο κέντρο και το θεωρούν παρωχημένο. Η ίδια η τοποθέτηση στο κέντρο, άλλωστε, τείνει στις μέρες μας να σηματοδοτεί την άρνηση ταύτισης με όρους Αριστεράς – Δεξιάς. Η διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς αναδεικνύεται σε μια εξαιρετικής σημασίας διάσταση των διαδικασιών ιδεολογικο-πολιτικών ταύτισεων, με την αποδυνάμωσή της να έχει συντελέσει, όχι στο τέλος της ιδεολογίας, αλλά στην κρίση της πολιτικής.

Λέξεις κλειδιά: πολιτική ταυτότητα, κοινωνικές αναπαραστάσεις, αριστερά, δεξιά, τέλος ιδεολογιών, κρίση πολιτικής

Εισαγωγή

Ορισμός του Αντικειμένου

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι η μελέτη των επιδράσεων της κοινωνιοψυχολογικής ταυτότητας των κοινωνικών υποκειμένων στις *αναπαραστάσεις* για το δίπολο της Αριστεράς – Δεξιάς, όπως αυτές διαμορφώνονται μεταπολεμικά στην Ελλάδα. Ειδικότερα, χρησιμοποιώντας ως όργανα ανάλυσης κεντρικές θεωρίες της κοινωνικής ψυχολογίας, και εστιάζοντας στην προβληματική των κοινωνικών αναπαραστάσεων, της κοινωνικής μνήμης και λήθης και της κοινωνικής ταυτότητας, θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε το περιεχόμενο και τις διαστάσεις συγκρότησης της Αριστεράς και της Δεξιάς και να αναδείξουμε τον τρόπο με τον οποίο επιμέρους πτυχές της ταυτότητας, όπως το φύλο, η ηλικία και οι ιδεολογικο-πολιτικές πεποιθήσεις, επηρεάζουν τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα νοηματοδοτούν την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα.

Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις αποτελούν μορφές σκέψης, που παρεμβαίνουν στο γνωστικό σύστημα και σε ένα μεγάλο βαθμό το καθορίζουν. Συνιστούν *«το προϊόν μιας ολόκληρης ακολουθίας επεξεργασιών και μετασχηματισμών που συμβαίνουν μέσα στο χρόνο και εμφανίζονται ως επιτεύγματα διαδοχικών γενεών»* (Moscovici, 1984, σ. 10). Το παρελθόν των κοινωνικών υποκειμένων, οι βιωμένες εμπειρίες τους, οι ιδέες, οι γνώσεις και οι πεποιθήσεις τους παραμένουν ενεργές στο παρόν, μετασχηματίζοντας και ανα-κατασκευάζοντας τη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα, γεγονός που αναδεικνύει τη δυναμική των κοινωνικών αναπαραστάσεων και τη συμβολή τους στη διαμόρφωση του είδους των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων (Moscovici, 1984).

Σε αυτό το πλαίσιο, η έννοια της κοινωνικής μνήμης δεν παραπέμπει σε μια αποκλειστικά ενδοατομική διεργασία, αλλά ορίζεται η ίδια ως αναπαράσταση ενός βιωμένου ή μακρινού παρελθόντος με όρους κοινωνικούς, όπως η ίδια η αναπαράσταση προστάζει. Η μνήμη είναι πρωτίστως κοινωνική, καθώς βασίζεται στην ανάγκη για επικοινωνία με τους σημαντικούς άλλους και ενδυναμώνεται διαρκώς μέσα από χωροχρονικά σημεία αναφοράς και από τη γλώσσα (ως βασική προϋπόθεση για την ίδια την ύπαρξη της μνήμης), αυτά που ο Halbwachs (1925/1976) ονόμασε κοινωνικά πλαίσια της μνήμης.

Ακόμη, μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κοινωνική *λήθη* η οποία αφορά μια άλλη, *κρυφή* πλευρά της μνήμης. Η λήθη είναι η ίδια μια μορφή κοινωνικής σκέψης, είναι στην ουσία μνήμη, μη ηθελημένη. Πολλές φορές θέλουμε να ξεχάσουμε γεγονότα του παρελθόντος. Το παρελθόν μιας ομάδας δεν είναι πάντοτε λαμπρό, ευχάριστο, ηρωικό. Αντίθετα, η αποδοχή του μπορεί να αποδειχθεί εξαιρετικά επίπονη διαδικασία (Haas, 2002; Haas & Jodelet, 2000). Σε αυτή τη βάση, η λήθη δεν είναι τυχαία, αλλά σκόπιμη και συστηματική. Αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της μνήμης και απαντά σε μια στρατηγική επιλεκτικής ενθύμησης των στοιχείων του περιβάλλοντος. Γεγονότα που μας δημιουργούν άγχος, μας στενοχωρούν, βάζουν σε κίνδυνο την εικόνα που έχουμε για τον εαυτό μας και ακόμη περισσότερο αυτήν που έχουν οι άλλοι για εμάς, γεγονότα που απειλούν την ακεραιότητά μας και είναι ντροπιαστικά για την κοινωνική μας ταυτότητα, αποσιωπώνται, καταδικάζονται στην ανυπαρξία, σε έναν χώρο απαγορευμένο αλλά και σωτήριο για την επιβίωση του ατόμου, στον χώρο της λήθης (Μαντόγλου, 2010).

Η λειτουργία της μνήμης, λοιπόν, δεν αφορά μια παθητική διεργασία, καθώς παρεμβαίνει στο παρόν, ενώνοντας την ομάδα με το παρελθόν της και ενισχύοντας

παράλληλα τη συνοχή των μελών της. Εξασφαλίζει στα άτομα τη συνέχεια, αποκαλύπτει στοιχεία της ταυτότητας της ομάδας και θέτει τις ρίζες της για το μέλλον (Haas & Jodelet, 2000). Ταυτόχρονα, τα άτομα θυμούνται μέσα από τις διάφορες κοινωνικές τους υπαγωγές. Κατασκευάζουν τις μνήμες τους στο παρόν σε συνάρτηση με τις κοινωνικές θέσεις που κατέχουν (Μαντόγλου, 2010). Μνήμη και ταυτότητα συζευγνύονται. Η μια συμμετέχει στον καθορισμό της άλλης, χωρίς να υπάρχουν ευδιάκριτα όρια για το πού αρχίζει ή/και τελειώνει ο ρόλος της καθεμιάς. Ως έκφραση των συλλογικών εμπειριών, η μνήμη προσδιορίζει την ομάδα, την τοποθετεί μέσα στο χρόνο και την ακατάληπτη ροή του και καθορίζει τις προσδοκίες της για το μέλλον (Misztal, 2003).

Τα άτομα, ως μέλη κοινωνικά οργανωμένων συνόλων, αυτο-προσδιορίζονται μέσα από την ένταξή τους σε κοινωνικές ομάδες. Στη βάση αυτών των κοινωνικών κατηγοριοποιήσεων τα άτομα αποκτούν μια ταυτότητα, η οποία ενέχει κεντρική θέση στην αξιολόγηση του εαυτού (Tajfel & Turner, 1979). Υπό αυτήν την έννοια, η θετική ή αρνητική αξιολογική σήμανση των ομάδων υπαγωγής των ατόμων διαμορφώνουν την κοινωνική τους ταυτότητα, καθορίζοντας τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους, οργανώνουν τις δραστηριότητές τους, τις σχέσεις τους με τους άλλους, το τι μοιράζονται και κατά πόσο διαφέρουν από αυτούς. Προς αυτήν την κατεύθυνση η απόκτηση και διατήρηση μιας θετικής ταυτότητας κρίνεται ζωτικής σημασίας και καθορίζεται από το αποτέλεσμα των διαδικασιών διομαδικής σύγκρισης (Wetherell, 2005).

Παράλληλα, πολύ συχνά διαφορετικές κοινωνικές ομάδες που χαρακτηρίζονται από συγκρουσιακές σχέσεις καλούνται να ζήσουν και να αλληλεπιδράσουν σε ένα κοινό περιβάλλον. Η ιστορία των μεταξύ τους σχέσεων

παρέχει σημαντικές πληροφορίες για τη στάση της μιας απέναντι στην άλλη. Καθίσταται, λοιπόν, ιδιαίτερα σημαντικός ο τρόπος με τον οποίο οι ομάδες αναπαριστούν την ιστορία τους και πώς αυτές οι αναπαραστάσεις καθορίζουν την ταυτότητα της ομάδας (Bikmen, 2013). Τελικά, οι συμπεριφορές που υιοθετούν τα άτομα δεν καθορίζονται από τις αντικειμενικές συνθήκες, αλλά από τον τρόπο με τον οποίο τα ίδια προσλαμβάνουν μια κατάσταση. Δηλαδή, οι αναπαραστάσεις είναι αυτές που καθορίζουν τη συμπεριφορά των κοινωνικών υποκειμένων (Abric, 1987).

Η πολιτική ταυτότητα, ως μια επιμέρους πτυχή της ταυτότητας των κοινωνικών υποκειμένων, αναφέρεται σε ένα σύστημα ιδεολογικών πεποιθήσεων και αξιών (Freeden, 2003; Stone & Schaffner, 1974/2002), που κατά κύριο λόγο συγκροτείται στη βάση του διπολικού σχήματος της Αριστεράς – Δεξιάς, η ισχύς του οποίου, ωστόσο, τείνει να αμφισβητείται στις μέρες μας (Jost, 2009; Jost & Sidanius, 2004; Κωνσταντινίδης, 2007).

Σε αυτό το πλαίσιο, καθίσταται ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η μελέτη της εξέλιξης της πολλαπλότητας των αναπαραστάσεων που δομούν την πολιτική ταυτότητα των κοινωνικών υποκειμένων. Επιχειρώντας να ορίσει κανείς την έννοια της πολιτικής ταυτότητας, καλείται να εντοπίσει την άκρη του νήματος σε ένα κουβάρι περίτεχνα περιπλεγμένο. Ένα πρωταρχικό ερώτημα, που προκύπτει για την αποκρυπτογράφηση αυτού του νήματος, αφορά στις επιμέρους διαστάσεις ή τους άξονες στους οποίους μπορεί να αποδομηθεί αυτή η έννοια. Προς απάντηση αυτού του ερωτήματος, υποστηρίζουμε ότι κεντρικό σημείο για την συγκρότηση και εξέλιξη των πολιτικών ταυτοτήτων στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες είναι το συγκρουσιακό δίπολο της Αριστεράς – Δεξιάς. Μάλιστα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ίδια η μελέτη της

εξέλιξης της πολιτικής ταυτότητας αφορά την μελέτη της εξέλιξης, συγκρότησης και μετασχηματισμού του συγκρουσιακού αυτού δίπολου.

Δομή

Στο πρώτο μέρος της παρούσας εργασίας σκιαγραφείται ο ευρύτερος θεωρητικός προβληματισμός που αποτέλεσε τους κεντρικούς πυλώνες για την διαμόρφωση των ερευνητικών μας ερωτημάτων. Βασική προϋπόθεση της μελέτης είναι ο ορισμός του ιστορικού - πολιτικού πλαισίου της έρευνας (Κεφάλαιο 1). Μια προσπάθεια κοινωνιοψυχολογικής προσέγγισης της ιστορικής εξέλιξης του διπολικού σχήματος της Αριστεράς – Δεξιάς, προαπαιτεί την τοποθέτηση του ερευνητικού αντικειμένου στο χώρο και το χρόνο και εντάσσεται στην προοπτική μιας μακρο-περιόδου. Επομένως, η εξέταση των ιστορικών συνθηκών μέσα από τις οποίες αναδύθηκαν και αναπτύχθηκαν τα δύο ιδεολογικοπολιτικά αυτά ρεύματα συνιστούν απαραίτητη συνθήκη για την εκπόνηση του παρόντος εγχειρήματος. Στα δύο κεφάλαια που ακολουθούν παρουσιάζεται το κοινωνιοψυχολογικό θεωρητικό πλαίσιο μέσα από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση της πολιτικής ιδεολογίας (Κεφάλαιο 2), της οποίας το δίπολο Αριστεράς – Δεξιάς αποτελεί κεντρική οργανωτική αρχή, καθώς και της θεωρίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων, της κοινωνικής μνήμης και λήθης και της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας (Κεφάλαιο 3).

Το δεύτερο μέρος της διατριβής συνιστά την εμπειρική έρευνα που παρουσιάζεται σε τρία κεφάλαια. Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις για το δίπολο της Αριστεράς – Δεξιάς μελετήθηκαν, σε ένα πρώτο στάδιο, μέσα από τη διεξαγωγή ημι-κατευθυνόμενων συνεντεύξεων (Κεφάλαιο 4). Από τα δεδομένα που προέκυψαν από την ποιοτική έρευνα διαμορφώθηκαν οι κεντρικοί άξονες που αποτέλεσαν τη βάση

του ποσοτικού σκέλους της έρευνας, το οποίο ακολούθησε, με την κατασκευή και χορήγηση ερωτηματολογίου σε μεγαλύτερο δείγμα. Ειδικότερα, λόγω των διαφοροποιημένων ερευνητικών στόχων και ερωτημάτων, τα αποτελέσματα της ποσοτικής έρευνας, ενώ προκύπτουν από το ίδιο δείγμα, παρουσιάζονται σε δύο ξεχωριστά κεφάλαια, αυτού που αφορά τις διεργασίες της αντικειμενοποίησης και των επικεντρώσεων της αναπαράστασης της Αριστεράς – Δεξιάς (Κεφάλαιο 5) και αυτού που αντιστοιχεί στον προβληματισμό περί του τέλους των ιδεολογιών (Κεφάλαιο 6).

Πρωτοτυπία Έρευνας

Η πρωτοτυπία του παρόντος εγχειρήματος εντοπίζεται στην προσπάθεια να ενταχθεί η μερική μικρο-θεωρία της κοινωνικής ψυχολογίας σε μια μακρο-ιστορικο-κοινωνική προσέγγιση μέσα από τον ορισμό και τη σκιαγράφηση της αναπαράστασης της πολιτικής ιδεολογίας και ταυτότητας μέσα στο χρόνο. Ειδικότερα, θα προσπαθήσουμε να ξεπεράσουμε τον αποσπασματικό χαρακτήρα που μπορεί να εκλάβει η ποσοτική έρευνα και να επικεντρωθούμε στους κοινωνιοψυχολογικούς μηχανισμούς του πολιτικού επιπέδου του πολύπλοκου κοινωνικού σχηματισμού. Άλλωστε, η διερεύνηση της πορείας της Αριστεράς και Δεξιάς πολιτικής ιδεολογίας αναδεικνύει την ίδια την πορεία και τις ιδιαιτερότητες της σύγχρονης ελληνικής πραγματικότητας, με αποκορύφωμα την εποχή της κρίσης, που σηματοδοτείται πρωτίστως από μια κρίση των κοινωνικών και πολιτικών θεσμών, η οποία θέτει υπό αμφισβήτηση τον συνεκτικό κεντρικό πυρήνα των παραδοσιακών κοινωνικών αναπαραστάσεων.

Στην εποχή της επικράτησης του τεχνοκρατισμού και του επιστημονικού θετικισμού προάγεται συστηματικά η υποβάθμιση των κοινωνικών επιστημών, ως

θεωρητικών προσεγγίσεων που στερούνται πρακτικής εφαρμογής. Μια κοινωνία, που ασπάζεται μια τέτοια αντίληψη έχει αποτύχει a priori να παράσχει στους πολίτες της βασικά εφόδια κοινωνικής και πολιτικής παιδείας. Η κοινωνική έρευνα, ως εργαλείο κατανόησης των βαθύτερων μηχανισμών που διέπουν τις διαπροσωπικές και διομαδικές κοινωνικές σχέσεις και εκτείνονται σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής πραγματικότητας (πολιτικό, οικονομικό, θρησκευτικό, εθνικό, κοινωνικό, κ.τ.λ.), στοχεύει στην ίδια την κοινωνία, αποτελεί ένα προϊόν που «καταναλώνεται» από την κοινωνία, η οποία με αυτόν τον τρόπο καθίσταται ικανή να προβλέπει και να ανταποκρίνεται, να αντιμετωπίζει, να οργανώνεται, να συμπεριφέρεται, να προστατεύει τους πολίτες της και να προάγει τις αξίες μιας ευνομούμενης πολιτείας.

Προς αυτήν την κατεύθυνση, η παρούσα μελέτη έχει ως στόχο να αναδείξει τη χρησιμότητα της σκοπιάς των κοινωνικών επιστημών στην περιγραφή, ανάλυση και ερμηνεία της κοινωνικής και πολιτικής σκέψης και συμπεριφοράς, που αποτελούν δομικό στοιχείο της καθημερινής ζωής και δράσης.

Μεθοδολογικές Παρατηρήσεις

Η ιστορικότητα της επιστήμης και, ειδικότερα των κοινωνικών επιστημών, είναι άμεσα συνυφασμένη με την ίδια τη γνώση, έχοντας διαμορφώσει σε μεγάλο βαθμό τόσο τα ερωτήματα, όσο τα εργαλεία και τις μεθόδους των διαφόρων επιστημονικών πεδίων. Σε αυτό το πλαίσιο, η ιστορικότητα της κοινωνικής ψυχολογίας έχει συνεισφέρει σημαντικά στη διαμόρφωση του είδους και της μορφής των κοινωνιοψυχολογικών θεωριών, καθώς και των μεθόδων παραγωγής τους. Πιο συγκεκριμένα, έχοντας τις θεωρητικές της ρίζες στην Ευρώπη και τις γενεσιουργές της καταβολές στην Αμερική, η κοινωνική ψυχολογία παλινδρομεί ανάμεσα σε δύο

διαφορετικές σχολές σκέψης που, εν πολλοίς, συμπεκνώνονται, από τη μια, σε έναν κοινωνικο-κεντρικό και, από την άλλη, σε έναν ατομικο-κεντρικό προβληματισμό¹. Η θεωρητική αυτή αγκυροβόληση στην μια ή την άλλη προοπτική δεν περιγράφει απλά διαφοροποιημένα ερευνητικά ενδιαφέροντα. Αντιθέτως, ενέχει ευρύτερες προεκτάσεις, όχι μόνο σε επίπεδο μεθοδολογικών επιλογών, αλλά, κατά κύριο λόγο, σε επίπεδο ερμηνείας της κοινωνικής συμπεριφοράς, ως το ίδιο το αντικείμενο μελέτης της κοινωνικής ψυχολογίας.

Πασχίζοντας να αποδείξει την επιστημονική της ταυτότητα και να κατοχυρώσει τη θέση που της αναλογεί στον χώρο των σύγχρονων επιστημών, η κοινωνική ψυχολογία βρέθηκε εγκλωβισμένη σε μια λογική μεθοδολογικού ατομικισμού, ως αποτέλεσμα της επικράτησης του αμερικανικού συμπεριφορισμού και κατ' επέκταση της πειραματικής μεθόδου, η οποία θεωρήθηκε ως η μόνη ικανή να οδηγήσει σε ασφαλή και *αληθή* συμπεράσματα και να προσεγγίσει την ακρίβεια των θετικιστικών επιστημών. Κάτι τέτοιο συνδέεται άμεσα με την ευρύτερη επικράτηση του θετικισμού, όχι μόνο κατά τον 20^ο αιώνα, αλλά και στη σύγχρονη εποχή του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού, που έχει εξυψώσει τον τεχνοκρατισμό, με τον τελευταίο να έχει προσχωρήσει σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής, εμποτίζοντας² τον τρόπο σκέψης και παραγωγής της γνώσης στο χώρο των επιστημών.

Σε αυτό το πλαίσιο, και αναφορικά με τη μεθοδολογική εγκυρότητα της κοινωνικής επιστήμης, καλούμαστε να υποστηρίξουμε ότι δεν είναι μόνο η επιλογή της μεθόδου (και τα προτάγματα στα οποία αυτή στηρίζεται) που καθορίζει τη μορφή

¹ Για την ιστορικότητα της κοινωνιοψυχολογικής σκέψης βλ. Παπαστάμου (2001).

² Και αυτό ενέχει κινδύνους.

των ερωτημάτων και τα συνακόλουθα ερευνητικά αποτελέσματα. Σίγουρα το είδος της μεθόδου μπορεί να παράσχει τις δυνατότητες ή τους περιορισμούς μιας περισσότερο ή λιγότερο αναλυτικής σκέψης και προοπτικής στην ερμηνεία αυτών των αποτελεσμάτων. Ωστόσο, μια κριτική μελέτη ενός ερευνητικού αντικειμένου στηρίζεται πρωτίστως στη γνώση που ήδη υπάρχει και την εφαρμογή αυτής, όχι με έναν εργαλειοποιημένο τρόπο, αλλά αναδεικνύοντας τη δυναμική της στην ανάγνωση και ανα-κατασκευή της πραγματικότητας στο παρόν, που τελικά συντελεί στη γένεση νέων θεωρητικών προβληματισμών και σχημάτων. Χωρίς να θέλουμε να υποτιμήσουμε καμία από τις δύο επιστημολογικές προσεγγίσεις, του κοινωνικο-κεντρισμού ή του ατομικο-κεντρισμού, θεωρούμε ότι η δυναμική προοπτική της επιστήμης καθίσταται δυνατή μέσα από την ενσωμάτωση και συνεργασία των διαφοροποιημένων αυτών προσεγγίσεων. Ως το πλέον κατάλληλο πεδίο για την εφαρμογή αυτής της σύζευξης, θεωρούμε ότι είναι αυτό της κοινωνικής ψυχολογίας, η οποία χρησιμοποιώντας ως όργανα ανάλυσης τη θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων, επιτρέπει την πολυεπίπεδη ανάλυση της κοινωνικής συμπεριφοράς, μέσα από την ενσωμάτωση ατομικών, διομαδικών και ιδεολογικών συνεισφορών στην κατανόηση και ερμηνεία της πολυσχιδούς κοινωνικής πραγματικότητας³.

Σε αυτή τη βάση στηρίχθηκε το ίδιο το αντικείμενο της παρούσας μελέτης, καθώς και η επιλογή της μεθόδου, που συνοψίζεται στην ενσωμάτωση ποιοτικών και ποσοτικών προσεγγίσεων, επιχειρώντας την πραγματοποίηση μιας θεωρητικής ανάλυσης που χαρακτηρίζεται εξίσου από βάθος (ποιοτική) και εύρος (ποσοτική).

³ Για τα επίπεδα ανάλυσης της πραγματικότητας βλ. Doise (1982/2005).

I. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Κεφάλαιο 1: Ιστορικο-Πολιτικό Πλαίσιο

1.1. Διασαφήνιση Στόχων

Το τέλος του Β' Π.Π. σηματοδοτεί μια νέα εποχή για την Ευρώπη και ολόκληρο τον κόσμο. Ωστόσο, στην περίπτωση της Ελλάδας το τέλος του πολέμου θα ακολουθήσει η έναρξη ενός νέου εμφυλίου πολέμου, που θα καθορίσει σε μεγάλο βαθμό την εξέλιξη των οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών πραγμάτων στη χώρα, τη συγκρότηση του μεταπολεμικού τοπίου και των ταυτοτήτων των κοινωνικών υποκειμένων. Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος υπήρξε ταξικός και ιδεολογικός, με τους αντιπάλους να ορίζονται γύρω από το δίπολο της Αριστεράς – Δεξιάς. Η εν λόγω διάσταση, ως κεντρική για τις ιδεολογικο-πολιτικές ταυτίσεις των κοινωνικών υποκειμένων, θα κυριαρχήσει στον ελληνικό χώρο για πολλές δεκαετίες, τόσο σε επίπεδο δημόσιου λόγου, με στόχο τη συγκρότηση των επίσημων, αντικρουόμενων πολιτικών δυνάμεων και κέντρων εξουσίας, όσο και σε επίπεδο συγκρότησης της ταυτότητας της λαϊκής εκλογικής βάσης.

Για τη μελέτη του νοήματος και του περιεχομένου που προσλαμβάνει αυτή η διάκριση στη σύγχρονη ελληνική ιστορία, κρίνεται αναγκαία η επισκόπηση των πολιτικών τεκταινομένων, όπως καταγράφονται στην επίσημη ιστορική μνήμη, προκειμένου να επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε τις βασικές διαστάσεις, τις οργανωτικές αρχές, που φαίνεται να στηρίζουν αυτό το δίπολο και να συνεισφέρουν στην αναπαραστασιακή του δομή και οργάνωση.

Επιλέξαμε να διερευνήσουμε την αναπαραστασιακή συγκρότηση του δίπολου Αριστεράς – Δεξιάς, εκκινώντας από το τέλος του εμφυλίου πολέμου, δεδομένου ότι μεταπολεμικά συντελούνται σημαντικές αλλαγές, ως προς τις διαιρετικές τομές στις οποίες θεμελιώνονται οι ιδεολογικο-πολιτικές ταυτίσεις. Ειδικότερα, ενώ πριν από

τον πόλεμο η πολιτική ταυτότητα οριζόταν στη βάση της διάκρισης βενιζελικών – αντιβενιζελικών και γενικότερα της διάκριση δημοκρατικών – μοναρχικών δυνάμεων, μεταπολεμικά, η παλιά αυτή διαμάχη αντικαθίσταται από τη διάκριση μεταξύ κομμουνιστών και αντικομμουνιστών, η οποία βέβαια σε μεγάλο βαθμό είχε, ήδη, διαμορφωθεί κατά την περίοδο της κατοχής και πολύ περισσότερο του εμφυλίου πολέμου, καθορίζοντας τις πολιτικές εξελίξεις, αλλά και τις ιδεολογικο-πολιτικές ταυτίσεις.

Επίσης, με το τέλος του πολέμου περνάμε σε μια νέα εποχή, όχι μόνο για την Ελλάδα, αλλά για όλη την Ευρώπη, που συντελεί στη διαμόρφωση μιας νέας κουλτούρας αναφορικά με τη ζωή των ατόμων, άμεσα συνυφασμένης με την πολιτική ιδεολογία, την ανάπτυξη κοινωνικών κινημάτων και την πολιτική συμμετοχή. Από τη δεκαετία του '50, παρατηρούνται στην Ελλάδα σημαντικές αλλαγές, ειδικά στον οικονομικό και τεχνολογικό τομέα, με χαρακτηριστικές τη μαζική αστικοποίηση, την κοινωνική και οικονομική άνοδο των μεσαίων τάξεων, τη μείωση της συμμετοχής του αγροτικού τομέα στο ΑΕΠ, κ.α. (Δεμερτζής, 1994), σηματοδοτώντας τη μετάβαση σε μια νέα κοινωνική, πολιτική και οικονομική συνθήκη.

Ωστόσο, απαραίτητη προϋπόθεση για να μελετήσουμε το δίπολο της Αριστεράς – Δεξιάς στη μεταπολεμική ελληνική κοινωνία, και να κατανοήσουμε το περιεχόμενο αλλά και το νόημα που αποκτά στις συλλογικές συνειδήσεις των κοινωνικών υποκειμένων, είναι να ξεκινήσουμε αυτό το εγχείρημα πηγαίνοντας ακόμα πιο πίσω, στις ιδιαίτερες συνθήκες του μεσοπολέμου, της κατοχής και πολύ περισσότερο του εμφυλίου πολέμου, στα πλαίσια των οποίων αρχικά συγκροτείται και διαμορφώνεται η πολιτική ταυτότητα και η ιδεολογία της Αριστεράς, ως αντίθεση στη Δεξιά και, στη συνέχεια, εξελίσσονται και μετασχηματίζονται μέσα από την

ενεργητική αλληλεπίδραση των βασικών φορέων αυτών των ιδεολογιών – των κοινωνικών υποκειμένων – με το κοινωνικό τους περιβάλλον.

Η προσπάθεια τοποθέτησης του ερευνητικού μας αντικειμένου σε ένα ιστορικο-πολιτικό πλαίσιο, καθίσταται μείζονος σημασίας, καθώς είναι αυτό που δημιουργεί, διαμορφώνει και διατηρεί τη συγκρουσιακή σχέση μεταξύ των δύο ιδεολογικο-πολιτικών αντιπάλων, η οποία επανακαθορίζεται μέσα στο χώρο και το χρόνο, και κάτω από το βάρος των ευρύτερων κοινωνικο-οικονομικών αναγκών και των πολιτικών, ιστορικών και πολιτισμικών συνθηκών. Έτσι, ενώ φαίνεται η προσέγγιση αυτή να κινείται σε δύο επίπεδα, ένα ιστορικο-πολιτικό και ένα κοινωνιοψυχολογικό, στην πραγματικότητα, οι δύο αυτές προοπτικές δεν συνιστούν δρόμους παράλληλους, αλλά μάλλον η ύπαρξη της μιας επιτρέπει την ανάγνωση και ερμηνεία της άλλης. Δεν προσεγγίζονται, δηλαδή, ως δύο διαφορετικές τάξεις πραγμάτων, ανεξάρτητες η μια από την άλλη, καθώς άλλωστε η κοινωνική ψυχολογία έχει ως αντικείμενο ανάλυσης τα κοινωνικά υποκείμενα και τις αλληλεπιδράσεις τους, που δεν μπορούν να νοηθούν πέρα και έξω από το κοινωνικό τους περιβάλλον.

Στο πλαίσιο αυτό, η ιστορικο-πολιτική εξέταση δομείται στη διάκριση πέντε περιόδων μελέτης, που χωρίστηκαν με βάση σημαντικές αλλαγές που επισυμβαίνουν σε θεσμικό και πολιτειακό επίπεδο. Η πρώτη περίοδος του μεσοπολέμου, της κατοχής και του εμφυλίου κρίνεται ως ζωτικής σημασίας για την κατανόηση των μετέπειτα εξελίξεων, που συνιστούν και το χρονικό πλαίσιο της παρούσας έρευνας. Στη συνέχεια, το διπολικό σχήμα της Αριστεράς – Δεξιάς προσεγγίζεται μέσα από τέσσερις ευρύτερες χρονικές φάσεις, αυτές της μεταπολεμικής περιόδου (1950-67), της περιόδου της δικτατορίας των Συνταγματαρχών (1967-74), της Μεταπολίτευσης

(1974-2009) και της σύγχρονης εποχής της οικονομικής κρίσης (2009-2018) που σηματοδοτεί μια νέα εποχή στην ελληνική συγκυρία.

1.2. Μεσοπόλεμος – Κατοχή – Εμφύλιος

Οι πολιτικές δυνάμεις της περιόδου του μεσοπολέμου, και η πολιτική ιδεολογία που αυτές αντιπροσωπεύουν, ορίζονται γύρω από μια κεντρική διάκριση, αυτής της διαιρετικής τομής προοδευτισμού – συντηρητισμού, με το δίπολο δημοκρατίας vs μοναρχίας να προτάσσει τις αξίες της επιδίωξης έναντι της αντίστασης στην αλλαγή, αντίστοιχα. Βέβαια, το συγκρουσιακό αυτό διπολικό σχήμα του μεσοπολέμου, που έχει τις ρίζες του στην κληρονομιά του Εθνικού Διχασμού, διαφέρει κατά πολύ από τη συγκρότηση του πολιτικού πεδίου με όρους Αριστεράς – Δεξιάς. Θα μπορούσαμε, ωστόσο, να υποστηρίξουμε ότι η διαμόρφωση της πολιτικής ταυτότητας ακολουθεί μια εξελικτική πορεία που, περνώντας από επάλληλα στάδια και σε συγκερασμό με τις ευρύτερες ιστορικές συνθήκες, ισοδυναμεί με μια αλληλουχία αντικαταστάσεων προηγούμενων κυρίαρχων διαιρετικών τομών με νέα διπολικά σχήματα. Τελικά, οδηγούμαστε στην αντικατάσταση των πολιτικών αυτών δυνάμεων του μεσοπολέμου με ένα νέο αντιθετικό δίπολο που, ενώ κατά την περίοδο αυτή βρίσκεται σε εμβρυακό στάδιο, αναπτύσσεται ταχύτητα στην διάρκεια της κατοχής, διασαφηνίζεται κατά τον εμφύλιο και επικρατεί μέσα από συνεχείς ανακατασκευές και επαναπροσδιορισμούς σε όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου: αυτό της Αριστεράς – Δεξιάς.

Απαραίτητη συνθήκη για τον ορισμό των κοινωνικών ομάδων, την κατάταξη των ατόμων σε κατηγορίες και τη συγκρότηση της κοινωνικής τους ταυτότητας, αποτελεί η φυσική παρουσία των άλλων, εντασσόμενων σε μια αντιπαρατιθέμενη

κατηγορία/ ομάδα (Tajfel & Turner, 1979). Για τον ορισμό ενός «εμείς» είναι απαραίτητη η αντιδιαστολή του με ένα «αυτοί». Κατ' αναλογία, η συγκρότηση των πόλων της Αριστεράς και της Δεξιάς επιτελείται με την οργάνωση των κοινωνικών τάξεων και ειδικότερα της εργατικής τάξης, η συγκρότηση της οποίας, σε ενεργό κοινωνικό υποκείμενο, θα παίζει καθοριστικό ρόλο στην αποκρυστάλλωση του ιδεολογικού της αντιπάλου.

Κατά τον μεσοπόλεμο, και σε αντίθεση με άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες, στην Ελλάδα απουσιάζει μια ισχυρή και οργανωμένη σοσιαλιστική ή κομμουνιστική αριστερά, καθώς η εργατική τάξη έχει περιορισμένη κοινωνική και πολιτική παρουσία (Νικολακόπουλος, 2015). Το ΚΚΕ, ως κύριος εκφραστής της Αριστεράς, παρέμεινε κατά την περίοδο του μεσοπολέμου⁴ ένα μικρό κόμμα, με περιορισμένη πολιτική απήχηση (Γεωργαντίδης & Νικολακόπουλος, 1979), που, ωστόσο, είχε αρχίσει να κατοχυρώνει την ιδεολογικο-πολιτική του ταυτότητα, να ανεξαρτητοποιείται από τις διεκδικήσεις και τις αντιπαραθέσεις του Εθνικού Διχασμού και να οργανώνει τον ταξικό χώρο επιρροής και δραστηριοποίησής του (Νικολακόπουλος, 2015).

Βέβαια, η διαμόρφωση ταξικής ταυτότητας είναι μια πολύπλοκη και μακρόχρονη διαδικασία που εμπλέκει και προϋποθέτει τη δυναμική επεξεργασία συγκρουσιακών αναπαραστάσεων και ιδεολογιών. Αυτή η διεργασία συγκρότησης της ταυτότητας των υποκειμένων λαμβάνει μέρος μόνο σε ορισμένα στρώματα της εργατικής τάξης, τα οποία ήταν συνδεδεμένα με δραστηριότητες πρωτοεκβιομηχάνισης (Νικολακόπουλος, 2015), καθιστώντας μηδαμινή την επιρροή

⁴ Σχετικά με την ιστορία του ΚΚΕ την περίοδο του μεσοπολέμου δεξ Ελεφάντης (1979).

του κόμματος για το μεγαλύτερο μέρος της χώρας (Γεωργαντίδης & Νικολακόπουλος, 1979).

Καθοριστικής σημασίας για τη διεύρυνση της επιρροής του ΚΚΕ, και για τη συγκρότηση της ιδεολογικο-πολιτικής ταυτότητας της Αριστεράς εν γένει, υπήρξε η ανάπτυξη του εαμικού κινήματος⁵. Κατά την πρώτη φάση συγκρότησης του ΕΑΜ διαπιστώνουμε έναν προσανατολισμό περισσότερο εθνικό, παρά ταξικό, καθώς κεντρικός στόχος της οργάνωσης υπήρξε η αποτίναξη των κατακτητών και η εθνική απελευθέρωση. Παράλληλα, το ΕΑΜ χαρακτηρίζεται από την επιδίωξη της κοινωνικής αλλαγής σε επίπεδο άσκησης της πολιτικής εξουσίας (εκδημοκρατισμός πολιτικών θεσμών, λαϊκή κυριαρχία) (Καλύβας & Μαραντζίδης, 2015)⁶.

Σύμφωνα με τον Νικολακόπουλο (2015), το εαμικό κίνημα αποτέλεσε κομβικό σημείο για τη συγκρότηση της ιδεολογικο-πολιτικής ταυτότητας της ελληνικής Αριστεράς, με τη δύναμη του ΚΚΕ να επεκτείνεται τόσο στον αστικό όσο και τον αγροτικό κόσμο. Σε αυτό το πλαίσιο, η εαμική αντίσταση και αργότερα ο εμφύλιος πόλεμος αποτελούν τα αναπαραστασιακά πολιτικά σύμβολα της Αριστεράς που οδηγούν και στις αντίστοιχες παραταξιακές ταυτίσεις.

⁵ Το ΕΑΜ ιδρύεται στις 27 Σεπτεμβρίου 1941 με την πρωτοβουλία, την έμπνευση και την καθοδήγηση του ΚΚΕ, έχοντας ως κεντρικούς στόχους «την εθνική ανεξαρτησία, τη δημοκρατία και την πρόοδο» (Το χρονικό του αγώνα: Στ' άρματα! Στ' άρματα! Ιστορία της εθνικής αντίστασης, χ.χ., σ. 105).

⁶ Αξίζει να σημειωθεί ότι η γραμμή που ακολουθεί το ΚΚΕ, ως κεντρικός εκφραστής της Αριστεράς, κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, και ειδικά την περίοδο 1928-1934, κινείται, ή ακόμα καλύτερα παλινδρομεί, ανάμεσα σε δύο επίπεδα, τα οποία, όμως, δεν ανταποκρίνονται το ένα στο άλλο. Από τη μια, υιοθετεί τη λογική εθνικής ενότητας, στρατηγική που είναι σύμφωνη και εγκεκριμένη από το διεθνές κομμουνιστικό κίνημα και τις διακηρύξεις της Κομιντέρν. Από την άλλη, επιχειρώντας να διασφαλίσει τη μοναδικότητά του ως επαναστατικού φορέα, υιοθετεί τη λογική του σοσιαλφασισμού του 6^{ου} Συνεδρίου της Κομμουνιστικής Διεθνούς, θεωρώντας ότι όσοι δεν τάσσονταν στους κόλπους του οργανωμένου αγώνα του ΚΚΕ, κατατάσσονταν στους φασίστες (Ελεφάντης, 1979).

Ο ίδιος συγγραφέας επισημαίνει το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που παρουσιάζει το γεγονός ότι ενώ το εργατικό κίνημα, όπως αναπτύχθηκε στη Δυτική Ευρώπη, είχε διασπαστεί στις κομμουνιστικές και σοσιαλιστικές συνιστώσες, στην Ελλάδα του μεσοπολέμου το εργατικό κίνημα αναπτύχθηκε αποκλειστικά υπό τους κόλπους της κομμουνιστικής αριστεράς, με τη σοσιαλιστική παρουσία να είναι ιδιαίτερα περιορισμένη. Βέβαια, κατά τον εμφύλιο πόλεμο εντοπίζονται ιδεολογικές διαφοροποιήσεις *«ανάμεσα στους δύο πολιτικούς χώρους της (οργανωμένης) κομμουνιστικής και (ανοργάνωτης και πολύμορφης) μη κομμουνιστικής αριστεράς»* (σ. 30), που ωστόσο δεν αντιστοιχούν σε μια παγιωμένη διαίρεση, και που μάλιστα αμβλύνονται υπό τη σκέπη των κριτηρίων της κοινής κατηγοριακής υπαγωγής.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, στην ελληνική περίπτωση, η εαμική αντίσταση οργανώνει την αναπαράσταση της Αριστεράς, χωρίς να γίνεται διάκριση σε επιμέρους συνεκτικά ιδεολογικά σχήματα (κομμουνιστές και μη κομμουνιστές)⁷, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από την οργάνωση της μετεμφυλιακής ιδεολογικο-πολιτικής ταυτότητας γύρω από το διπολικό σχήμα των *«εθνικοφρόνων»* και *«μη εθνικοφρόνων»*⁸ (Νικολακόπουλος, 2015), όταν, παράλληλα, η διαδικασία της *«απο-ΕΑΜοποίησης»* αναδεικνύεται σε ζωτικής σημασίας διεργασία για τη νομιμοποίηση και ιδεολογική κυριαρχία της Δεξιάς (Τσουκαλάς, 2006, σ. 571).

Το αντίπαλο δέος του ΕΑΜ, κατά την περίοδο της κατοχής, υπήρξε η αντιστασιακή οργάνωση του Εθνικού Δημοκρατικού Ελληνικού Συνδέσμου (ΕΔΕΣ), που ιδρύθηκε στις 9 Σεπτεμβρίου 1941 από το Ναπολέοντα Ζέρβα και η οποία

⁷ Μετεμφυλιακά, η πολιτική διαίρεση της ελληνικής κοινωνίας, με κριτήριο την *«εθνικοφροσύνη»*, έχει ως αναφορά την εαμική αντίσταση και όχι την κομμουνιστική ή μη κομμουνιστική αριστερά (Νικολακόπουλος, 2015).

⁸ Για μια επισκόπηση του ζητήματος της εθνικοφροσύνης δες Παπαδημητρίου (2006).

σύμφωνα με τις διακηρύξεις του καταστατικού ιδρύσεώς της, και σε αντίθεση με την περίπτωση του ΕΑΜ, είχε ξεκάθαρο αντιμοναρχικό και σοσιαλιστικό χαρακτήρα⁹ (Φλάισερ, 2000). Το αντάρτικο στα ελληνικά βουνά ενσαρκώνουν κατά κύριο λόγο οι δυνάμεις των ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και ΕΔΕΣ, οι οποίες, πέρα από τα κοινά κίνητρα που παρακινούν τους αγωνιστές τους, χαρακτηρίζονται από διαφοροποιημένες πολιτικές κατευθύνσεις και επιδιώξεις, κάτι που τελικά θα οδηγήσει και στην έμπρακτη σύγκρουσή τους, με το ξέσπασμα του εμφυλίου πολέμου. Οι διαφορές και οι προστριβές μεταξύ του ΕΛΑΣ - ΕΔΕΣ ήταν εμφανείς ακόμα και αμέσως μετά την από κοινού αντιστασιακή επιχείρηση της ανατίναξης της γέφυρας του Γοργοποτάμου, το Νοέμβριο του 1942, παίρνοντας τη μορφή ανοιχτών συγκρούσεων το φθινόπωρο του 1943 (Μαργαρίτης, 2001).

Οι αντίπαλες ομάδες, με τη λήξη της κατοχικής περιόδου, ορίζονται λίγο πολύ από τα σχέδια και τις επιδιώξεις που υιοθετούν για την οικονομική, πολιτική και κοινωνική ζωή της ελληνικής κοινωνίας που σε μεγάλο βαθμό καθορίζεται τόσο από το κληροδότημα των ιδιαίτερων συνθηκών της κατοχής όσο και από τις καθοριστικές συνέπειες του εμφυλίου που ακολούθησε, σκιαγραφώντας και προδιαγράφοντας την πορεία που θα ακολουθήσουν κατά την μεταπολεμική περίοδο. Το 1944, λοιπόν, οι δύο αντιπαρατιθέμενες δυνάμεις της Αριστεράς και της Δεξιάς διεκδικούν την εξουσία, με το διακύβευμα της σύγκρουσης να αφορά την ίδια την κοινωνική οργάνωση και τον τρόπο ζωής της ελληνικής κοινωνίας (Μαργαρίτης, 1984).

⁹ Οι αρχικοί αυτοί στόχοι του ΕΔΕΣ, αν και όχι ιδιαίτερα γνωστοί, θα μπορούσαν να αποδοθούν στα αντιμοναρχικά και κατά κύριο λόγο δημοκρατικά αισθήματα του Ζέρβα, τα οποία, βέβαια, αναθεώρησε αργότερα με την υποστήριξη της επιστροφής του βασιλιά το 1943, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι ο κομμουνισμός αποτελούσε μεγαλύτερη απειλή από τη μοναρχία (Woodhouse, 1976/2012).

Οι κοινωνικές και οικονομικές δυνάμεις της Δεξιάς, περιελάμβαναν την παραδοσιακή άρχουσα τάξη, αλλά και εκείνα τα στρώματα που πλούτισαν στην κατοχή και που επιθυμούσαν την επιστροφή στην πρότερη προπολεμική κατάσταση, προκειμένου να εξασφαλίσουν την οικονομική τους επιβίωση και τη συνέχιση της προνομιακής τους θέσης. Όπως σημειώνει ο Μαργαρίτης (1984), το πολιτικό πρόγραμμα της Δεξιάς ήταν αρκετά μετριοπαθές και καθοδηγούνταν από την ανάγκη της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής της επιβίωσης, ενώ κεντρική θέση σε αυτό κατείχε η προώθηση της παρέμβασης των Συμμαχικών Δυνάμεων για την ανοικοδόμηση της χώρας και η διασφάλιση της δημόσιας τάξης, της ασφάλειας και της τήρησης του νόμου, καθιστώντας το ιδιαίτερα συντηρητικό στο ιδεολογικο-πολιτικό πεδίο. Επίσης, σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα, η Δεξιά χαρακτηριζόταν από τη διατήρηση του προπολεμικού αλλά και του νεο-διαμορφούμενου, μέσα στις ιδιαίτερες συνθήκες της κατοχής, status quo, από τη διασφάλιση των συμφερόντων της άρχουσας τάξης, την υιοθέτηση ενός εθνικού προσανατολισμού εδαφικών διεκδικήσεων (Βόρεια Ήπειρος, Δωδεκάνησα, επέκταση μακεδονικών και θρακικών συνόρων), τις έντονες αναφορές στο παρελθόν μέσα από την αναβίωση μιας πιο περιορισμένης παραλλαγής της βενιζελικής «Μεγάλης Ελλάδος».

Από την άλλη, η Αριστερά, η οποία συγκροτείται γύρω από το συνασπισμό του ΕΑΜ, παρουσίαζε ακριβώς αντίθετα χαρακτηριστικά, τουλάχιστον ως προς το ζήτημα του οραματισμού της *αυριανής* ελληνικής κοινωνίας, διεκδικώντας έναν περισσότερο ενεργητικό ρόλο, εισάγοντας νέες προοπτικές και έχοντας μακροπρόθεσμες επιδιώξεις για τη θέσμιση του ελληνικού κράτους και την οργάνωση της κοινωνίας. Βασικό της χαρακτηριστικό, λοιπόν, ήταν η προοδευτική αλλαγή και η αποτίναξη του παλιού, τη διατήρηση του οποίου επιθυμούσε ο ιδεολογικός της

αντίπαλος (Μαργαρίτης, 1984). Ο Μαργαρίτης, ωστόσο, σημειώνει ότι στο εσωτερικό της Αριστεράς μπορούμε να διακρίνουμε την ύπαρξη διαφορετικών υποομάδων (αριστεροί φιλελεύθεροι, αγροτιστές, προσωπικότητες της δημοκρατίας, κ.α.) που ενστερνίζονται διαφορετικές απόψεις γύρω από αυτές τις προοπτικές και τις επιδιώξεις (Μαργαρίτης, 1984), υποομάδες, ωστόσο, που διακρίνονται και ενυπάρχουν στη συγκρότηση κάθε ευρύτερης ομάδας και, κατ' αυτόν τον τρόπο, στους κοινωνικούς και ιδεολογικούς της αντιπάλους.

Μετά τα Δεκεμβριανά του 1944 και κατά τον εμφύλιο πόλεμο (1946-1949), η Δεξιά θεμελιώνεται στην καταστολή και αποτυπώνεται στη σύσταση μιας «εθνικής» παράταξης, υπό την έννοια ότι θέτει ως στόχο την καταπολέμηση ενός εσωτερικού εχθρού, που στρέφεται εναντίον του έθνους και των νομιμοποιημένων εκπροσώπων του (Μαργαρίτης, 2001). Το σχήμα της Αριστεράς – Δεξιάς, κατά τον εμφύλιο, αντιστοιχεί στη σύγκρουση των κομμουνιστών ανταρτών και της κυβερνητικής παράταξης, με την τελευταία να ανταποκρίνεται κατά κύριο λόγο σε έναν αντικομμουνιστικό εθνικό κεντροδεξιό συνασπισμό (Wittner, 2006), και με τα κόμματα που συμμετέχουν στην εξουσία να προέρχονται τόσο από τον ιδεολογικο-πολιτικό χώρο του φιλελεύθερου κέντρου (κυβέρνηση Σοφούλη) όσο και της συντηρητικής δεξιάς (Λαϊκό κόμμα Τσαλδάρη), να στηρίζονται στην οργάνωση και τη λειτουργία του στρατού (Μαργαρίτης, 2001) και να εξαρτώνται σε σημαντικό βαθμό από την αμερικανική βοήθεια, ενισχύοντας την παρουσία των ΗΠΑ στην οικονομική, πολιτική και διοικητική ζωή της χώρας (Meypaud, 2002a; Φατούρος, 2006).

Συνοψίζοντας, λοιπόν, τον ιδεολογικο-πολιτικό προσανατολισμό και τις επιδιώξεις της Δεξιάς και της Αριστεράς αυτής της περιόδου, παρατηρείται ότι η

πρώτη εμφανίζεται ιδεολογικο-πολιτικά συντηρητική, με μια νοσταλγία για το παρελθόν που συνδέεται με την επιθυμία διατήρησης του προπολεμικού status quo και την αντίσταση σε αιτήματα ριζοσπαστικής αλλαγής, σε αντίθεση με την Αριστερά η οποία σκιαγραφείται ως προοδευτική, μέσα από την υποστήριξη της κοινωνικής αλλαγής και της υιοθέτησης νέων προοπτικών για την οργάνωση της κοινωνίας.

1.3. Η Μεταπολεμική Περίοδος (1950 – 1967)

1.3.1. Η Αναδομημένη Δεξιά – Ελληνικός Συναγερμός (1950-1956)

Η Δεξιά, όπως συγκροτείται μεταπολεμικά με την ίδρυση του Ελληνικού Συναγερμού από τον Παπάγο, τον Αύγουστο 1951 (Νικολακόπουλος, 2000), προωθεί το κοινωνικό όραμα της ασφάλειας, της τάξης και της οικονομικής ανάπτυξης (Μελετόπουλος, 1993) και κυριαρχεί στην πολιτική σκηνή μέχρι το 1963 (Νικολακόπουλος, 2015). Κατά το διάστημα αυτό, παρατηρείται μια ευρύτερη τάση ριζοσπαστικοποίησης προς τα δεξιά που, όπως αναφέρει ο Βεργόπουλος (1977), έχει ενταθεί ήδη από τα Δεκεμβριανά και τη διολίσθηση στον εμφύλιο, όταν κατά την περίοδο της κατοχής, με την εαμική αντίσταση, παρατηρείται το ακριβώς αντίθετο φαινόμενο. Αυτές οι αντιθέσεις και οι διαφορετικές κατευθύνσεις που υιοθετούνται, σε πολύ σύντομα χρονικά διαστήματα, ερμηνεύονται στη βάση των ιδιαίτερων ιστορικών, οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών, καθώς κατά την περίοδο της κατοχής, όπου καταρρέουν οι προπολεμικές δομές της εξουσίας και οι Έλληνες αποτελούν μια περιθωριοποιημένη κοινωνική ομάδα, αποκλεισμένη από τα κέντρα λήψης αποφάσεων, παρατηρείται και η τρομερή επιτυχία της Αριστεράς (Βεργόπουλος, 1977).

Η αλλαγή παραδείγματος και ο προσανατολισμός προς τα δεξιά θα μπορούσε σε ένα βαθμό να αποδοθεί στην ταύτιση του ΚΚΕ (και ίσως της Αριστεράς γενικότερα) με την εμφύλια σύγκρουση. Προς αυτήν την κατεύθυνση, ωστόσο, θα πρέπει ακόμη να ληφθεί υπόψη ότι η μεταπολεμική ελληνική κοινωνία βρίσκεται σε καθεστώς κοινωνικής και οικονομικής ανασυγκρότησης, ακολουθώντας διαφορετικά πρότυπα ανάπτυξης από αυτά που κυριαρχούσαν τη δεκαετία του '30 (Βεργόπουλος, 2006). Επίσης, από τις ειδικές συνθήκες της κατοχής είχε αναδειχθεί μια νέα γενιά κεφαλαιούχων που, έχοντας πλουτίσει από το κατοχικό εμπόριο και τις διευκολύνσεις της εξουσίας, διέφεραν σημαντικά από την παραδοσιακή αστική τάξη (Τσουκαλάς, 2006). Τα νέα αυτά αστικά στρώματα, τα οποία ο Βεργόπουλος (1977) χαρακτηρίζει ως «το μεταπολεμικό φαινόμενο του μικρο-καπιταλισμού στην Ελλάδα» (σ. 14), επιζητώντας να διαχειριστούν οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά την «ανασυγκρότηση» και «ανάπτυξη» που αποτελούσε κεντρικό στόχο της μεταπολεμικής εποχής, υπήρξαν τα βασικά στηρίγματα της ηγεμονίας της Δεξιάς (Νικολακόπουλος, 2000, σ. 183).

Σε αυτό το πλαίσιο, ο Παπάγος εμφανίζεται ως ο εκφραστής της αλλαγής, με τη Δεξιά να κινείται ιδεολογικά γύρω από τον κομμουνιστικό κίνδυνο, την έμφαση στην απασχόληση και την ανάγκη ενίσχυσης της οικονομίας και της παραγωγής, εστιάζοντας στον αγροτικό τομέα (Μελετόπουλος, 1993, σ. 85). Ειδικότερα, σε επίπεδο οικονομικής πολιτικής, η Δεξιά του Παπάγου τίθεται υπέρ ενός νεοφιλελεύθερου οικονομικού μοντέλου που αποθαρρύνει τον κρατικό παρεμβατισμό, δίνοντας έμφαση στην αγροτική οικονομία, τη βιομηχανία και το εμπόριο, την απλούστευση της φορολογίας και την ισοκατανομή των φορολογικών επιβαρύνσεων (Λιναρδάτος, 1978).

Ο έλεγχος της λειτουργίας του κράτους, ειδικά σε ιδεολογικό και κοινωνικό επίπεδο, κρίθηκε ως ζήτημα υψίστης σημασίας (Νικολακόπουλος, 2000). Σε αυτό το πλαίσιο, δόθηκε έμφαση στη διατήρηση της τάξης και της ασφάλειας, μέσα από την υιοθέτηση κατασταλτικών μηχανισμών και την ενίσχυση της αστυνόμευσης των πολιτών, οι οποίοι δεν είχαν τίποτα να φοβηθούν, αν υπάκουαν στους νόμους (Λιναρδάτος, 1978). Προς αυτήν την κατεύθυνση, αναγνωρίζεται, άλλωστε, και ο ιδιαίτερος ρόλος του στρατού στην αντιμετώπιση των εξωτερικών και ακόμη περισσότερο των εσωτερικών απειλών, που δεν ήταν άλλοι από τους κομμουνιστές (Μελετόπουλος, 1993).

Είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ ο Παπάγος λίγες μόνο μέρες μετά την εκλογή του, το 1952, κάλεσε σε συνάντηση τον πρόεδρο της ΕΔΑ, Πασαλίδη, κάνοντας λόγο για «*ανάγκη ειρήνευσης του τόπου και λήθης παρελθόντος*» (Λιναρδάτος, 1978, σ.21), εντάσσοντας κατά κάποιον τρόπο την ΕΔΑ στην νόμιμη πολιτική ζωή της χώρας, την έθεσε, παράλληλα, υπό αυστηρή αστυνομική επιτήρηση, προκειμένου να παρεμποδιστεί η ανάπτυξη μαζικής δράσης (Λιναρδάτος, 1978). Κατά την περίοδο διακυβέρνησης Παπάγου και παρά τις εξαγγελίες για λήθη του παρελθόντος, το εμφυλιοπολεμικό κλίμα διατηρήθηκε μέσω της συστηματικής δίωξης της Αριστεράς και των παράνομων οργανώσεων του ΚΚΕ, με αποκορύφωμα την εκτέλεση Πλουμπίδη τον Αύγουστο 1954, ενώ αμετάβλητος παρέμεινε ο αριθμός των πολιτικών κρατουμένων και εξόριστων (Νικολακόπουλος, 2000).

Ο Παπάγος, λοιπόν, παρουσιάζεται ως εκφραστής της αλλαγής, αλλά αυτή η αλλαγή αφορά κατά βάση την ανάπτυξη και το όραμα του εκσυγχρονισμού, που έχουν κυρίως οικονομικό πρόσημο. Μάλιστα, η υποστήριξη της τάξης, της ασφάλειας, του ελέγχου του κράτους, της υπακοής στους νόμους, κ.τ.λ. σκιαγραφούν

έναν σαφή συντηρητικό προσανατολισμό που φαίνεται να αποτελεί και τον κεντρικό ιδεολογικό πυλώνα της Δεξιάς. Τέλος, είναι χαρακτηριστικό ότι η συστηματική δίωξη της Αριστεράς που συνεχίζεται καθ' όλη την περίοδο διακυβέρνησης Παπάγου αναζωπυρώνει τη σύγκρουση της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς.

1.3.2. Η Ηγεμονία Καραμανλή – ΕΡΕ (1956-1963)

Μετά το θάνατο του Παπάγου την διακυβέρνηση ανέλαβε ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, ο οποίος τον Ιανουάριο 1956 προχώρησε στην ίδρυση του νέου πολιτικού κόμματος της ΕΡΕ (Νικολακόπουλος, 2000). Οι βουλευτικές εκλογές που ακολούθησαν διενεργήθηκαν σε συνθήκες έντονης πόλωσης. Η συγκρότηση της Δημοκρατικής Ένωσης, μιας ευρείας συμμαχίας της πλειοψηφίας των κομμάτων της αντιπολίτευσης¹⁰, κατέστησε ουσιαστικά τις εκλογές ως μια σύγκρουση μεταξύ δύο πολιτικών αντιπάλων, της ΕΡΕ και της Δ.Ε., που αντιπροσώπευαν δύο αντιτιθέμενους πολιτικούς χώρους και που μετατόπιζαν τη διαιρετική τομή της Αριστεράς – Δεξιάς σε αυτή της Δεξιάς – Αντιδεξιάς, η οποία διαφοροποιούνταν από τη διάκριση μεταξύ εθνοφρόνων και μη εθνοφρόνων, που κυριάρχησε κατά την μεταπολεμική περίοδο (Νικολακόπουλος, 2015).

Η ανάδειξη του Καραμανλή στην ηγεσία της Δεξιάς σηματοδοτεί μια αλλαγή στον επίσημο πολιτικό λόγο, ο οποίος επικεντρώνεται στην κοινωνική ευημερία, την προώθηση των δημοσίων έργων και την ευρωπαϊκή προοπτική (Μπουρνάζος, 2009). Παράλληλα, παρατηρείται μια τάση διαφοροποίησης σε επίπεδο πολιτικής

¹⁰ Με τη συγκρότηση της Δ.Ε. παρατηρείται για πρώτη φορά η έμπρακτη απόπειρα υπέρβασης των διαιρέσεων του εμφυλίου (Νικολακόπουλος, 2015), που μέχρι τότε συνέχιζαν να υφίστανται σε ένα λανθάνον επίπεδο.

διακυβέρνησης, η οποία αποκτά έναν περισσότερο τεχνοκρατικό χαρακτήρα, δίνεται έμφαση στον εκσυγχρονισμό¹¹ και την οικονομική και βιομηχανική ανάπτυξη, ενώ επιχειρείται μια πιο μετριοπαθής διαχείριση του κομμουνιστικού κινδύνου (Μελετόπουλος, 1993; Μπουρνάζος, 2009). Παρ' όλα αυτά η Δεξιά αυτής της περιόδου συνεχίζει να επικαλείται την απειλή του κομμουνισμού, όποτε χρειάζεται, προκειμένου είτε να αιτιολογεί την κρατική καταστολή είτε να επηρεάσει τα λαϊκά στρώματα, τονίζοντας τον κίνδυνο διολίσθησης σε εμφυλιοπολεμικές συγκρούσεις (Μελετόπουλος, 1993).

Γενικά, η ιδεολογία της Δεξιάς κατά την περίοδο 1952-1963, χαρακτηρίζεται κατά κύριο λόγο από την προσήλωση στην οικονομική ανάπτυξη και την χρήση κατασταλτικών μηχανισμών, προφασισζόμενη την κομμουνιστική απειλή, η οποία άλλωστε συνεχίζει να τονίζεται από πολιτικούς της Δεξιάς και Ακροδεξιάς μέχρι και τη δεκαετία του '80. Αυτήν την πρώτη μεταπολεμική περίοδο επικρατεί ένα καπιταλιστικό πνεύμα, ως απόρροια της προώθησης των αξιών της οικονομικής και κοινωνικής ευμάρειας. Παράλληλα, υπογραμμίζεται η σημασία του έθνους και του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, της υπεράσπισης του κράτους και της υποστήριξης του Στέμματος (Μελετόπουλος, 1993). Σε όλη αυτήν την προσπάθεια κεντρικός είναι ο ρόλος του στρατού, ο οποίος, ειδικά από τα μέσα της δεκαετίας του '50, αναπτύσσει στρατηγικές συστηματικής παρακολούθησης των πολιτών, προς διατήρηση της δημόσιας τάξης και ασφάλειας έναντι του κομμουνιστικού κινδύνου,

¹¹ Η έννοια του εκσυγχρονισμού φαίνεται να είναι κεντρική του πολιτικού προγράμματος και της ιδεολογικής σύνθεσης της Δεξιάς. Ωστόσο, ο εκσυγχρονισμός της Δεξιάς φαίνεται να συνδέεται κυρίως με την οικονομική ανάπτυξη και να διαφέρει από την ευρύτερη έννοια της κοινωνικής αλλαγής που χαρακτηρίζει σταθερά την Αριστερά και παραπέμπει σε θέματα κοινωνικο-οικονομικής οργάνωσης και διαχείρισης του πλούτου, αλλά και σε ζητήματα ισότητας και ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

και με την αποφασιστική συνεισφορά των αμερικανικών υπηρεσιών (Μπουρνάζος, 2009).

Από την άλλη, η Αριστερά κατά το διάστημα της δεξιάς ηγεμονίας είναι αρκετά περιορισμένη¹², ακολουθώντας μια αμφίθυμη στάση και πολιτική, χωρίς να αντιπαρατίθεται ιδιαίτερα σθεναρά απέναντι στην ασκούμενη πολιτική του κράτους της Δεξιάς. Αντίφαση παρατηρείται και στη στάση που υιοθετεί απέναντι στο Κέντρο, το οποίο άλλοτε το υποστηρίζει και άλλοτε το εξομοιώνει με την Δεξιά. Σε κάθε περίπτωση η Αριστερά αυτής της περιόδου δεν αποτελεί το *αντίπαλον δέος*, όπως συνέβαινε κατά τη δεκαετία του '40 (Μελετόπουλος, 1993).

1.3.3. Η Άνοδος του Κέντρου και η Πορεία προς τη Χούντα (1963-1967)

Η ανατροπή της κυριαρχίας της Δεξιάς, έπειτα από μια δεκαετία διακυβέρνησης, πραγματοποιείται με την αύξηση της εκλογικής επιρροής του Κέντρου (Τσουνάκος, 2000).

Η διαμόρφωση του Κέντρου εντοπίζεται ήδη μετά την Απελευθέρωση και τα Δεκεμβριανά και προκύπτει περισσότερο στο πλαίσιο της απόρριψης του κυρίαρχου διπολικού σχήματος της κομμουνιστικής Αριστεράς και της βασιλόφρονος Δεξιάς, παρά στη βάση μιας συνεκτικής ιδεολογικής τοποθέτησης υπέρ της πολιτικής *μεσότητας* (Νικολακόπουλος, 2015). Ακόμα και κατά την πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο και μέχρι το 1961, το Κέντρο είναι πολυδιασπασμένο και ιδεολογικά

¹² Το ΚΚΕ παραμένει εξόριστο, διατηρώντας κάποιους παράνομους μηχανισμούς στην Ελλάδα. Η παρουσία της Αριστεράς στην επίσημη πολιτική ζωή της χώρας πραγματώνεται μέσα από το νόμιμο κόμμα της ΕΔΑ, το οποίο ελέγχεται σε σημαντικό βαθμό από το ΚΚΕ (Λιναρδάτος, 1978).

ετερόκλητο, χωρίς συγκροτημένη ιδεολογικο-πολιτική ταυτότητα. Η ενοποίηση του Κέντρου και η σταδιακή του συγκρότηση σε έναν συνεκτικό πολιτικό χώρο συντελείται από τον Γ. Παπανδρέου και στηρίζεται στα αιτήματα του πολιτικού εκδημοκρατισμού και της κοινωνικής δικαιοσύνης (Μελετόπουλος, 1993).

Γενικότερα, σύμφωνα με τον Μελετόπουλο, όσο απομακρυνόμαστε από τον εμφύλιο, το ιδεολογικό υπόβαθρο του Κέντρου φαίνεται να συγκροτείται γύρω από τα ζητήματα του εκδημοκρατισμού του πολιτεύματος, της κατανομής του εισοδήματος και της διεύρυνσης της κοινωνικής δικαιοσύνης και των προγραμμάτων κοινωνικής πρόνοιας, χωρίς να εναντιώνεται παράλληλα σε θέματα εξωτερικής πολιτικής που αφορούσαν στη νατοϊκή συμμαχία και την αμερικανική εξάρτηση. Παράλληλα, το Κέντρο αυτής της περιόδου υιοθετεί τους κεντρικούς ιδεολογικούς πυλώνες του επίσημου κράτους, γύρω από τον ελληνοχριστιανισμό και τον αντικομμουνισμό.

Ουσιαστικά, η βασική διαφοροποίηση του Κέντρου και της Δεξιάς, κατά την μεταπολεμική περίοδο, συνίσταται στο ζήτημα του πολιτικού εκδημοκρατισμού, που προβάλλει, κατά κύριο λόγο μετά το 1961, η Ένωση Κέντρου, με τους δύο αυτούς πολιτικούς χώρους να μοιράζονται, κατά τα άλλα, ένα κοινό σύστημα αξιών που συνδέεται με τη διαφύλαξη του αστικού κοινοβουλευτισμού και έχει τις ρίζες του στη σύγκρουση μεταξύ βενιζελισμού και αντιβενιζελισμού¹³ (Μελετόπουλος, 1993).

Θα μπορούσαμε γενικότερα να παρατηρήσουμε ότι η συγκρότηση του ιδεολογικού πλέγματος της πολιτικής ταυτότητας δομείται στη βάση διαρκών μεταβάσεων γύρω από διπολικά σχήματα. Έτσι, ενώ κατά την διάρκεια της κατοχής κυριαρχεί η διαιρετική τομή Αριστεράς – Δεξιάς, μεταπολεμικά και, ειδικά, κατά την

¹³ Για τον βενιζελισμό δες σχετικά Διαμαντόπουλο (1985).

περίοδο 1956-1963, με την ανίσχυρη παρουσία της Αριστεράς, η προηγούμενη αυτή διαιρετική τομή μετατοπίζεται στην αντίθεση Δεξιάς – Αντιδεξιάς, για να υποκατασταθεί στη συνέχεια, μετά το 1963, από αυτήν του Κέντρου – Δεξιάς. Η τελευταία, ωστόσο, αυτή διαιρετική τομή, κατέχει περισσότερο το ρόλο της συσπείρωσης των αντιδεξιών δυνάμεων (και για τον λόγο αυτό αποτελεί υποκατάσταση του προηγούμενου αντιθετικού σχήματος), ως αντίδραση στη γενικότερη δυσφορία που είχε προκύψει στα πλαίσια της ασκούμενης πολιτικής της Δεξιάς των τελευταίων ετών, κάτι που συμβαδίζει και με το γεγονός ότι η Ε.Κ. ήταν ένα καθαρά προσωποπαγές κόμμα που όφειλε και την εκλογική της νίκη στην προσωπικότητα του Παπανδρέου, ο οποίος είχε διαμορφώσει την εικόνα ενός δημοκρατικού ηγέτη, ικανού να προχωρήσει σε αποφασιστικές κοινωνικές και πολιτικές μεταρρυθμίσεις (Τσουνάκος, 2000).

Υπό αυτήν την έννοια, παρόλο που το Κέντρο ήδη από την αρχική του εμφάνιση φαίνεται να υπονομεύει την προηγούμενη, διπολικής μορφής, διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς, θα καταφέρει σταδιακά να οδηγήσει στη συγκρότηση ενός τριπαραταξιακού πολιτικού πεδίου, ειδικά κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης, όταν το Κέντρο αναδεικνύεται ως ένας αυτο-προσδιοριζόμενος πολιτικός χώρος με σαφή ιδεολογικά ερείσματα.

1.4. Η Χούντα των Συνταγματαρχών (1967-1974)

Η επιβολή της στρατιωτικής δικτατορίας της 21^{ης} Απριλίου 1967 εγκαινιάζει μια νέας φάση της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής ζωής. Σε επίπεδο πολιτικής ιδεολογίας, η χούντα αποτελεί απόγονο της παλαιότερης σκληροπυρηνικής

οργάνωσης ΙΔΕΑ¹⁴, κεντρικά χαρακτηριστικά της οποίας ήταν η αντι-κομμουνιστική και φιλο-βασιλική της ταυτότητα. Ο ελληνικός στρατός ελέγχεται κατά κύριο λόγο από τον ΙΔΕΑ, ο οποίος διαλύεται στις αρχές της δεκαετίας του '50, ωστόσο οι αξιωματικοί που εντάσσονταν στους κόλπους του συνεχίζουν τη δράση τους μέχρι και την εγκαθίδρυση της χούντας (McDonald, 1972). Το στράτευμα, ήδη πριν από το Β' Π.Π., απαρτίζεται κατά βάση από φιλομοναρχικούς αξιωματικούς. Οι όποιες φιλελεύθερες και δημοκρατικές του δυνάμεις, απομακρύνονται σταδιακά, έπειτα από τις εκκαθαρίσεις που ξεκινούν μετά το κίνημα του '35, και συνεχίζονται κατά τη δικτατορία του Μεταξά, καθώς και μετά την απελευθέρωση (Meypaud, 2002b). Σε αυτό το πλαίσιο, ο στρατός καταλήγει να παρουσιάζει δύο κεντρικά χαρακτηριστικά που καθορίζουν τη δράση του και την εξέλιξη των γεγονότων: το συντηρητισμό και τον αντι-κομμουνισμό. Ο πολιτικός, κοινωνικός και πολιτισμικός συντηρητισμός του στρατεύματος συνδέεται με την ανάγκη διασφάλισης των ηθικών, πολιτισμικών και παραδοσιακών αξιών της ελληνικής κοινωνίας και την προώθηση του τρίπτυχου «*πατρίς, θρησκεία, οικογένεια*» (Κορνέτης, 2013/2015), ενώ το χρέος της αντιμετώπισης του κομμουνιστικού κινδύνου οδηγεί σε μια γενικότερη επιφυλακτική στάση απέναντι στον αστικό πολιτικό κόσμο (Διαμαντόπουλος, 2000).

Η επίσημη πολιτική ιδεολογία της χούντας συνίστατο στην εθνικιστική έξαρση, τον αντικομμουνισμό και την υπεράσπιση και προστασία της θρησκευτικής πίστης, διατηρώντας άριστες σχέσεις με τον κλήρο (Διαμαντόπουλος, 2000). Σε επίπεδο άσκησης της εξουσίας, κεντρικά της χαρακτηριστικά ήταν ο αυστηρός έλεγχος της κοινωνίας, οι διωγμοί και οι εξορίες των πολιτικά αντιφρονούντων, η

¹⁴ Ο Ιερός Δεσμός Ελλήνων Αξιωματικών (ΙΔΕΑ) υπήρξε μυστική οργάνωση, που συγκροτήθηκε στη Μέση Ανατολή κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, μεταξύ Ελλήνων αξιωματικών που είχαν φύγει από την κατεχόμενη Ελλάδα (McDonald, 1972).

απαγόρευση των αστικών πολιτικών κομμάτων και των συναθροίσεων, ο έλεγχος του Τύπου και οι μαζικές εκκαθαρίσεις στις Ένοπλες Δυνάμεις, στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, στη Δημόσια Διοίκηση και στη Δικαιοσύνη, ενώ παρατηρείται ένας ευρύτερος συγκεντρωτισμός της εξουσίας (Διαμαντόπουλος, 2000).

Από την άλλη, σύμφωνα με τον Καζάκο (2000), η οικονομική πολιτική που ακολουθήθηκε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ένα πνεύμα χαλαρού *laissez faire*. Ειδικότερα, από οικονομική άποψη, δόθηκε έμφαση στην αύξηση της επιχειρηματικότητας, της αγοράς και του ανταγωνισμού και στη μείωση της κρατικής παρέμβασης σε ζητήματα που αφορούσαν την Εθνική Άμυνα, τις υποδομές και τη δημόσια τάξη. Ο ιδιωτικός τομέας αποτέλεσε άμεση προτεραιότητα, επιχειρώντας την ενίσχυση των κινήτρων για διεύρυνση των επενδύσεων, κυρίως σε τομείς άμεσης απόδοσης, όπως στον τουρισμό και τις οικοδομικές επιχειρήσεις. Παράλληλα, διαγράφηκαν τα αγροτικά δάνεια, αναζητήθηκε συνεργασία με ξένους επενδυτές, καθιερώθηκαν φορολογικές διευκολύνσεις και απαλλαγές, κυρίως για το ελληνικό εφοπλιστικό κεφάλαιο.

Η δικτατορία των Συνταγματαρχών υπήρξε καθεστώς της Δεξιάς. Ωστόσο, οφείλουμε να διακρίνουμε τις ιδιαιτερότητες της συνθήκης (πραξικοπηματική, μη δημοκρατική κυβέρνηση), που θέτει σε νέες βάσεις το δίπολο Αριστεράς – Δεξιάς. Η συσπείρωση των δημοκρατικών δυνάμεων απέναντι στη χούντα θυμίζει τη διάκριση Δεξιάς – Αντιδεξιάς που παρατηρείται μεταπολεμικά, η οποία αποκτά νέο νόημα, συμπυκνώνοντας την τοποθέτηση των πολιτών απέναντι στο καθεστώς και μεταλλάσσοντας τη διαιρετική τομή της πολιτικής ταύτισης στη διάκριση Δημοκρατίας – Δικτατορίας.

1.5. Η Περίοδος της Μεταπολίτευσης (1974 – 2009)

1.5.1. *Πρώιμη και Ενδιάμεση Μεταπολίτευση (1974-1996)*¹⁵

Η περίοδος της μεταπολίτευσης γενικά θεωρείται μια πετυχημένη περίπτωση *μετάβασης* από το δικτατορικό καθεστώς στο δημοκρατικό πολίτευμα, που εγκαινιάζει μια μακρά περίοδο, ίσως την καλύτερη της Ελλάδας μεταπολεμικά, η οποία χαρακτηρίζεται από αύξηση του βιοτικού επιπέδου, πολιτικές πρόνοιες, ενίσχυση της μεσαίας τάξης, αναδιανεμητικές πολιτικές κ.α. (Αυγερίδης et al., 2015, σ. 15). Η ίδια η έννοια της μεταπολίτευσης συχνά χρησιμοποιείται ως ανταλλάξιμη με άλλες, όπως αυτή της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, και σημαίνει την *πολιτειακή αλλαγή*, που δρομολογήθηκε με την πτώση της χούντας και την αποκατάσταση της δημοκρατίας¹⁶. Ωστόσο, όπως επισημαίνουν οι Αυγερίδης και συνεργάτες (2015), είναι χαρακτηριστικό και παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το γεγονός ότι, έπειτα από τις πρόσφατες εξελίξεις με την οικονομική κρίση και τις εκτεταμένες συνέπειες αυτής στη ζωή των ατόμων σε όλα τα επίπεδα, παρατηρείται μια νέα ανάγνωση της ίδιας της ιστορίας και των γεγονότων της μεταπολίτευσης στο παρόν, με την ασκούμενη πολιτική και την ευρύτερη κουλτούρα που καλλιεργήθηκε αυτό το διάστημα να ευθύνονται σε μεγάλο βαθμό για την καταστροφική πορεία τη χώρας (Αυγερίδης, Γαζή, & Κορνέτης, 2015). Πρόκειται, λοιπόν, για μια αναθεώρηση και

¹⁵ Συνήθως η περίοδος της μεταπολίτευσης διακρίνεται σε υποπεριόδους, από τους ιστορικούς και πολιτικούς αναλυτές, βάσει της εναλλαγής των κυβερνήσεων (Βούλγαρης, 2013). Εδώ, επιλέξαμε το διαχωρισμό, που ακολουθεί ο Βερναρδάκης (2011), της μακράς περιόδου της μεταπολίτευσης σε τρεις υποπεριόδους (1974-1996, 1996-2009 και 2010-σήμερα), έχοντας ως κριτήριο την ασκούμενη πολιτική των δύο μεγάλων κομμάτων, που διαμορφώνει και τελικά μετασχηματίζει το ίδιο το δικομματικό σύστημα.

¹⁶ Στο πλαίσιο των φαινομένων κατάρρευσης των αυταρχικών καθεστώτων, στον ευρωπαϊκό Νότο (Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία), και των δικτατοριών της λατινικής Αμερικής περίπου μια δεκαετία αργότερα, αλλά και λόγω της κατάρρευσης του σοσιαλισμού, αναπτύσσονται συστηματικά οι θεωρίες των «*μεταβάσεων*», που επιχειρούν να αποσαφηνίσουν τις διαδικασίες μαζικού εκδημοκρατισμού. Για τη θεωρία των μεταβάσεων δες Linz (1990). Για την ελληνική περίπτωση μετάβασης δες Λυριντζής et al. (1996).

επαναξιολόγηση του τρόπου με τον οποίο τα άτομα αναπαριστούν το παρελθόν τους, ανακατασκευάζοντας, σε μεγάλο βαθμό, όσα μέχρι πρόσφατα θεωρούσαν ως επιτεύγματα και ασκώντας έντονη κριτική. Το παράδειγμα είναι χαρακτηριστικό της σημασίας και της δυναμικής των αναπαραστάσεων και της κατασκευής της κοινωνικής πραγματικότητας, η οποία δεν είναι αμετάβλητη και αντικειμενική, αλλά βρίσκεται σε διαρκή διάλογο με τα κοινωνικά υποκείμενα και τις κοινωνικές, ιστορικές, πολιτικές και οικονομικές συνθήκες, με το παρελθόν να αναπροσαρμόζεται στη βάση των αναγκών του παρόντος.

Πράγματι, η ελληνική κοινωνία κατά τη μεταπολίτευση εγκαινιάζει μια νέα εποχή στην πολιτική και κοινωνική ζωή. Ωστόσο, αυτή η μετάβαση δεν γίνεται στο κοινωνικό κενό. Οι μνήμες της δεκαετίας του '40 ασκούν σημαντική επιρροή στην ταυτότητα της μεταπολιτευτικής ελληνικής κοινωνίας, με τη διάκριση Δεξιάς – Αριστεράς (ή Δεξιάς – Αντιδεξιάς) να συνεχίζει να οργανώνει το σύστημα ιδεολογικο-πολιτικών πεποιθήσεων των ατόμων (Φυτιλή, 2015).

Η ανάληψη της εξουσίας και συνάμα του έργου της αποκατάστασης των δημοκρατικών θεσμών από τη Ν.Δ. και τον Κ. Καραμανλή τον Ιούλιο 1974, προϋπέθετε τη συγκρότηση κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας και τη διαχείριση των συγκρούσεων του παρελθόντος που επιχειρήθηκε μέσα από τη νομιμοποίηση του ΚΚΕ, την κατάργηση του στρατοπέδου της Γυάρου και την απόλυση των πολιτικών κρατουμένων, την αμνήστευση των πολιτικών αδικημάτων, την απόδοση ιθαγένειας στους πολίτες που τους την είχε στερήσει η χούντα και την απόδοση των διαβατηρίων που είχαν αφαιρεθεί (Χατζηβασιλείου, 2000).

Η οικονομική πολιτική της κυβέρνησης στηρίζεται στο Κεϋνσιανό¹⁷ οικονομικό μοντέλο, με παρεμβάσεις στη νομισματοπιστωτική και εισοδηματική πολιτική, αύξηση των μισθών, μείωση των ανισοτήτων και της φτώχειας, έντονο κρατικό παρεμβατισμό, επέκταση του δημοσίου τομέα, ιδρύσεις νέων επιχειρηματικών φορέων που συντέλεσαν στην ανάπτυξη της βιομηχανίας, δαπάνες στην Εθνική Άμυνα, στην Παιδεία και στην Υγεία (Βούλγαρης, 2008).

Αυτό το διάστημα, το ΠΑΣΟΚ προσπαθεί να συγκροτήσει τη μεταπολιτευτική του ταυτότητα κυρίως μέσα από μια αντιδεξιά ιδεολογία, προτάσσοντας, δηλαδή, τη σύγκρουση με τη Δεξιά και της διαφορές του με αυτή. Παράλληλα, βέβαια, προσπαθεί να αποκρύψει το αντικομμουνιστικό του παρελθόν, με την ένταξή του στο στρατόπεδο των εθνοκοφρόνων και να διευρύνει παράλληλα την εκλογική του βάση, στοχεύοντας στη μη κομμουνιστική αριστερά, και επιχειρώντας να αναδείξει τις αριστερές του καταβολές μέσα από την καταδίκη της Δεξιάς (Φυτιλή, 2015). Όπως αναφέρει η Φυτιλή, είναι χαρακτηριστικό ότι μεταπολιτευτικά όλοι οι πολιτικοί φορείς (και δεξιοί και αριστεροί και κεντρώοι, και η ΝΔ και το ΠΑΣΟΚ) προσπαθούν να πάρουν κομμάτι από την πίτα της

¹⁷ Ο Κεϋνσιανισμός αποτελεί οικονομική στρατηγική που διατυπώθηκε από τον βρετανό οικονομολόγο J. M. Keynes και συμπυκνώνεται στην κεντρική ιδέα της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία προς αύξηση της ζήτησης (Heilbroner, 1953/2000). Το οικονομικό αυτό μοντέλο επικράτησε για αρκετές δεκαετίες στην οικονομική πολιτική των δυτικών κρατών, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '70, όταν πια φαινόταν ανεπαρκές να αντιμετωπίσει τις νέες οικονομικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν με την εμφάνιση του στασιμοληθωρισμού (Heywood, 1997/2006). Στο εν λόγω μοντέλο είχε ήδη ασκηθεί έντονη κριτική από άλλους οικονομολόγους (δες Schumpeter, 1911/2012, 1943/1992), υποστηρικτές του laissez-faire και της αντίληψης ότι ο καπιταλισμός είναι εγγενώς δυναμικός και, επομένως, οποιαδήποτε προσπάθεια υποβοήθησης της οικονομίας μέσω δημοσίων δαπανών θα ήταν καταστροφική για την πορεία της, διαταράσσοντας τους οικονομικούς κύκλους (Swedberg, 1991).

αντιστασιακής δράσης, που αξιολογείται θετικά στις συλλογικές συνειδήσεις και μεταφράζεται σε μέσο άσκησης επιρροής.

Το 1974, προκειμένου να διεκδικήσει την ανάδειξή του σε ισχυρό αντιπολιτευτικό ή ακόμα και κυβερνητικό κόμμα, το ΠΑΣΟΚ επιδίωξε να συγκροτήσει ένα σαφές και συνεκτικό ιδεολογικό υπόβαθρο, που θα το καθιστούσε ένα «κόμμα νέων ιδεών» (Μοσχονάς, 1994, σ. 173), και όχι ένα κόμμα του Κέντρου. Κυρίως από το 1977 και μετά, οδηγείται να διεκδικήσει τον κεντρώο χώρο εξαίροντας τη διαίρεση Δεξιάς – Αντιδεξιάς (Μοσχονάς, 1994). Ξεκινάει, λοιπόν, μια προσπάθεια επέκτασης προς το Κέντρο, επιχειρώντας να απευθυνθεί σε μεγαλύτερο εκλογικό κοινό, και βλέπει σταδιακά να ισχυροποιείται, εφόσον συνεχίζει να διαφοροποιείται σημαντικά ιδεολογικά από τη Δεξιά και τη ΝΔ. Βασική στρατηγική του ΠΑΣΟΚ για την εκλογική του ισχυροποίηση αποτέλεσε η συστηματική ανάδειξη της διαιρετικής τομής Δεξιά – Αντιδεξιά, η οποία, άλλωστε, υπήρξε κεντρική για την πολιτική ταύτιση και τον ιδεολογικο-πολιτικό ορισμό των κοινωνικών υποκειμένων, μεταπολεμικά και μεταδικτατορικά, από τη στιγμή μάλιστα που δεν εντοπίζονται άλλης μορφής διαιρέσεις, όπως θρησκευτικές, εθνικές, κτλ. (Μοσχονάς, 1994).

Η θεαματική άνοδος του ΠΑΣΟΚ και η εκλογική του νίκη επισφραγίζουν την τριχοτόμηση του παλιού διπολικού σχήματος της Αριστεράς – Δεξιάς, το οποίο και αναδιαμορφώνεται, με την έλευση του πολιτικού κέντρου στο προσκήνιο, σε Αριστερά – Κέντρο – Δεξιά (Λυριντζής, 2000).

Ενώ προδικτατορικά, σύμφωνα με τον Μοσχονά (1994), η διαίρεση Δεξιά – Αντιδεξιά συμπλέει και ορισμένες φορές ταυτίζεται με την αντίστοιχη εθνοφροσύνης – μη εθνοφροσύνης, μεταπολιτευτικά, που το αφήγημα της εθνοφροσύνης εγκαταλείπεται, η διαιρετική τομή Δεξιάς – Αντιδεξιάς

ισχυροποιείται, ενώ στις αρχές του 80, το κομματικό σύστημα είναι πλέον τριχοτομημένο. Η καλλιέργεια του *αντιδεξιισμού*, κυρίως από το ΠΑΣΟΚ, οδηγεί στην ταύτιση, αφενός, με ένα κόμμα, αφετέρου, με έναν ιδεολογικο-πολιτικό χώρο. Η πρώτη συνίσταται στη σύγκρουση με τη ΝΔ και η δεύτερη στη συνεργασία μεταξύ των αντιδεξιών δυνάμεων, οδηγώντας τελικά στον διπολισμό.

Προς αυτήν την κατεύθυνση της καθιέρωσης της πολιτικής κυριαρχίας του ΠΑΣΟΚ λειτούργησε και η εμφυλιοπολεμική ρητορική που υιοθέτησε η Δεξιά, κατά τη δεκαετία του '80, και ειδικότερα μέχρι το 1985, επαναφέροντας στο προσκήνιο και στο δημόσιο λόγο τους παλαιούς διχασμούς του εμφυλίου. Από το 1986 και μετά, παρατηρείται μια αλλαγή πλευσης, με την προώθηση της ιδέας της ανάγκης για εθνική συμφιλίωση και άμβλυνση των συγκρούσεων με την Αριστερά, προφανώς σε μια προσπάθειά της να ανακάμψει εκλογικά, έπειτα από τη συνειδητοποίηση των αρνητικών συνεπειών που είχε στην εκλογική της δύναμη η προσκόλληση στη ρητορική του παρελθόντος της εθνικοφροσύνης (Φυτιλή, 2015).

Με την εκλογή του το 1981, ο Α. Παπανδρέου προχώρησε στην αναγνώριση της Εαμικής Αντίστασης και καθιέρωσε τον εορτασμό της Ενωμένης Εθνικής Αντίστασης (Βούλγαρης, 2013), κινήσεις σημαντικού συμβολικού χαρακτήρα για την άμβλυνση της διχαστικής λογικής της εμφύλιας διαμάχης, μέσα από την ανάγνωση της πρόσφατης ευαίσθητης ιστορίας, υπό το πρίσμα μιας ενωτικής – εθνικής προοπτικής της δράσης της Αριστεράς και της Δεξιάς¹⁸ και την ηθελημένη αποσιώπηση (λήθη) της εμφυλιοπολεμικής διαμάχης.

¹⁸ Ως ημέρα μνήμης καθιερώθηκε η 25^η Νοεμβρίου, ημερομηνία της ανατίναξης της γέφυρας του Γοργοποτάμου από ενωμένες αντιστασιακές δυνάμεις του ΕΛΑΣ του Άρη Βελουχιώτη και του ΕΔΕΣ του Ναπολέοντα Ζέρβα.

Κατά την πρώτη τετραετία, η οικονομική πολιτική που ακολουθήθηκε ήταν ανάλογη αυτής που εφαρμόστηκε και από τη ΝΔ (Κεϋνσιανό μοντέλο διαχείρισης), η οποία, ωστόσο, υπήρξε αναποτελεσματική, οδηγώντας σε αλλαγή πολιτικής, μετά το 1985. Πιο σημαντικές υπήρξαν οι κοινωνικές και θεσμικές μεταρρυθμίσεις, οι οποίες θεωρούνται ως οι πιο πετυχημένες, και είναι χαρακτηριστικές της προοδευτικής ταυτότητας του κόμματος (Λυριντζής, 2000). Στο πλαίσιο των μεταρρυθμίσεων εντάσσεται μια σειρά μέτρων αναφορικά με το οικογενειακό δίκαιο, την καθιέρωση του πολιτικού γάμου, την απενοχοποίηση της μοιχείας, την κατάργηση της προίκας, κ.α., σε μια προσπάθεια αναδιαμόρφωσης θεσμών παραδοσιακά συνδεδεμένων με μια συντηρητική ελληνική κουλτούρα, που δεν συνέπιπτε με τις προοδευτικές κοινωνίες της Ευρώπης (Βούλγαρης, 2013).

Το 1985 η επανεκλογή του ΠΑΣΟΚ πραγματοποιείται μέσα σε ένα κλίμα έντονης κομματικής πόλωσης και όξυνσης της διάκρισης Δεξιάς – Αντιδεξιάς, την οποία, ωστόσο, από το 1985 και μετά, η ΝΔ υπό την ηγεσία του Κ. Μητσοτάκη, επιχειρεί να υπονομεύσει, δεδομένου ότι σε αυτή τη διάκριση στηριζόταν και ενίσχυε σκοπίμως το ΠΑΣΟΚ, για την απόσπαση της εκλογικής ψήφου της αριστεράς (Βούλγαρης, 2013). Σε αυτό το σημείο, παρατηρείται μια πολύ σημαντική στροφή που είναι καθοριστικής σημασίας για τις πολιτικές εξελίξεις που θα ακολουθήσουν μέχρι το τέλος της δεκαετίας και θα σηματοδοτήσουν την δυναμική και τις προοπτικές των πολιτικών ταυτίσεων των κοινωνικών υποκειμένων με το δίπολο Αριστεράς – Δεξιάς.

Φαίνεται δηλαδή ότι, στις αρχές της δεκαετίας του '80 και κυρίως μέχρι το 1985, η σύγκρουση μεταξύ των δύο μεγάλων κομμάτων (ΠΑΣΟΚ – ΝΔ) αναδύεται ως το εργαλείο, το μέσο της αύξησης της ισχύος τους, γεγονός που ενισχύει και

καθορίζει τη σημασία του δίπολου Αριστεράς – Δεξιάς στον ορισμό της πολιτικής ταυτότητας. Από το 1986 και μετά, παρατηρείται μια τάση συμφιλίωσης μεταξύ Αριστεράς – Δεξιάς, έπειτα από τη συνειδητοποίηση ότι *«η ιδεολογική χρήση της ιστορίας ως σταθεροποιητικού παράγοντα των εκλογικών επιλογών, λειτουργούσε πλέον ευνοϊκά μόνο για το ΠΑΣΟΚ»* (Νικολακόπουλος, 1990, σ. 211), με αποκορύφωμα τη συνεργασία του 1989 μεταξύ ΝΔ και ΣΥΝ, των δύο βασικών εκπροσώπων της Δεξιάς και της Αριστεράς που συγκρούστηκαν κατά τον εμφύλιο (Φυτιλή, 2015). Προς αυτήν την κατεύθυνση, παρατηρείται και στο δημόσιο λόγο μια απόπειρα αποχρωματισμού του εμφυλίου, με το κέντρο βάρους να μετατοπίζεται από την *ιδεολογική – ταξική* αντίθεση, που συνεπαγόταν η διαιρετική τομή Αριστερά – Δεξιά, στον *συναισθηματικό – εθνικό* χαρακτήρα του πολέμου (Φυτιλή, 2015). Όπως παρατηρεί η Φυτιλή, πρόκειται για μια απόπειρα συμφιλίωσης μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς που προϋπέθετε την αποσιώπηση ενός μέρους του παρελθόντος και συνεπαγόταν την εκ νέου ανάγνωση του εμφυλίου πολέμου, με την επίσημη υιοθέτηση της στρατηγικής της λήθης για τη διαχείριση ενός τραυματικού παρελθόντος που κάποιους τους πονάει και κάποιους τους ντροπιάζει¹⁹.

Το κλίμα που είχε δημιουργηθεί αποτυπώθηκε στις εκλογές του Ιουνίου 1989, στις οποίες το κόμμα του Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου, που είχε ιδρυθεί τον Δεκέμβριο του 1988, ως σύμπραξη του ΚΚΕ και της Ελληνικής Αριστεράς (ΕΑΡ)²⁰, αποτέλεσε το ρυθμιστικό παράγοντα του εκλογικού αποτελέσματος, συγκροτώντας κυβέρνηση συνεργασίας με τη ΝΔ, και σηματοδοτώντας τον δομικό μετασχηματισμό που είχε υποστεί η διάκριση Δεξιάς –

¹⁹ Δες Κεφ. 3, την προβληματική της *κοινωνικής λήθης*.

²⁰ Η ΕΑΡ συγκροτήθηκε τον Απρίλη του 1987, αποτελούμενη από το ΚΚΕ-εσ. και άλλα μικρά κόμματα της Αριστεράς (Λυριντζής, 2000).

Αριστεράς ή Δεξιάς – Αντιδεξιάς, καθώς θεωρήθηκε ότι οι δεδομένες συνθήκες έθεταν στο προσκήνιο νέες ανάγκες που δεν μπορούσαν να αποτυπωθούν σε μια διαίρεση πολιτική (Αριστερά – Δεξιά), αλλά ηθικολογική (αίτημα *κάθαρσης*)²¹ (Λυριντζής, 2000).

Η συγκυρία του '89 είναι τεράστιας σημασίας, καθώς αποτελεί την πρώτη πραγματική και κυρίως συμβολική σύγκλιση της Αριστεράς – Δεξιάς, σηματοδοτώντας και την αρχή του φαινομένου της αποπολιτικοποίησης, *«μέσα από την αποδυνάμωση των πολιτικών διαιρέσεων του παρελθόντος και τη διάχυσή τους στο λεγόμενο μεσαίο χώρο της συναινετικής διαχειριστικής διακυβέρνησης»* (Φυτιλή, 2015, σ. 38).

Πράγματι, το τέλος της δεκαετίας του '80, παρά την τεταμένη πολιτική αντιπαράθεση που χαρακτήρισε ειδικά την διετία 1989-90, σηματοδοτεί την σταδιακή άμβλυνση της σύγκρουσης Αριστεράς – Δεξιάς (Λυριντζής, 2000), που είχε ήδη ξεκινήσει με τα μέτρα *Εθνικής Συμφιλίωσης* του Α. Παπανδρέου (αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, κ.τ.λ.) και επισφραγίζεται με τη συγκυβέρνηση ΝΔ-ΣΥΝ. Από την άλλη, η ταύτιση του ΠΑΣΟΚ με την Αριστερά είχε τελικά αρνητικές συνέπειες για την τελευταία, η εικόνα της οποίας υπονομεύτηκε μετά τις εξελίξεις με τα σκάνδαλα, οδηγώντας σταδιακά στην ευρύτερη αμφισβήτηση των κομμάτων ως αναξιόπιστων και στην απομάκρυνση του εκλογικού σώματος, κάτι που θα γίνει ορατό τη δεκαετία '90 (Λυριντζής, 2000) και πολύ περισσότερο μετά την οικονομική κρίση.

²¹ Η ρητορική περί κάθαρσης προέκυψε στους πλαίσιο της σφοδρής πολιτικής κρίσης που ξέσπασε έπειτα από τη δημοσιοποίηση σειράς σκανδάλων, με αποκορύφωμα το σκάνδαλο Κοσκωτά (Βούλγαρης, 2013).

Δεδομένου ότι οι εκλογές του 1974 είχαν την ιδιαιτερότητα της ανάγκης δημοκρατικής μετάβασης και σταθεροποίησης των δημοκρατικών θεσμών, μόλις από το 1977, αρχίζει να *«μορφοποιείται το διπολικό – δικομματικό σύστημα, με τη διαίρεση ΝΔ-ΠΑΣΟΚ να ενσωματώνει και να επικαιροποιεί τη μετεμφυλιακή/ προδικτατορική διαίρεση Δεξιάς – δημοκρατικών δυνάμεων (Δεξιάς – Αριστεράς)»* (Βερναρδάκης, 2011, σ. 88). Το πολιτικό σύστημα της πρώιμης και ενδιάμεσης μεταπολιτευτικής περιόδου χαρακτηρίζεται από έναν διπολικό δικομματισμό²², ο οποίος λειτουργεί στη βάση μιας διπολικής – ταξικής αντιπροσώπευσης και διαμορφώνεται καθοριστικά με τις εκλογές του 1981, με χαρακτηριστική την αναβίωση της διαίρεσης Αριστερά – Δεξιά (Βερναρδάκης, 2011). Το πολωμένο αυτό σύστημα της περιόδου 1974-1996 δίνει τη θέση του σε έναν συγκλίνοντα δικομματισμό, έπειτα από την αλλαγή ηγεσίας στο ΠΑΣΟΚ και τη μεταστροφή στην οικονομική και πολιτική του διακυβέρνηση,

²² Αξίζει, ωστόσο, να αναφερθεί ότι υπάρχουν διαφοροποιημένες τοποθετήσεις αναφορικά με τη μορφή του κομματικού συστήματος της περιόδου. Ενώ, δηλαδή, κατά τον Βερναρδάκη (2011) και τον Μανρογορδάτο (1983), επικρατεί ο πολωμένος δικομματισμός, σύμφωνα με τον Παππά (2001), μεταπολιτευτικά μπορούμε να εντοπίσουμε τη λειτουργία δύο διαφοροποιημένων κομματικών συστημάτων, ένα, όπως διαμορφώνεται κατά την περίοδο 1974-1981, που παίρνει τη μορφή *«πολωμένου πολυκομματισμού»* και ένα που συγκροτείται την μετά το 1981 περίοδο και, σύμφωνα με το συγγραφέα, αφορά σε ένα *«τυπικά μη πολωμένο δικομματικό σύστημα»* (σ. 73). Ο μη πολωμένος δικομματισμός δομείται ήδη από την αρχή της δεκαετίας του 80, όταν πια το ΠΑΣΟΚ γίνεται κυβέρνηση, και παρατηρείται άμβλυση και σταδιακή σύγκλιση των βασικών θέσεων των δυο μεγάλων κομμάτων (σ. 90). Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Παππάς (2001), *«αντίθετα από τα αρχικά χρόνια της δημοκρατίας, όπου ο “σοσιαλισμός” του πρώιμου ΠΑΣΟΚ και η “βαρβαρότητα” της μετεμφυλιακής Δεξιάς συνυπήρξαν -ο πρώτος ως ουτοπία, η δεύτερη ως φάντασμα- δημιουργώντας έντονη πόλωση, η σημερινή διαμάχη μεταξύ Κεντροαριστεράς και Κεντροδεξιάς δεν είναι τίποτε άλλο από την εδραίωση ευρείας συναίνεσης στα βασικά θέματα της πολιτικής πράξης»* (σ. 91). Επίσης, χαρακτηριστική της μείωσης της πόλωσης μεταξύ των δύο κομμάτων είναι και η *«προσπάθεια προσέγγισης ανάμεσα στη Ν.Δ. και το ΚΚΕ, με αποτέλεσμα την περιστολή της κλίμακας ιδεολογικού ανταγωνισμού»*, μια απόπειρα που έχει αρχίσει ήδη από 1986, όταν το ΚΚΕ δεν υποστήριξε υποψηφίους δημάρχους του ΠΑΣΟΚ (δες Λυριντζής, 2000), και επισφραγίζεται αργότερα το 1989, με την περίφημη συγκυβέρνηση ΝΔ και ΣΥΝ. Όλα τα παραπάνω, σηματοδοτούν, σύμφωνα με τον Παππά (2001), τη *«σταδιακή εξασθένηση της πόλωσης»* (σ. 91) και επομένως της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς.

Ίσως, βέβαια, δεν έχει τόση σημασία, σε ένα μακρο-επίπεδο, ο ακριβής χρονικός προσδιορισμός της μεταλλαγής της ποιότητας του κομματικού συστήματος, αφού η μετάβαση από ένα πολωμένο σε ένα μη πολωμένο, ή αλλιώς συγκλίνον, δικομματικό σύστημα, τελικά συντελείται. Οι παραπάνω διαφοροποιήσεις αφορούν, ουσιαστικά, τα χρονικά όρια των εν λόγω μετασχηματισμών, τα οποία οφείλουμε να επισημάνουμε, εφόσον δεν είναι συναινετικά, γεγονός, βέβαια, που καταδεικνύει για ακόμη μια φορά, την δυναμική ερμηνεία της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας.

ενώ με την οικονομική κρίση εγκαινιάζεται μετά το 2010 ένα νέο κομματικό σύστημα του μεσαίου χώρου (Βερναρδάκης, 2011).

Αυτή η άμβλυνση της σύγκρουσης Αριστεράς – Δεξιάς επισυμβαίνει στο πλαίσιο της ευρύτερης μεταβολής της μορφής και λειτουργίας των κομμάτων, μετά τις σημαντικές διεθνείς εξελίξεις του 1989, οδηγώντας σε μια σταδιακή αντικατάσταση της προηγούμενης πολωτικής λογικής που χαρακτήριζε τη λειτουργία τους, με μια περισσότερο συναινετική προοπτική αναφορικά με την οικονομική και κρατική πολιτική (Βερναρδάκης, 2011).

1.5.2. Ύστερη Μεταπολίτευση (1996-2009)

Η εκλογή Σημίτη, το 1996, δεν αποτυπώνει μόνο την αλλαγή ηγεσίας, αλλά και τις ισχυρές μετατοπίσεις σε ιδεολογικο-πολιτικό επίπεδο, με την ιδέα του «εκσυγχρονισμού» να διαφοροποιεί την παραδοσιακή ιδεολογικο-πολιτική ταυτότητα του κόμματος και να προωθεί τα νεοφιλελεύθερα μοντέλα οικονομικής και πολιτικής διακυβέρνησης, τις έννοιες της αγοράς, της ανταγωνιστικότητας και της παραγωγικότητας (Γκίβαλος, 2005).

Η οικονομική πολιτική Σημίτη, σύμφωνα με τον Γκίβαλο, περιλάμβανε απελευθέρωση της αγοράς και ιδιωτικοποιήσεις, συγκεκριμένες μορφές κοινωνικής πολιτικής και περιορισμό των εισοδηματικών και επιδοματικών πολιτικών, δρομολόγηση της ένταξης της χώρας στην ΟΝΕ, άσκηση εξωτερικής πολιτικής προς βελτίωση των ελληνοτουρκικών σχέσεων και των σχέσεων της χώρας με τα Βαλκάνια, ενώ είναι χαρακτηριστικό ότι η κυβέρνηση Σημίτη επιχειρεί ένα άνοιγμα του κόμματος προς το Κέντρο και την Κεντροδεξιά, όταν παράλληλα η ΝΔ

προσπαθεί να απευθυνθεί σε εκλογικά στρώματα που συγκροτούσαν το παραδοσιακό ακροατήριο του ΠΑΣΟΚ.

Η περίοδος της ύστερης μεταπολίτευσης είναι η περίοδος του συγκλίνοντος δικομματισμού. Ενώ, δηλαδή, παρατηρείται μια ενίσχυση της δύναμης των δύο μεγάλων κομμάτων [για παράδειγμα, το 2000 το άθροισμα των εκλογικών ποσοστών της ΝΔ και του ΠΑΣΟΚ φτάνει το 87%], αυτή δεν αντιπροσωπεύει και μια πόλωση μεταξύ τους και, επομένως, μια πόλωση ενός αντιθετικού διπολικού σχήματος πολιτικών ιδεολογιών. Τα δύο κόμματα ως προς τις θέσεις και την ιδεολογία τους και, ειδικά, σε επίπεδο ασκούμενης πολιτικής διακυβέρνησης, συγκλίνουν ολοένα και περισσότερο σε βαθμό που τείνουν να «ομογενοποιηθούν», με το πολιτικό σύστημα να οδηγείται «από την πολυφωνία στη μονοφωνία» (Γκίβαλος, 2005, σ. 104). Ο ίδιος συγγραφέας επισημαίνει ότι η αίσθηση των πολιτών ότι δεν υπάρχει πραγματική επιλογή και ότι όλα τα κόμματα είναι ίδια, ολοένα και αυξάνει, οδηγώντας σταδιακά στη συναισθηματική αποδέσμευση των πολιτών.

1.5.3. Η Εποχή της Κρίσης (2009-2018)

Η περίοδος της Μεταπολίτευσης θεωρείται ότι τερματίζεται με την έναρξη της οικονομικής κρίσης και την υπογραφή των μνημονίων που θα εγκαινιάσουν μια νέα συνθήκη για την ελληνική κοινωνία, μετασχηματίζοντας ραγδαία και σε βάθος την οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή, το βιοτικό επίπεδο και τις διμερείς σχέσεις σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο (Παναγιωτόπουλος, 2015).

Το 2009 η κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου κλήθηκε να διαχειριστεί τα σοβαρά δημοσιονομικά προβλήματα της χώρας, τα οποία την καθιστούσαν στα όρια της

χρεωκοπίας. Σε αυτήν την κατάσταση είχαν συντελέσει οι πολιτικές της ΝΔ, του αμέσως προηγούμενου διαστήματος 2004-2009, που οδήγησαν στην εκτόξευση του χρέους και την επιτάχυνση της κρίσης (Lyrintzis, 2011). Ωστόσο, τα αίτια της κρίσης δεν θα πρέπει να αναζητηθούν σε βραχυπρόθεσμες αναλύσεις, αλλά να εξεταστούν σε ένα μακρο-επίπεδο και, ειδικότερα, στο ρόλο που έπαιξε συνολικά η οικονομική πολιτική των δύο μεγάλων κομμάτων κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης.

Μετά την προσφυγή της χώρας στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) και την ενεργοποίηση του ευρωπαϊκού μηχανισμού στήριξης το 2010, ακολούθησε η εφαρμογή αυστηρών μέτρων λιτότητας (Καζάκος, 2020), η οποία αντιτίθετο πλήρως στην ιδεολογικο-πολιτική ταυτότητα του κόμματος, όπως συγκροτήθηκε μεταπολιτευτικά. Τα μέτρα πήραν τη μορφή αναγκαστικής λύσης έκτακτης ανάγκης, που έπρεπε να εφαρμοστούν, παρόλο που η ίδια η κυβέρνηση δεν συμφωνούσε με αυτά, προκειμένου να αποφευχθεί η χρεοκοπία. Σε αυτό το πλαίσιο, αναδιαμορφώνεται η παραδοσιακή διάσταση πολιτικής ταύτισης της Δεξιάς – Αριστεράς και αντικαθίσταται από νέες διαιρετικές τομές, με χαρακτηριστική την τομή μνημόνιο – αντιμνημόνιο, με τα κόμματα της αντιπολίτευσης, μαζί και της ΝΔ, να συσπειρώνονται ενάντια στην μνημονιακή πολιτική του ΠΑΣΟΚ. Είναι χαρακτηριστικό ότι η ΝΔ ακολουθεί μια ιδιαίτερα λαϊκίστικη πολιτική, όμοια με αυτή που χαρακτηρίζει και τα δύο μεγάλα κόμματα κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης, κατηγορώντας το ΠΑΣΟΚ για τη σύναψη της συμφωνίας και προβάλλοντας την ιδέα ότι διαθέτει σχέδιο δράσης για τη μείωση του χρέους εντός διαστήματος δύο ετών (Lyrintzis, 2011).

Μετά την επικύρωση του Πρώτου Μνημονίου, τον Μάιο του 2010, τα κόμματα της Βουλής χωρίστηκαν ανάμεσα σε εκείνα που υποστήριζαν ότι το πακέτο

διάσωσης ήταν η μόνη βιώσιμη λύση που θα κατάφερνε να αναδιαμορφώσει την ελληνική οικονομία (ΠΑΣΟΚ, ΛΑΟΣ) και στα κόμματα που αντιτίθεντο στη συμφωνία, υποστηρίζοντας την ανάγκη για επαναδιαπραγμάτευση των όρων της και παραμονής της χώρας στην Ευρώπη (ΝΔ, ΣΥΡΙΖΑ)²³. Μάλιστα, η ΝΔ, υπό τον τότε αρχηγό της, Α. Σαμαρά, μετέτρεψε το ζήτημα του μνημονίου στον κεντρικό πυλώνα πάνω στον οποίο στήριξε την αντιπολιτευτική της στρατηγική και την προεκλογική της εκστρατεία, νομιμοποιώντας τελικά την αντίθεση μνημόνιο – αντιμνημόνιο και αναδεικνύοντάς τη σε κυρίαρχη διάσταση ιδεολογικο-πολιτικών ταυτίσεων (Tsakatika, 2016).

Από την πλευρά της, η Αριστερά παρέμεινε εγκλωβισμένη σε μια παλαιού τύπου ρητορική, η οποία σε μεγάλο βαθμό οδήγησε σε μια στασιμότητα της απήχησης και των ποσοστών της. Είναι, μάλιστα, χαρακτηριστικό ότι σε μια περίοδο έντονης, όχι μόνο οικονομικής, αλλά και πολιτικής και κοινωνικής κρίσης, η Αριστερά δεν καταφέρνει να λειτουργήσει ως πόλος έλξης για την ανάπτυξη κοινωνικών κινημάτων, ικανών να διεκδικήσουν τις αξίες της ισότητας, της αλληλεγγύης, της υπεράσπισης των κατώτερων κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων, κ.α., αξίες που είναι κεντρικές ιδέες της Αριστεράς (Lyrintzis, 2011).

Κατά τη διάρκεια της τριετίας 2009-2012, παρατηρούνται έντονες αντιδράσεις με το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού λαού να συμμετέχει σε κινητοποιήσεις διαμαρτυρίας, περισσότερες από τις οποίες οργανώνονταν από τις καθιερωμένες συνδικαλιστικές δομές, ενώ έκαναν την εμφάνισή τους τα κινήματα των πλατειών

²³ Το ΚΚΕ υπήρξε το μόνο κόμμα που διαφοροποιήθηκε πλήρως, διατηρώντας τη σταθερή του αντιευρωπαϊκή θέση και προτείνοντας την εθελοντική έξοδο της χώρας από την Ευρωζώνη (Tsakatika, 2016).

(Spourdalakis, 2014), με χαρακτηριστικό το κίνημα των Αγανακτισμένων, τον Μάιο του 2011, το οποίο, ωστόσο, δεν διέθετε μια συγκεκριμένη ιδεολογικο-πολιτική ταυτότητα, αλλά συγκροτήθηκε στη βάση της αντιμνημονιακής ιδέας, περιλαμβάνοντας άτομα που προέρχονταν εξίσου από την ακροδεξιά και την ακροαριστερά, μαζί με απογοητευμένους ψηφοφόρους του ΠΑΣΟΚ, στελέχη του ΣΥΡΙΖΑ, κ.α. (Καζάκος, 2020).

Το 2012 οι πολιτικές συνέπειες της κρίσης έγιναν ορατές μέσα από την οριστική αναδιάρθρωση και τον ανασχηματισμό της ελληνικής Βουλής, αφενός, με την εκλογή του νεοαξιστικού κόμματος της Χρυσής Αυγής²⁴ (7%) και, αφετέρου, με την ανάδειξη του ΣΥΡΙΖΑ σε δεύτερο κόμμα, με ποσοστό 16,8%, ενώ χαρακτηριστικό του κλίματος της εποχής υπήρξε το άνευ προηγουμένου ποσοστό αποχής που έφτασε σχεδόν το 35%.

Το ΠΑΣΟΚ, που θεωρήθηκε υπεύθυνο για την οικονομική κρίση τόσο λόγω της ένταξης της χώρας στα μνημόνια όσο και λόγω των πρακτικών διαφθοράς του παρελθόντος, είχε χάσει την ταυτότητά του και την κοινωνική του βάση, ενώ η γενικότερη απογοήτευση²⁵ από τα δύο μεγάλα κόμματα θα οδηγήσει σε μια νέα εποχή αποδυνάμωσης του δικομματισμού, κυβερνήσεων συνεργασίας και πολιτικής αστάθειας (Spourdalakis, 2014).

²⁴ Για μια επισκόπηση της ανόδου της ακροδεξιάς και ειδικότερα της Χρυσής Αυγής στην Ελλάδα, δεξ Angouri και Wodak (2014), Ellinas (2013), Koronaiou et al., (2015), Koronaiou και Sakellariou (2013).

²⁵ Η τάση αποπολιτικοποίησης και η απομάκρυνση από την πολιτική και το κομματικό σύστημα είναι χαρακτηριστικά της εποχής της κρίσης, ωστόσο, ως φαινόμενα έχουν ήδη κάνει την εμφάνισή τους, κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης, ως αποτέλεσμα της ασκούμενης πολιτικής των δυο μεγάλων κομμάτων, και ειδικά από το 1981 και μετά, με την ανάδειξη του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, το οποίο «έχτισε τους θεσμούς της κοινωνικής εκπροσώπησης όχι ως γνήσια έκφραση της λαϊκής βούλησης και συμμετοχής, αλλά περισσότερο ως υποκατάστατο της κοινωνικής ένταξης η οποία, μέσω του πελατειακού χαρακτήρα, ήταν μάλλον εκλεκτική» (Spourdalakis, 2014, σ. 355).

Οι διπλές εκλογές του 2012 ανέδειξαν με τον πιο εμφατικό τρόπο την κρίση και σταδιακή μεταβολή της πολιτικής σκηνής, έπειτα από τη σημαντική συρρίκνωση της εκλογικής δύναμης των δύο μεγάλων κομμάτων της Μεταπολίτευσης και την άνοδο του ΣΥΡΙΖΑ. Ωστόσο, στις δύο αυτές εκλογικές αναμετρήσεις του Μαΐου και του Ιουνίου, παρατηρούνται ουσιαστικές διαφοροποιήσεις, παρά το σύντομο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε μεταξύ τους. Ειδικότερα, ενώ οι εκλογές του Μαΐου χαρακτηρίζονται από έναν *«απόλυτο κατακερματισμό του κομματικού συστήματος (όπου κανένα κόμμα δεν υπερέβη το 20%)»* (Κουστένης, 2019, σ. 42), στις εκλογές του Ιουνίου παρατηρείται μια εκλογική συσπείρωση, ενδεικτική τού υπό διαμόρφωση πολιτικού σκηνικού των επόμενων χρόνων.

Ο Κατσαμπέκης (2019), ορίζοντας τον λαϊκισμό²⁶ ως *«μια ιδιαίτερη μορφή λόγου, έναν τρόπο – ανάμεσα σε άλλους – να κάνει κανείς πολιτική, θέτοντας στο επίκεντρο την έννοια του “λαού” ή ισοδύναμά της (τους “μη προνομιούχους”, τους “πολλούς”, το “99%”) ενάντια σε ένα πλέγμα εξουσίας (ένα “κατεστημένο”, μια “ελίτ”) που τον απειλεί ή τον θέτει στο περιθώριο»* (σ. 99-100), σημειώνει ότι υιοθετείται μια τέτοιου τύπου λαϊκίστικη στρατηγική από τον ΣΥΡΙΖΑ κατά την προεκλογική περίοδο του 2012, θέτοντας στο επίκεντρο το *«δίπολο εμείς – αυτοί, μνημόνιο – αντιμνημόνιο, το οποίο παραγκωνίζει (αλλά δεν εξαλείφει) τη διάκριση μεταξύ Δεξιάς – Αριστεράς»* (σ. 111).

Ο λαϊκισμός του ΣΥΡΙΖΑ, σύμφωνα με τον Stavrakakis (2015) θα μπορούσε να στηριχτεί στο πλαίσιο υιοθέτησης ενός δημόσιου λόγου που βασίστηκε στην κεντρική αντίθεση *«λαός – κατεστημένο»*, η οποία ενσαρκώθηκε στην ταύτιση του ΣΥΡΙΖΑ με τον πρώτο και στην σκιαγράφηση ενός σαφούς πολιτικού αντιπάλου,

²⁶ Σχετικά με τον λαϊκισμό δες ακόμα Laclau (2005, 2010).

τόσο εσωτερικού όσο και εξωτερικού, που επιτρέπει συλλογικές ταυτίσεις σε επίπεδο «εμείς» – «αυτοί» (σ. 277). Το ενδιαφέρον είναι ότι η πρόταση ΣΥΡΙΖΑ έπληξε την ρητορική του ευρωπαϊκού τεχνοκρατικού κατεστημένου που διαλαλούσε ότι δεν υπάρχει άλλη εναλλακτική (ΤΙΝΑ)²⁷. Απέναντι σε αυτήν τη θέση, το πρόγραμμα του ΣΥΡΙΖΑ, συνόψιζε το μεγαλύτερο μέρος των λαϊκών αιτημάτων, περιλαμβάνοντας τη διαγραφή των μνημονίων και την παύση της πολιτικής της λιτότητας, κάτι που θα επιτυγχανόταν μέσω της αναδιαπραγμάτευσης του χρέους, του ελέγχου της φοροδιαφυγής και του περιορισμού των φαινομένων διαφθοράς, με την χώρα να παραμένει, παράλληλα, στην Ευρωζώνη (Stavrakakis, 2015).

Η συγκυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ – ΑΝΕΛ το 2015, όπως προέκυψε έπειτα από την άρνηση του ΚΚΕ να συμμετάσχει σε μια κυβέρνηση συνεργασίας με το ΣΥΡΙΖΑ²⁸, είναι ενδεικτική του κλίματος της εποχής και των μεταλλαγών της πολιτικής ταυτότητας μπροστά στην εθνική -πλέον- κρίση, με την εμφάνιση νέων διαστάσεων ταύτισης²⁹, όπως η διάσταση μνημόνιο – αντιμνημόνιο, που φαίνεται να επικαλύπτουν σε σημασία τη διάσταση Δεξιά – Αριστερά (Tsakatika, 2016).

²⁷ ΤΙΝΑ – ακρωνύμιο της φράσης «*There Is No Alternative*». Πρόκειται για σλόγκαν που κυριάρχησε στην πολιτική Θάτσερ και επανεμφανίστηκε την εποχή της κρίσης, στο πλαίσιο των αυστηρών πολιτικών διαχείρισης της κρίσης χρέους στον ευρωπαϊκό νότο.

²⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1989 θεωρήθηκε ότι οι συνθήκες ήταν τέτοιες που απαιτούσαν την συνεργασία με τη ΝΔ, πέρα από τα σύνορα της Δεξιάς και Αριστεράς, ενώ κάτι ανάλογο δεν παρατηρείται σε μια τόσο κρίσιμη περίοδο για την ελληνική κοινωνία. Ίσως τελικά μια εκ των υστέρων ανάγνωση της ιστορίας να δικαιώσει τις επιλογές του ΚΚΕ, ωστόσο έχει σημασία η στάση της Αριστεράς σε μια τόσο κρίσιμη στιγμή της σύγχρονης ελληνικής και ευρωπαϊκής ιστορίας, η οποία μάλλον επέλεξε «να νίψει τα χείρας της», από το «να πιάσει τα κάρβουνα με γυμνά χέρια».

²⁹ Η συγκυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ συγκροτείται από τη συμμετοχή δύο μη συστημικών κομμάτων, τα οποία μάλιστα προέρχονται από αντιθετικούς ιδεολογικο-πολιτικούς χώρους, κάτι που αποτέλεσε και αντικείμενο άσκησης κριτικής. Ωστόσο, για τη σύμπραξη κομμάτων και το σχηματισμό κυβερνήσεων δεν προ-απαιτείται ιδεολογική σύμπνοια, αλλά περισσότερο η συμφωνία και η συναίνεση απέναντι σε κριτικής σημασίας ζητήματα, όπως υπήρξαν τα μνημόνια για τα κόμματα ΣΥΡΙΖΑ και ΑΝΕΛ (Λαμπρινού, 2019). «*Η ιδεολογική γειτνίαση, άλλωστε, δεν ταυτίζεται με την κυβερνητική σταθερότητα*» (Λαμπρινού, 2019, σ. 336), και σε αυτή τη βάση, πράγματι, η κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ, υπήρξε η πλέον σταθερή μεταξύ των σχημάτων συνεργασίας που συγκροτήθηκαν κατά τη διάρκεια της κρίσης (Λαμπρινού, 2019).

Είναι χαρακτηριστικό ότι μεταξύ 2009 και 2015, σύμφωνα με τον Κουστένη (2019), παρατηρείται μια μετακίνηση ψηφοφόρων από το ΠΑΣΟΚ στον ΣΥΡΙΖΑ, οδηγώντας μετά το 2015 στη διαμόρφωση ενός νέου δικομματικού συστήματος, του οποίου, όμως, η σημαντικά μικρότερη, από αυτό της μεταπολίτευσης, εκλογική ένταση θα εξαναγκάσει στην κυριαρχία ενός «ακραίου διπολικού πολυκομματισμού»³⁰ (σ. 43). Ο ίδιος συγγραφέας επισημαίνει ότι στις εκλογές του Ιανουαρίου 2015 παρατηρείται μια σημαντική μετακίνηση ψηφοφόρων από τη ΝΔ στον ΣΥΡΙΖΑ, που μάλιστα φαίνεται να αντιστοιχεί σε παραδοσιακούς ψηφοφόρους της ΝΔ, γεγονός που είναι ενδεικτικό της εξασθένησης της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς, ως κεντρική διάσταση πολιτικής ταύτισης.

Ο Κατσαμπέκης (2019) αναφέρει ότι την περίοδο 2012-2015 επισυμβαίνει μια παράλληλη μετακίνηση αντίρροπων κατευθύνσεων, με το δημόσιο λόγο του ΣΥΡΙΖΑ, από τη μια, να ριζοσπαστικοποιείται, και το πολιτικό πρόγραμμα, από την άλλη, να συντηρητικοποιείται. Μάλιστα, το δημοψήφισμα του 2015 αποτελεί την τελευταία λαϊκίστικη συγκυρία για το κόμμα, με τον λαϊκισμό του ΣΥΡΙΖΑ να μετασχηματίζεται, μέσω της προβολής νέων διαιρετικών τομών ταύτισης, που συμπυκνώνονται στο παλαιό, διεφθαρμένο καθεστώς του δικομματισμού και στο νέο, το οποίο εν πολλοίς αποκρυσταλλώνεται στο πρόσωπο του Α. Τσίπρα, με το κόμμα να γίνεται αρκετά προσωποπαγές.

Με την εκλογή του το 2015, ο ΣΥΡΙΖΑ βρέθηκε αντιμέτωπος με το δίλημμα μεταξύ «ορθής διακυβέρνησης» και «αντιπροσώπευσης»³¹, ένα δίλημμα με το οποίο έρχονται αντιμέτωπα πολύ συχνά τα σύγχρονα δημοκρατικά κράτη στο πλαίσιο της

³⁰ Σχετικά με τον όρο που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας δεξ Sartori (1976).

³¹ Δες σχετικά Katz και Mair (1995); Kriesi (2014); Mair (2011).

παγκοσμιοποιημένης οικονομίας και της ύπαρξης υπερ-εθνικών οργανισμών, των οποίων η λειτουργία διασφαλίζεται βάσει συνθηκών και συμφωνιών, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την Ε.Ε. (Λευκοφρύδη & Νέζη, 2019, σ. 77).

Σε αυτό το πλαίσιο, όπως αναφέρουν οι Λευκοφρύδη και Νέζη, ο ΣΥΡΙΖΑ στρέφεται προς την «ορθή διακυβέρνηση» και την εφαρμογή των μνημονιακών πολιτικών της Ευρώπης, με την κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ να είναι η τρίτη κατά σειρά κυβέρνηση που θυσιάζει την αντιπροσώπευση των πολιτών και εξαναγκάζεται να ακολουθήσει τις απαιτήσεις των αγορών, φαινόμενο που, βέβαια, δεν χαρακτηρίζει μόνο την Ελλάδα, αλλά το σύνολο των χωρών που συμμετέχουν στις διεθνείς αγορές.

Η θητεία της κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ θα λήξει το 2019, επισφραγίζοντας την μέχρι τότε πολιτική της πορεία, αφενός, με την υπογραφή και επικύρωση της συμφωνίας των Πρεσπών και την επίλυση του Μακεδονικού Ζητήματος, αφετέρου, με την έξοδο της χώρας, τον Αύγουστο 2018, από τον μηχανισμό οικονομικής στήριξης. Στις εκλογές της 7^{ης} Ιουλίου 2019, η ΝΔ θα αναδειχθεί πρώτο κόμμα, κερδίζοντας πλειοψηφία στη Βουλή, με ποσοστό 39,85% (158 έδρες). Θα είναι η πρώτη φορά στην μετά την κρίση εποχή, που σχηματίζεται αυτοδύναμη κυβέρνηση, χωρίς να χρειάζεται η συμβολή και συμμετοχή άλλων κομμάτων για την εξασφάλιση της πλειοψηφίας. Ο ΣΥΡΙΖΑ θα αναδειχθεί δεύτερο κόμμα, με ποσοστό 31,53%, διατηρώντας μια σημαντικά μεγάλη διαφορά από το τρίτο κόμμα³². Τα αποτελέσματα των εκλογών και οι πολιτικές εξελίξεις σταθεροποίησης του κοινοπολιτευτικού συστήματος, φαίνεται να εγκαινιάζουν την επαναφορά σε ένα, προηγούμενου τύπου, δικομματικό

³² Τρίτο κόμμα αναδείχθηκε το ΚΙΝΑΛ (8,10%), τέταρτο το ΚΚΕ (5,3%), πέμπτο η Ελληνική Λύση του Κ. Βελόπουλου (3,7%) και έκτο το ΜΕΡΑ 25 του Γ. Βαρουφάκη (3,4%).

σύστημα, με τον ΣΥΡΙΖΑ να καταλαμβάνει τη θέση που κατείχε το ΠΑΣΟΚ μεταπολιτευτικά.

Σε αυτό το νέο σκηνικό που διαμορφώθηκε, και ενώ η πολιτική σκηνή φαίνεται να προσπαθεί να επουλώσει τις πληγές της, έχει ενδιαφέρον να δούμε πώς νοηματοδοτείται η διάσταση της Αριστεράς – Δεξιάς, ποια σημασία προσλαμβάνει για τα κοινωνικά υποκείμενα στο παρόν και ποια σημασία ενέχει στην ίδια την πολιτική.

Κεφάλαιο 2: Προσδιορισμός της Πολιτικής Ταυτότητας

2.1. Ορισμός του Αντικειμένου

Η διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς έχει τις ρίζες της στη Γαλλική επανάσταση και συγκεκριμένα στη Συντακτική Συνέλευση που ανακηρύχτηκε έπειτα από την σύγκληση των Τάξεων, όταν το καλοκαίρι του 1789 οι οπαδοί του μοναρχικού βέτο, συγκεντρώθηκαν στα δεξιά του ημικυκλίου της αίθουσας, ενώ οι αντίπαλοί τους και οπαδοί της Επανάστασης στα αριστερά. Υπό αυτήν την έννοια είχαν διαμορφωθεί τρία πολιτικά ρεύματα, διαχωρισμένα βάσει των θέσεων που κατείχαν οι βουλευτές σε σχέση με την έδρα του προέδρου και στις οποίες οφείλεται το μακροσκελές πολιτικό μέλλον των ίδιων των εννοιών: η *δεξιά* που υποστήριζε το παλαιό καθεστώς και την παράδοση, το κέντρο που αποδεχόταν τη διατήρηση της μοναρχίας, με την παράλληλη συμμετοχή ευγενών και μεγαλοαστών στη λήψη των αποφάσεων και η *αριστερά* που αντιτίθετο στο καθεστώς και συμπαραστεκόταν στους επαναστάτες (Mayer et al., 1997/2005). Σε αυτήν τη βάση, είθισται ο όρος «Δεξιά» να αντιπροσωπεύει πολιτικές απόψεις που είναι συντηρητικές, υποστηρικτικές προς τη διατήρηση της ιεραρχίας και του status quo. Αντίθετα, ο όρος «Αριστερά» έμεινε να σχετίζεται με τα προοδευτικά ιδεώδη της κοινωνικής αλλαγής και της ισότητας, που μπορούν να εντοπιστούν στην παράδοση των Jeremy Bentham, John Stuart Mill και Karl Marx (Macpherson, 1977/2012).

Οι έννοιες της Αριστεράς και της Δεξιάς έμειναν να συμπυκνώνουν διαφορετικές ιδεολογικές αρχές και να χαρακτηρίζουν διακριτούς πολιτικούς χώρους, αποτελώντας τους δύο πόλους ενός συνεχούς, όπου κάθε ένας από αυτούς οφείλει το νόημα, το περιεχόμενο και τη σημασία του στο αντιθετικό του ζεύγος. Υπό αυτή την

έννοια πρόκειται για μια αντιθετική διάκριση, για ένα διπολικό σχήμα, που έχει αποτελέσει αντικείμενο έντονων συζητήσεων και συγκρούσεων.

Πολύ περισσότερο στον βαθμό που τις τελευταίες δεκαετίες προβάλλει στους επιστημονικούς και ακαδημαϊκούς κύκλους η αμφισβήτηση της επάρκειας αυτού του διπολικού σχήματος να περιγράψει τους βασικούς πυλώνες μέσω των οποίων συγκροτείται η πολιτική ιδεολογία, τίθεται το εξής ερώτημα: τελικά η διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς υφίσταται ακόμη; Ή αποτελεί ένα παρωχημένο μοντέλο, που τείνει να εκλείψει από την πολιτική σκηνή και τις διαδικασίες συλλογικής ταύτισης;

Κινδυνεύοντας ίσως να προεξοφλήσουμε το τέλος της παρούσας ερευνητικής απόπειρας αξίζει να σημειώσουμε ότι η ίδια αυτή πλούσια παραγωγή λόγου και επιχειρημάτων τελικά ίσως να ενισχύει παρά να αποδυναμώνει την σημασία της διάκρισης αυτής. Γιατί εφόσον έχει χάσει το νόημά της, για ποιο λόγο παράγεται λόγος γύρω από αυτήν;

Σε κάθε περίπτωση το ερώτημα παραμένει, αποτελώντας ένα κεντρικό σημείο του ερευνητικού μας αντικειμένου, το οποίο, όμως, τοποθετούμε σε ένα νέο πλαίσιο. Στην παρούσα έρευνα δεν θα επιχειρήσουμε να καταλήξουμε σε έναν σταθερό ορισμό και σε παγιωμένες σχέσεις που συγκροτούν το ιστορικό αυτό δίπολο της Αριστεράς – Δεξιάς, καθορίζοντας τη σημερινή σημασία του και την ισχύ του. Αντίθετα θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε το περιεχόμενο, το νόημα και τη σημασία που αυτή η διάκριση προσλαμβάνει για τα άτομα, ως ενεργά μέλη της κοινωνίας, τον τρόπο με τον οποίο ενσωματώνεται στην κοινωνική σκέψη και γίνεται κοινωνικό αντικείμενο. Χρησιμοποιώντας ως όργανα ανάλυσης τις δυναμικές θεωρίες της Κοινωνικής Ψυχολογίας, θα έχουμε τη δυνατότητα όχι μόνο να περιγράψουμε την διάκριση της Αριστεράς – Δεξιάς, αλλά και να εξετάσουμε την

εξέλιξη και τον μετασχηματισμό της σε ένα μακρο-επίπεδο, όπως διαμορφώνεται στις ιδιαίτερες συνθήκες της ιστορίας της ελληνικής κοινωνίας, από το τέλος του Β' Π.Π. και του ελληνικού εμφυλίου μέχρι σήμερα.

2.2. Η Πολιτική Ιδεολογία

Η πολιτική ιδεολογία είναι ένα σύστημα ιδεών, πεποιθήσεων, απόψεων και αξιών, συνεκτικών μεταξύ τους, που το άτομο μοιράζεται με μια ομάδα αναφοράς. Στη βάση της πολιτικής τους ιδεολογίας, οι κοινωνικές ομάδες ανταγωνίζονται μεταξύ τους για την παροχή και τον έλεγχο σχεδίων για τη δημόσια πολιτική, έχοντας ως στόχο την δικαιολόγηση, αμφισβήτηση ή αλλαγή των επίσημων κοινωνικο-πολιτικών ρυθμίσεων (Freeden, 2003; Stone & Schaffner, 1974/2002).

Αρχικά η έννοια της ιδεολογίας συναντάται κατά τον 18^ο αιώνα, όταν ο Διαφωτιστής φιλόσοφος Destutt de Tracy, την χρησιμοποιεί για να περιγράψει την *επιστήμη των ιδεών*, η οποία αποκτά την πρωτοκαθεδρία μεταξύ των επιστημών, καθώς αποτελεί τη *«βάση της γραμματικής, της λογικής, της εκπαίδευσης, της ηθικής και τελικά της υψίστης των τεχνών, για την επιτυχία της οποίας όλες οι υπόλοιπες πρέπει να συνεργαστούν, αυτήν της ρύθμισης της κοινωνίας»* (αναφέρεται από τον Kennedy, 1979, σ. 355). Έκτοτε η έννοια της ιδεολογίας κατέχει κεντρική θέση στον κύκλο του φιλοσοφικού και επιστημονικού διαλόγου, αποκτώντας μάλιστα διαφορετικό και συγκρουσιακό πολλές φορές περιεχόμενο³³.

³³ Για μια σύντομη επισκόπηση της έννοιας της ιδεολογίας δεξ Lichtheim (1965).

Σε αυτήν την βάση, θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε δύο διαφορετικές προσεγγίσεις της έννοιας της ιδεολογίας, ως προς το περιεχόμενο και τη σημασία που της αποδίδονται. Αφενός, μια περισσότερο κριτική προσέγγιση της ιδεολογίας που αφορά σε παραπλανητικά συστήματα πεποιθήσεων, συστηματικά διαστρεβλωμένων, αφετέρου μια πιο ουδέτερη ερμηνεία, κατά την οποία η ιδεολογία αναφέρεται σε ένα οποιοδήποτε συνεκτικό σύστημα πεποιθήσεων (Jost et al., 2008).

Η κριτική προσέγγιση του ζητήματος στηρίζεται κατά κύριο λόγο στη μαρξιστική απόδοση της ιδεολογίας ως συστήματος παραγωγής της συνείδησης, που εξυπηρετεί την συγκάλυψη και διατήρηση των εκμεταλλευτικών κοινωνικών σχέσεων και αντανακλά έναν προσανατολισμό υπέρ ή κατά της καθεστηκίας τάξης πραγμάτων και του κυρίαρχου κοινωνικού συστήματος (Marx & Hegel, 1932/1979). Ακόμη ο Mannheim (1929/1997) αντιπαραβάλλει την ιδεολογία στην ουτοπία θεωρώντας ότι η ιδεολογία οδηγεί στην *μεταμπίεση* της πραγματικότητας. Μια τέτοια ερμηνεία της ιδεολογίας επαναφέρει το αντιθετικό δίπολο αλήθειας – ψεύδους, που χαρακτηρίζει το κίνημα του Διαφωτισμού. Ενώ, λοιπόν, οι κυρίαρχες φιλοσοφικές αντιλήψεις του Διαφωτισμού εξαίρουν τον Ορθό Λόγο και τον ανθρώπινο νου, ως τα μοναδικά εργαλεία γνώσης και ανεύρεσης της αντικειμενικής αλήθειας, με την μαρξιστική παρέμβαση η ιδεολογία επαναορίζεται, μεταθέτοντας το κέντρο βάρους από τον πρώτο πόλο στον δεύτερο.

Αν και μια τέτοια προσέγγιση φαντάζει παρωχημένη, φαίνεται να έχει συμβάλλει σημαντικά στην ανάπτυξη σύγχρονων κοινωνιοψυχολογικών θεωριών, επονομαζόμενων ως *νομιμοποιητικών ιδεολογιών*, όπως είναι οι θεωρίες της δικαιολόγησης του συστήματος και του προσανατολισμού κοινωνικής κυριαρχίας, οι οποίες συνεισφέρουν στην εξασφάλιση της σταθερότητας των ιεραρχικά

οργανωμένων κοινωνικών σχέσεων, σε έναν δεδομένο κοινωνικο-οικονομικό σχηματισμό (Jost & Sidanius, 2004; Jost et al., 2008). Υπό αυτήν την έννοια και σε αντιστοιχία με την μαρξιστική παράδοση, η ιδεολογία αντανακλά είτε την επιθυμία διατήρησης του status quo, είτε την εναντίωση σε αυτό, μια διάκριση η οποία φαίνεται να σχετίζεται σταθερά με την Δεξιά και Αριστερά, αντίστοιχα, και στην οποία θα επανέλθουμε αργότερα.

Αντιθέτως, η υιοθέτηση μιας πιο ουδέτερης στάσης και η προσέγγιση της ιδεολογίας ως ένα σχετικά σταθερό και συνεκτικό σύνολο ιδεών, οι οποίες συνδέονται μεταξύ τους με κάποια μορφή αλληλεξάρτησης (Converse, 1964/2004), αναπτύσσεται ταχέως στο δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα, με την σταδιακή διάλυση και αποδυνάμωση των κοινωνικοοικονομικών συστημάτων του φασισμού και του κομμουνισμού στην Ευρώπη (Knight, 2006). Σε αυτό το πλαίσιο δίνεται έμφαση στη δομή και τις γνωστικές διαστάσεις των πολιτικών γνώσεων και εμπειριών, με τους ερευνητές να υποστηρίζουν ότι μπορούμε να μιλήσουμε για ιδεολογική συγκρότηση, μόνο όταν οι ιδέες, αξίες και πεποιθήσεις των ατόμων, καθώς και οι συμπεριφορές που τείνουν να υιοθετούν, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν σταθερές, λογικές, συνεκτικές και σχετικά εξελιγμένες ή που βασίζονται στη γνώση (Converse, 1964/2004; Feldman 1988, 2003; Gerring 1997).

Οι διαφορετικές αυτές κατευθύνσεις στην ερμηνεία της ιδεολογίας, αφενός θα μπορούσαν να αποδοθούν στην ίδια την ταυτότητα και την φύση του αντικειμένου των ερευνητών, καθώς θα μπορούσαμε να κάνουμε λόγο για μια περισσότερο φιλοσοφική έναντι μιας πιο πραγματιστικής προσέγγισης του ζητήματος, στην πρώτη και την δεύτερη περίπτωση, αντίστοιχα. Ειδικότερα, η μαρξιστική παράδοση χαρακτηρίζεται από έναν αναλυτικό τρόπο σκέψης, επιχειρώντας μια σε βάθος

ερμηνεία των κοινωνικών δομών και σχέσεων, σε αντίθεση με τις σύγχρονες ερευνητικές προσεγγίσεις, που δίνουν προτεραιότητα σε πρακτικές καταστάσεις και στόχους, υιοθετώντας έναν πιο αποσπασματικό χαρακτήρα στην ανάλυση της κοινωνικο-πολιτικής πραγματικότητας, κάτι που σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στην ακολουθούμενη μεθοδολογία και την κυριάρχηση των θετικιστικών μοντέλων ποσοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες.

Αφετέρου θα πρέπει να ληφθεί υπόψη η συμβολή των γενικότερων κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών συνθηκών που χαρακτηρίζουν κάθε εποχή και διαμορφώνουν σε μεγάλο βαθμό την κατεύθυνση της επιστημονικής σκέψης, των ερευνητικών ερωτημάτων αλλά και των μεθόδων απάντησής τους, ειδικά όταν οι ιστορικές εξελίξεις του 20^{ου} αιώνα και η διαμάχη των ιδεολογικών άκρων, φαίνεται να απαιτούν στις συλλογικές συνειδήσεις, θα λέγαμε, μια «από-ιδεολογικοποίηση της ιδεολογίας».

2.3. Η Διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς

Στο πεδίο έρευνας της πολιτικής ιδεολογίας η διάκριση Αριστερά – Δεξιά συνιστά μια σημαντική οργανωτική αρχή, ιδιαίτερα ανθεκτική μέσα στο χρόνο και το χώρο, παρά την έντονη αμφισβήτηση της σημασίας του διπολικού αυτού σχήματος για τη σύγχρονη πολιτική ζωή (Jost, 2009; Jost & Sidanius, 2004; Κωνσταντινίδης, 2007).

Ειδικότερα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, που σηματοδότησε την λήξη της διαμάχης μεταξύ των ιδεολογικών άκρων του φασισμού και του κομμουνισμού, από πολλούς ερευνητές, κοινωνιολόγους και

πολιτικούς επιστήμονες θεωρήθηκε ότι διανύουμε το «τέλος της ιδεολογίας» (Bell, 1968; Converse, 1964/2004; Lane, 1967; Lipset, 1968; Shils, 1968). Η διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς, ειδικά στις ΗΠΑ, φαίνεται να στερείται πλέον σημασίας και να θεωρείται ως παρωχημένη και ανίκανη να απεικονίσει τις διαιρέσεις της σύγχρονης μεταβιομηχανικής κοινωνίας, να ερμηνεύσει τα γεγονότα και να ωθήσει τα άτομα στην ανάληψη δράσης (Apter, 1964; Giddens, 1998; Waxman, 1968; Κωνσταντινίδης, 2007).

Η επιχειρηματολογία αυτού του ρεύματος στηρίζεται σε αποτελέσματα ερευνών τα οποία καταδεικνύουν ότι οι πολιτικές πεποιθήσεις δεν φαίνεται να χαρακτηρίζονται από το είδος της σταθερότητας, της συνέπειας και της αλληλεξάρτησης που απαιτεί και προϋποθέτει η ιδεολογία. Αντίθετα, ένα πολύ μικρό μέρος του εκλογικού σώματος παρουσιάζει τις στοιχειώδεις ιδιότητες του *ιδεολόγου*, καθώς τα άτομα φαίνεται να χρησιμοποιούν συχνά ιδεολογικά σύμβολα ή ετικέτες, όπως αυτές της Αριστεράς – Δεξιάς, παρουσιάζοντας ελάχιστη κατανόηση της σημασίας τους, παρόλο που η μεγάλη πλειοψηφία των πολιτών, μπορεί να τις χρησιμοποιεί για να περιγράψει τα πολιτικά κόμματα (Converse, 1964/2004; Levitin & Miller, 1979).

Γενικά τα τελευταία χρόνια άρχισε να αμφισβητείται η ύπαρξη μιας λογικής σύνδεσης μεταξύ των ιδεολογικών αυτο-προσδιορισμών και του γενικού ιδεολογικο-πολιτικού προσανατολισμού και των θέσεων των υποκειμένων απέναντι σε συγκεκριμένα ζητήματα. Ωστόσο, ακόμη κι αν η χρήση εννοιών, όπως αριστερός – δεξιός ή φιλελεύθερος – συντηρητικός, στερείται συνοχής, ως προς τον ορισμό τους, αποτελούν σημαντικές διαστάσεις της ταυτότητας των κοινωνικών υποκειμένων (Conover & Feldman, 1981).

Από την άλλη, σύγχρονες έρευνες επιμένουν ότι η διάκριση της Αριστεράς – Δεξιάς παραμένει ένα χρήσιμο εργαλείο, αποκαλύπτοντας, μάλιστα, ότι υπάρχουν σημαντικές πολιτικές και ψυχολογικές διαφορές που επικαλύπτουν την πολιτική αυτο-τοποθέτηση (Jost, 2006, 2009).

Το διπολικό αυτό σχήμα δεν μπορεί να αποτελεί μια άνευ σημασίας διάκριση, καθώς άλλωστε και οι ίδιοι οι πολιτικοί οργανώνουν την πολιτική τους στάση στην βάση αυτών των διαστάσεων (Jost & Sidanius, 2004).

Η αυτο-τοποθέτηση των ατόμων στην κλίμακα Αριστεράς – Δεξιάς δεν είναι τυχαία, αλλά αντιστοιχεί σε διαφορετικά συστήματα αξιών, πεποιθήσεων και πολιτικών επιλογών. Τα άτομα που τοποθετούνται στα δεξιά της κλίμακας κατευθύνονται ως προς τις πολιτικές τους προτιμήσεις και την πρόθεση ψήφου προς τα κόμματα της Δεξιάς, ενώ τα άτομα που τοποθετούνται στα αριστερά της κλίμακας κατευθύνονται προς τα κόμματα της Αριστεράς, αντίστοιχα (Mayer et al., 1997/2005). Ο ιδεολογικός αυτοπροσδιορισμός φαίνεται να είναι ένας πολύ ισχυρός προβλεπτικός παράγοντας για την πρόθεση ψήφου, στις αμερικανικές εκλογές. Παρόλο που διαφαίνεται ότι τα άτομα παρουσιάζουν προβλήματα στην σαφή χρήση αφηρημένων ιδεολογικών εννοιών, οι περισσότεροι πολίτες χρησιμοποιούν ένα σύνολο βασικών αξιών, που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ιδεολογικό, υπό την έννοια ότι εξηγούν και δικαιολογούν διαφορετικές καταστάσεις κοινωνικών και πολιτικών υποθέσεων (Jost, Federico, & Napier, 2009).

Σύμφωνα με τους Conover και Feldman (1981) παρόλο που πολλοί πολίτες μπορεί να μην κατανοούν πλήρως τέτοιους ιδεολογικούς όρους, όπως είναι παραδοσιακά διαμορφωμένοι, ωστόσο αυτές οι ετικέτες και οι αντίστοιχοι αυτο-προσδιορισμοί έχουν, παρ' όλα αυτά, σημαντικό αντίκτυπο στις πολιτικές αντιλήψεις,

στάσεις και συμπεριφορές των ατόμων. Είναι σημαντικό, λοιπόν, να δούμε για ποιο λόγο τέτοιου είδους προσδιορισμοί είναι σημαντικοί για τα κοινωνικά υποκείμενα.

Η ιδεολογία ως ένα σύστημα κοινών πεποιθήσεων, που μοιράζονται μεταξύ τους τα κοινωνικά υποκείμενα, επιτρέπει στα άτομα να περιγράψουν, να κατανοήσουν και να ερμηνεύσουν την κοινωνική πραγματικότητα, μέσα από ισχυρισμούς ή παραδοχές για την ανθρώπινη φύση, τα ιστορικά γεγονότα, τις σημερινές πραγματικότητες και τις μελλοντικές δυνατότητες, αλλά και να οραματιστούν τον κόσμο, όπως πρέπει ή όπως θα επιθυμούσαν να είναι, καθορίζοντας αποδεκτά μέσα για την επίτευξη κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών στόχων και ιδανικών (Jost et al., 2009). Στο βαθμό, λοιπόν, που διαφορετικές ιδεολογίες αντιπροσωπεύουν κοινωνικά κατασκευασμένες αλλά ανταγωνιστικές φιλοσοφίες, αναφορικά με τον τρόπο ζωής των ατόμων, αλλά και τον τρόπο διακυβέρνησης της κοινωνίας, είναι λογικό να αντιπροσωπεύουν διαφορετικά κίνητρα και κοινωνιο-γνωστικές τάσεις από την πλευρά των υποστηρικτών τους (Jost 2006).

Σε αυτήν την βάση, η ιδεολογία σύμφωνα με τους Jost, Federico και Napier (2009) αντανakλά βασικές σχεσιακές (relational), επιστημικές (epistemic) και υπαρξιακές (existential) ανάγκες ή κίνητρα, που αφορούν, αντίστοιχα, στην επιθυμία για κοινωνική αλληλεπίδραση, αλληλεγγύη και προσωπική ή κοινωνική αναγνώριση, στην προσπάθεια μείωσης της αβεβαιότητας, της πολυπλοκότητας και της ασάφειας και, τέλος, στην προσπάθεια διαχείρισης των απειλητικών καταστάσεων, αναζήτησης της ασφάλειας και απόδοσης νοήματος στη ζωή.

Μάλιστα οι ίδιοι συγγραφείς προτείνουν ότι η ιδεολογία είναι αποτέλεσμα του συνδυασμού δύο διαδικασιών, διαφορετικών κατευθύνσεων, οι οποίες αντιστοιχούν

στις διαδικασίες κοινωνικοποίησης των ατόμων, που συντελούνται με κατεύθυνση από πάνω προς τα κάτω και στις διαδικασίες που αφορούν ψυχολογικές προδιαθέσεις και επομένως κατευθύνονται από κάτω προς τα πάνω. Μια τέτοια προσέγγιση παραπέμπει στην διερεύνηση του ζητήματος της διαμόρφωσης της ιδεολογίας, μέσα από την αντιπαραβολή δύο φαινομενικά αντικρουόμενων προοπτικών, σύμφυτων με την ίδια την αναπαράσταση της επιστήμης της ψυχολογίας: της κοινωνικής έναντι της ατομικής προβληματικής.

2.3.1. Κοινωνική vs Ατομική Ιδεολογία

Όπως προαναφέραμε, η φύση του αντικειμένου καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την ερευνητική, θεωρητική και μεθοδολογική, προσέγγιση που ακολουθείται για την διερεύνηση ενός αντικειμένου. Ως προς το ζήτημα της ιδεολογίας, οι πολιτικοί επιστήμονες επικεντρώνονται γενικά σε διαδικασίες από πάνω προς τα κάτω, που αφορούν στη διερεύνηση των πολιτικών αντιλήψεων και στάσεων, έτσι όπως αυτές διαμορφώνονται σε συνεκτικές δομές από τις πολιτικές ελίτ (Feldman 1988; Jost et al., 2009; Zaller 1992). Οι ψυχολόγοι, από την άλλη, εξετάζουν κυρίως τις από κάτω προ τα πάνω διαδικασίες, δηλαδή τις βασικές ψυχολογικές ανάγκες και τα κίνητρα που επηρεάζουν τη δεκτικότητα ενός ατόμου σε συγκεκριμένες ιδεολογικές θέσεις (Adorno et al., 1950/1969; Jost 2006; Tomkins, 1963).

Σε αυτήν τη βάση, θα μπορούσε να θεωρηθεί, κατ' αναλογία της παραπάνω διάκρισης, ότι η ιδεολογία αποτελείται τόσο από ένα κοινωνικά κατασκευασμένο εποικοδόμημα (superstructure) όσο και από μια λειτουργική υποδομή (substructure). Το εποικοδόμημα αναφέρεται στο σύνολο των κοινωνικά κατασκευασμένων στάσεων, αξιών και πεποιθήσεων, σε ένα συγκεκριμένο χωρο-χρονικό πλαίσιο (Jost,

et al., 2009; Jost et al., 2003b) και αφορά, ουσιαστικά, τον ρόλο των επίσημων θεσμών, των μέσων ενημέρωσης, των πολιτικών κομμάτων και ηγετών στη διαμόρφωση του περιεχομένου της πολιτικής ιδεολογίας. Αντιστοιχεί, δηλαδή, σε μια από τα πάνω προς τα κάτω διαδικασία, που δίνει έμφαση στους κοινωνικούς παράγοντες διαμόρφωσης της ιδεολογίας. Μάλιστα, μιλώντας εδώ με κοινωνιοψυχολογικούς όρους, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η *διάδοση* του συνόλου εκείνου των στάσεων, απόψεων, πεποιθήσεων, αξιών κ.α., από τους επίσημους φορείς μιας κοινωνίας, αντιστοιχεί στις κυρίαρχες κοινωνικές αναπαραστάσεις, οι οποίες τελικά δεν είναι άλλες από την κυρίαρχη ιδεολογία, ή αποτυπώνοντας το επιχείρημα με μαρξιστικούς όρους, την ιδεολογία των κυρίαρχων.

Η λειτουργική υποδομή, από την άλλη, αναφέρεται στο σύνολο των κοινωνικών και ψυχολογικών αναγκών, στόχων και κινήτρων που διαμορφώνουν την πολιτική ιδεολογία των ατόμων με τρόπο από κάτω προς τα πάνω, δίνοντας έμφαση σε μια ευρύτερη ποικιλία μεταβλητών προσωπικότητας και ατομικών διαφορών, που επηρεάζουν όχι μόνο το βαθμό έκθεσης ενός ατόμου στα μέσα μαζικής επικοινωνίας αλλά και τις ιδεολογικές του τάσεις (Jost, 2006; Jost et al., 2009; Jost et al., 2003a).

Σε αυτό το πλαίσιο, η ψυχολογική προοπτική διερεύνησης του ερωτήματος των διαφοροποιημένων ή αντιθετικών πολιτικών προσανατολισμών των ατόμων περιορίζεται στις επιρροές της κληρονομικότητας, των ατομικών διαφορών, της προσωπικότητας ή/και της μεταβλητότητας των συνθηκών και της διάθεσης στις κοινωνικές, γνωστικές και κινητήριες ανάγκες για τη μείωση της αβεβαιότητας και της απειλής (Jost, 2009; Jost et al., 2009). Πράγματι φαίνεται ότι αποτελέσματα ερευνών, σε δείγματα μονοζυγωτικών και διζυγωτικών διδύμων, ενισχύουν την επιχειρηματολογία απόδοσης των ιδεολογικών πεποιθήσεων σε γενετικούς

παράγοντες (Alford et al., 2005, 2008; Carmen, 2007; Olson et al., 2001), ενώ ο πολιτικός προσανατολισμός φαίνεται να σχετίζεται και με χαρακτηριστικά προσωπικότητας (Block & Block, 2006; Carney et al., 2008). Ωστόσο, η ύπαρξη συσχετίσεων, οι οποίες μάλιστα σε ορισμένες περιπτώσεις είναι ιδιαίτερα ασθενείς (Alford & Hibbing, 2007), απέχει κατά πολύ από το να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η ανθρώπινη συμπεριφορά και κατ' επέκταση η πολιτική ιδεολογία είναι βιολογικά καθορισμένη (Joseph, 2010).

Αυτή η προσέγγιση, άλλωστε, που διαχωρίζει το πεδίο έρευνας και τα ενδιαφέροντα, εν προκειμένω, των πολιτικών επιστημόνων και των ψυχολόγων, με τους πρώτους να ασχολούνται με τις περισσότερο κοινωνικές επιδράσεις, έναντι των δεύτερων που ρίχνουν το βάρος σε ατομικούς παράγοντες προδιάθεσης, είναι χαρακτηριστική τόσο της επιστημονικής, όσο και μιας πρακτικής, θα λέγαμε, αναπαράστασης, που πρεσβεύει τον απόλυτο διαχωρισμό των επιστημονικών κλάδων, ως ανεξάρτητων και αυθύπαρκτων σφαιρών, που παρουσιάζουν αυτόνομη υπόσταση και αφορούν πλήρως διακριτά ερευνητικά αντικείμενα. Σύμφωνα με αυτήν την προοπτική η επιστήμη της ψυχολογίας, είναι καταδικασμένη, από την απαρχή του βίου της, σε μια περιορισμένη και αναγωγιστική ατομική ψυχολογία, μια «επιστήμη του ατόμου», που φέρει ακόμα τις βαθιές επιδράσεις των παραδόσεων της ψυχανάλυσης αλλά και του αμερικανικού θετικισμού, και αδυνατεί να αντιληφθεί, να προσεγγίσει και να ερμηνεύσει το *άτομο*, στην πραγματική του διάσταση, που εμπλέκει πολλαπλά επίπεδα ανάλυσης και συγκροτείται σε ένα πολυσύνθετο συγκρουσιακό κοινωνικό πλαίσιο. Σε αυτήν την βάση, θα επιχειρήσουμε να προσεγγίσουμε το άτομο, ως ένα ενεργό κοινωνικό υποκείμενο, που φέρει ιδεολογίες,

κατασκευασμένες και ειδικωμένες μέσα από το πρίσμα των πολλαπλών κατηγοριακών του υπαγωγών.

Η πολιτική ιδεολογία, λοιπόν, ως εκείνες οι κοινωνικές αναπαραστάσεις που αφορούν τις πολιτικές πεποιθήσεις και δράσεις των κοινωνικών υποκειμένων, αντιστοιχεί σε μια ιδιαίτερη πτυχή της κοινωνικής ταυτότητας, αυτήν που καθεξής θα ονομάζουμε ως ιδεολογικο-πολιτική ταυτότητα, και που οργανώνεται γύρω από το δίπολο Αριστεράς – Δεξιάς ή Προοδευτισμού – Συντηρητισμού, αντίστοιχα.

2.3.2. Η Σημασία της Διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς

Η διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς συνθέτει ένα δυαδικό σχήμα που, όπως και η αντίθεση Αλήθειας – Ψεύδους, παίζει καθοριστικό ρόλο στην κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας, διαμορφώνοντας ένα πολεμικό πλαίσιο επιδιώξεων επικράτησης του ενός έναντι του άλλου. Σύμφωνα με τον Bobbio (1994/2013) η διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς αποτελεί την βάση των ίδιων των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών, καθώς αποκρυσταλλώνει την λογική του δημοκρατικού εκλογικού συστήματος, το οποίο όντας βασισμένο στην αρχή της πλειοψηφίας, οδηγεί αναπόφευκτα στην συγκρότηση μιας μειοψηφίας, η οποία αποκλείεται από την διαδικασία λήψης αποφάσεων.

Η ηγεμονική διάθρωση της κοινωνίας συνεπάγεται την διαμόρφωση σχέσεων αποκλεισμού, οι οποίες είναι πάντα επισφαλείς, καθώς μπορούν να αμφισβητηθούν από αντιηγεμονικές πρακτικές, που θα προσπαθήσουν να ανατρέψουν την καθεστηκυία τάξη και να εδραιώσουν μια άλλη μορφή ηγεμονίας. Η ιδέα αυτή ενισχύει ακόμη περισσότερο την διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς, η οποία αποκτά

νόημα χάριν της αντιθετικής της διάστασης, αφού η δημιουργία και διαμόρφωση μιας ταυτότητας προϋποθέτει πάντα την ύπαρξη ενός «άλλου» που βρίσκεται έξω από εμάς, τον ορισμό μιας διαφοράς (Mouffe, 2000/2004, 2008/2010).

Η διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς θα μπορούσε ακόμα να αντιστοιχηθεί με εκείνη «την ειδικά πολιτική διάκριση» που εισάγει ο Schmitt και στην οποία θεωρεί ότι «μπορούν να αναχθούν οι πολιτικές πράξεις και τα πολιτικά κίνητρα, την διάκριση μεταξύ φίλου και εχθρού» (Schmitt, 1932/2009, σ. 60). Εχθρός για τον Schmitt είναι πάντα ο άλλος, είναι αυτός που υπαρξιακά είναι κάτι ξένο, έτσι ώστε να είναι πάντα δυνατή η, στην ακραία περίπτωση, σύγκρουση μαζί του.

Η διάκριση φίλου – εχθρού, ή μιλώντας με κοινωνιοψυχολογικούς όρους, η διάκριση μεταξύ ενός εμείς (ενδοομάδα) και ενός αυτοί (εξωομάδα), αποτελεί απαραίτητη συνθήκη συγκρότησης των πολιτικών ταυτοτήτων, μπορεί πάντα να μετατραπεί σε χώρο ανάδυσης ανταγωνισμών και συγκρούσεων. Ο ανταγωνισμός, άλλωστε κατά τον Schmitt, είναι η πάντοτε παρούσα δυνατότητα. Επομένως ακόμη κι αν θεωρούσαμε ότι η διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς δεν υφίσταται πια, θα έπρεπε να αντικατασταθεί από μια άλλη αντιθετική διάκριση, μέσα από την οποία τα άτομα να μπορούν να συγκροτήσουν την πολιτική τους ταυτότητα.

Το αντιθετικό σχήμα της Αριστεράς – Δεξιάς παραμένει και στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου γίνεται ολοένα και πιο συνηθισμένη η υποκατάσταση των εννοιών, με τους όρους «φιλελευθερισμός» και «συντηρητισμός» αντίστοιχα, εκφράζοντας το ιδεολογικό χάσμα που αφορά στις προτιμήσεις για αλλαγή έναντι της σταθερότητας (Jost, 2006, 2009). Ο φιλελευθερισμός – συντηρητισμός, ως ένα εναλλακτικό, ισοδύναμο δίπολο της Αριστεράς – Δεξιάς, αντιστοιχεί σε ένα σχήμα πολιτικών ιδεολογιών που χαρακτηρίζονται από διαφορετικές θεωρητικές αρχές και αξίες,

ταυτισμένες με τις ιδιαίτερες κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες ανάδυσής τους, αλλά και με την ταυτότητα των κύριων εκφραστών τους.

Ο φιλελευθερισμός, μια κεντρική ιδεολογία της εκβιομηχανισμένης Δύσης, υπήρξε αποτέλεσμα της κατάρρευσης της φεουδαρχικής κοινωνίας και της σταδιακής αντικατάστασης, ήδη από τον 17^ο αιώνα, των φεουδαρχικών ιεραρχικών σχέσεων με τις καπιταλιστικές σχέσεις της αγοράς. Ως εκ τούτου φιλελευθερισμός και καπιταλισμός είναι αδιάρρηκτα συνδεδεμένοι μεταξύ τους. Ο John Locke, κυρίως με το έργο του «Δύο πραγματείες περί κυβερνήσεως», θεωρείται από τον Schmidt (2000/2004) σπουδαίος στοχαστής για την ανάπτυξη του πρώιμου φιλελευθερισμού, παρόλο που ο ίδιος δεν αναπτύσσει ρητά μια θεωρία της δημοκρατίας και στην εποχή του δεν γίνεται ακόμα λόγος για φιλελευθερισμό. Στην πρώιμη αυτή εκδοχή του, ο φιλελευθερισμός υπήρξε πολιτική θεωρία που άσκησε κριτική στην απόλυτη μοναρχία, υποστηρίζοντας την ανάπτυξη συνταγματικών και αργότερα αντιπροσωπευτικών κυβερνήσεων (Hall & Gieben, 1992/2003; δεξ και από Macpherson, 1962; Αγγελίδης, 1994). Βασικές αξίες του φιλελευθερισμού είναι ο ατομικισμός, η ελευθερία του ατόμου, ο Ορθός Λόγος, η ισότητα, η ανοχή, η συναίνεση και ο συνταγματισμός. Εξετάζοντας την ιστορική πορεία της φιλελεύθερης ιδεολογίας, αυτή διακρίνεται σε δύο ρεύματα: αφενός, στον κλασικό φιλελευθερισμό του 19^{ου} αιώνα, που λαμβάνει τη μορφή ενός οικονομικού φιλελευθερισμού, άκρατα καθοδηγούμενο από τους μηχανισμούς της ελεύθερης αγοράς και την εγκαθίδρυση του «ελάχιστου κράτους» για την εξασφάλιση της γενικής ευημερίας και, αφετέρου, στον σύγχρονο φιλελευθερισμό του 20^{ου} αιώνα, που παρείχε την βάση για τον κοινωνικό φιλελευθερισμό, κυρίως λαμβάνοντας την μορφή της κοινωνικής πρόνοιας. Πράγματι, στις ΗΠΑ ο όρος φιλελεύθερος φαίνεται να συνδέεται με την

στήριξη μιας εκτεταμένης, παρεμβατικής κυβέρνησης που επιτελεί λειτουργίες οικονομικής διαχείρισης και κοινωνικής ρύθμισης των νέων μορφών αδικίας που ακολούθησαν τον βιομηχανικό καπιταλισμό (Heywood, 1997/2006; Αγγελίδης & Ψυχοπαίδης, 1992). Σε αυτήν την βάση, ο όρος «φιλελεύθερος», ως αντιθετικός του «συντηρητικού», που συναντάται στην σύγχρονη επιστημονική βιβλιογραφία της πολιτικής ιδεολογίας, θα μπορούσε να εξομοιωθεί με την έννοια του προοδευτισμού, δεδομένου ότι και οι δύο αναφέρονται στην επιδίωξη της εξέλιξης και της προόδου έναντι της παράδοσης και της διατήρησης των υπάρχουσών κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων και αξιών.

Ο Heywood (1997/2006) επισημαίνει ότι ο συντηρητισμός, αντίθετα, εμφανίζεται ως πολιτικό ρεύμα στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ως αντίδραση στην άνοδο του φιλελευθερισμού, του σοσιαλισμού και της γενικότερης τάσης της οικονομικής και πολιτικής αλλαγής, που σήμανε η Γαλλική Επανάσταση. Κεντρική θέση στην συντηρητική σκέψη κατέχουν η παράδοση, η ιεραρχία, η προερχόμενη «από τα πάνω» αυθεντία και η ατομική ιδιοκτησία. Ακόμα, στον συντηρητισμό τονίζονται τα όρια της ορθολογικότητας του ατόμου και οι ατέλειες της ανθρώπινης φύσης, ενώ τείνει να αντιλαμβάνεται την κοινωνία ως ένα οργανικό όλον, όπου οι θεσμοί που την απαρτίζουν και ο κοινός πολιτισμός είναι ιδιαίτερα κρίσιμοι για την εξασφάλιση και διατήρηση της κοινωνικής συνοχής. Κύριος εκφραστής των συντηρητικών ιδεών, που άσκησε έντονη επιρροή, ειδικά στην Μ. Βρετανία, υπήρξε ο Edmund Burke, που καταδίκασε το πνεύμα της Γαλλικής Επανάστασης, θεωρώντας ότι η καινοτομία είναι *«γενικά το αποτέλεσμα μια εγωιστικής ιδιοσυγκρασίας και περιορισμένων απόψεων»*, ενώ αντίθετα η ιδέα της παράδοσης *«παρέχει μια σίγουρη αρχή διατήρησης χωρίς να αποκλείει την αρχή της βελτίωσης»* (Burke, 1790/ 1993, σ. 33). Γενικότερα, οι

συντηρητικοί υπήρξαν σφοδροί υπερασπιστές της Εκκλησίας και του Στέμματος, εξαίροντας τις δομές του Παλαιού Καθεστώτος, ενώ, φαίνεται, μέχρι και σήμερα, να τρέφουν φιλικά αισθήματα για τις θρησκευτικές παραδόσεις, τις αρχές, τις οικονομικές ελίτ και το καπιταλιστικό σύστημα (Jost, 2006; Jost et al., 2008).

Ήδη μια τέτοια περιγραφή παρέχει τους δύο κεντρικούς άξονες, που φαίνεται να καθορίζουν την ιδεολογικο-πολιτική ταυτότητα και την διάκριση Αριστεράς/Δεξιάς (ή Προοδευτισμού/Συντηρητισμού): αφενός, την υπεράσπιση έναντι της αντίστασης στην κοινωνική αλλαγή, και, αφετέρου την αποδοχή έναντι της απόρριψης της ισότητας (Jost et al., 2003a, 2003b; Jost et al., 2008).

2.4. Πολιτική Ιδεολογία και Θεωρίες Προσωπικότητας και Ατομικών Διαφορών

Το ερώτημα που παραμένει, ιδωμένο μάλιστα από μια ψυχολογική σκοπιά, είναι αν θα μπορούσαμε τελικά να διακρίνουμε κάποια σταθερά ψυχολογικά χαρακτηριστικά, που αντιστοιχούν στην πολιτική Αριστερά και Δεξιά, αντίστοιχα.

Μια τέτοια κατεύθυνση, άλλωστε, ακολουθεί η πλειοψηφία των επιστημονικών ψυχολογικών ερευνών. Αυτή η τάση έχει μακρά ιστορία στον χώρο ξεκινώντας από τις περίφημες εργασίες των Adorno et al. (1950/1969), γύρω από την θεωρία της αυταρχικής προσωπικότητας, για την ερμηνεία της προκατάληψης και του αυταρχισμού. Έκτοτε, παρά την έντονη κριτική που ασκήθηκε στο μοντέλο και την προσπάθεια των μετέπειτα ερευνητών να διορθώσουν τις θεωρητικές και μεθοδολογικές του ελλείψεις και να απομακρυνθούν από ψυχοδυναμικές προσεγγίσεις (Stone et al., 1993), η «από τα κάτω προς τα πάνω» διερεύνηση της ιδεολογικο-πολιτικής ταυτότητας και η αναζήτηση συγκεκριμένων διαστάσεων της

προσωπικότητας, που με συνέπεια να διαφοροποιούν την Αριστερά από την Δεξιά και που θα μπορούσαν, επομένως, να θεωρηθούν τα ψυχολογικά θεμέλια αυτών των ιδεολογικών κατευθύνσεων, φαίνεται να έχει κυριαρχήσει.

Στον απόηχο των θηριωδιών του Β' Π.Π., ο αυταρχισμός συνεχίζει να βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Ο Rokeach επιχείρησε να κατασκευάσει ένα εργαλείο μέτρησης του αυταρχισμού, το οποίο να είναι απελευθερωμένο από κάθε είδους ιδεολογικό περιεχόμενο, υποστηρίζοντας τελικά ότι ο δογματισμός είναι αυτός που διαχωρίζει τα αυταρχικά από τα μη-αυταρχικά άτομα. Δίνοντας έμφαση στα δομικά χαρακτηριστικά του γνωστικού συστήματος, υποστηρίζει ότι ο δογματισμός αντιστοιχεί σε περίπλοκες μορφές σκέψης που χαρακτηρίζονται από ακαμψία (closed-mindedness), αδιαλλαξία απέναντι σε αντιθετικές πεποιθήσεις, απροθυμία αλλαγής των υπάρχουσών πεποιθήσεων και αποδοχής νέων ιδεών (Crowson et al., 2007; McClosky & Chong, 1985).

Η θεωρία του αυταρχισμού αναδιατυπώνεται από τον Altemeyer (2006), σύμφωνα με τον οποίο οι οπαδοί του αυταρχισμού χαρακτηρίζονται από υποταγή στις επίσημες, αναγνωρισμένες αρχές της εκάστοτε κοινωνίας, έντονη επιθετικότητα προς υπεράσπιση αυτών των αρχών και υψηλά επίπεδα κομφορμισμού. Ο «δεξιός αυταρχισμός», όπως τον ονομάζει, αποτελεί στοιχείο της προσωπικότητας του ατόμου και όχι περιγραφή των πολιτικών του πεποιθήσεων³⁴. Κατ' αυτόν τον τρόπο, δεν συνδέεται απαραίτητα με συντηρητικές πολιτικές πεποιθήσεις. Αντιθέτως, θα μπορούσε να χαρακτηρίζει εξίσου άτομα που πολιτικά τοποθετούνται στην Δεξιά,

³⁴ Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί τον όρο «δεξιός», έχοντας κατά νου το νόημα που λαμβάνει η έννοια στην αρχαία αγγλική γλώσσα, σημαίνοντας «νόμιμο, αρμόζον, σωστό, εκτελώντας αυτό που ορίζουν οι αρχές» (Altemeyer, 2006, σ. 9).

όσο και στην Αριστερά, εφόσον παρουσιάζουν τα κριτήρια υποταγής, σεβασμού και υπεράσπισης των παραδοσιακών αρχών.

Ο Shils (αναφέρεται από τον Stone, 1980) άσκησε έντονη κριτική στην ιδέα ότι ο αυταρχισμός αποτελεί χαρακτηριστικό της πολιτικής δεξιάς, αντιτείνοντας ότι τα δύο άκρα του πολιτικού συνεχούς, ομοιάζουν ως προς τα στοιχεία της προσωπικότητας και επομένως αποτελούν αυταρχικούς τύπους διαφορετικής κατεύθυνσης. Προς την ίδια κατεύθυνση ο Eysenck (αναφέρεται από τον Stone, 1980) κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι εξτρεμιστές τόσο της Δεξιάς, όσο και της Αριστεράς, παρουσίαζαν κοινά χαρακτηριστικά, ιδιαίτερα ως προς την σκληρή τους νοοτροπία (tough-minded). Μάλιστα οι McClosky και Chong (1985) διατυπώνουν ότι παρατηρώντας τα πολιτικά καθεστώτα της άκρας δεξιάς και της άκρας αριστεράς, μπορούν να διαφανούν ομοιότητες ως προς το πολιτικό ύφος, την οργάνωση και τις πρακτικές που χρησιμοποιούνται.

Ωστόσο αρκετές έρευνες συνέχιζαν να εντοπίζουν διαφοροποιήσεις μεταξύ αριστερών και δεξιών, συμπεραίνοντας ότι οι εν λόγω ομάδες δεν έχουν κανένα κοινό στοιχείο ούτε ως προς τον αυταρχισμό, ούτε ως προς οποιαδήποτε άλλη διάσταση της ιδεολογίας (Brown, 1986), καθιστώντας μύθο τον αυταρχισμό της αριστεράς (Stone, 1980). Βέβαια, ένα κρίσιμο σημείο που αφορά στις μελέτες της πολιτικής ιδεολογίας, και πολύ περισσότερο στον εντοπισμό πιθανών ψυχολογικών διαφοροποιήσεων, αποτελεί η εξέταση της συγκρότησης και της συμβολής της ίδιας της ιδεολογικο-πολιτικής ταυτότητας, η οποία ούτε δεδομένη είναι ούτε έξωθεν προσδιοριζόμενη. Αντιθέτως η έννοια της ταυτότητας εμπλέκει ένα σύστημα πεποιθήσεων, στάσεων, αναπαραστάσεων και συμπεριφορών ενός κοινωνικού υποκειμένου, που σκέφτεται και αλληλεπιδρά σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο. Υπό αυτήν την έννοια

είναι ιδιαίτερα σημαντικό να ορίσουμε και να διαχωρίσουμε τις πολιτικές ομάδες που εντοπίζονται σε ένα δεδομένο χωρικό και χρονικό πλαίσιο και που δύναται να μετασχηματίζονται, ως προς τα βασικά τους χαρακτηριστικά, βάσει των οποίων άλλωστε κατασκευάζεται η ταυτότητά τους.

2.5. Κοινωνιο-Γνωστική Προσέγγιση Ιδεολογίας

Μια αρκετά διαδεδομένη προσέγγιση στην μελέτη της πολιτικής ιδεολογίας είναι η σύνδεση της ιδεολογικο-πολιτικής ταυτότητας με τις γνωστικές λειτουργίες, προκειμένου να διαπιστωθούν τυχόν διαφοροποιήσεις στον τρόπο με τον οποίο αριστεροί και δεξιοί δομούν, οργανώνουν και επεξεργάζονται πληροφορίες. Από τις πολλές κατηγορίες των γνωστικών λειτουργιών έχουν μελετηθεί ιδιαίτερα η γνωστική πολυπλοκότητα, η γνωστική ευελιξία (Sidanius, 1985; Tetlock, 1983, 1986) και η ανάγκη περάτωσης (Kimmelmeier, 1997; Kruglanski, 1989).

Ο βαθμός γνωστικής πολυπλοκότητας αφορά στον αριθμό των διαστάσεων που λαμβάνονται υπόψη ή στον αριθμό των βημάτων επεξεργασίας που εμπλέκονται στην διαδικασία αλληλεπίδρασης και εξαγωγής πολιτικών κρίσεων (Sidanius, 1985). Γενικά τα άτομα που παρουσιάζουν συντηρητικό πολιτικό προσανατολισμό φαίνεται να εμφανίζουν χαμηλότερο βαθμό γνωστικής πολυπλοκότητας, καθώς τείνουν να χρησιμοποιούν λιγότερες διαστάσεις από τους φιλελεύθερους κατά τη διάρκεια της λήψης πολιτικών αποφάσεων (Tetlock, 1983, 1986). Για τους Tetlock et al. (1985), βασικό ερμηνευτικό υπόβαθρο των ερευνητικών αυτών ευρημάτων αποτέλεσε το μοντέλο πλουραλισμού αξιών, σύμφωνα με το οποίο τα άτομα σκέφτονται με πολύπλοκο τρόπο, στον βαθμό που μπορούν να ενσωματώσουν αντικρουόμενες κοινωνικο-πολιτικές αξίες για ένα θέμα. Ειδικότερα, οι αξιολογήσεις στις οποίες

προβαίνουν τα άτομα για συγκεκριμένα ζητήματα, είναι πιθανό να βασίζονται σε περιορισμένες αριθμητικά διαστάσεις, όταν οι υπό εξέταση αξίες συμφωνούν μεταξύ τους (π.χ. στήριξη της ιδεολογίας της ελεύθερης αγοράς και υποστήριξη των ιεραρχικών κοινωνικών σχέσεων), αλλά είναι πιθανό να περιλαμβάνουν περισσότερες διαστάσεις, όταν οι αξίες έρχονται σε σύγκρουση μεταξύ τους (π.χ. υποστήριξη της ιδεολογίας της ελεύθερης αγοράς και απόρριψη των ιεραρχικών κοινωνικών σχέσεων). Σε αυτήν την βάση, μπορεί κανείς να εντοπίσει σημαντική μείωση του βαθμού γνωστικής πολυπλοκότητας, όσο κινούμαστε από τους μετριοπαθείς σοσιαλιστές (εξίσου αξιολόγηση της οικονομικής ελευθερίας και της κοινωνικής ισότητας) σε εξτρεμιστές σοσιαλιστές (υψηλότερη αξιολόγηση της κοινωνικής ισότητας έναντι των ατομικών οικονομικών δικαιωμάτων), ή από τους μετριοπαθείς σοσιαλιστές σε μετριοπαθείς συντηρητικούς (έμφαση στην οικονομική ελευθερία) και ακόμη περισσότερο σε ακραίους συντηρητικούς (υπερβολικά κυρίαρχη αξία η οικονομική ελευθερία). Ως εκ τούτου, υψηλότερος πλουραλισμός αξιών και επομένως πιο ολοκληρωμένη σκέψη θεωρείται ότι συνδέεται με την κεντροαριστερή πολιτική τοποθέτηση και μειώνεται όσο κινούμαστε προς τα δύο άκρα του πολιτικού συνεχούς. Ειδικά, τα άτομα που ιδεολογικο-πολιτικά τοποθετούνται στη δεξιά φαίνεται να βασίζονται περισσότερο σε απλούς κανόνες αξιολόγησης (κακός σοσιαλιστής/καλός καπιταλιστής) για την ερμηνεία των πολιτικών ζητημάτων.

Μια τέτοια συλλογιστική παρουσιάζει κοινά σημεία με την «θεωρία του εξτρεμισμού» (όπως κατηγοριοποιείται από τον Sidanius, 1984, 1985), η οποία βασίζεται στην παραδοχή ότι οι άνθρωποι υιοθετούν «ακραίες» κοινωνικές συμπεριφορές σε μια προσπάθεια να υπεραπλουστεύσουν την περίπλοκη κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα και να μειώσουν τη γνωστική διαφωνία, με

αποτέλεσμα τα άτομα με μετριοπαθείς πολιτικές πεποιθήσεις να εμφανίζουν υψηλότερα επίπεδα γνωστικής πολυπλοκότητας, σε σχέση με τους εξτρεμιστές τόσο της αριστεράς όσο και της δεξιάς.

Ωστόσο, προς αμφισβήτηση αυτής της προσέγγισης εισάγεται η θεωρία του πλαισίου (context theory) και αντίστοιχα ερευνητικά δεδομένα, που φαίνεται να υποστηρίζουν ότι η γνωστική πολυπλοκότητα τείνει να αυξάνεται όσο κινούμαστε προς τα δύο άκρα της αριστεράς και της δεξιάς (Sidanius, 1985, 1988). Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση, και δεδομένου ότι το μεγαλύτερο μέρος του εκλογικού σώματος δεν φαίνεται να ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για πολιτικά ζητήματα, οι περισσότεροι άνθρωποι τείνουν να υιοθετούν κοινωνικοπολιτικές στάσεις, οι οποίες έχουν αποκτηθεί μέσα από μια διαδικασία συμμόρφωσης με τις ήδη υπάρχουσες και όχι μέσα από την ενεργητική επεξεργασία αναπαραστάσεων, πεποιθήσεων και αξιών. Σε αυτήν την βάση οι περισσότεροι «ασφαλείς» ή «μετριοπαθείς» ιδεολογικο-πολιτικές θέσεις των ατόμων συνδέονται με πιο περιορισμένες γνωστικές ικανότητες (Sidanius, 1985). Αντίθετα, τα άτομα που τοποθετούνται στα άκρα του πολιτικού συνεχούς τείνουν να ενδιαφέρονται περισσότερο για τις κοινωνικοπολιτικές υποθέσεις και να ενημερώνονται σχετικά με πολιτικά ζητήματα, γεγονός που, αφενός, οδηγεί στην ανάπτυξη ενός περισσότερο πολύπλοκου τρόπου σκέψης και, αφετέρου, φαίνεται να συνδέεται με μια σειρά προσωπικών χαρακτηριστικών, όπως είναι η ανοχή στην αμφισημία και η γνωστική διαφοροποίηση, που τους επιτρέπουν να υιοθετούν αποκλίνουσες και μη δημοφιλείς θέσεις (Sidanius, 1984).

Ακόμη, διαφοροποιήσεις φαίνεται να προκύπτουν ως προς την μεταβλητή της γνωστικής ευελιξίας, καθώς όσο περισσότερο αυξάνει ο γενικός συντηρητικός προσανατολισμός, τα άτομα τείνουν να παρουσιάζουν υψηλότερα επίπεδα γνωστικής

ακαμψίας, αδυνατώντας να αναδιοργανώσουν τη γνωστική τους δομή και τη στρατηγική επεξεργασίας των πληροφοριών, σύμφωνα με τις απαιτήσεις των μεταβαλλόμενων περιβαλλοντικών συνθηκών (Sidanius, 1985).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν, επίσης, οι εργασίες που επικεντρώνουν στα κίνητρα και τις γνωστικές στρατηγικές που υιοθετούν άτομα με προοδευτικό ή συντηρητικό προσανατολισμό και που πυροδοτούν διαφορετικά είδη αιτιακών αποδόσεων για σημαντικά κοινωνικά ζητήματα. Οι στάσεις προοδευτικών και συντηρητικών απέναντι στην προώθηση και εφαρμογή κοινωνικών πολιτικών, όπως είναι η κοινωνική πρόνοια, σχετίζονται άμεσα με ιδεολογικά διαμορφωμένες αποδόσεις σχετικά με τα αίτια της φτώχειας, της εγκληματικότητας, της ανεργίας, κ.α. με τους πρώτους να δίνουν έμφαση κυρίως σε εξωτερικά νομιμοποιημένα αίτια και τους δεύτερους να εστιάζουν σε εσωτερικές, μη νομιμοποιημένες αποδόσεις (Litton & Potter, 1985; Reicher & Potter, 1985; Schmidt, 1972). Σε συμφωνία με αυτήν την προοπτική οι Skitka et al. (2002) έδειξαν ότι προοδευτικοί και συντηρητικοί ανταποκρίνονται με διαφορετικό τρόπο σε ανθρώπους που φαίνεται να είναι προσωπικά υπεύθυνοι για την δυσχερή τους κατάσταση, με τους φιλελεύθερους να παρουσιάζουν μεγαλύτερη προθυμία παροχής βοήθειας σε σχέση με τους συντηρητικούς. Ωστόσο σε συνθήκες απόσπασης της προσοχής κατά την διαδικασία λήψης απόφασης, φαίνεται ότι και οι δύο ομάδες ενεργούν ως συντηρητικά προσανατολισμένες, δηλαδή προοδευτικοί και συντηρητικοί είναι εξίσου πρόθυμοι να βοηθήσουν άτομα που δεν είναι υπεύθυνα για την δυσμενή τους θέση, αλλά δεν είναι διατεθειμένοι να παράσχουν βοήθεια σε άτομα που θεωρούνται υπεύθυνα. Σε αυτήν

την βάση «είναι πολύ πιο εύκολο να κάνεις έναν φιλελεύθερο³⁵ να ενεργήσει ως συντηρητικός, παρά να κάνεις έναν συντηρητικό να ενεργήσει ως φιλελεύθερο» (Skitka et al., 2002, σ. 484).

Συμπερασματικά, φαίνεται ότι όταν τα άτομα βρίσκονται σε καταστάσεις (χαμηλός πλουραλισμός αξιών, πίεση χρόνου, απόσπαση προσοχής) που τα οδηγούν να κάνουν απλές κρίσεις, αυτές οι κρίσεις αντικατοπτρίζουν έναν συντηρητικό προσανατολισμό.

Δεδομένου ότι τα άτομα προβαίνουν σε αιτιακές αποδόσεις προκειμένου να κατασκευάσουν κοινωνιο-γνωστικά το περιβάλλον τους, η ανάγκη γνωστικής περάτωσης (need for cognitive closure) ανταποκρίνεται σε μια βασική ανάγκη του ατόμου να προσπαθήσει να δώσει απαντήσεις σε ορισμένα ερωτήματα, ενώ παράλληλα μπορεί να παραμένει αρκετά ικανοποιημένο με την άγνοιά του γύρω από άλλα ζητήματα. Υπό αυτήν την έννοια, η ανάγκη γνωστικής περάτωσης έχει μάλλον ειδικό χαρακτήρα και αναφέρεται στην επιθυμία μείωσης της ασάφειας και την ανάγκη κατάληξης σε σαφείς απαντήσεις, μέσα από τη σταθερή πίστη σε ένα δεδομένο θέμα ή μια αρχική κρίση (Kruglanski, 1989).

Όπως μάλιστα προαναφέρθηκε, σε ορισμένες περιπτώσεις τα άτομα μπορεί να προσπαθήσουν να επιτύχουν το κλείσιμο, ενώ σε άλλες περιπτώσεις μπορεί να δείχνουν ελάχιστες προτιμήσεις γι' αυτό. Συνθήκες όπως η πίεση χρόνου, ο περιβαλλοντικός θόρυβος ή η το μειωμένο ενδιαφέρον ενός έργου, μπορεί να ενεργοποιήσουν την επιθυμία για κλείσιμο. Ωστόσο, θα μπορούσε ακόμα να συνδεθεί

³⁵ Ο όρος εδώ χρησιμοποιείται από τη μετάφραση του αρχικού αποσπάσματος, ωστόσο στο παρόν εγχείρημα θεωρείται ότι η έννοια αποδίδεται με μεγαλύτερη ακρίβεια και γι' αυτό απαντάται με τον όρο «προοδευτικός».

με την ύπαρξη σταθερών ατομικών διαφορών, καθώς φαίνεται τα άτομα που παρουσιάζουν υψηλή ανάγκη κλεισίματος, να προτιμούν την τάξη και την προβλεψιμότητα, να χαρακτηρίζονται από αποφασιστικότητα και ακαμψία και περιστασιακά να αισθάνονται δυσφορία με την ασάφεια (Webster & Kruglanski, 1994).

Μάλιστα οι Webster και Kruglanski (1994) υποστήριξαν ότι η ανάγκη για κλείσιμο μοιράζεται μερικά κοινά στοιχεία με μεταβλητές που έχουν μελετηθεί προηγουμένως στον τομέα της πολιτικής ψυχολογίας, όπως ο αυταρχισμός, η γνωστική πολυπλοκότητα και η μισαλλοδοξία και που γενικά συνδέονται με την συντηρητική ιδεολογία.

Γενικά, τα άτομα που έχουν μειωμένα κίνητρα για συστηματική επεξεργασία πληροφοριών είναι πιο πιθανόν να αναπτύξουν συντηρητικές ιδεολογίες, λόγω του ότι δίνουν μεγάλη σημασία στην παράδοση και τη σταθερότητα και προσπαθούν να αποφύγουν την ασάφεια που συνεπάγεται η αλλαγή (Kossowska & Van Hiel, 2003). Προς αυτήν την κατεύθυνση φαίνεται οι συντηρητικοί να παρουσιάζουν υψηλότερη ανάγκη κλεισίματος σε σχέση με τους φιλελεύθερους (Kimmelmeier, 1997; Kossowska & Van Hiel, 2003).

Ο συντηρητισμός, λοιπόν, φαίνεται να συνδέεται περισσότερο με επιστημικού τύπου ανάγκες ή κίνητρα (ανάγκη γνωστικού κλεισίματος, ανάγκη αξιολόγησης και διαχείρισης, γνωστική πολυπλοκότητα), ενώ η ανάγκη για γνώση, ως πηγή ευχαρίστησης, φαίνεται να σχετίζεται περισσότερο με την αριστερή ιδεολογικο-πολιτική ταυτότητα. Γενικά, το ύφος και οι απόψεις της πολιτικής δεξιάς είναι πιο απλά με μεγαλύτερη εσωτερική συνοχή και με μικρή ανοχή στην ασάφεια, σε σχέση με το ύφος και τις απόψεις της αριστεράς (Jost et al., 2009; Jost et al., 2003b; Tetlock,

1983). Τα άτομα με δεξιό συντηρητικό προσανατολισμό έχουν την τάση να παρουσιάζουν υψηλότερα επίπεδα δογματισμού, μη ανοχής της ασάφειας, ανάγκης για τάξη, δομή και περάτωση και να σκοράρουν χαμηλά στη δεκτικότητα στις εμπειρίες. Προτιμούν τις απλές, οικείες και σαφείς πληροφορίες και ερεθίσματα, είτε αυτά είναι πίνακες, ποιήματα ή τραγούδια. Είναι πιο πιθανό να αντιλαμβάνονται τον κόσμο ως επικίνδυνο μέρος και να φοβούνται το έγκλημα, την τρομοκρατία και τον θάνατο (Jost, 2006; Jost et al., 2003a). Επίσης, είναι πιο πιθανόν να κάνουν καθαρά εσωτερικές αποδόσεις για τις αιτίες των συμπεριφορών των άλλων (δες Skitka et al., 2002).

Τέλος, μια νέα θεωρητική προσέγγιση προτείνει την σύνδεση της συντηρητικής ιδεολογίας με την εξυπηρέτηση υπαρξιακών αναγκών μείωσης της προσλαμβανόμενης απειλής. Σύμφωνα με την θεωρία διαχείρισης τρόμου, η υπενθύμιση της θνησιμότητας οδηγεί σε αύξηση της ανάγκης για προστασία, που παρέχεται από την πίστη στην πολιτισμική κοσμοθεωρία (Greenberg et al., 1997; Pyszczynski et al., 1999). Τα εδραιωμένα συστήματα πεποιθήσεων προσφέρουν μια αίσθηση υπαρξιακής ασφάλειας στα άτομα, με το να πιστεύουν ότι τα ίδια έχουν αξία, σε έναν κόσμο με νόημα, που ξεπερνά τον πεπερασμένο εαυτό. Ειδικότερα, η συνειδητοποίηση της θνητότητας φαίνεται να αυξάνει την ταύτιση με την εθνική ενδο-ομάδα, την πίστη στην εγκυρότητα της θρησκείας, την υποστήριξη των παραδοσιακών προτύπων για τα δύο φύλα, τις στερεοτυπικές αντιλήψεις και γενικότερα την επιθετική στάση απέναντι σε άτομα και ομάδες, που θεωρείται ότι απειλούν την πολιτισμική κοσμοθεωρία των υποκειμένων, ενώ το άγχος του θανάτου, η απειλή του συστήματος και η πρόσληψη του κόσμου ως επικίνδυνου μέρους,

συσχετίζονται θετικά με την συντηρητική ιδεολογικο-πολιτική ταυτότητα (Jost et al., 2009).

2.6. Κοινωνικοπολιτικές Θεωρίες

Προς αναζήτηση των στοιχείων που συνθέτουν και καθορίζουν την διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς, μπορούμε να διακρίνουμε μεταξύ εκείνων που συνθέτουν τον κεντρικό πυρήνα του διπολικού αυτού σχήματος, τα οποία στοιχεία, μάλιστα, φαίνεται να εμφανίζονται σταθερά και με συνέπεια μέσα στον χρόνο και εκείνων που εντάσσονται στο περιφερειακό σύστημα και ως προς τα οποία μπορούμε να εντοπίσουμε διαφοροποιήσεις και μετασχηματισμούς.

Η διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς, ή αλλιώς προοδευτισμού – συντηρητισμού, δομείται γύρω από δύο κεντρικές ιδέες, αυτές της *κοινωνικής αλλαγής* και της *ισότητας*, ως προς τις οποίες αναπτύσσονται αντιθετικές ιδεολογικές κατευθύνσεις και οι οποίες είναι πλήρως συνυφασμένες μεταξύ τους, καθώς άλλωστε η ανάπτυξη των κοινωνικών κινημάτων πρέσβευε την επιδίωξη της προόδου και της κοινωνικής αλλαγής, μέσα από την διεύρυνση της ισότητας σε κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό επίπεδο. Μεγάλο μέρος, λοιπόν, της ιδεολογικής σύγκρουσης ανάμεσα στην υποστήριξη της κοινωνικής αλλαγής και του status quo συνδέεται με παλιές διαμάχες σχετικά με το σωστό ρόλο της ιεραρχίας, της εξουσίας και της ανισότητας (Bobbio, 1994/2013; Jost et al., 2009). Σε αυτήν την βάση, ενώ η αριστερά προσλαμβάνεται με όρους προόδου και καινοτομίας, κεντρικά στοιχεία της δεξιάς είναι η αντίσταση στην αλλαγή και η αποδοχή της ανισότητας. Αντίστοιχα, περιφερειακά στοιχεία που συνδέονται με τη συντηρητική ιδεολογία φαίνεται να είναι η επιθυμία για τάξη και σταθερότητα, η προτίμηση για σταδιακές και όχι για απότομες, ριζοσπαστικές

αλλαγές, η προσκόλληση σε προϋπάρχουσες κοινωνικές νόρμες, η εξιδανίκευση των αρχών και των συμβόλων εξουσίας, η τιμωρία των αποκλινόντων και η αποδοχή της κοινωνικής και οικονομικής ανισότητας (Jost et al., 2003a). Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό το γεγονός ότι κάποια από αυτά τα στοιχεία φαίνεται να συνδέονται άμεσα με τις κεντρικές διαστάσεις της αντίστασης στην αλλαγή και της ανισότητας, ενώ κάποια άλλα όχι.

Σύμφωνα με τον Muller (2001) για τους συντηρητικούς, η ιστορική επιβίωση ενός θεσμού ή μιας πρακτικής, όπως είναι ο γάμος, η μοναρχία, η αγορά, εξυπηρετεί κάποια βασική ανθρώπινη ανάγκη. Με βάση αυτήν την λογική και λόγω της ατελούς φύσης του ανθρώπου, το άτομο έχει ανάγκη τους περιορισμούς που θέτουν οι επίσημοι θεσμοί, προκειμένου να ελέγξει τις παρορμήσεις του. Ενώ, λοιπόν, οι αριστεροί αντιμετωπίζουν συνήθως με καχυποψία τους περιορισμούς και τις κυρώσεις που επιβάλλονται στο άτομο από τα θεσμικά όργανα, οι δεξιοί διατίθενται να προστατεύσουν την εξουσία και τη νομιμότητα των υπαρχουσών θεσμών, επειδή πιστεύουν ότι η ανθρώπινη κοινωνία δεν μπορεί να ανθίσει χωρίς αυτούς. Σε αντίθεση με την αριστερή ιδεολογία, που υποστηρίζει τις εθελοντικές, συμβατικές κοινωνικές σχέσεις, οι συντηρητικοί τονίζουν τη σημασία των επιβαλλόμενων καθηκόντων και υποχρεώσεων. Προς την ίδια κατεύθυνση και παρόλο που δεν υπάρχει απαραίτητη σύνδεση μεταξύ συντηρητισμού και θρησκείας, τα άτομα με δεξιό πολιτικό προσανατολισμό τείνουν να τονίζουν την χρησιμότητα αυτής, καθώς προσφέρει νομιμοποίηση του κράτους, ενώ η πίστη στην μελλοντική ανταμοιβή και τιμωρία, παρέχει κίνητρο στα άτομα να είναι ηθικά και να υπομένουν τις δοκιμές της επίγειας ζωής, επιτυγχάνοντας έτσι τη διασφάλιση της τάξης και της κοινωνικής συνοχής.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον φαίνεται να παρουσιάζουν ευρήματα, σύμφωνα με τα οποία αριστεροί και δεξιοί παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις όχι μόνο σε έκδηλες αλλά και σε λανθάνουσες στάσεις, που αφορούν την παράδοση και την τάξη έναντι της κοινωνικής αλλαγής.

Οι Jost et al. (2008), ελέγχοντας τις έκδηλες και λανθάνουσες προτιμήσεις των ατόμων για τις αξίες: α) της παράδοσης έναντι της προόδου, β) της συμμόρφωσης έναντι της επαναστατικότητας, γ) της τάξης έναντι του χάους, δ) της σταθερότητας έναντι της ευελιξίας και ε) των παραδοσιακών αξιών έναντι του φεμινισμού, παρατήρησαν ότι τα άτομα γενικά, σε ένα λανθάνον επίπεδο, φαίνεται να προτιμούν την τάξη και την συμμόρφωση έναντι του χάους και της επαναστατικότητας, με αυτές τις προτιμήσεις, βέβαια, να είναι πιο ισχυρές για τα άτομα που πολιτικά τοποθετούνται στη δεξιά. Ωστόσο, οι αριστεροί έδειξαν λανθάνουσες προτιμήσεις υπέρ της ευελιξίας και της προόδου, σε αντίθεση με τους δεξιούς που παρουσίαζαν πιο αδύναμες ή αντίθετες προτιμήσεις, με αυτές τις διαφοροποιήσεις μάλιστα να ισχυροποιούνται ακόμα περισσότερο στην περίπτωση των ατόμων που τοποθετούνταν στην άκρα αριστερά και στην άκρα δεξιά, αντίστοιχα.

Οι πιο έντονες διαφορές μεταξύ αριστεράς και δεξιάς εντοπίζονται ως προς τις δύο κεντρικές διαστάσεις της ιδεολογικο-πολιτικής ταυτότητας, δηλαδή την αντίσταση στην αλλαγή και την αποδοχή της ανισότητας. Οι συντηρητικοί εμφανίζουν περισσότερο θετικές στάσεις απέναντι σε παραδοσιακές πολιτισμικές και οικογενειακές αξίες, συμπεριλαμβανομένων των θρησκευτικών μορφών ηθικής και είναι πιο πιθανόν να υποστηρίζουν συμβατικές μορφές εξουσίας και να εναντιωθούν σε ακτιβιστές που αναζητούν την αλλαγή, ειδικά όταν η αλλαγή συνεπάγεται

διεύρυνση της ισότητας (Haidt & Graham, 2007; Jost, 2006). Αντίθετα, άτομα με προοδευτικό προσανατολισμό αποδίδουν ιδιαίτερη αξία στην κοινωνική και οικονομική ισότητα, μέσα από την υποστήριξη πολιτικών θετικής δράσης (affirmative action), προγραμμάτων πρόνοιας, κοινωνικής ασφάλισης και θέσπισης ίσων δικαιωμάτων (Jost, 2006), είναι λιγότερο πιθανό να έχουν προκατειλημμένες στάσεις απέναντι σε φυλετικές μειονότητες, ομοφυλόφιλους, γυναίκες και άλλες μειονοτικές ομάδες (Duckitt, 2001), ενώ παρουσιάζουν σαφώς ισχυρότερες στάσεις υπέρ της ισότητας, σε σχέση με τους συντηρητικούς, και σε λανθάνον επίπεδο (Jost et al., 2004; Jost et al., 2008).

Παρόλο που φαίνεται γενικά ότι τα άτομα, ανεξαρτήτως ιδεολογικο-πολιτικής ταυτότητας, συμμορφώνονται με τα κυρίαρχα πρότυπα και παρουσιάζουν υψηλότερες έκδηλες και λανθάνουσες προτιμήσεις για ομάδες υψηλού κοινωνικού στάτους (όπως ετεροφυλόφιλοι έναντι ομοφυλοφίλων, λευκοί έναντι μαύρων, αδύνατοι έναντι χοντρών, άλλοι έναντι Αράβων), οι συντηρητικοί παρουσιάζουν σημαντικά πιο υψηλές βαθμολογίες από ότι οι προοδευτικοί (Nosek et al., 2007).

Όπως σημειώνουν οι Jost et al. (2008) το γεγονός ότι ο πολιτικός προσανατολισμός συσχετίζεται με ένα πλήθος έκδηλων και λανθανουσών προτιμήσεων σημαίνει ότι το κοινωνιο-γνωστικό σύστημα πεποιθήσεων των ατόμων είναι τελικά ιδεολογικά δομημένο, σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό, από ότι έχουν υποστηρίξει αρκετοί ερευνητές.

Επίσης, οι συντηρητικοί παρουσιάζουν γενικότερα υψηλότερες τάσεις δικαιολόγησης του συστήματος και αποδοχής της ανισότητας (Jost et al., 2004; Jost et al., 2008). Από την άλλη, τα περισσότερα άτομα τείνουν να δικαιολογούν και να επιχειρούν να εξορθολογήσουν την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων, έτσι ώστε οι

υφιστάμενες κοινωνικές ρυθμίσεις να θεωρούνται δίκαιες και νόμιμες ή ακόμα και φυσικές ή αναπόφευκτες (Jost & Hunyady, 2002). Υπό αυτήν την έννοια, οι αριστεροί, όπως και οι δεξιοί, εκτιμούν τον πατριωτισμό και το έθνος τους, εμπιστεύονται και σέβονται τις επίσημες αρχές και πιστεύουν ότι η δημοκρατία και ο καπιταλισμός είναι οι μόνες αποδεκτές πολιτικές και οικονομικές μορφές, αντίστοιχα. Ωστόσο, επειδή οι πρώτοι είναι περισσότερο δεκτικοί σε μετριοπαθείς αλλαγές του συστήματος, φαίνονται πιο ανοιχτοί απέναντι σε πολιτικές θέσεις ή ομάδες που δεν είναι ιδιαίτερα υποστηρικτικές του υπάρχοντος συστήματος (Jost & Hunyady, 2005).

Βέβαια, για τον ορισμό της ιδεολογικο-πολιτικής ταυτότητας, θα πρέπει, σε κάθε περίπτωση, να λάβουμε υπόψη τους πολιτισμικούς και ιστορικούς παράγοντες που συμμετέχουν, σε μεγάλο βαθμό, στη διαμόρφωση αλλά και τους πιθανούς μετασχηματισμούς της.

Ειδικότερα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ευρήματα των Kossowska και Van Hiel (2003), οι οποίοι μελέτησαν τη συσχέτιση της ανάγκης περάτωσης με την συντηρητική ιδεολογία σε δύο δείγματα της ανατολικής και δυτικής Ευρώπης. Από τα αποτελέσματα της έρευνας φαίνεται ότι στη Φλάνδρα, η υψηλότερη ανάγκη περάτωσης συσχετίστηκε θετικά με τον οικονομικό συντηρητισμό, σε αντίθεση με την Πολωνία, όπου σημειώθηκε αρνητική συσχέτιση μεταξύ των μεταβλητών. Οι Kossowska και Van Hiel ερμήνευσαν τα αποτελέσματα αυτά, επισημαίνοντας ότι η ιδεολογία της ελεύθερης αγοράς αποτελούσε παράδοση στη Φλάνδρα για πολλά χρόνια, ενώ ήταν σχετικά νέα εμπειρία στην Πολωνία. Επομένως, η συντηρητική θέση (παράδοση, status quo) στην Φλάνδρα ήταν ο καπιταλισμός, ενώ στην Πολωνία ο κομμουνισμός. Σε αυτήν την βάση, μια δεδομένη ψυχολογική μεταβλητή (ανάγκη

περάτωσης) συνδέεται με διαφορετικές πολιτικές θέσεις σε διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια.

2.7. Η Δομή και το Περιεχόμενο της Πολιτικής Ιδεολογίας

Οι έρευνες για την μελέτη της πολιτικής ιδεολογίας προσεγγίζουν το ζήτημα σε επίπεδο δομής και περιεχομένου, με την δομή να αφορά στον τρόπο οργάνωσης του ιδεολογικού συστήματος πεποιθήσεων των ατόμων (γνωστική πολυπλοκότητα, αλληλεξάρτηση) και το περιεχόμενο να αντιστοιχεί στις γνωστικές και αξιολογικές διαστάσεις, μέσα από τις οποίες τα άτομα αναπαριστούν τις πολιτικές τους εμπειρίες (Marcus et al., 1974).

2.7.1. Δομή Πολιτικής Ιδεολογίας

Η βασική μέθοδος που ακολουθήθηκε από τους ερευνητές προκειμένου να μετρηθεί η δομή είναι η εμφάνιση συσχετίσεων ανάμεσα σε διάφορα θέματα, η οποία θεωρήθηκε ως ιδεολογική αλληλεξάρτηση (constraint), με τις έρευνες, μάλιστα που χρησιμοποίησαν μια τέτοια λογική να καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι δεν υπάρχει μια σαφώς καθορισμένη και ευρέως αποδεκτή ιδεολογία από το κοινό, το οποίο σε γενικές γραμμές χαρακτηρίζεται ως *μη ιδεολογικό* (Axelrod, 1967; Luttbeg, 1968).

Ειδικότερα η έννοια της ιδεολογικής αλληλεξάρτησης (ideological constraint), συνίσταται στον βαθμό σύνδεσης ή ανεξαρτησίας των επιμέρους ιδεών που συνθέτουν το σύστημα πεποιθήσεων του ατόμου. Δύο ή περισσότερες πεποιθήσεις βρίσκονται σε αλληλεξάρτηση, όταν η μια βοηθάει να προβλέψουμε την άλλη. Σε συνθήκες, λοιπόν, μετασχηματισμού των πεποιθήσεων, όταν αλλάζει μια πεποίθηση

με αποτέλεσμα να αλλάζει και μια δεύτερη, τότε υπάρχει υψηλή αλληλεξάρτηση μεταξύ τους. Σε αυτήν την βάση η διερεύνηση του βαθμού αλληλεξάρτησης των στοιχείων συντελεί στην κατασκευή ενός προτύπου, που θα ορίζει και την δομή του ιδεολογικού συστήματος. Ωστόσο οι πηγές αυτής της αλληλεξάρτησης δεν αντιστοιχούν απλά στην ορθολογική σύνδεση και απόδοση της συμπεριφοράς του ατόμου. Όταν, για παράδειγμα, βλέπουμε τα άτομα να υποστηρίζουν την επέκταση των κυβερνητικών προγραμμάτων και παράλληλα την μείωση των φόρων, δηλαδή δυο λογικά αντικρουόμενων πεποιθήσεων, αυτό συνεπάγεται ότι η αλληλεξάρτηση μεταξύ των δύο πηγάζει από αλλού και όχι από την λογική (Luttbeg, 1968). Μάλιστα σύμφωνα με τον Converse (1964/2004), λίγα συστήματα πεποιθήσεων βασίζονται σε καθαρά λογικές αλληλεξαρτήσεις, καθώς άλλωστε οι πηγές αλληλεξάρτησης «είναι πολύ λιγότερο λογικές από ότι είναι ψυχολογικές και πολύ λιγότερο ψυχολογικές από ότι είναι κοινωνικές» (σ. 241).

Επιπλέον, σε ένα πολλαπλό και πολύπλοκο σύστημα πεποιθήσεων είναι πιθανή η ύπαρξη αμέτρητων προτύπων. Στο ένα άκρο θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε απόλυτα ανεξάρτητες πεποιθήσεις, που δεν περιορίζουν η μια την άλλη, ενώ στο άλλο άκρο ένα σύστημα πεποιθήσεων όπου όλες συνδέονται μεταξύ τους, και επομένως υπάρχει ο υψηλότερος βαθμός αλληλεξάρτησης (Luttbeg, 1968).

Τα στοιχεία ενός συστήματος πεποιθήσεων διαφοροποιούνται ως προς την κεντρικότητα τους, δηλαδή τον ρόλο που παίζουν στην οργάνωση του συστήματος στο σύνολό του, αλλά και ως προς το εύρος των αντικειμένων στα οποία αυτά τα στοιχεία αναφέρονται. Τα κεντρικά στοιχεία του συστήματος παρουσιάζουν μεγαλύτερη σταθερότητα και αντιστέκονται στην αλλαγή, ενώ τα λιγότερο κεντρικά

στοιχεία είναι εκείνα των οποίων ο μετασχηματισμός δεν συνεπάγεται ιδιαίτερο κόστος για το άτομο (Converse, 1964/2004).

2.7.2. Δομικές Προσεγγίσεις

Δεδομένου ότι η ιδεολογικο-πολιτική ταυτότητα οργανώνεται γύρω από την διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς ή προοδευτισμού – συντηρητισμού, στο επίκεντρο του προβληματισμού των ερευνητών της πολιτικής ιδεολογίας, τέθηκε το ζήτημα της δομής με όρους διπολικότητας.

Τα σημαντικά «κοινωνικά» ζητήματα της δεκαετίας του '70 -άμβλωση, χρήση μαριχουάνας, τροπολογία περί ίσων δικαιωμάτων (ERA)- έθεσαν υπό αμφισβήτηση το παραδοσιακό συνεχές της Αριστεράς – Δεξιάς, με πολλούς ερευνητές να υποστηρίζουν ότι θα πρέπει να εξετάσουμε το δίπολο αυτό στη βάση δύο διαστάσεων: οικονομικών και κοινωνικών (Asher, 1992; Weisberg & Rusk, 1970). Ωστόσο άλλες έρευνες, προβάλλοντας ένα πολυδιάστατο μοντέλο, υποστηρίζουν ότι τα άτομα οργανώνουν τις πολιτικές τους πεποιθήσεις στην βάση διαφορετικών διαστάσεων, με τη φύση και τον αριθμό αυτών των διαστάσεων να ποικίλλουν από άτομο σε άτομο (Brown, 1970; Coveyou & Piereson, 1977; Herzon, 1980; Jackson & Marcus, 1975; Marcus et al., 1974). Σε κάθε περίπτωση, ανεξάρτητα από τις διαφορετικές διαστάσεις που λαμβάνονται υπόψη, το συγκρουσιακό αυτό δίπολο, κατά το οποίο η Αριστερά αποτελεί τον αντιθετικό πόλο της Δεξιάς, παραμένει. Βασική παραδοχή αυτής της προσέγγισης της δομής, είναι ότι προοδευτικοί και συντηρητικοί μοιράζονται το ίδιο αντιληπτικό πεδίο, με μόνη διαφορά ότι οι πεποιθήσεις τους τοποθετούνται σε αντίθετες πλευρές του πεδίου αυτού.

Ένα κρίσιμο ζήτημα που προκύπτει και που αποτελεί το εφιαλτήριο ασκήσεως κριτικής και αμφισβήτησης της ικανότητας ενός διπολικού μοντέλου, δυσδιάστατου ή πολυδιάστατου, να παράσχει ένα επαρκές ερμηνευτικό πλαίσιο της πολιτικής ιδεολογίας, αφορά στο ότι η σημασία που προσλαμβάνει κάθε μια από αυτές τις διαστάσεις για τον προσδιορισμό της ιδεολογικο-πολιτικής ταυτότητας, μπορεί να ποικίλλει από άτομο σε άτομο, δημιουργώντας έτσι διαφορετικά πλαίσια αναφοράς, με βάση τα οποία ερμηνεύεται η διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς (Brown & Taylor, 1973). Κατά συνέπεια, οι τρόποι με τους οποίους τα κοινωνικά υποκείμενα προσλαμβάνουν και αναπαριστούν αυτές τις έννοιες μπορεί να διαφέρουν σε σημαντικά σημεία, γεγονός που σημαίνει ότι διαφορετικές ομάδες ανθρώπων θα διέθεταν θεμελιωδώς διαφορετικές, και όχι αντιφατικές ή διπολικές, ιδεολογικές προοπτικές (Conover & Feldman, 1981).

Ως εκ τούτου, φαίνεται να αντικρούεται το επιχείρημα ότι η διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς είναι διπολική στην δομή της. Αντίθετα, υποστηρίζεται ότι αριστεροί και δεξιοί, χαρακτηρίζονται από εντελώς διακριτά συστήματα πεποιθήσεων, διαθέτοντας διαφορετικές οπτικές της πολιτικής, οι οποίες φαίνεται να είναι σχετικά ανεξάρτητες και να μην αποτελούν απλώς τους αντιθετικούς πόλους ενός συνεχούς (Conover & Feldman, 1981). Η ιδεολογικο-πολιτική ταυτότητα δεν αντιστοιχεί σε ένα διπολικό συνεχές, σύμφωνα με το οποίο όσο πιο κοντά είναι κάποιος στον φιλελευθερισμό τόσο απομακρύνεται από τον συντηρητισμό. Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση, οι όροι φιλελευθερισμός και συντηρητισμός, αριστερά και δεξιά αποτελούν ξεχωριστές διαστάσεις, όπως, αντίστοιχα, οι θεσμοί, οι ομάδες και τα άτομα, στα οποία αναφέρονται αυτοί οι όροι. Στην σκέψη των πολιτών, δεν αποτελούν αντιθετικές, αλλά μάλλον ξεχωριστές, κατηγορίες (Knight, 1984).

2.7.3. Περιεχόμενο Πολιτικής Ιδεολογίας

Οι έννοιες της Αριστεράς – Δεξιάς διατηρούν και έναν ιδιαίτερα σημαντικό συμβολικό χαρακτήρα για τα άτομα, με την σημασία που τους αποδίδεται να είναι εξίσου γνωστική και αξιολογική. Το γνωστικό περιεχόμενο έχει μελετηθεί και αναπτυχθεί εκτενώς, σε αντίθεση με την αξιολογική διάσταση των ιδεολογικο-πολιτικών όρων, η οποία δεν παύει να είναι πρωταρχικής σημασίας, καθώς η ίδια η συμβολική δύναμη αυτών των όρων πηγάζει από το αξιολογικό τους περιεχόμενο, δηλαδή την ικανότητά τους να παράγουν έντονα θετικά ή αρνητικά συναισθήματα (Conover & Feldman, 1981).

Οι Cobb και Elder (1973) τόνισαν τον σημαντικό ρόλο που κατέχουν τα σύμβολα στην πολιτική ζωή, διακρίνοντας τέσσερις κατηγορίες πολιτικών συμβόλων: την πολιτική κοινότητα, που σχετίζεται με ένα εύρος αξιών, όπως είναι η ελευθερία και η δημοκρατία, τις νόρμες του καθεστώτος, που αφορά τους επίσημους κανόνες του συστήματος, οι οποίοι ρυθμίζουν την κοινωνική συμπεριφορά (π.χ. η αρχή της πλειοψηφίας), τους επίσημους πολιτικούς ρόλους, όπως είναι ο πρόεδρος της Δημοκρατίας και το Ανώτατο Δικαστήριο, και τέλος τις καταστασιακές ρυθμίσεις (situational settings), που περιλαμβάνουν, αφενός, μη κυβερνητικές προσωπικότητες και ομάδες (π.χ. οι Μαύροι Πάνθηρες), αφετέρου, συγκεκριμένα πολιτικά ζητήματα (π.χ. το τέλος του πολέμου). Αυτοί οι διάφοροι τύποι συμβόλων παρουσιάζουν μια ιεραρχική δομή και διαδραματίζουν διαφορετικούς ρόλους στην κοινωνία. Τα κεντρικά σύμβολα που βρίσκονται υψηλότερα στην ιεραρχία, χρησιμεύουν ως θεμέλιο για την κοινωνική αλληλεγγύη, ενώ τα λιγότερο κεντρικά σύμβολα λειτουργούν ως βάση για την κοινωνική διαφοροποίηση και σύγκρουση. Για παράδειγμα, η πολιτική κοινότητα και οι νόρμες του καθεστώτος αποτελούν κεντρικά

σύμβολα και τείνουν να είναι πηγές συναίνεσης και ενότητας στην κοινωνία. Αντίθετα, ορισμένες ομάδες και πολιτικά ζητήματα συμβολίζουν τις γραμμές των συγκρούσεων στην κοινωνία. Οι έννοιες της Αριστεράς – Δεξιάς λειτουργούν ως βάση για την κοινωνική διαφοροποίηση, αποκτώντας το νόημά τους μέσα από την σύνδεσή τους με άλλα σύμβολα κοινωνικών συγκρούσεων, όπως διάφορες ομάδες και πολιτικά ζητήματα.

Προς αυτήν την κατεύθυνση κινούνται τα ερευνητικά αποτελέσματα των Conover & Feldman (1981), σύμφωνα με τα οποία οι σημαντικές μεταβολές στην κατανομή της ιδεολογικοπολιτικής τοποθέτησης των ατόμων είναι ενδεικτικές των θεμελιωδών μετασχηματισμών της πολιτικής σε συμβολικό επίπεδο και όχι των αλλαγών στον προσανατολισμό γύρω από συγκεκριμένα θέματα. Επομένως, θα πρέπει να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί απέναντι σε εκείνες τις ερμηνείες της πολιτικής αλλαγής, που βασίζονται στις μετατοπίσεις της ιδεολογικο-πολιτικής τοποθέτησης, ως εμπειρικό δείκτη των αλλαγών σε βασικές θέσεις των ατόμων. Ειδικότερα, η φύση των σημαντικότερων συμβολικών παραπομπών που φάνηκαν να σχετίζονται με κάθε έννοια (η ρεφορμιστική και ριζοσπαστική αριστερά για τους προοδευτικούς και ο καπιταλισμός, ο κοινωνικός έλεγχος και το status quo για τους συντηρητικούς) δείχνει ότι το βασικό συμβολικό νόημα της Αριστεράς – Δεξιάς περιστρέφεται γύρω από στοιχεία της *αλλαγής έναντι της διατήρησης των παραδοσιακών αξιών*.

2.8. Η Κοινωνιοψυχολογική Προσέγγιση

Παραπάνω αναλύθηκαν τα βασικά σημεία των θεωρητικών προσεγγίσεων και των ερευνητικών ευρημάτων γύρω από την διάκριση της Αριστεράς – Δεξιάς, ως

κεντρική διάσταση της πολιτικής ιδεολογίας. Συμπερασματικά, παρατηρούμε ότι το μεγαλύτερο μέρος των επιστημονικών εργασιών κινούνται γύρω από δύο άξονες για την διερεύνηση του θέματος: έναν άξονα καθαρά ατομικό, που αφορά την αναζήτηση των ιδιαίτερων εκείνων ψυχολογικών χαρακτηριστικών και των γνωστικών λειτουργιών που σχετίζονται με την ιδεολογία και από την άλλη έναν άξονα κοινωνικό που επιχειρεί να ανακαλύψει τυχόν σταθερές και παγιωμένες συνιστώσες αυτής της διάκρισης, οι οποίες συνθέτουν το περιεχόμενό της και διαπλέκονται μεταξύ τους με έναν συνεκτικό τρόπο που μας επιτρέπει να ορίσουμε με σαφήνεια και να προβλέψουμε την δομή της.

Η δυαδική αυτή προσέγγιση, όπως προαναφέραμε, αντιστοιχεί στην γνωστή διαμάχη ανάμεσα στο ατομικό και το κοινωνικό, ως ερευνητικά αντικείμενα των οποίων το μονοπώλιο διεκδικούν οι αντίστοιχοι επιστημονικοί κλάδοι της ψυχολογίας και της κοινωνιολογίας. Το κοινό σημείο που μοιράζονται οι δύο αυτοί θεωρητικοί προσανατολισμοί είναι ότι αδυνατούν να συλλάβουν τον ενεργό ρόλο του ατόμου ως κοινωνικού υποκειμένου, το οποίο απαλλαγμένο *«από τη δυαδική αντιμετώπιση του κόσμου (άτομο-κοινωνία, ψυχικό-κοινωνικό, αντικείμενο-υποκείμενο) [...] γίνεται δυσπόστατο, προσθέτοντας στην παραδοσιακή ατομικότητά του την κοινωνική του φύση (καταλήγοντας έτσι στο σχήμα: κοινωνικό υποκείμενο - αντικείμενο - ατομικό υποκείμενο) και παρεμβάλλοντας τον εαυτό του ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία (μεταβάλλοντας δηλαδή το κλασικό σχήμα ως εξής: άτομο - κοινωνικό υποκείμενο - κοινωνία, ή ψυχικό - κοινωνιοψυχολογικό - κοινωνικό)»* (Παπαστάμου, 2001, σ. 335).

Υποστηρίζουμε ότι μια μελέτη του διπολικού σχήματος της Αριστεράς – Δεξιάς θα ήταν μονομερής και ελλιπής χωρίς την εξέταση του τρόπου με τον οποίο τα δρώντα κοινωνικά υποκείμενα προσλαμβάνουν και νοηματοδοτούν αυτή τη διάκριση

μέσω των επικοινωνιών, των αλληλεπιδράσεων και των συνεργατικών και συγκρουσιακών σχέσεων που αναπτύσσουν. Υπό αυτή την έννοια, κρίνεται απαραίτητη η συμβολή της κοινωνιοψυχολογικής οπτικής, με την μελέτη του ζητήματος της πολιτικής ιδεολογίας και της διάκρισης της Αριστεράς – Δεξιάς μέσα από την δυναμική θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων, η οποία δεν αντιστοιχεί, όπως αναφέρουν οι Jost, Federico και Napier (2009), απλά σε μια μονής κατεύθυνσης διαδικασία καθοδήγησης και μετάδοσης της ιδεολογίας από τις πολιτικές ελίτ στο ευρύ κοινό. Αντίθετα, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις αφορούν μια ενεργητική και αμφίδρομη διαδικασία, μέσα από την οποία τα κοινωνικά υποκείμενα *κατασκευάζουν την κοινωνική πραγματικότητα*. Επομένως, η διάκριση της Αριστεράς – Δεξιάς αποκτά το περιεχόμενο και την σημασία που της αποδίδουν τα κοινωνικά υποκείμενα και για να την κατανοήσουμε θα πρέπει να εξετάσουμε τον σκοπό που επιτελεί, το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαδραματίζεται, καθώς και τις πολλαπλές κοινωνιοψυχολογικές ταυτότητες των κοινωνικών υποκειμένων (Μαντόγλου & Μελέτη, 2013).

Στόχος μας είναι να αναδείξουμε το πώς ο επιστημονικός λόγος που παράγεται γύρω από αυτήν την διάκριση ενσωματώνεται στη σκέψη του κοινού νου, αυτή που συνηθίζουμε να αποκαλούμε κοινή γνώμη και η οποία, αφενός διαμορφώνεται από τις προσωπικές εμπειρίες και τις επιδράσεις του ευρύτερου κοινωνικού και πολιτισμικού πλαισίου, αφετέρου, μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά, μέσω της παράδοσης και των επίσημων θεσμών. Μια τέτοια διαδικασία, βέβαια, δεν συνεπάγεται μια παθητική μεταβίβαση ενός συνόλου πληροφοριών, αξιών και γνώσεων, προεξοφλώντας την αέναη στατικότητα του ερμηνευτικού και αξιολογικού περιεχομένου του υπό μελέτη αναπαραστασιακού αντικειμένου. Αντιθέτως,

παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να εξετάσουμε την εξέλιξη και τον μετασχηματισμό της διάκρισης της Αριστεράς και της Δεξιάς, η οποία ενταγμένη στην προοπτική μιας μακρο-περιόδου, φαίνεται να λειτουργεί ως κεντρικός πυρήνας, που δομεί την κοινωνική αναπαράσταση της ελληνικής κοινωνίας από τον Β' Π.Π. μέχρι σήμερα (Μαντόγλου, 1995b).

Τέλος, η αναπαραστασιακή προσέγγιση της πολιτικής ιδεολογίας παρέχει την δυνατότητα να μελετηθούν από τη μια το περιεχόμενο και από την άλλη η δομή της διάκρισης της Αριστεράς –Δεξιάς, μέσα από μια διαφορετική οπτική που απομακρύνεται από την αναζήτηση των σταθερών και παγιωμένων εκείνων στοιχείων που την συγκροτούν. Απεναντίας, επικεντρώνεται στη διερεύνηση των διαφορετικών όψεων και ερμηνειών της, όπως αυτές διαμορφώνονται στη βάση των πολλαπλών επικεντρώσεων που συνεπάγεται η κοινωνιοψυχολογική ταυτότητα των υποκειμένων, αποτυπώνοντας έτσι την πολυεπίπεδη κοινωνική πραγματικότητα.

Κεφάλαιο 3: Το Κοινωνιοψυχολογικό Πλαίσιο

3.1. Η Θεωρία των Κοινωνικών Αναπαραστάσεων

Η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων (Moscovici, 1961/1976) αποτελεί μια από τις πλέον σημαντικές θεωρίες στην κοινωνική ψυχολογία. Η σημασία της θεωρίας, καθώς και η συνεισφορά της στην κατανόηση και ερμηνεία της κοινωνικής σκέψης και συμπεριφοράς οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη λειτουργικότητα, αλλά και στη δυναμική της. Σε λειτουργικό επίπεδο, η συμβολή των κοινωνικών αναπαραστάσεων εντοπίζεται στο ότι επιτρέπει στα άτομα να κατασκευάζουν και να ελέγχουν κοινωνιο-γνωστικά την πραγματικότητα. Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις είναι μια μορφή γνώσης για την πραγματικότητα, κοινωνικά επεξεργασμένης και κοινά αποδεκτής σε ένα δεδομένο κοινωνικό πλαίσιο (Jodelet, 1984). Είναι ταυτόχρονα το προϊόν και η διαδικασία μέσω της οποίας ένα άτομο ή μια ομάδα οικειοποιείται τον περιβάλλοντα κόσμο και του προσδίδει μια σημασία (Abric, 1987). Αποτελεί μια κοινωνιο-γνωστική διεργασία η οποία βασίζεται και καθορίζει την επικοινωνία, ενώ προσανατολίζει τις συμπεριφορές (Moscovici, 1961/1976). Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις είναι απαραίτητες για την καθημερινή επικοινωνία, τη συγκρότηση των σχέσεών μας με τους άλλους και γενικότερα για την καθημερινή ζωή. Μέσω αυτών αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο και προσανατολιζόμαστε απέναντι σε αυτόν. Υπό αυτήν την έννοια οι αναπαραστάσεις δεν αφορούν αποκλειστικά το *νου*, αλλά και τη *συμπεριφορά* (Elcheroth et al., 2011).

Σύμφωνα με τον Moscovici (1981), πρωταρχική λειτουργία των κοινωνικών αναπαραστάσεων είναι η εξοικείωση. Στόχος των αναπαραστάσεων είναι να καταστήσουν σαφές και οικείο ένα νέο και άγνωστο κοινωνιο-γνωστικό αντικείμενο, κάτι που επιτυγχάνεται μέσα από την ένταξή του σε ήδη υπάρχουσες δομές. Ωστόσο,

τα κοινωνικά υποκείμενα δεν ανταποκρίνονται όλα στο ίδιο αντικείμενο ή τουλάχιστον στον ίδιο βαθμό. Κάτι τέτοιο συνεπάγεται ότι οι κοινωνικές αναπαραστάσεις δεν αποτελούν απλά άθροισμα ιδεών, ούτε αφορούν την νοητική αναπαράσταση ενός ερεθίσματος. Αντίθετα, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις αποτελούν ανακατασκευές ενός αντικειμένου, λειτουργώντας και ως οργανωτικές αρχές αυτών των ανακατασκευών (Carugati, 1990). Οι αναπαραστάσεις εμπλέκουν την ταυτότητα των κοινωνικών υποκειμένων στη διαδικασία κατασκευής της πραγματικότητας και εξοικείωσης με το ανοίκειο, γεγονός που καθιστά σημαντική τη μελέτη των κοινωνικών κατηγοριών που μεσολαβούν και επηρεάζουν την κατασκευή, την κοινή χρήση και τον μετασχηματισμό των αναπαραστάσεων (Jodelet, 2003). Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις είναι αυτές που επιτρέπουν την αφομοίωση της καθημερινής ζωής και εμπειρίας, συντελούν στην αιτιολόγηση των στάσεων, των ιδεών και των συμπεριφορών μας, καθώς και στην πρόβλεψη ή και αλλαγή τους. Παράλληλα, καθώς τα κοινωνικά υποκείμενα αναπτύσσονται και συνδέονται με νέες κοινωνικές θέσεις και ταυτότητες, μπορεί να παρατηρηθεί ο επαναπροσδιορισμός και η αναμόρφωση του περιεχομένου και της δομής των κοινωνικών αναπαραστάσεων (Carugati, 1990).

Από την άλλη, η πολύπλοκη έννοια των κοινωνικών αναπαραστάσεων προσφέρει, τόσο στην ίδια τη θεωρία όσο και στα φαινόμενα που μέσω αυτής επιχειρείται να ερμηνευτούν, μια δυναμική που τελικά οδηγεί στη διαρκή ανατροφοδότησή της σε θεωρητικό επίπεδο και στην πιο ολοκληρωμένη κατανόηση των υπό εξέταση κοινωνικών φαινομένων. Η δυναμική της θεωρίας πηγάζει από την ενεργή διαμεσολάβηση του κοινωνικού υποκειμένου στην πρόσληψη και επεξεργασία των ερεθισμάτων του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος πριν την

απόκρισή του σε αυτά (Moscovici, 1988; Markova, 2017). Όπως αναφέρουν οι Μαντόγλου και Μελέτη (2013), αυτή η *«συγκρουσιακή ή αλληλεπιδραστική προσέγγιση της πραγματικότητας»* (σ. 46) είναι που επιτρέπει μια κοινωνιοψυχολογική θεώρηση των πραγμάτων, χωρίς να οδηγεί σε ενδοατομικούς (ψυχολογικούς) ή κοινωνικούς αναγωγισμούς. Αντίθετα, η θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων αναδεικνύει αλλά και στηρίζεται στον συγκερασμό του ψυχολογικού και του κοινωνικού, στη σύνδεση του εσωτερικού και εξωτερικού κόσμου. Ψυχολογικό και κοινωνικό συνιστούν διεργασίες που προϋποθέτουν και συμπεριλαμβάνουν η μια την άλλη, χωρίς να μπορούν να εντοπιστούν ευκρινή όρια μεταξύ τους. Μάλιστα, σύμφωνα με τον Carugati (1990), το ίδιο το αντικείμενο των κοινωνικών αναπαραστάσεων δεν είναι άλλο από την *«ανάλυση της κοινωνιογένεσης και οντογένεσης της συμβολικής πραγματικότητας, τη μελέτη της άρθρωσης του ατομικού και του συλλογικού»* (σ. 133).

Το περιεχόμενο των κοινωνικών αναπαραστάσεων συγκροτείται και διαμορφώνεται μέσω της επικοινωνίας και της κυκλοφορίας τους στον κοινωνικό κόσμο (Moscovici, 1992). Μέσω των κοινωνικών αναπαραστάσεων εξυπηρετείται η κατανόηση των γεγονότων του κοινωνικού περιβάλλοντος, καθιστώντας τα προσιτά σε κάθε έναν από εμάς και με αυτόν τον τρόπο λιγότερο απειλητικά (Duveen & Lloyd, 1990). Υπό αυτήν την έννοια, οι αναπαραστάσεις επηρεάζουν τον κοινωνικό κόσμο, συντελώντας στη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων, αλλά ταυτόχρονα επηρεάζονται από την ισχύουσα κοινωνική δομή και οργάνωση, ενώ η διαφοροποιημένη πρόσληψη και ερμηνεία ενός αναπαραστασιακού αντικειμένου σηματοδοτεί τον μετασχηματισμό της κοινωνικής πραγματικότητας (Moscovici, 1988).

Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις είναι κοινωνικο-γνωστικές δομές που μπορούν και διαφέρουν μεταξύ ατόμων ή/και κοινωνικών ομάδων, γεγονός που σηματοδοτεί την πολλαπλότητα τους και μας οδηγεί να μιλάμε για κοινωνικές αναπαραστάσεις – στον πληθυντικό (Duveen & Lloyd, 1990; Carugati, 1990). Σε αυτό το πλαίσιο, αναδεικνύεται, άλλωστε, και η συνεισφορά της θεωρίας στην μελέτη του υπό εξέταση ερευνητικού αντικειμένου, αυτού της Αριστεράς – Δεξιάς, υπό μια αναπαραστασιακή, κοινωνιοψυχολογική προοπτική. Δεδομένου ότι το δίπολο Αριστεράς – Δεξιάς έχει αποτελέσει αντικείμενο τόσο ψυχολογικών όσο και κοινωνιολογικών ερευνών ή ερευνών των πολιτικών επιστημών, που αναδεικνύουν ακριβώς αυτήν τη διάκριση του ψυχολογικού από το κοινωνικό, θα είχε ενδιαφέρον να χρησιμοποιηθεί ένα επιστημολογικό υπόβαθρο που λαμβάνει υπόψη την αλληλεπίδραση αυτών των δύο διαστάσεων, χωρίς να τις θεωρεί ανεξάρτητες.

Επιπλέον, έχει σημασία να δούμε πώς τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα προσλαμβάνουν το δίπολο της Αριστεράς – Δεξιάς στη βάση της διαφορετικής τους ταυτότητας, πώς το συγκροτούν, τι περιεχόμενο και αξία του αποδίδουν. Στο βαθμό, μάλιστα που, όπως επεσήμαινε ο Moscovici (1988), οι αναπαραστάσεις βρίσκονται πάντα υπό διαμόρφωση, έχει ενδιαφέρον να προσεγγίσουμε το εκάστοτε αναπαραστασιακό αντικείμενο σε ένα *μακρο-επίπεδο*, προκειμένου να εξετάσουμε αν η σημασία και το περιεχόμενο της Αριστεράς – Δεξιάς έχουν αλλάξει μέσα στο χρόνο και προς ποια κατεύθυνση.

Υποστηρίζουμε, άλλωστε, ότι δεν έχει ιδιαίτερη σημασία να αναλωνόμαστε στο ποιες είναι οι ακριβείς διαστάσεις που συγκροτούν το δίπολο Αριστεράς – Δεξιάς, χωρίς να λαμβάνουμε υπόψη ποιες θεωρούν ότι είναι αυτές οι διαστάσεις τα ίδια τα άτομα, ως οι ενεργοί συν-κατασκευαστές αυτών, ή πολύ περισσότερο αν

θεωρούν ότι το δίπολο αυτό στερείται πλέον περιεχομένου. Τέλος, εξαιρετικής σημασίας είναι να προσεγγιστούν οι διαφοροποιήσεις που εντοπίζονται στη βάση της ταυτότητας των κοινωνικών υποκειμένων, καθώς μπορούν να φέρουν στην επιφάνεια σημαντικά στοιχεία που σχετίζονται με τα κίνητρα, τις στρατηγικές και την ενεργή κοινωνική συμπεριφορά των ατόμων, ειδικά εφόσον οι αναπαραστάσεις δεν περιορίζονται σε μια νοητική ανα-παράσταση του κόσμου, αλλά σχετίζονται άμεσα με τη δράση (Wagner, 1996).

Όλα αυτά τα ερωτήματα, που προκύπτουν, παραπέμπουν στις διαδικασίες σχηματισμού των κοινωνικών αναπαραστάσεων, αλλά και τη σχέση που διατηρούν με την κοινωνική ταυτότητα.

3.1.1. Αντικειμενοποίηση και Επικέντρωση

Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις κατασκευάζονται, διατηρούνται και μεταλλάσσονται μέσα από δύο συμπληρωματικές διεργασίες: την *αντικειμενοποίηση* και την *επικέντρωση* (Moscovici, 1961/1976; Hakoköngäs & Sakki, 2016).

Η αντικειμενοποίηση είναι μια διαδικασία εξωτερίκευσης, μέσω της οποίας ένα αντικείμενο προβάλλεται και γίνεται κατανοητό μέσω εικόνων ή προτάσεων, με σκοπό τη διευκόλυνση της δημιουργίας νοήματος (Sammut et al., 2015). Η διαδικασία της αντικειμενοποίησης αφορά στην επιλογή των πληροφοριών που πλαισιώνουν το αναπαραστασιακό αντικείμενο, στην εγκαθίδρυση ενός εικονικού πυρήνα και στη φυσικοποίηση του αντικειμένου. Τα άτομα, χρησιμοποιώντας τις διαθέσιμες πληροφορίες, κατασκευάζουν το περιεχόμενο των αναπαραστάσεων, αποδίδοντάς τους νέο νόημα. Με αυτόν τον τρόπο, μετατρέπουν τις αφηρημένες

ιδέες σε συγκεκριμένες εικόνες, που αποτελούν κατηγορίες της γλώσσας και της επικοινωνίας. Η αντικειμενοποίηση, ωστόσο, δεν δρα μέσα σε ένα κοινωνικό κενό. Η επιλεκτική κατασκευή του αντικειμένου συνδέεται με τα ήδη διαμορφωμένα συστήματα αντίληψης που χαρακτηρίζουν τα κοινωνικά υποκείμενα. Με άλλα λόγια, οι κοινωνικές, ιστορικές, ιδεολογικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες, μέσα στις οποίες κατασκευάζεται και λειτουργεί η κοινωνική σκέψη, επηρεάζουν άμεσα την αναπαράσταση (Abric, 1987; Rouquette, 1997).

Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η λειτουργία της επικέντρωσης που αφορά τη διαδικασία ενσωμάτωσης των νέων στοιχείων στην ήδη διαμορφωμένη σκέψη του ατόμου (Viaud, 2000/2009). Το αντικείμενο της αναπαράστασης ενσωματώνεται σε ένα προϋπάρχον σύστημα κατηγοριών που υποβοηθά την κατανόηση και επεξήγηση του νέου αντικειμένου. Πρόκειται δηλαδή για μια διαδικασία ταξινόμησης των νέων στοιχείων σε ένα οικείο πλαίσιο αναφοράς. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι έννοιες του νέου αναπαραστασιακού αντικειμένου «επικεντρώνονται» σε μια ήδη υπάρχουσα κοινωνική αναπαράσταση (Wagner et al., 1995).

Αυτές οι δύο διαδικασίες λειτουργούν παράλληλα και είναι αλληλένδετες, με την έννοια ότι *«μια αναπαράσταση μπορεί να επικεντρωθεί με ασφάλεια στο βαθμό που έχει αντικειμενοποιηθεί, και αντιστρόφως, η αντικειμενοποίηση θα ήταν αδύνατη αν μια αναπαράσταση δεν είχε επικεντρωθεί»* (Duveen & Lloyd, 1990, σ. 2).

Σε αυτό πλαίσιο, λοιπόν, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι, όταν πρόκειται για κοινωνικο-πολιτικά αναπαραστασιακά αντικείμενα, όπως είναι αυτό του δίπολου Αριστερά – Δεξιά, οι πολιτικές υπαγωγές των κοινωνικών υποκειμένων θα έχουν καθοριστική σημασία στον τρόπο πρόσληψής του.

3.1.2. Κοινωνικές vs Συλλογικές Αναπαραστάσεις

Η έννοια των αναπαραστάσεων δεν είναι καινούργια στις κοινωνικές επιστήμες. Διατυπώθηκε αρχικά από τον Durkheim (1898/1974), ο οποίος κάνοντας τη διάκριση ανάμεσα σε *ατομικές* και *συλλογικές* αναπαραστάσεις, αναφέρθηκε στην υπεροχή των δεύτερων έναντι των πρώτων. Οι συλλογικές αναπαραστάσεις του Durkheim διατηρούνται αναλλοίωτες σε βάθος χρόνου, ενώ αφορούν μια μορφή «αλήθειας» που υιοθετείται από την κοινωνία, ενσωματώνοντας διάφορα στοιχεία, ως χαρακτηριστικές εκδηλώσεις της συλλογικής ζωής (μύθοι, θρησκευτικές πεποιθήσεις και πρακτικές, παραδόσεις, ηθικούς κανόνες, κ.α.) (Durkheim, 1898/1974).

Ο Moscovici (1976), δανειζόμενος την έννοια των αναπαραστάσεων από τον Durkheim, θα της αποδώσει μια νέα δυναμική, προσαρμόζοντάς τη στα χαρακτηριστικά των σύγχρονων κοινωνικών σχέσεων και δεσμών. Σε αυτό το πλαίσιο, λόγω της πολλαπλότητας και της πολυφωνίας των αναπαραστάσεων στις σύγχρονες κοινωνίες, θα πρέπει να κάνουμε λόγο για κοινωνικές παρά για συλλογικές αναπαραστάσεις (Farr, 1998; Jovchelovitch & Priego-Hernandez, 2015). Η πολυπλοκότητα των σύγχρονων κοινωνιών, το είδος των σχέσεων που συνδέουν τα μέλη μιας ομάδας, καθώς και οι προοπτικές της ίδιας της επικοινωνίας, είναι που οδηγούν στην αντικατάσταση των συλλογικών αναπαραστάσεων με τις κοινωνικές (Moscovici, 1955/2017; Herzlich, 1972), παραπέμποντας, μάλιστα, στο φαινόμενο της *γνωστικής πολυφασίας*, που αναφέρεται στη συνύπαρξη διαφορετικών ή ακόμη και αντιτιθέμενων μεταξύ τους αναπαραστάσεων σε ένα κοινωνικό υποκείμενο (άτομο ή ομάδα) (Jovchelovitch & Priego-Hernandez, 2015).

Στη βάση της πολλαπλότητας των αναπαραστάσεων, ο Moscovici (1988) κάνει λόγο για ηγεμονικές, χειραφετημένες και πολεμικές αναπαραστάσεις. Οι

ηγemonικές προσομοιάζουν με τις συλλογικές αναπαραστάσεις του Durkheim, καθώς χαρακτηρίζονται από ομοιογένεια, ενώ είναι κοινές στο εσωτερικό μιας αυστηρά δομημένης ομάδας. Οι χειραφετημένες αναπαραστάσεις είναι χαρακτηριστικές για υποομάδες που δημιουργούν τις δικές τους εκδοχές της πραγματικότητας, γεγονός που συνεπάγεται «έναν ορισμένο βαθμό αυτονομίας σε σχέση με τα αλληλεπιδρώντα μέρη της κοινωνίας» (Moscovici, 1988, σ. 221). Τέλος, πολεμικές είναι οι αναπαραστάσεις που αναδύονται στο πλαίσιο μιας διαμάχης και προκύπτουν ως αποτέλεσμα της συγκρουσιακής αντιπαράθεσης μεταξύ κοινωνικών ομάδων (Moscovici, 1988). Σε κάθε περίπτωση, το είδος των σχέσεων των μελών μιας ομάδας είναι αυτό που τελικά καθορίζει και τη μορφή των αναπαραστάσεων στις οποίες αναφερόμαστε, χωρίς κάτι τέτοιο να σημαίνει ότι πρόκειται για στατικές δομές. Άλλωστε οι αναπαραστάσεις είναι κοινωνικές, ακριβώς, επειδή υπερβαίνουν τη σχέση του ατομικού και του συλλογικού και μπορούν και μεταλλάσσονται.

Υπό αυτήν την έννοια, ο τρόπος με τον οποίο μια κοινωνική ομάδα επιχειρεί να κατανοήσει την πραγματικότητα, θα καθορίσει τις προοπτικές πρόσληψης και ερμηνείας του κοινωνικού κόσμου όλων των επιμέρους μελών. Τα μεμονωμένα άτομα, δηλαδή, τείνουν να προσλαμβάνουν τον περιβάλλοντα κόσμο με βάσει τις αξίες, τις πεποιθήσεις και τους κανόνες της ομάδας. Αυτό σημαίνει ότι η σημασία ενός αντικειμένου δεν είναι δεδομένη και αντικειμενική. Αντιθέτως, *αναπαρίσταται* ως μια από κοινού κατασκευασμένη κατανόηση προσανατολισμένη στο ίδιο κοινωνικό φαινόμενο (Sammut et al., 2015). Τα κοινωνικά υποκείμενα, ως οι φορείς και οι δημιουργοί των κοινωνικών αναπαραστάσεων, ενέχουν έναν ρόλο εξαιρετικής σημασίας στη διαμόρφωση του περιεχομένου, της μορφής και της δομής αυτών. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να εντοπίσουμε, σε διαφορετικά χρονικά πλαίσια και ομάδες,

διαφοροποιημένες προσλήψεις της πραγματικότητας. Αναφορικά με τις αναπαραστάσεις της Αριστεράς – Δεξιάς θα μπορούσαμε σε διαφορετικές περιόδους της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, να δούμε να μεταλλάσσεται το περιεχόμενο και η δομή τους, λαμβάνοντας μάλιστα υπόψη τις διαφορετικές επικεντρώσεις, βάσει των πολιτικών και γενεακών υπαγωγών των υποκειμένων. Αναλόγως, σε περιόδους κατά τις οποίες παρατηρείται η αναζωπύρωση συγκρουσιακής ρητορικής ή και πολεμικής διαμάχης με αντικείμενο την πολιτική ιδεολογία, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις της Αριστεράς – Δεξιάς παρουσιάζουν τα χαρακτηριστικά των πολεμικών αναπαραστάσεων, ενώ στο εσωτερικό μια ομάδας με πολύ αυστηρή δομή, όπως μπορεί να είναι ένα πολιτικό κόμμα (π.χ. κομμουνιστικό κόμμα), οι αναπαραστάσεις για το δίπολο Αριστεράς – Δεξιάς που μοιράζονται τα μέλη της ομάδας, μπορεί να παραπέμπουν περισσότερο στις ηγεμονικές αναπαραστάσεις.

Οι ίδιες οι ομάδες, αλλά και οι ενδο-ομαδικές και διομαδικές σχέσεις, δεν είναι στατικές. Αντιθέτως, εξελίσσονται και μετασχηματίζονται. Έτσι τα διάφορα συστήματα σχέσεων σε ένα δεδομένο κοινωνικό περιβάλλον μπορεί να χαρακτηρίζονται, σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, από σύγκρουση ή συνεργασία (Bauer, 2015). Για τη μελέτη των αναπαραστάσεων, λοιπόν, κρίνεται εξαιρετικής σημασίας ο έλεγχος της επίδρασης του κοινωνικού πλαισίου και των σχέσεων των κοινωνικών υποκειμένων.

3.1.3. Δομή των Κοινωνικών Αναπαραστάσεων

Σύμφωνα με τον Abric (1993), οι κοινωνικές αναπαραστάσεις είναι σταθερές, αλλά και εύκαμπτες, συναινετικές, αλλά και με σημαντικές ατομικές διαφοροποιήσεις. Ο ίδιος θεωρούσε ότι αυτά τα χαρακτηριστικά των

αναπαραστάσεων σχετίζονται με τη δομή τους, καθιστώντας τον έναν από τους βασικούς θεωρητικούς που, επεκτείνοντας το παράδειγμα τους Moscovici³⁶, ασχολήθηκε με τον τρόπο οργάνωσης των στοιχείων της αναπαράστασης με τη διατύπωση του δομικού μοντέλου.

Οι αναπαραστάσεις οργανώνονται γύρω από δύο συστήματα: ένα κεντρικό και ένα περιφερειακό. Τα δύο αυτά μέρη των αναπαραστάσεων αν και ενέχουν διαφορετικούς ρόλους, αποτελούν μια ενότητα, επιτελώντας διεργασίες που συμπληρώνουν η μια την άλλη. Πρόκειται για συστήματα φαινομενικά αντιθετικά μεταξύ τους, που τελικά λειτουργούν περισσότερο συνεργατικά, διασφαλίζοντας τη συνοχή και τη λειτουργικότητα της αναπαράστασης.

Ειδικότερα, σύμφωνα με τον Abric (1993), το κεντρικό σύστημα συγκροτείται από τον *κεντρικό πυρήνα*, που αποτελεί τα θεμέλια της κοινωνικής αναπαράστασης. Συνδέεται άμεσα με τις ιστορικές, κοινωνιολογικές και ιδεολογικές συνθήκες, είναι σταθερός, συνεκτικός, συναινετικός και διασφαλίζει τη συνέπεια της αναπαράστασης. Αντιστέκεται στην κοινωνική αλλαγή και γι' αυτό άλλωστε δεν επηρεάζεται ιδιαίτερα από το άμεσο κοινωνικό περιβάλλον. Εμπεριέχει τα πιο βασικά στοιχεία της αναπαράστασης, που είναι κοινά για όλα τα μέλη της ομάδας, παραπέμποντας στην κοινωνική μνήμη και της νόρμες της ομάδας. Από την άλλη, το περιφερειακό σύστημα είναι αυτό που προστατεύει και συμπληρώνει τον κεντρικό

³⁶ Το δομικό μοντέλο του Abric, αποτελώντας ένα θεωρητικό σχήμα που επιχειρεί να προσεγγίσει τον τρόπο οργάνωσης των στοιχείων της αναπαράστασης, βρίσκεται σε αναλογία τόσο με τις εργασίες του Moscovici (εικονικό μοντέλο και πεδίο αναπαράστασης) και του Doise (οργανωτικές αρχές) (Μαντόγλου, 1995α; Μαντόγλου & Μελέτη, 2013), αλλά και με την έννοια των «*θεμάτων*», σύμφωνα με την οποία το περιεχόμενο της αναπαράστασης οργανώνεται γύρω από βασικές αντιθετικές αρχές (Moscovici & Vignaux, 1994).

πυρήνα, στον οποίο και στηρίζεται. Το περιφερειακό σύστημα είναι περισσότερο λειτουργικό, παρά κανονιστικό, επιτρέποντας τις ατομικές διαφοροποιήσεις. Υπό αυτήν την έννοια, είναι πιο ευέλικτο και ευαίσθητο στην αλλαγή, ενώ επηρεάζεται από τις άμεσες περιβαλλοντικές συνθήκες. Ο ρόλος του είναι πολύ σημαντικός, καθώς είναι αυτός που απορροφά και ρυθμίζει τις νέες πληροφορίες του περιβάλλοντος, προστατεύοντας με αυτόν τον τρόπο τον κεντρικό πυρήνα. Επίσης, η ευελιξία του περιφερειακού συστήματος είναι αυτή που επιτρέπει την ενσωμάτωση των προσωπικών εμπειριών και των αυτοβιογραφικών μνημών των κοινωνικών υποκειμένων. Ενώ, λοιπόν, οι αναπαραστάσεις είναι συναινετικές ως προς τον κεντρικό πυρήνα, τα περιφερειακά στοιχεία της αναπαράστασης χαρακτηρίζονται από ετερογένεια και προσαρμοστικότητα.

Η θεωρία του δομικού μοντέλου βασίζεται στην υπόθεση ότι κάθε κοινωνική αναπαράσταση αποτελείται από αυτό το διπλό σύστημα πληροφοριών, πεποιθήσεων, απόψεων κ.τ.λ., ανεξαρτήτως του αναπαραστασιακού αντικειμένου, που στόχο έχει τη διασφάλιση και διαίωνιση της αναπαράστασης (Moliner, 2016). Πρόκειται στην ουσία για την αντιμετώπιση της αναπαράστασης ως *«ένα ταξινομημένο σύνολο πεποιθήσεων που περιλαμβάνει περιφερειακά στοιχεία, οργανωμένα γύρω από έναν πυρήνα»* (Moliner, 2016, σ. 3.2). Ο πυρήνας συγκροτείται από περιορισμένα σε αριθμό στοιχεία, τα οποία παραμένουν σχετικά σταθερά και αναλλοίωτα με την πάροδο του χρόνου, συγκεντρώνοντας τη συναίνεση των μελών της ομάδας. Αντίθετα, τα περιφερειακά στοιχεία είναι πολυάριθμα, μη συναινετικά και εξατομικευμένα, ενώ διαφοροποιούνται μέσα στο χρόνο (Moliner & Tafani, 1997).

Ο κεντρικός πυρήνας ενέχει τρεις βασικές λειτουργίες: τη λειτουργία δημιουργίας νοήματος, τη λειτουργία ταξινόμησης και μια σταθεροποιητική

λειτουργία. Η λειτουργία δημιουργίας νόηματος αφορά στο συνολικό νόημα που αποκτά μια αναπαράσταση για τα κοινωνικά υποκείμενα, καθώς ο κεντρικός πυρήνας είναι αυτός που καθορίζει τη σημασία όλων των υπολοίπων στοιχείων της αναπαράστασης και, επομένως, το τελικό της νόημα. Η λειτουργία ταξινόμησης αφορά τη σύνδεση μεταξύ των στοιχείων της αναπαράστασης, ενώ η σταθεροποιητική λειτουργία, η οποία προκύπτει ως αποτέλεσμα ενός συνδυασμού των δύο προηγούμενων λειτουργιών, αφορά τη σταθερότητα των συναινετικών στοιχείων του κεντρικού πυρήνα (Moliner & Abric, 2015).

Πράγματι, το περιεχόμενο του κεντρικού πυρήνα αντιστοιχεί σε βασικές πεποιθήσεις, που είναι ευρέως διαδεδομένες και κοινά αποδεκτές, οι οποίες νοηματοδοτούν τα υπόλοιπα στοιχεία της αναπαράστασης και καθορίζουν τη σειρά και την κατάταξή τους (Guimelli, 1993). Κάτι τέτοιο σημαίνει ότι μια πιθανή αμφισβήτηση αυτών των στοιχείων επιφέρει σημαντικές γνωστικές και ψυχολογικές συνέπειες για τα άτομα, αφού συνεπάγεται την αμφισβήτηση ή/ και αλλαγή του συνολικού νόηματος της αναπαράστασης³⁷, ενώ σε κοινωνικό επίπεδο, μπορεί να θέσει σε κίνδυνο την κοινωνική συναίνεση και να οδηγήσει ακόμα και στην διάλυση των κοινωνικών δεσμών (Moliner, 2016).

Καταλαβαίνουμε, επομένως, τη σημασία που προσλαμβάνει η πιθανή τροποποίηση αυτών των κεντρικών στοιχείων, όχι μόνο σε ενδο-ατομικό επίπεδο, αλλά και στο ευρύτερο δι-ομαδικό και κοινωνικό πλαίσιο, καθώς, αναλόγως με το εκάστοτε αναπαραστασιακό αντικείμενο, μπορεί να σηματοδοτήσει ακόμα και τον

³⁷ Ωστόσο, σύμφωνα με τον Flament (1994/1996) ο μετασχηματισμός μιας κοινωνικής αναπαράστασης μπορεί να προκύψει από τη σύγκρουση μεταξύ κοινωνικών πρακτικών και αναπαραστάσεων.

μετασχηματισμό των υπάρχουσών κοινωνικών σχέσεων και δομών. Ειδικότερα, ως προς το αναπαραστασιακό αντικείμενο της Αριστεράς – Δεξιάς, μια τροποποίηση των κεντρικών στοιχείων του δίπολου, πιθανώς να σηματοδοτεί μια ευρύτερη αλλαγή στο πεδίο της πολιτικής σε επίπεδο ταυτίσεων και να συνδέεται με φαινόμενα ενίσχυσης ή αποδυνάμωσης του ενδιαφέροντος των ατόμων για την πολιτική και την πολιτική συμμετοχή, ενώ μακροπρόθεσμα μπορεί να συνδεθεί με ευρύτερες αλλαγές στις δημοκρατικές διαδικασίες και δομές (π.χ. πολιτικά προγράμματα κομμάτων, εναλλακτικές μορφές πολιτικής συμμετοχής, κ.α.).

Από την άλλη, τα περιφερειακά στοιχεία, αντιστοιχώντας σε προσωπικές εμπειρίες και βιωμένα γεγονότα, συνδέονται με το αναπαραστασιακό αντικείμενο με ένα «υπό όρους» τρόπο, όταν τα κεντρικά στοιχεία διατηρούν συμβολικές συνδέσεις με το αναπαραστασιακό αντικείμενο (Moliner, 1989, 2016). Ενώ, λοιπόν, τα κεντρικά στοιχεία επιτρέπουν έναν από κοινού ορισμό του αντικειμένου της αναπαράστασης, διασφαλίζοντας τη συναίνεση γύρω από αυτό, τα περιφερειακά στοιχεία έρχονται να αναλάβουν έναν ρόλο «διαμεσολαβητή», φέρνοντας τα αφηρημένα και συμβολικά κεντρικά στοιχεία πιο κοντά στο άμεσο κοινωνικό περιβάλλον και επιτρέποντας, με αυτόν τον τρόπο, διαφοροποιημένες ερμηνείες του αναπαραστασιακού αντικειμένου στη βάση της ατομικής ταυτότητας (Moliner, 2016). Σε αυτό το πλαίσιο, όπως υποστηρίζει και ο Flament (1994) «*η λειτουργία του πυρήνα μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο σε συνεχή επικοινωνία με το περιφερειακό σύστημα*» (σ. 85).

Η σημασία και η χρησιμότητα του περιφερειακού συστήματος έγκειται στην προσαρμοστικότητά του, καθώς τα περιφερειακά στοιχεία είναι αυτά που καθιστούν την εκάστοτε κοινωνική αναπαράσταση εφαρμόσιμη σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό

περιβάλλον, επιτρέποντάς της να προσαρμόζεται στη μεταβαλλόμενη κοινωνική πραγματικότητα (Moliner & Abric, 2015).

Ωστόσο, παρόλο που ο κεντρικός πυρήνας διασφαλίζει τη σταθερότητα των κοινωνικών αναπαραστάσεων, αυτό δεν σημαίνει ότι παραμένουν αμετάβλητες μέσα στο χρόνο. Σύμφωνα με τους Sammut et al. (2012) οι κοινωνικές αναπαραστάσεις εξελίσσονται μέσα στο χρόνο, ακολουθώντας ένα πρότυπο «*επιδημιολογικής χρονικής σειράς*» (σ. 500). Οι συγγραφείς, με αυτό το μοντέλο, επιχειρούν να ερμηνεύσουν την κοινωνική συμπεριφορά μέσα από την ιστορική διερεύνηση της εξέλιξης των ιδεών γύρω από ένα αντικείμενο, εντοπίζοντας στην τρέχουσα πρόσληψη του αντικειμένου στοιχεία του παρελθόντος. Ως εκ τούτου, για την κατανόηση ενός αναπαραστασιακού αντικειμένου απαιτείται η εξέτασή του σε βάθος χρόνου, κάτι που μπορεί να αναδείξει τα κεντρικά και περιφερειακά στοιχεία της αναπαράστασης, καθώς και την πιθανή μεταβολή τους.

Η ενθύμηση του παρελθόντος, σε συλλογικό επίπεδο, επηρεάζει τη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων στο παρόν, μέσω της μεταβίβασης από γενιά σε γενιά των κοινωνικών αναπαραστάσεων που κυκλοφορούν σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο (Wagoner, 2015). Επομένως, προκειμένου να μελετήσουμε τις κοινωνικές αναπαραστάσεις ενός αντικειμένου, θα πρέπει να προσδιορίσουμε το περιεχόμενο που αποδίδουν σε αυτές διαφορετικές γενιές, γεγονός που αναδεικνύει, άλλωστε, τη σχέση που διατηρούν οι αναπαραστάσεις με την κοινωνική ταυτότητα των υποκειμένων, αλλά και με την κοινωνική μνήμη.

3.2. Κοινωνικές Αναπαραστάσεις και Κοινωνική Ταυτότητα

Ενώ, όπως διατυπώθηκε παραπάνω, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις περιγράφουν μια μορφή γνώσης κοινά αποδεκτής, παράλληλα μπορούμε να εντοπίσουμε διαφοροποιήσεις, λόγω των εξατομικευμένων προσωπικών εμπειριών των κοινωνικών υποκειμένων. Ακόμη, όμως, διαφοροποιήσεις μπορούν να εντοπιστούν και σε διομαδικό επίπεδο. Αναμένεται, δηλαδή, ότι διαφορετικές κοινωνικές ομάδες μπορούν να υιοθετούν διαφοροποιημένες αναπαραστάσεις στη βάση της κοινωνικής τους ταυτότητας (Howarth, 2011).

Ακόμη, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις προσδιορίζουν μια ομάδα σε σχέση με τις άλλες, προσδίδοντας στα μέλη της μια συγκεκριμένη ταυτότητα (Sartawi, 2015). Μάλιστα, ο τρόπος λειτουργίας των αναπαραστάσεων σχετίζεται άμεσα με τη διαδικασία κατηγοριοποίησης των κοινωνικών υποκειμένων. Αυτό σημαίνει ότι ο τρόπος με τον οποίο τοποθετούμαστε απέναντι στις αναπαραστάσεις *«εξαρτάται από το πώς κατηγοριοποιούμε τον εαυτό μας σε σχέση με τις ομάδες με τις οποίες συνδέονται αυτές οι αναπαραστάσεις. Υπό αυτήν την έννοια, οι κοινωνικές κατηγορίες (...) αποτελούν την οργανωτική αρχή για τη διαδικασία της αναπαράστασης γενικά»* (Elcheroth et al., 2011, σ. 735).

Ακόμη, αξίζει να τονιστεί ότι οι κοινωνικές κατηγορίες και οι μεταξύ τους σχέσεις δεν ασκούν μια μονής κατεύθυνσης επιρροή στη διαμόρφωση των αναπαραστάσεων, καθώς καθοριστικής σημασίας είναι ο τρόπος με τον οποίο αναπαρίστανται αυτές οι κοινωνικές κατηγορίες. Δεν αρκεί, δηλαδή, να εξεταστεί το είδος των σχέσεων μεταξύ των ομάδων, αν διακρίνονται από σχέσεις συνεργατικές ή ανταγωνιστικές, αλλά θα πρέπει να διερευνηθεί πώς αυτές οι ομάδες αναπαρίστανται από τα κοινωνικά υποκείμενα (Elcheroth et al., 2011).

Η ενδο-ομαδική υπαγωγή συνεπάγεται την υιοθέτηση του συνόλου των πεποιθήσεων, ιδεών, νορμών και αξιών της ομάδας, δηλαδή του αναπαραστασιακού της συστήματος. Γενικότερα, στο βαθμό που η ομοιότητα συσχετίζεται θετικά με την έλξη (Hogg & Vaughan, 1997/2010), τα άτομα αναπτύσσουν κοινωνικές σχέσεις με μέλη ομάδων με τα τις οποίες μοιράζονται κοινές αναπαραστάσεις, ενώ συχνά παρατηρείται η προσαρμογή των αναπαραστάσεων στα πρότυπα των σημαντικών άλλων, οι οποίοι με τη σειρά τους εντάσσονται και αυτοί στις ίδιες ομάδες (Wagner, 2015). Μέσω αυτών των διαδικασιών αυξάνεται η ομαδική συνοχή, ενισχύεται η ταυτότητα των υποκειμένων και ισχυροποιούνται οι αναπαραστάσεις της ομάδας (Wagner, 2015).

Με αυτόν τον τρόπο, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις παίζουν διαμεσολαβητικό ρόλο στις σχέσεις, αφενός, μεταξύ των μελών της ίδιας ομάδας και, αφετέρου, μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων (Viaud, 2000/2009). Αποτελούν πεδίο αναφοράς για τα κοινωνικά υποκείμενα (άτομα και ομάδες), εφόσον μια κοινωνική αναπαράσταση είναι καλά ριζωμένη στις πεποιθήσεις και στις γενικές αξίες που οργανώνουν τις συμβολικές σχέσεις με τους άλλους (Doise, 1992).

Σε αυτό το πλαίσιο, κοινωνική ταυτότητα και κοινωνικές αναπαραστάσεις είναι αλληλένδετες και αλληλεξαρτώμενες. *«Η κοινωνική ταυτότητα θα πρέπει να ιδωθεί η ίδια ως αναπαράσταση, ενώ ταυτόχρονα υπόκειται στη δυναμική των κοινωνικών αναπαραστάσεων»* (Elcheroth et al., 2011, σ. 735). Αναπαράσταση και ταυτότητα δεν αποτελούν δύο αυτόνομες και ανεξάρτητες σφαίρες, καθώς για να ορίσουμε την κοινωνική ταυτότητα θα πρέπει πρωτίστως να δούμε πώς αυτή κατασκευάζεται, ενώ οι αναπαραστάσεις διαμορφώνονται και καθορίζονται στη βάση των πολλαπλών κατηγοριακών υπαγωγών των υποκειμένων (Elcheroth et al., 2011).

Στο βαθμό, λοιπόν, που η αναπαράσταση καθορίζει και καθορίζεται από την ταυτότητα των κοινωνικών υποκειμένων, υποθέτουμε ότι το περιεχόμενό της δεν είναι ομοιόμορφο και συναινετικό για όλους. Προκειμένου να διερευνήσουμε τις αναπαραστάσεις του δίπολου Αριστεράς – Δεξιάς θα πρέπει να εξετάσουμε όχι απλά το περιεχόμενο της αναπαράστασης, αλλά πρωτίστως να λάβουμε υπόψη τον φορέα αυτής και το περιεχόμενο που της αποδίδει στη βάση σημαντικών πτυχών της κοινωνιοψυχολογικής του ταυτότητας. Αναμένεται ότι διαφορετικό περιεχόμενο και σημασία θα προσλαμβάνει η Αριστερά και η Δεξιά ανάλογα με τις πολιτικές πεποιθήσεις και τις ιδεολογικές προτιμήσεις των κοινωνικών υποκειμένων ή ακόμα και τη γενιά στην οποία ανήκουν. Επίσης, αναμένεται ότι το αναπαραστασιακό αντικείμενο θα προσλαμβάνεται διαφορετικά ανάλογα με τη φύση των σχέσεων που διακρίνουν τις ομάδες που το αναπαριστούν.

Μια από τις βασικές διαστάσεις που μεταξύ άλλων μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο διαμάχης και να οδηγήσει σε συγκρουσιακές σχέσεις και διομαδικό ανταγωνισμό είναι οι αξιώσεις των αντιτιθέμενων ομάδων για πολιτική υπεροχή, όπως άλλωστε παρατηρείται και στην περίπτωση της Ελλάδας ήδη από την έναρξη του εμφυλίου πολέμου και τη μακροχρόνια σύγκρουση μεταξύ Αριστεράς – Δεξιάς. Σύμφωνα με τους Sen και Wagner (2005), οι ανταγωνιστικές σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των μελών διαφορετικών ομάδων ονομάζονται «ετεροαναφορικές». Σε αυτές τις περιπτώσεις το αναπαραστασιακό σύστημα των δύο ομάδων διαμορφώνεται με βάση τη μακρά ιστορία της σύγκρουσης και στηρίζεται σε εκείνες της συμπεριφορές της εξω-ομάδας που χαρακτηρίζονται αρνητικά, έτσι ώστε να δικαιολογηθεί η σύγκρουση και η διεκδίκηση της κοινωνικής υπεροχής. Η ετεροαναφορά με αυτόν τον τρόπο όχι μόνο εξασφαλίζει την ταυτότητα της ενδο-

ομάδας και των μελών της, αλλά προσανατολίζει και τον τρόπο συμπεριφοράς της εξω-ομάδας (Sen & Wagner, 2005).

Ως εκ τούτου, οι διομαδικές σχέσεις καθορίζονται, αφενός, από την επίγνωση της ενδο-ομαδικής υπαγωγής και του συνόλου των ιδεών, κανόνων και συμπεριφορών που οι αναπαραστάσεις αυτής της ομάδας επιτάσσουν, αφετέρου, από τη γνώση των αναπαραστάσεων για την έξω-ομάδα, που εν πολλοίς αντιστοιχούν σε στερεοτυπικές αντιλήψεις (Wagner, 2015).

Ειδικότερα σε ό,τι αφορά τη διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς, θα λέγαμε ότι η πολιτική ύπαρξη της μιας οφείλεται στην ύπαρξη της άλλης. Ιστορικά, μπορούμε να εντοπίσουμε αυτές τις σχέσεις ετεροαναφοράς, όπως δομούνται μέσω των πολεμικών και αντιθετικών ιδεολογικών σχημάτων που ενστερνίζονται οι δύο αυτοί πολιτικοί χώροι, αλλά και μέσω των συμπεριφορών που υιοθετούν. Όταν, κατά το παρελθόν, ήταν πιο πρόδηλη η σύγκρουση μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς παρατηρείται ακόμη περισσότερο η πολιτικοποίηση των ατόμων με αυτούς τους όρους και η υψηλή ταύτιση με την ομάδα υπαγωγής, που κινητοποιεί μια σειρά αξιολογικά θετικών αναπαραστάσεων για την ενδο-ομάδα και αξιολογικά αρνητικών αναπαραστάσεων για την εξω-ομάδα. Ακόμη, οι ανταγωνιστικές διομαδικές σχέσεις πολλές φορές οδηγούν σε πραγματικές συγκρούσεις (π.χ. Δεκεμβριανά, πραξικόπημα 21^{ης} Απριλίου 1967, κτλ). Ωστόσο, η σταδιακή σύγκλιση των διαφορών, όπως παρατηρείται από την περίοδο της ύστερης μεταπολίτευσης και μετά, συμπίπτει με τη σταδιακή απόρριψη του δίπολου της Αριστεράς – Δεξιάς ως παρωχημένου και την τάση απομάκρυνσης των ατόμων από την πολιτική.

Κάτι τέτοιο απεικονίζει τον σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει η ταυτότητα και η αίσθηση του ανήκειν, καθώς και το σύστημα αναπαραστάσεων στην

διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων και δεσμών, ή/ και σε φαινόμενα συλλογικής δράσης.

3.3. Γενεακό Φαινόμενο

Η έννοια της γενιάς, όπως προσεγγίζεται από τον Mannheim (1928/1952), υπερβαίνει την αντίληψη της χρονολογικής συγγένειας και δεν αποτελεί απλά αριθμητικές μονάδες με κοινή ημερομηνία γέννησης. Αντίθετα, η έννοια της γενιάς αναφέρεται σε μια ομάδα ατόμων, που έχοντας γεννηθεί την ίδια περίοδο, έχουν εκτεθεί σε κοινές εμπειρίες και ερεθίσματα, καταλυτικά για τη διαμόρφωση της ταυτότητάς τους. Επίσης τα άτομα αυτά έχουν αντίληψη της κοινής τους ιστορίας και της από κοινού υπαγωγής στην ομάδα, όπως και της διαφοροποίησής τους από άλλες γενιές. Ως εκ τούτου, μια γενιά αναπτύσσει κοινές αναπαραστάσεις για τον περιβάλλοντα κόσμο, κοινές αξίες, στάσεις και πρακτικές (Conway, 1997/2008; Mannheim, 1928/1952). Δεν είναι, επομένως, τόσο το χρονικό πλαίσιο που είναι καθοριστικής σημασίας για τη συγκρότηση της γενιάς, αλλά το σύνολο των εμπειριών, των πληροφοριών και των ερεθισμάτων με τα οποία έρχονται σε επαφή τα άτομα μέσα σε μια συγκεκριμένη χρονολογική περίοδο.

Σύμφωνα με τον Mannheim (1928/1952), τα άτομα που ανήκουν στην ίδια γενιά έχουν *«μια κοινή θέση στην κοινωνική και ιστορική διαδικασία, και έτσι περιορίζονται σε ένα συγκεκριμένο εύρος πιθανών εμπειριών, προδιαθέτοντάς τα για έναν συγκεκριμένο χαρακτηριστικό τρόπο σκέψης και εμπειρίας, και έναν χαρακτηριστικό τύπο δράσης σχετικής με την ιστορία»* (σ. 291).

Στο πλαίσιο αυτό, αναμένεται ότι κάθε γενιά μοιράζεται κοινές αναμνήσεις³⁸ συλλογικά βιωμένων γεγονότων, αναπτύσσοντας, με αυτόν τον τρόπο, μια κοινή προοπτική και θέαση του κόσμου και κοινά πρότυπα συμπεριφοράς. Ως εκ τούτου, μπορούμε να εντοπίσουμε διαγενεακές διαφορές στην ανάκληση των γεγονότων του παρελθόντος. Άτομα, δηλαδή, που ανήκουν σε διαφορετικές γενιές τείνουν να ανακαλούν διαφορετικά γεγονότα, ή να θυμούνται τα ίδια γεγονότα με διαφορετικό τρόπο (Mihelj, 2014).

Μάλιστα, φαίνεται να υπάρχει μια κρίσιμη περίοδος στη ζωή των ατόμων, κατά τη διάρκεια της οποίας όσες εμπειρίες αποκτήθηκαν θεωρούνται ως οι πιο σημαντικές, λόγω της επίδρασης που ασκούν στην μετέπειτα ζωή τους, με αποτέλεσμα αυτές οι εμπειρίες να διατηρούνται περισσότερο ζωντανές στη μνήμη και να είναι πιο πιθανό να αποτελέσουν αντικείμενο ανάκλησης (Schuman & Corning, 2012). Για τον Mannheim (1928/1952), αυτή η κρίσιμη περίοδος ορίζεται ηλικιακά περίπου από τα 17 έως τα 25 έτη ή, όπως αλλιώς αναφέρουν οι Schuman και Scott (1989), αφορά τις εμπειρίες της ύστερης εφηβείας και της πρώιμης ενήλικης ζωής.

Ωστόσο, δεν είναι μόνο η κρίσιμη αυτή περίοδος της ζωής των ατόμων που επιδρά καταλυτικά στη διαδικασία ενθύμησης, αλλά και η ίδια η φύση των εμπειριών. Γεγονότα ιδιαίτερα σημαντικά που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στις ζωές των ατόμων, επηρεάζοντας την καθημερινότητά τους, διατηρούνται στη μνήμη και ανακαλούνται πιο συχνά (Mihelj, 2014).

Ακόμη, τείνουν να ανακαλούνται γεγονότα σημαντικά για την ταυτότητα των ομάδων, που σημάδεψαν την εθνική ή/ και παγκόσμια ιστορία και τα οποία μπορεί να

³⁸ Όπως θα παρουσιάσουμε αναλυτικά παρακάτω, αναμνήσεις και μνήμες αφορούν αναπαραστάσεις για το παρελθόν (Μαντόγλου, 2010).

μην αντιστοιχούν σε προσωπικές ενθυμήσεις, αλλά εντάσσονται στην προβληματική της ιστορικής μνήμης (Μαντόγλου, 2005). Το ιστορικό παρελθόν μιας ομάδας μπορεί να αφορά ένα παρελθόν που δεν είναι προσωπικά βιωμένο, αλλά έχει μεταβιβαστεί από γενιά σε γενιά, είτε μέσω των αφηγήσεων και των παραδόσεων, είτε μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος και των επίσημων στρατηγικών μνήμης (μνημεία, επετειακές τελετές, κ.α.) (Connerton, 1989).

Η συλλογική μνήμη της ομάδας κληροδοτείται στις μεταγενέστερες γενιές, ταυτόχρονα όμως αναδιαμορφώνεται στο παρόν από τις τρέχουσες εμπειρίες των μελών της ομάδας. Κάθε γενιά αναπτύσσεται σε ένα διαφορετικό περιβάλλον, με διαφοροποιημένες ιστορικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες, οι οποίες με τη σειρά τους επηρεάζουν τις αναπαραστάσεις, τις αξίες και τις συμπεριφορές της κάθε γενιάς. Μπορούμε, επομένως, να εντοπίσουμε διαγενεακές διαφορές στην ενθύμηση του ιστορικού παρελθόντος, ως αποτέλεσμα των επιδράσεων του κοινωνικού πλαισίου και των διαφοροποιημένων εμπειριών που χαρακτηρίζουν τις διαφορετικές γενιές (Rimé et al., 2015). Ακόμη, οι διαγενεακές διαφορές μπορεί να οφείλονται στις διαφορετικές λειτουργίες που οι ενθυμήσεις επιτελούν σε διαφορετικά χρονικά πλαίσια. Τα γεγονότα του παρελθόντος αυτοβιογραφικά ή/ και ιστορικά, όταν ανακαλούνται, υπόκεινται σε στρεβλώσεις, που μπορεί να αφορούν μετασχηματισμούς, προσθέσεις ή αποσιωπήσεις, προς όφελος της κοινωνιοψυχολογικής ταυτότητας της ομάδας στο παρόν (Licata & Klein, 2010).

Βέβαια, μέσα στην ίδια γενιά ενδέχεται να συνυπάρξουν διαφορετικές υποομάδες, που στη βάση της ενεργοποίησης επιμέρους πτυχών της κοινωνικής ταυτότητας, αναπαριστούν διαφορετικά τα είδη των παρελθοντικών εμπειριών και

ενθυμήσεων, υιοθετώντας διαφορετικές στάσεις και συμπεριφοράς απέναντι σε αυτά (Conway, 1997/2008; Mannheim, 1928/1952).

Προς αυτήν την κατεύθυνση, χαρακτηριστική είναι η μελέτη των Danforth και van Boeschoten (2012) για τα προγράμματα εκκένωσης που έλαβαν χώρα κατά τον ελληνικό εμφύλιο πόλεμο, απομακρύνοντας από τα σπίτια τους 38.000 παιδιά και καθιστώντας τα πρόσφυγες, που προωθήθηκαν είτε στην ανατολική Ευρώπη ή σε διάφορα μέρη της Ελλάδας. Οι συγγραφείς, κάνοντας μια διάκριση ανάμεσα στην «κοινότητα εμπειρίας» (community of experience) και την «κοινότητα μνήμης» (community of memory), θέλουν να καταδείξουν το πώς η ένταξη των παιδιών-προσφύγων σε διαφορετικές ομάδες οδήγησε σε μια διαφοροποιημένη αναπαράσταση μιας εμπειρίας κοινής σε όλους και στη διάσπαση της «κοινότητας εμπειρίας» σε πολλαπλές «κοινότητες μνήμης» (Danforth & van Boeschoten, 2012, σ. 228).

Η ύπαρξη ενός παρελθόντος συγκρουσιακών σχέσεων μεταξύ ομάδων μεταβιβάζεται από γενιά σε γενιά, διαμορφώνοντας τη συλλογική μνήμη και τις πεποιθήσεις των μελών των ομάδων στο παρόν, όπου φαίνεται να διατηρείται μια αίσθηση αδικίας και τραύματος (Rimé et al., 2015). Αυτές οι μνήμες χρησιμοποιούνται από τα κοινωνικά υποκείμενα για να κατανοήσουν νέες πληροφορίες που σχετίζονται με την εξω-ομάδα, διαδραματίζοντας καθοριστικό ρόλο στην έναρξη ή/ και τη διαιώνιση των διομαδικών συγκρούσεων. Μάλιστα, η διαγενεακή μεταβίβαση ενός πολεμικού ιστορικού διομαδικών συγκρούσεων χρησιμοποιείται πολλές φορές για την κοινωνικοποίηση των νέων γενεών, με σκοπό τη διατήρηση της σύγκρουσης. Η άμβλυνση της διομαδικής σύγκρουσης δύναται να επιτευχθεί με την υιοθέτηση επίσημων κρατικών στρατηγικών (εκπαιδευτικό σύστημα, ΜΜΕ, κ.α.), μέσω των οποίων μπορεί να προωθηθεί η ειρηνική συνύπαρξη

των ομάδων, γεγονός που συνεπάγεται και μια ανα-κατασκευή της συλλογικής μνήμης (Bar-Tal, 2000).

Τέλος, ακόμη και στις περιπτώσεις που διαφορετικές γενιές ανακαλούν τα ίδια γεγονότα, αυτά μπορεί να ερμηνεύονται με διαφορετικό τρόπο, στη βάση της κοινωνικής τους ταυτότητας (Ester et al., 2002). Το περιεχόμενο της μνήμης διαφέρει για τα άτομα που διαθέτουν προσωπικές εμπειρίες, σε σχέση με τις νεότερες γενιές που αντλούν τις ενθυμήσεις τους από το εκπαιδευτικό σύστημα, οι οποίες αποτελούν περισσότερο μια θεσμοθετημένη γνώση (Schuman & Scott, 1989).

Συνοψίζοντας, διαφορετικές γενιές μπορεί να ανακαλούν διαφορετικά γεγονότα, καθώς αυτά υπήρξαν καθοριστικά κατά την κρίσιμη περίοδο της ζωής τους (π.χ. γενιά του εμφυλίου πολέμου, γενιά του Πολυτεχνείου, γενιά της οικονομικής κρίσης, κ.ο.κ.). Ακόμη, μπορεί διαφορετικές γενιές να ανακαλέσουν τα ίδια γεγονότα, καθώς υπήρξαν πολύ σημαντικά για την παγκόσμια ιστορία (π.χ. Β' Π.Π.), αλλά να τα ανακαλούν για διαφορετικούς λόγους και με διαφορετικό τρόπο. Αναμένεται, δηλαδή, ότι ένα γεγονός, όπως ο Β' Π.Π., θα διαφέρει ποιοτικά για ανθρώπους που διαθέτουν αυτοβιογραφικές μνήμες, σε σχέση με νεότερες γενιές, των οποίων οι ενθυμήσεις θα είναι πιο αφαιρετικές και σχηματοποιημένες. Τέλος, μπορούμε να εντοπίσουμε διαφοροποιήσεις στην ενθύμηση ακόμη και στο εσωτερικό της ίδιας γενιάς, στη βάση της ενεργοποίησης επιμέρους πτυχών της κοινωνιοψυχολογικής ταυτότητας.

3.4. Η Μνήμη ως Κοινωνικές Αναπαραστάσεις

Η διερεύνηση του αναπαραστασιακού αντικειμένου του δίπολου της Αριστεράς – Δεξιάς σε ένα μακρο-επίπεδο, αυτομάτως εμπλέκει ένα κεφάλαιο προσωπικών ενθυμήσεων ή/ και ιστορικών αφηγήσεων και καταγραφών, ενώ μια

διαγενεακή προσέγγιση αντιστοιχεί στη διαδικασία μεταβίβασης του ιστορικού ή/ και αυτοβιογραφικού παρελθόντος των υποκειμένων από γενιά σε γενιά. Όλα τα παραπάνω αφορούν σε διαδικασίες μνημόνευσης, παραπέμποντας στον προβληματισμό της *κοινωνικής μνήμης* (Halbwachs, 1950/1968; Bartlett, 1932/1954). Σε αυτό το πλαίσιο, η μνήμη δεν εξετάζεται ως μια αποκλειστικά (ενδο-)ατομική διεργασία³⁹, αλλά ως μια κοινωνική κατασκευή. Η ανθρώπινη σκέψη, άλλωστε, δεν αφορά μια αποκλειστικά προσωπική διαδικασία, αλλά αποτελεί και μια δραστηριότητα κοινωνική και δημόσια (Harré & Moghaddam, 2015).

Η κοινωνική μνήμη, όντας επηρεασμένη από ένα ρεύμα που πηγάζει από τον κοινωνικό κονστρουξιονισμό⁴⁰ (Haas & Jodelet, 2000), φέρνει στο προσκήνιο τον αναπλαστικό χαρακτήρα της μνήμης, επαναπροσδιορίζοντας τη σημασία και το περιεχόμενό της, αφού πλέον προσεγγίζεται ως μια ενεργή και δημιουργική διαδικασία (Schwartz, 1982), ως ένα σύνολο κοινών πεποιθήσεων, εμπειριών και αναμνήσεων που θέτουν σε στέρεες βάσεις την κοινωνική ταυτότητα των υποκειμένων και ενδυναμώνουν τις σχέσεις με τις ομάδες στις οποίες ανήκουν (Blank, 2009).

Σε αυτό το πλαίσιο, η μνήμη εκλαμβάνεται η ίδια ως αναπαράσταση ενός βιωμένου ή μακρινού παρελθόντος (Haas & Jodelet, 1999, Laurens & Roussiau, 2002). Το παρελθόν δεν αναπαράγεται απλά, αλλά ανακατασκευάζεται στο παρόν (Assmann & Czaplicka, 1995), μέσα από την παρέμβαση των κοινωνικών

³⁹ Αναφερόμαστε στις αντίστοιχες εργασίες της βιολογικής και γνωστικής ψυχολογίας, που προσεγγίζουν τη μνήμη ως ένα χώρο επεξεργασίας, αποθήκευσης και ανάσυρσης πληροφοριών (δες Anderson, 1990; Malim, 1994). Δεν αμφισβητούμε αυτή τη διάσταση της μνήμης, ωστόσο δεν είναι αυτή που μας ενδιαφέρει στην παρούσα ερευνητική απόπειρα, που στόχο, άλλωστε, έχει να αναδείξει τη δυναμική φύση της ανθρώπινης κοινωνικής σκέψης.

⁴⁰ Για κοινωνική ψυχολογία και κοινωνικό κονστρουξιονισμό δες Gergen (1997).

υποκειμένων στη βάση των τρεχουσών αναγκών και επιθυμιών τους (Pennebaker & Banasik, 1997/2008) και στη βάση της κοινωνικής τους ταυτότητας (Candau, 1996; Schuman & Scott, 1989; Conway, 1997/2008). Παράλληλα, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις του παρελθόντος είναι αυτές που καθορίζουν την αναδιαμόρφωση και ανακατασκευή του παρόντος, εξασφαλίζοντας στα κοινωνικά υποκείμενα μια αίσθηση συνέχειας μέσα στο χρόνο και προσανατολίζοντάς τα στο μέλλον (Liu & Hilton, 2005; Wagoner, 2015).

Όπως αναφέρει η Markova (2016), οι κοινωνικές αναπαραστάσεις χαρακτηρίζονται από την τριαδική σχέση Εαυτός – Άλλος – Αντικείμενο, μια σχέση που είναι καθοριστικής σημασίας στην αλληλεπιδραστική επιστημολογία του Moscovici. Στην κατασκευή και αναπαραγωγή των κοινωνικών αναπαραστάσεων, και επομένως της κοινωνικής μνήμης, συμμετέχουν οι σημαντικοί άλλοι με τους οποίους αλληλεπιδρούμε, σε διαπροσωπικό, διομαδικό και ιδεολογικό επίπεδο⁴¹. Το αναπαραστασιακό αντικείμενο ή το αντικείμενο μνήμης είναι η συν-κατασκευή των συζητήσεων, των ενθυμήσεων και των εμπειριών που μοιραζόμαστε με τους άλλους. Σε αυτό το πλαίσιο, μεταξύ διαφορετικών ομάδων μπορούμε να εντοπίσουμε διαφορετικές ή/ και αντικρουόμενες αναπαραστάσεις και μνήμες για το ίδιο αντικείμενο (Wagoner, 2015).

Η κοινωνική μνήμη αντιστοιχεί περισσότερο σε ένα σύνολο ενθυμήσεων που μοιράζονται οι ομάδες, ενθυμήσεις που, όντας συχνά αντικρουόμενες μεταξύ τους, μπορούν να ενεργοποιήσουν συγκρούσεις, διαμάχες, ακόμη και την αμφισβήτηση του ιστορικού παρελθόντος. Κάτι τέτοιο καθιστά εξαιρετικά δύσκολη μια αντικειμενική

⁴¹ Λαμβάνοντας, δηλαδή, υπόψη τα διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης της πραγματικότητας (Doise, 1997).

καταγραφή του παρελθόντος (Wertsch & Roediger III, 2008). Ακόμη, τα κοινωνικά υποκείμενα έχουν επίγνωση των αφηγήσεων όχι μόνο της ενδο-ομάδας, αλλά και αυτών των άλλων ομάδων, υιοθετώντας πολλές φορές στρατηγικές αμφισβήτησης ή μπλοκαρίσματος των εναλλακτικών ενθυμήσεων, που θέτουν σε κίνδυνο την ταυτότητα της ομάδας (Wagoner, 2015).

Προς αυτήν την κατεύθυνση, τα άτομα επιλέγουν τι να θυμούνται από το παρελθόν, προκειμένου να υποστηρίξουν την προοπτική και την ταυτότητα της ομάδας στο παρόν, προσανατολίζοντας τη δράση της για το μέλλον (Misztal, 2003). Αυτό σημαίνει ότι οι αντιτιθέμενες ομάδες θα βρίσκονται διαρκώς σε ένα καθεστώς, συμβολικής ή πραγματικής σύγκρουσης, προκειμένου να κυριαρχήσει η μνήμη της ενδο-ομάδας, ως η επίσημη εκδοχή του παρελθόντος, μια σύγκρουση που πάντα θα έχει ως αποτέλεσμα την ανάδειξη πλειονοτήτων και μειονοτήτων (Liu & Hilton, 2005).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του ελληνικού εμφυλίου πολέμου, με το αφήγημα των νικητών να κυριαρχεί για πολλές δεκαετίες στην επίσημη ιστορία, στιγματίζοντας (ακόμα και ψυχολογιοποιώντας⁴²) τους ηττημένους. Το στίγμα λειτουργεί ως μια στρατηγική μπλοκαρίσματος των διαδικασιών επιρροής της Αριστεράς, κατά την μεταπολεμική περίοδο, η οποία συνεχίζει για αρκετό καιρό να δρα στο περιθώριο. Μόλις στο πρόσφατο παρελθόν, η Αριστερά καταφέρνει να ανατρέψει αυτό το αφήγημα που την καθιστά υποδεέστερη, «εξαργυρώνοντας» κατά κάποιον τρόπο την μακρά ιστορία καταπίεσης, φίμωσης και διωγμών⁴³.

⁴² Για ψυχολογιοποίηση δεσ Παπαστάμου (1989).

⁴³ Δες σχετικά Καλύβας και Μαραντζίδης (2015) και στο παρόν, Κεφ. 6.

Η εμπλοκή της κοινωνικής ταυτότητας καθιστά σχεδόν ανέφικτη την εξασφάλιση της ουδετερότητας, σε ό,τι αφορά την αναπαράσταση του παρελθόντος. Η κοινωνική μνήμη είναι αυτή που μεσολαβεί για τη διαχείριση ενός παρελθόντος που πονάει και για τη διαμόρφωση του είδους των σχέσεων μεταξύ των ομάδων στο παρόν, επιτρέποντας τη συμφιλίωση ή αναζωπυρώνοντας τη σύγκρουση (Licata et al., 2007). Η ενθύμηση γίνεται πάντα από μια κοινωνική θέση, κάνοντας χρήση συγκεκριμένων πολιτιστικών εργαλείων και στρατηγικών. Ωστόσο, στις σύγχρονες κοινωνίες παρατηρείται μια τάση προαγωγής του διαλόγου μεταξύ των ομάδων, των οποίων η ιστορία συγκροτείται από πολεμικές μεταξύ τους αναπαραστάσεις, με στόχο την βελτίωση των διομαδικών σχέσεων (Liu & Hilton, 2005). Μια τέτοια στρατηγική, θα λέγαμε, μάλιστα, ότι αντιπροσωπεύει επάξια τις κυρίαρχες κοινωνικές αξίες προώθησης του πολιτισμικού διαλόγου στο πεδίο της πολιτικής, που υποστηρίζουμε ότι συνδέονται άρρηκτα με την ολοένα και αυξανόμενη σύγκλιση των κομμάτων, τόσο σε επίπεδο πολιτικής διακυβέρνησης, όσο και πολιτικής ιδεολογίας, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τις κυβερνήσεις συνεργασίας, που σε πολλές περιπτώσεις συγκροτούνται από κόμματα προερχόμενα από αντιθετικούς ιδεολογικο-πολιτικούς χώρους.

Υπό αυτήν την έννοια, έχει ενδιαφέρον να εξετάσουμε αν πολεμικές αναπαραστάσεις, όπως αυτές της Αριστεράς – Δεξιάς στο παρελθόν, συνεχίζουν σήμερα να χαρακτηρίζονται ως τέτοιες, ή αν έχουν μεταβληθεί, γεγονός που πιθανώς να σηματοδοτεί και μια μεταβολή στις ίδιες τις σχέσεις μεταξύ των ομάδων. Σε κάθε περίπτωση, κρίνεται μεγάλης σημασίας να διερευνηθεί πώς αντιλαμβάνονται αυτές τις, κατά το παρελθόν, συγκρουσιακές σχέσεις τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα στο παρόν.

3.5. Κοινωνική Λήθη

Η κοινωνική διάσταση της μνήμης μας οδηγεί σε μια άλλη της όψη, συχνά παραμελημένη στη διεθνή βιβλιογραφία, την κοινωνική λήθη. Ενθύμηση και λησμονιά δεν προσλαμβάνονται ως δυο διακριτές λειτουργίες, αλλά ως δυο διαφορετικές πλευρές της ίδιας διαδικασίας, μέσω της οποίας κατασκευάζουμε την κοινωνική πραγματικότητα με όρους παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος (Brochmeier, 2002). Η λήθη προσεγγίζεται εδώ ως στρατηγική αποσιώπησης και όχι ως απόρροια παθολογικών αιτιών (Ricoeur, 2000). Τα άτομα έχουν την ανάγκη να σβήσουν ένα τραυματικό παρελθόν που είναι ντροπιαστικό, επώδυνο ή απειλητικό για την ταυτότητά τους, διασφαλίζοντάς την στο παρόν και το μέλλον (Haas & Jodelet, 2000; Μαντόγλου, 2010).

Η λήθη, λοιπόν, εξετάζεται κατ' αναλογία της προβληματικής της κοινωνικής μνήμης και όχι ως μια παθολογία της μνήμης, αλλά ως μια στρατηγική αποσιώπησης του παρελθόντος, ή τουλάχιστον μέρος αυτού. Ειδικότερα, τα άτομα τείνουν να αποφεύγουν να επικοινωνήσουν εκείνες τις πληροφορίες ή τα γεγονότα που μπορεί να είναι επώδυνα ή τραυματικά (Thompson et al., 1997). Δεν πρόκειται, λοιπόν, για μια αποτυχία ενθύμησης, αλλά για στρατηγική διασφάλισης της ταυτότητας και αποφυγής της διατάραξης της ψυχικής και συναισθηματικής κατάστασης των ατόμων από αρνητικές για αυτά πληροφορίες (Rotella & Richeson, 2013). Μάλιστα, παρόλο που οι περισσότερες εργασίες γύρω από τη λήθη αφορούν ατομικές κυρίως διεργασίες⁴⁴, η λήθη παρατηρείται και σε επίπεδο ομάδων (Cooper & Stone, 2004). Δεν επιλέγουν να ξεχνούν μόνο τα άτομα, αλλά και οι ομάδες όταν

⁴⁴ Όπως άλλωστε συμβαίνει γενικότερα αναφορικά με τη μνήμη ως αντικείμενο μελέτης της γνωστικής ψυχολογίας (βλ. Harris et al., 2008).

απειλείται η ταυτότητά τους. Σε επίπεδο εθνικής ταυτότητας, για παράδειγμα, οι Γερμανοί θυμούνται την επανένωση της Ανατολικής και Δυτικής Γερμανίας, ενώ δεν αναφέρονται στο τραυματικό παρελθόν του ολοκαυτώματος (Μαντόγλου, 2014; Μαντόγλου & Μελίστα, 2010). Το ίδιο ισχύει και για τους Τούρκους, οι οποίοι συζητούν για τους θριάμβους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αποσιωπώντας, όμως, τη γενοκτονία των Αρμενίων (Akcam, 1999/2008).

Το περιεχόμενο της κοινωνικής λήθης συνίσταται από αρνητικές και δυσάρεστες ενθυμήσεις, ωστόσο μπορούμε να διακρίνουμε μεταξύ δυσάρεστων μνημών και αυτών που μπορεί να είναι τραυματικές για το άτομο, ντροπιαστικές ή να δημιουργούν ενοχές (Μαντόγλου, 2005, 2010).

Μια τραυματική εμπειρία ανακαλείται διαφορετικά, όταν τα άτομα τοποθετούνται από την πλευρά του θύτη ή του θύματος. Για ένα θύμα, η ανάκληση μιας τραυματικής εμπειρίας είναι άκρως δυσάρεστη, γεγονός που μπορεί να οδηγήσει στην απόκρυψή της⁴⁵. Ωστόσο, στην περίπτωση του θύτη η αποσιώπηση φαίνεται να είναι ακόμα πιο ισχυρή. Είναι, δηλαδή, πιο πιθανό κάποιος να ανακαλέσει και να αναπαράγει ένα περιστατικό που υπήρξε θύμα, παρά όταν υπήρξε θύτης, κάτι που συναντάται εξίσου σε ατομικό και ομαδικό επίπεδο (Sahdra & Ross, 2007).

Πράγματι, σε ό,τι αφορά το περιεχόμενο της λήθης μπορούμε να διακρίνουμε μεταξύ των αρνητικών, τραυματικών μνημών του παρελθόντος και των τραυματικών και ντροπιαστικών μνημών, ή αυτών που προκαλούν ενοχές. Αυτό το ποιοτικά διαφοροποιημένο περιεχόμενο της λήθης αντιστοιχεί στη διάκριση της *λήθης* –

⁴⁵ Χαρακτηριστικά παραδείγματα εδώ αποτελούν τα θύματα βιασμού, τα οποία σε πολλές περιπτώσεις δεν προχωρούν στην καταγγελία του περιστατικού, λόγω του φόβου του κοινωνικού στιγματισμού, αλλά και της *αναβίωσης* της τραυματικής εμπειρίας που συνεπάγεται η ανάκληση και αναλυτική της περιγραφή (δες σχετικά Αρτινοπούλου, 2006).

φάρμακο και της *λήθης* – *φαρμάκι*, αντίστοιχα (Haas & Jodelet, 1999; Μαντόγλου, 2010). Το δυσάρεστο ιστορικο-εθνικό παρελθόν των κοινωνικών υποκειμένων, συνοδεύεται από αρνητικά συναισθήματα, έχει επιφέρει σημαντικές αλλαγές στη ζωή και την κοινωνιοψυχολογική τους ταυτότητα. Αυτό το παρελθόν παραπέμπει στη *λήθη* – *φάρμακο* και περιλαμβάνει όλα εκείνα τα γεγονότα και τις εμπειρίες, που τα κοινωνικά υποκείμενα θα ήθελαν να μην έχουν συμβεί, ωστόσο επικοινωνούνται, λειτουργώντας με αυτόν τον τρόπο κατευναστικά και αμβλύνοντας τη θλίψη που τα περιβάλλει. Τέτοια γεγονότα μπορούν να θεωρηθούν, για τους Έλληνες, η Μικρασιατική καταστροφή, η καταστροφή της Σμύρνης και η εισβολή στην Κύπρο, γεγονότα, δηλαδή, στα οποία η ελληνική ενδο-ομάδα υπήρξε το θύμα. Από την άλλη, η *λήθη* – *φαρμάκι* εμπεριέχει όλες εκείνες τις μνήμες που πληγώνουν και «*δηλητηριάζουν*» τα κοινωνικά υποκείμενα, προκαλώντας ντροπή και ενοχές. Πρόκειται για μνήμες που παραπέμπουν σε ενδο-εθνικές συγκρούσεις, όπως ο εμφύλιος πόλεμος και η χούντα, και στις οποίες τα άτομα ή/ και οι ομάδες ενέχουν τη θέση του θύτη και όχι του θύματος. Σε αυτήν την δεύτερη περίπτωση της *λήθης* – *φαρμάκι* είναι που εντοπίζεται η *πραγματική κοινωνική λήθη*. Τα κοινωνικά υποκείμενα επιλέγουν να μην επικοινωνήσουν αυτά τα ντροπιαστικά για την εθνική τους ταυτότητα γεγονότα, περιβάλλοντάς τα με σιωπές (Μαντόγλου, 2014).

Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι οι περισσότερες έρευνες που αφορούν τη *λήθη* επικεντρώνονται σε ερμηνείες που σχετίζονται με τις διαθέσιμες πληροφορίες των ατόμων, με μεροληψίες στην επεξεργασία και την απόδοση αυτών ή/ και με την εστίαση της προσοχής (Anderson & Levy, 2002; Pasupathi et al., 1998; Schacter 2001). Ερμηνείες με αρκετά περιορισμένη προοπτική που, ακολουθώντας την κυρίαρχη τάση στην ψυχολογία, στηρίζονται περισσότερο σε ενδοατομικές

διεργασίες και περιγράφουν τη λογική μιας πιο ατομοκεντρικής κοινωνικής ψυχολογίας, η οποία, όμως, αποτυγχάνει να λάβει υπόψη τη δυναμική φύση της κοινωνικής σκέψης (Coman, Brown, et al., 2009).

Προς αυτήν την κατεύθυνση, οι Coman, Manier και Hirst (2009) προσεγγίζουν τη λήθη ως ένα μνημονικό φαινόμενο που διαμορφώνεται, όταν τα άτομα προσπαθούν να ανακτήσουν μια πληροφορία με επιλεκτικό τρόπο, ονομάζοντάς το «*λήθη που προκαλείται από την ανάκτηση*» (retrieval-induced forgetting, RIF). Ειδικότερα, αναφέρουν ότι η διαδικασία της ενθύμησης φέρνει στο νου πιθανώς ανταγωνιστικές μνήμες, οι οποίες σταδιακά καταστέλλονται προς όφελος της επιτυχούς ανάκτησης των πληροφοριών.

Ωστόσο, υποστηρίζουμε ότι και αυτή η θεώρηση υιοθετεί περισσότερο μια γνωστική προοπτική, προσεγγίζοντας τη λήθη ως μια αδυναμία ενθύμησης. Στην παρούσα εργασία, δεν μας αφορά η λήθη γνωστικά, ως μια αδυναμία των γνωστικών λειτουργιών. Στην κοινωνική λήθη, δεν υπάρχει αδυναμία ενθύμησης. Το κοινωνικό υποκείμενο θυμάται, αλλά δεν επικοινωνεί τις αρνητικές για την ταυτότητα πληροφορίες. Η λήθη είναι και η ίδια μνήμη, αλλά μνήμη μη ηθελημένη. Μνήμη που εντοπίζεται στις σιωπές.

Η σιωπή μπορεί, λοιπόν, να αποτελέσει τη στρατηγική και το μέσο με το οποίο τα άτομα ή/ και οι ομάδες αφηγούνται το παρελθόν τους (Stone et al., 2012). Οι άνθρωποι συζητούν εκτενώς μεταξύ τους για ορισμένες πτυχές του παρελθόντος και παράλληλα αποσιωπούν κάποιες άλλες (Bruner, 2004; Ricoeur, 2000). Ενώ, λοιπόν, τείνουμε να αναφερόμαστε διαρκώς σε ένα ένδοξο παρελθόν και να μιλάμε για γεγονότα ευχάριστα, για τα οποία είμαστε περήφανοι, τείνουμε παράλληλα να αποκρύπτουμε αυτά που είναι τραυματικά ή/ και ντροπιαστικά (Olick, 2007; Scott,

1990; Wagner-Pacifci & Schwartz, 1991). Μνήμη και λήθη, λοιπόν, συζευγνύονται, επιτελώντας κοινές λειτουργίες ταυτότητας και καθορίζοντας την ατομική και συλλογική δράση των κοινωνικών υποκειμένων (Brockmeier, 2002; Pennebaker et al., 1997/2008).

Σιωπές εντοπίζονται στις ενθυμήσεις των ατόμων και στις μεταξύ τους συζητήσεις (Hirst & Echterhoff, 2008, 2012). Ωστόσο, μπορούμε να τις εντοπίσουμε ακόμα στα μνημεία, την ονοματοδοσία των δρόμων και των πλατειών, τις επετείους και τις τελετές μνήμης, ως συλλογικές στρατηγικές αποσιώπησης ενός αρνητικού ιστορικού παρελθόντος και διατήρησης της συνοχής της (εθνικής) ενδο-ομάδας (Cubitt, 2007).

Σε αυτό το σημείο, οφείλουμε να τονίσουμε, για ακόμη μια φορά, ότι η λήθη δεν προσεγγίζεται εδώ ως μια αποκλειστικά ατομική διεργασία, αλλά ως μια στρατηγική ηθελημένης αποσιώπησης ενός παρελθόντος επώδυνου για τα κοινωνικά υποκείμενα. Αυτό σημαίνει ότι η λήθη μπορεί να αφορά μνήμες ενός προσωπικού, βιωμένου παρελθόντος, όπου οι επαναλαμβανόμενες «παραλείψεις» ορισμένων πτυχών τους μπορεί σταδιακά να οδηγήσει στην πραγματική αντικατάστασή τους από το άτομο (Cuc et al., 2007)⁴⁶. Ακόμη, η συστηματική αποσιώπηση μιας προσωπικής εμπειρίας θα καταλήξει να ξεχαστεί, όταν πια οι πρωταγωνιστές αυτής πάψουν να υπάρχουν. Η λήθη, όμως, όπως άλλωστε και η μνήμη, δεν έχει ως αντικείμενο μόνο αυτοβιογραφικές, αλλά και συλλογικές ή ιστορικές μνήμες (Μαντόγλου, 2005;

⁴⁶ Ακόμα βέβαια, και σε αυτές τις περιπτώσεις, η μνήμη, εκούσια και ακούσια, δεν είναι και δεν μπορεί να είναι αποκλειστικά ατομική υπόθεση, καθώς κάθε βιωμένη εμπειρία έχει λάβει μέρος σε ένα κοινωνικό περιβάλλον, στο οποίο υπάρχουν και δρουν και άλλοι άνθρωποι, μετέχοντας εξίσου στην δημιουργία της εμπειρίας και την αναπαραγωγή αυτής μέσω της ενθύμησης, ενώ μπορεί και αυτοί οι ίδιοι, ως εξωτερικοί παρατηρητές, να θυμούνται και να αναπαράγουν το γεγονός.

Madoglou et al., 2010). Πρόσφατες έρευνες, μάλιστα, ενδιαφέρονται για τη λήθη, όπως διαμορφώνεται μέσω των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων, που λαμβάνουν χώρα σε επίπεδο ομάδων ή κοινοτήτων (Stone & Hirst, 2014).

Ειδικότερα, αναφορικά με την αποσιώπηση ενός ιστορικού ή συλλογικά βιωμένου παρελθόντος (Haas & Levasseur, 2013; Μαντόγλου, 2020), η κοινωνική λήθη επιτυγχάνει μια προσωρινή διασφάλιση της θετικής εικόνας της ενδο-ομάδας και κατ' επέκταση του εαυτού, ωστόσο δεν συνεπάγεται τη διαγραφή του γεγονότος από τη «συλλογική μνήμη». Σε αυτή τη βάση, οι Γερμανοί μπορεί να θέλουν να ξεχάσουν το ολοκαύτωμα, αλλά η ανθρωπότητα δεν πρόκειται και δεν πρέπει να ξεχάσει. Εδώ οφείλουμε να διακρίνουμε δύο σημεία. Αφενός, όπως διατυπώθηκε και παραπάνω, δεν αποσιωπούμε όλα τα δυσάρεστα γεγονότα του παρελθόντος. Οι μνήμες από τον Β' Π.Π. και το ολοκαύτωμα, παρότι τραυματικές, αναπαράγονται από τα έθνη και τις ομάδες που υπήρξαν τα θύματα. Από την πλευρά των θυτών, όμως, αποφεύγεται η επικοινωνία τους, καθώς δεν αποτελούν μνήμες απλά τραυματικές, αλλά μνήμες ντροπιαστικές, που εγείρουν αισθήματα ενοχής⁴⁷. Το δεύτερο σημείο αφορά το χρέος στη μνήμη. Απέναντι στα σημαντικά γεγονότα του παρελθόντος, που σημάδεψαν την παγκόσμια ιστορία, έχουμε το χρέος να τα κρατήσουμε ζωντανά στη μνήμη, τόσο προς τιμήν αυτών που χάθηκαν όσο και προς όφελος των επόμενων γενεών που θα ακολουθήσουν⁴⁸ (Jodelet, 1992).

Σε αυτή τη βάση, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι, σχετικά με το δίπολο Αριστεράς – Δεξιάς, τα άτομα μπορεί να αναφέρονται σε εκείνα τα στοιχεία του

⁴⁷ Δες ξανά «λήθη – φάρμακο» vs «λήθη – φαρμάκι».

⁴⁸ Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι, στην περίπτωση των Γερμανών, η λήθη αφορά κυρίως μια ατομική στρατηγική. Σε επίπεδο επίσημης πολιτικής, η μνήμη διασφαλίζεται μέσω καθιερωμένων μνημοστρατηγικών, όπως είναι η διατήρηση μνημείων και επετείων (π.χ. στρατόπεδα συγκέντρωσης ως τόποι μνήμης, Nora, 1986).

παρελθόντος που είναι τραυματικά και αξιολογούνται ως αρνητικά, αλλά την *πραγματική* λήθη την εντοπίζουμε στην αποσιώπηση των γεγονότων που είναι ντροπιαστικά για την ταυτότητα των υποκειμένων στο παρόν. Τέτοια γεγονότα μπορούν να αφορούν τον ελληνικό εμφύλιο, τις διώξεις, τους φυλακισμούς, τις εξορίες. Θα πρέπει, λοιπόν, να εξεταστεί *ποιος* είναι αυτός που ανακαλεί και *ποιος* αυτός που αποσιωπάει. Αναμένεται το περιεχόμενο της εκούσιας και ακούσιας μνήμης για το δίπολο της Αριστεράς – Δεξιάς να διαφέρει για τα κοινωνικά υποκείμενα στη βάση της πολιτικής τους ταυτότητας. Έτσι, οι αριστεροί μπορεί να μιλούν για τις εξορίες, τις φυλακίσεις, τους βασανισμούς, ως αυτοί που τις υπέστησαν (λήθη – φάρμακο), ενώ οι δεξιοί να μην αναφέρονται σε αυτές, αποτελώντας την κυρίαρχη ομάδα και τον φορέα των διώξεων (λήθη – φαρμάκι).

Όπως, άλλωστε, αναφέρει χαρακτηριστικά ο Billig (1997), η ενθύμηση είναι μια κοινωνική δραστηριότητα, που καθορίζεται τελικά από την *ιδεολογία*.

II. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΜΕΡΟΣ

Κεφάλαιο 4: Κοινωνικές Αναπαραστάσεις της Αριστεράς – Δεξιάς

4.1. Εισαγωγή

Όπως αναφέρθηκε στο Κεφάλαιο 1, η διάκριση της Αριστεράς – Δεξιάς αποτελεί κεντρική οργανωτική αρχή της πολιτικής ιδεολογίας, που υπήρξε κυρίαρχη σε επίπεδο πολιτικών ταυτίσεων ήδη από τον 18^ο αιώνα. Στις μέρες μας, η διάκριση αυτή έχει αποτελέσει αντικείμενο αντιπαράθεσης με πολλούς ερευνητές να υποστηρίζουν ή να διαψεύδουν το επονομαζόμενο «τέλος των ιδεολογιών». Στο πλαίσιο αυτής της συζήτησης είναι ιδιαίτερα σημαντικό να εξεταστεί ο τρόπος με τον οποίο τα ίδια τα άτομα ως δρώντα κοινωνικά υποκείμενα προσλαμβάνουν αυτή τη διάκριση. Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις, αφορούν τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα νοηματοδοτούν την κοινωνική πραγματικότητα, αποτελώντας μια μορφή γνώσης κοινωνικά επεξεργασμένης και κοινά αποδεκτής (Jodelet, 1984; Moscovici, 1961/1976).

Η μελέτη, λοιπόν, των κοινωνικών αναπαραστάσεων της Αριστεράς και της Δεξιάς, κρίνεται ένας ιδιαίτερης σημασίας πρωταρχικό βήμα προκειμένου να διερευνηθεί ποιο είναι το περιεχόμενο και η νοηματοδότηση αυτής της διάκρισης, όπως αυτά αποδίδονται στον κοινό νου. Στόχος μας είναι να αναδείξουμε τη σημασία που ενέχουν οι κοινωνικές αναπαραστάσεις για την ίδια την επιστημονική μελέτη ενός αντικειμένου, τόσο αναφορικά με τη διαμόρφωση των ερευνητικών ερωτημάτων όσο και με την ερμηνεία των ερευνητικών αποτελεσμάτων. Δεδομένου ότι οι κοινωνικές αναπαραστάσεις αφορούν το μετασχηματισμό της επιστημονικής σκέψης σε πρακτική, που επιτυγχάνεται μέσω της επικοινωνιακής διαδικασίας (Moscovici, 1961/1976), ο εν λόγω στόχος ίσως φαντάζει αντίστροφος αυτής της προβληματικής που προϋποθέτει ότι η διάχυση της επιστημονικής σκέψης θα οδηγήσει στη

διαμόρφωση των κοινωνικών αναπαραστάσεων του απλοϊκού σοφού. Ωστόσο, στηρίζεται στην πεποίθηση ότι αυτή η διαδικασία κατά την οποία ένα αντικείμενο επιστημονικής ενασχόλησης μετατρέπεται σε ένα συγκρουσιακό αναπαραστασιακό αντικείμενο για το κοινωνικό σύνολο δεν μπορεί παρά να είναι αμφίδρομη και όχι μονής κατεύθυνσης. Άλλωστε, η ίδια η επιστήμη, ως μια ανθρώπινη δραστηριότητα, δεν μπορεί να ταυτιστεί με την αντικειμενική αλήθεια, καθώς φέρει τα ιδεολογικά στίγματα των ερευνητών (Deconchy, 1989) καθιστώντας την ίδια μια αναπαράσταση, επιστημονική αναπαράσταση ή αλλιώς αναπαραστάσεις των ειδικών (Μαντόγλου & Μελέτη, 2013).

Η διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς ως αντικείμενο μελέτης από τη διεθνή επιστημονική κοινότητα, δεν προσανατολίζεται μόνο στην οριοθέτηση της ύπαρξης αυτής της διάκρισης σήμερα, αλλά και στην προσέγγιση του περιεχομένου που της αποδίδεται. Σύμφωνα με τις έρευνες του Jost και των συνεργατών του (Jost, 2009; Jost, Federico, & Napier, 2009) μπορούμε να καταλήξουμε σε συγκεκριμένες αντιθετικές διαστάσεις που χαρακτηρίζουν την Αριστερά και τη Δεξιά, οι οποίες θα λέγαμε με όρους αναπαραστάσεων ότι αποτελούν τον κεντρικό πυρήνα που δομούν τα επιμέρους στοιχεία της αναπαράστασης. Αυτές οι διαστάσεις αφορούν την επιδίωξη έναντι της αντίστασης της κοινωνικής αλλαγής και την υποστήριξη έναντι της απόρριψης της ισότητας. Δεδομένου ότι η πλειοψηφία αυτών των ερευνών αντιστοιχεί σε αμερικανικές έρευνες, έχει ενδιαφέρον να δούμε κατά πόσο τα ευρήματα αυτά αναπαράγονται και σε άλλα πολιτισμικά πλαίσια, χρησιμοποιώντας μάλιστα ένα διαφοροποιημένο θεωρητικό υπόβαθρο προσέγγισης, όπως είναι αυτό των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Τελικά, η επιβεβαίωση και αναπαραγωγή των ευρημάτων αυτών μπορεί να εγείρει επιπλέον ερωτήματα για το κατά πόσο μπορούμε

να κάνουμε λόγο για καθολική ισχύ αυτών των χαρακτηριστικών, τουλάχιστον στον επονομαζόμενο δυτικό κόσμο.

Προκειμένου επομένως να απαντήσουμε στο κατά πόσο η διάκριση αυτή συνεχίζει να υφίσταται ή όχι, αλλά και για να προσεγγίσουμε τους βασικούς άξονες που τη συγκροτούν, οφείλουμε πρωτίστως να διερευνήσουμε τον τρόπο με τον οποίο τα ίδια τα άτομα ως ενεργά μέλη πολιτικών κοινωνιών νοηματοδοτούν και προσλαμβάνουν αυτά τα ζητήματα. Σε αυτό το πλαίσιο διαμορφώθηκαν τα ακόλουθα ερευνητικά μας ερωτήματα:

1. Η Δεξιά και η Αριστερά αναπαριστώνται στη βάση των διαστάσεων της αντίστασης έναντι της επιδίωξης της κοινωνικής αλλαγής και της απόρριψης έναντι της αποδοχής της ισότητας, αντίστοιχα;
2. Η Δεξιά και η Αριστερά λειτουργούν ως αντιθετικοί πόλοι;
3. Εντοπίζονται κοινά στοιχεία μεταξύ της Αριστεράς και της Δεξιάς, που συνδέονται με την τάση απόρριψης του δίπολου ως παρωχημένου;
4. Η αναπαράσταση για την Αριστερά και τη Δεξιά παραπέμπει σε μια συνεκτική και συγκροτημένη πρόσληψη της αντίστοιχης πολιτικής ιδεολογίας ή στηρίζεται περισσότερο σε γενικές διατυπώσεις, θέτοντας ζητήματα αμφισβήτησης της ικανότητας των πολιτών να διαθέτουν συνεκτικά ιδεολογικά σχήματα;

4.2. Μέθοδος

Για να απαντηθούν τα παραπάνω ερωτήματα διεξήχθησαν 30 ημιδομημένες συνεντεύξεις σε άνδρες και γυναίκες διαφόρων ηλικιών.

4.2.1. Το Πλαίσιο των Συνεντεύξεων

Οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν κατά το τελευταίο τρίμηνο του 2018. Το χρονικό αυτό διάστημα είναι βαρύνουσας σημασίας, καθώς συμπίπτει με τους τελευταίους μήνες διακυβέρνησης της κυβέρνησης συνεργασίας ΣΥΡΙΖΑ – ΑΝ.ΕΛ., η οποία ξεκίνησε την πολιτική της θητεία μετά τις εθνικές εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015. Για πρώτη φορά στην ιστορία της ελληνικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας εκλέχθηκε αριστερή κυβέρνηση, με πρωθυπουργό τον Αλέξη Τσίπρα, σε μια νέα οκτακομματική Βουλή, με δεύτερο κόμμα τη Ν.Δ. και τρίτο κόμμα τη Χρυσή Αυγή. Το ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο, όπως διαμορφώνονται έπειτα από την πολυετή οικονομική κρίση και τα μέτρα λιτότητας, είναι χαρακτηριστικό της πολιτικής διάσπασης που αποτυπώνεται τόσο στη σύνθεση του κοινοβουλίου όσο και στην ανακατανομή τού συσχετισμού δυνάμεων των ιστορικά αντιτιθέμενων μεγάλων κομμάτων της μεταπολιτευτικής περιόδου.

Πρόκειται για μια περίοδο η οποία χαρακτηρίζεται περισσότερο από την άμβλυνση των συγκρούσεων και των πολιτικών εντάσεων, οι οποίες όντας ιδιαίτερα έκδηλες κατά τα πρώτα χρόνια της ύφεσης, αποκρυσταλλώνονται σε μεγάλο βαθμό στην πολιτική αστάθεια και τη συνεχή εναλλαγή των κυβερνήσεων. Η άμβλυνση αυτής της σύγκρουσης φαίνεται να σχετίζεται σημαντικά με την υπογραφή νέου προγράμματος στήριξης της ελληνικής οικονομίας από την κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝ.ΕΛ. στις 13 Ιουλίου 2015, παρά το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος της 5^{ης} Ιουλίου, που απέρριπτε το σχέδιο συμφωνίας με ποσοστό 61.3%. Χαρακτηριστικά είναι επίσης τα εξαιρετικά υψηλά ποσοστά αποχής από τη διαδικασία των εκλογών του Σεπτεμβρίου του 2015 (43.4%), αλλά και αυτών που ακολούθησαν τον Ιούλιο του 2019 (42.22%).

4.2.2. Το Δείγμα

Το δείγμα των ερωτώμενων που έλαβαν μέρος στις συνεντεύξεις συνέθεσαν 30 άτομα, εκ των οποίων 18 ήταν άνδρες (60%) και 12 γυναίκες (40%). Η ηλικία των συμμετεχόντων κυμαινόταν από τα 20 έως τα 82 έτη (Μ.Ο.=45.10, Τ.Α.=18.65), ενώ όλοι ήταν κάτοικοι του νομού Αττικής. Ειδικότερα, 9 άτομα ήταν ηλικίας 20-30 ετών (Μ.Ο.=21.89, Τ.Α.=2.71), 12 άτομα ηλικίας 35-55 ετών (Μ.Ο.=46.92, Τ.Α.=6.24) και 9 άτομα ηλικίας άνω των 56 ετών (Μ.Ο.=65.89, Τ.Α.=10.14). Ως προς την πολιτική τους τοποθέτηση 9 από τους συμμετέχοντες τοποθέτησαν πολιτικά τον εαυτό τους στην αριστερά (30%), 10 τοποθετήθηκαν στη δεξιά (33.3%), 2 στο κέντρο (6.7%) και 9 από τους συμμετέχοντες δήλωσαν ότι δεν ανήκουν ούτε στην αριστερά ούτε στη δεξιά (30%). Η κατανομή του δείγματος ως προς το φύλο, την ηλικία, την πολιτική ταυτότητα και το επάγγελμα παρουσιάζονται στο Παράρτημα Α.

Προσπαθήσαμε να συγκεντρώσουμε ένα δείγμα ατόμων που εντάσσονται σε διαφορετικές ηλικιακές ομάδες, παρουσιάζουν διαφοροποιημένο ενδιαφέρον για την πολιτική και προέρχονται πολιτικά από διάφορους ιδεολογικούς χώρους, προκειμένου να αποσπάσουμε ένα ευρύ φάσμα απαντήσεων. Για την επιλογή των συνεντευξιζόμενων ακολουθήθηκε η μη τυχαία δειγματοληπτική τεχνική της χιονοστιβάδας (Σταλίκας, 2005).

Τα άτομα που υποβλήθηκαν στις συνεντεύξεις είχαν ήδη αποδεχθεί να συμμετάσχουν, οπότε δεν παρατηρήθηκε κάποιος δισταγμός από μέρους τους. Οι περισσότεροι μάλιστα συμμετέχοντες έδειξαν ενδιαφέρον για το θέμα, με αποτέλεσμα στις περισσότερες περιπτώσεις να προσεγγίζουν από μόνοι τους τα θέματα για τα οποία επιθυμούσαμε να συλλέξουμε πληροφορίες. Μόνο σε ορισμένες περιπτώσεις χρειάστηκε να επέμβουμε με επιμέρους διευκρινιστικές ερωτήσεις, κυρίως σε ό,τι

αφορούσε άτομα που παρουσίαζαν χαμηλή ενασχόληση με και ενδιαφέρον για πολιτικά ζητήματα.

4.2.3. Τόπος και Χρόνος Διεξαγωγής

Οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν σε χώρο που οι ίδιοι οι συμμετέχοντες καθόριζαν (σπίτι τους, σπίτι μας, χώρος δουλειάς). Η διάρκεια των συνεντεύξεων κυμάνθηκε μεταξύ είκοσι λεπτών και μιας ώρας και είκοσι πέντε λεπτών. Όλες οι συνεντεύξεις μαγνητοφωνήθηκαν εν γνώσει των συμμετεχόντων. Τα δεδομένα προέκυψαν έπειτα από την απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων.

4.2.4. Διαδικασία και Περιγραφή Υλικού

4.2.4.1. Ημιδομημένη Συνέντευξη. Αρχικά για τη μελέτη της αναπαράστασης της Αριστεράς – Δεξιάς επιλέχθηκε να ακολουθηθεί ποιοτική μεθοδολογία, μέσω της διεξαγωγής συνεντεύξεων, οι οποίες θα μας παρείχαν τη δυνατότητα να εξετάσουμε σε βάθος τα ερωτήματα, συλλέγοντας μια μεγάλη ποικιλία πληροφοριών γύρω από το υπό διερεύνηση αντικείμενο. Για το λόγο αυτό, επιλέχθηκε η ημιδομημένη συνέντευξη, κατά την οποία διαμορφώνεται μια σειρά ερωτήσεων που απαντούν σε ένα σύνολο θεμάτων όπως αυτά έχουν προκύψει από τη βιβλιογραφία. Η εν λόγω τεχνική επιλέχθηκε ως η πλέον κατάλληλη, καθώς επιτρέπει στον συνεντευκτή να συλλέξει πληροφορίες πάνω σε όλα τα θέματα που εξετάζει, αφού οι συμμετέχοντες καλούνται να απαντήσουν σε όλες τις ερωτήσεις, ενώ παράλληλα διατηρείται το πλεονέκτημα της ευελιξίας, με τη δυνατότητα αλλαγής της σειράς των ερωτήσεων ή του τρόπου διατύπωσης αυτών.

Αρχικά έγινε γνωστό στους συμμετέχοντες ότι λάμβαναν μέρος σε μια πανεπιστημιακή έρευνα που είχε ως στόχο να μελετήσει τις διαφορετικές απόψεις και

στάσεις γύρω από πολιτικά ζητήματα στην Ελλάδα, τονίζοντας ότι δεν υπήρχαν σωστές ή λανθασμένες απαντήσεις. Ο ερευνητής διαβεβαίωνε τους συμμετέχοντες για την εμπιστευτικότητα των απαντήσεών τους και την προστασία των προσωπικών τους δεδομένων.

Στη συνέχεια προτείναμε στους συμμετέχοντες να μας μιλήσουν γενικά για την πολιτική, για το κατά πόσο οι πολίτες ασχολούνται ενεργά με την πολιτική και για το πώς θα σχολίαζαν το αποτέλεσμα των τελευταίων βουλευτικών εκλογών. Στο βαθμό που οι ερωτώμενοι δεν προσέγγιζαν αυθόρμητα κάποιο από τα θέματα, για τα οποία μας ενδιέφερε να συλλέξουμε πληροφορίες, του το προτείναμε μέσω των αντίστοιχων ερωτήσεων. Πιο συγκεκριμένα οι ερωτήσεις της συνέντευξης (βλ. Παράρτημα Β) αφορούσαν την παρακάτω θεματολογία:

- i. Ενδιαφέρον για την πολιτική: οι συμμετέχοντες ρωτήθηκαν σχετικά με την ενασχόληση με την πολιτική (Στις μέρες μας, οι πολίτες ασχολούνται με την πολιτική; Με ποιους τρόπους μπορεί να ασχοληθεί κανείς ενεργά με την πολιτική; Υπάρχουν εναλλακτικές μορφές πολιτικής συμμετοχής; Ποια άτομα ασχολούνται με την πολιτική; Πως θα περιγράφατε αυτά τα άτομα;).
- ii. Ορισμός Αριστεράς – Δεξιάς: οι ερωτώμενοι έπρεπε να περιγράψουν τι σημαίνει για αυτούς η Δεξιά και πως θα όριζαν έναν «τυπικό δεξιό», κάνοντας στη συνέχεια το ίδιο για την Αριστερά και για έναν «τυπικό αριστερό» (Οι άνθρωποι έχουν κατά νου διαφορετικά πράγματα, όταν λένε ότι κάποιος είναι δεξιός ή αριστερός. Εσείς τι έχετε κατά νου; Ποιες είναι οι 3 πρώτες λέξεις ή προτάσεις που σας έρχονται στο μυαλό όταν ακούτε Δεξιά; Ποιες είναι οι 3 πρώτες λέξεις ή προτάσεις που σας έρχονται στο μυαλό όταν ακούτε Αριστερά; Εσείς προσωπικά, τι έχετε κατά νου όταν ακούτε ότι κάποιος είναι

δεξιός, τι σημαίνει, δηλαδή, να είναι κάποιος δεξιός; Πως θα περιγράφατε έναν τυπικό δεξιό; Τι έχετε κατά νου όταν ακούτε ότι κάποιος είναι αριστερός, τι σημαίνει, δηλαδή, να είναι κάποιος αριστερός; Πως θα περιγράφατε έναν τυπικό αριστερό;).

- iii. Το δίπολο Αριστεράς – Δεξιάς στο παρελθόν και σήμερα (Από ότι θυμάστε ή γνωρίζετε από το ιστορικό παρελθόν της Ελλάδας, μπορούμε να εντοπίσουμε παλαιότερα αυτούς τους δύο πολιτικούς χώρους, της Αριστεράς – Δεξιάς; Θεωρείτε ότι το δίπολο Αριστεράς – Δεξιάς έχει σήμερα την ίδια σημασία όπως και στο παρελθόν; Έχει αλλάξει κάτι;).
- iv. Κοινά σημεία και διαφορές μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς (Εντοπίζετε κοινά στοιχεία μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς; Εντοπίζετε διαφορές μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς;).
- v. Πολιτικό πρόγραμμα Αριστεράς και Δεξιάς (Θα μπορούσατε να περιγράψετε, σε γενικές γραμμές, το πολιτικό πρόγραμμα της Δεξιάς; Θα μπορούσατε να περιγράψετε το πολιτικό πρόγραμμα της Αριστεράς;).

Να σημειωθεί ότι οι ερωτήσεις εμπεριέχουν μια άρρητη υπόθεση σχετικά με την ύπαρξη δύο κεντρικών αντιθετικών αξόνων, που όπως διατυπώθηκε εκτενώς παραπάνω αντιστοιχούν στην αντίσταση έναντι της απόρριψης της αλλαγής και την απόρριψη έναντι της αποδοχής της ισότητας, που χαρακτηρίζουν τη Δεξιά και την Αριστερά, αντίστοιχα.

4.2.4.2. Ανάλυση Υλικού και Εντοπισμός των Θεμάτων. Για την επεξεργασία των δεδομένων επιλέχθηκε η θεματική ανάλυση, κατά την οποία οι απαντήσεις των συμμετεχόντων ομαδοποιήθηκαν σε θεματικές κατηγορίες, που

παρουσίαζαν κοινά χαρακτηριστικά (Braun & Clarke, 2006). Ειδικότερα, από την ποιοτική θεματική ανάλυση που εφαρμόστηκε αναδείχθηκαν οι ακόλουθες θεματικές κατηγορίες:

- Αξιολογική περιγραφή της Δεξιάς
- Αξιολογική περιγραφή της Αριστεράς
- Αποδοχή ή απόρριψη διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς
- Ορισμός Αριστεράς – Δεξιάς μέσω αντιθετικών σχημάτων
- Χαρακτηριστικά πολιτικού προγράμματος της Αριστεράς και της Δεξιάς

4.3. Αποτελέσματα: Κοινωνικές Αναπαραστάσεις Αριστεράς – Δεξιάς

Τα αποτελέσματα αναδεικνύουν τα στοιχεία που συνθέτουν την αναπαράσταση της Αριστεράς και της Δεξιάς, τα οποία βρίσκονται σε συνάφεια με την ευρύτερη συζήτηση που επικρατεί τις τελευταίες δεκαετίες στη διεθνή βιβλιογραφία. Αναζητώντας, επομένως, τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα αναπαριστούν τη διάκριση της Αριστεράς – Δεξιάς μπορούμε να διακρίνουμε ότι από τη μια υπάρχει μια σαφής οριοθέτηση των δύο ιδεολογικο-πολιτικών χώρων, με τα άτομα να τους αποδίδουν ένα συγκεκριμένο αξιολογικό και περιγραφικό περιεχόμενο, ενώ από την άλλη παρατηρείται μια τάση απόρριψης της διάκρισης ως ξεπερασμένης.

Ακόμη μέσα από την μελέτη του τρόπου με τον οποίο τα κοινωνικά υποκείμενα προσλαμβάνουν αυτήν τη διάκριση συλλέγουμε σημαντικές πληροφορίες για εκείνα τα σημεία που σαφώς διακρίνουν την Αριστερά από τη Δεξιά, ως

αντιθετικά σχήματα, αλλά και για κοινά στοιχεία που παρουσιάζουν, παραπέμποντας και πάλι στο ζήτημα της διατήρησης ή της απόρριψης της διάκρισης. Τέλος, από τα αποτελέσματα ανακύπτουν ερωτήματα που έχουν ήδη απασχολήσει την επιστημονική κοινότητα, αλλά που φαίνεται να είναι πιο επίκαιρα από ποτέ, και αφορούν τα κριτήρια εκείνα που επιτρέπουν τον χαρακτηρισμό του πολίτη ως «ιδεολόγου», καθώς ενώ φαίνεται τα άτομα να μπορούν να περιγράψουν τα γενικά χαρακτηριστικά της Αριστεράς και της Δεξιάς, δεν έχουν επίγνωση πώς μεταφράζονται αυτά στην πράξη, μέσα από την έμπρακτη άσκηση πολιτικής.

4.3.1. Κοινωνικές Αναπαραστάσεις Δεξιάς

Όπως προκύπτει από την ανάγνωση του Πίνακα 4.1., η Δεξιά προσλαμβάνεται από τους συμμετέχοντες ως συντηρητική, δίνοντας έμφαση στη στασιμότητα και τη διατήρηση των παραδόσεων. Σημαντική είναι και η αναφορά στην εθνική ταυτότητα, με τη δεξιά να συνδέεται πρωτίστως με τον πατριωτισμό και το υψηλό εθνικό φρόνημα, ενώ παρουσιάζονται και αρνητικές προσλαμβάνουσες που σχετίζονται με εθνικιστικές τάσεις. Ακόμη η αναπαράσταση της δεξιάς φαίνεται να δομείται γύρω από έναν άξονα οικονομικής διάστασης, που σε μεγάλο βαθμό αποτυπώνει την προσλαμβανόμενη οικονομική πολιτική της δεξιάς, που συνδέεται με την ελεύθερη αγορά, την ιδιωτική πρωτοβουλία, τον καπιταλισμό και τη «σφιχτή» οικονομία. Στο ευρύτερο πλαίσιο της οικονομικής σφαίρας της αναπαράστασης εντοπίζονται οι ταξικές διαφορές και η εκπροσώπηση των ανώτερων κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων. Από την άλλη, αναδύεται και μια αρνητική αναπαράσταση που ταυτίζει τη δεξιά με την οικονομική και κοινωνική διαφθορά, αλλά και τον αυταρχισμό, παραπέμποντας με αυτόν τον τρόπο στο σύγχρονο ιστορικό παρελθόν της χώρας.

Πίνακας 4.1.*Οι Κοινωνικές Αναπαραστάσεις της Δεξιάς*

Θεματική Κατηγορία	Λεκτικό Περιεχόμενο Κατηγορίας
Συντηρητική	Συντηρητισμός, στασιμότητα, διατήρηση παραδόσεων
Κοινωνική Ευταξία και Θρησκεία	Νομοταγής, νοικοκυροσύνη, ησυχία – τάξη – ασφάλεια, θρησκεία
Εθνική ταυτότητα	Εθνικά θέματα, πατρίδα, εθνικισμός
Πολιτική οικονομία	Ελεύθερη αγορά, ιδιωτική πρωτοβουλία, επενδύσεις, καπιταλισμός, σφιχτή-προγραμματισμένη διακυβέρνηση, μακρο-οικονομία της χώρας, παρέμβαση του κράτους, ευημερία, βιομηχανία, επιχειρηματικότητα, δουλειές, όρεξη για δουλειά
Ταξικές διαφορές	Συμφέροντα πλουσίων, κεφάλαιο, ταξικές διαφορές, εργοδότης, υψηλή κοινωνική τάξη, ενδιαφέρον για κέρδη
Διαφθορά και αυταρχισμός	Φασισμός, αυταρχισμός, μισαλλοδοξία, διωγμοί, βασανιστήρια, δικτατορία, ρατσισμός, κατεστημένο, διαπλοκή, μίζες, αδιαφάνεια, μέσον, αδικία

Τα παραπάνω ευρήματα επαναλαμβάνονται κατά κύριο λόγο, όταν ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να περιγράψουν έναν «τυπικό δεξιό», ο οποίος περιγράφεται ως συντηρητικός, που αντιστέκεται στην αλλαγή, επιζητώντας την παράδοση και την τήρηση των νόμων, ενώ παράλληλα τίθεται υπέρ παραδοσιακών αξιών όπως τα ήθη και τα έθιμα, η οικογένεια και η θρησκεία.

Ο συμμετέχων Νο. 17, ηλικίας 20 ετών, που πολιτικά αυτο-τοποθετείται στο κέντρο αναφέρει χαρακτηριστικά για έναν τυπικό δεξιό «*ότι είναι συντηρητικός, συγκρατημένος, κοινωνικός, με επιχειρηματικό μυαλό. Για εμένα ένας δεξιός*

προασπίζεται την θρησκεία και την παράδοση και επιθυμεί την τάξη», ενώ η συμμετέχουσα Νο. 15, ηλικίας 38 ετών, που τοποθετείται πολιτικά στη Δεξιά σημειώνει ότι «συνήθως οι Δεξιοί είναι πιο συντηρητικοί. Πιστεύουν πολύ στο θεσμό της οικογένειας και της θρησκείας».

Από την άλλη, ο συνεντευξιαζόμενος Νο. 22, ένας νεαρός άνδρας ηλικίας 27 ετών, που αυτό-προσδιορίζεται ως αριστερός σημειώνει ότι οι δεξιοί «είναι συντηρητικοί πολύ, δε θέλουν αλλαγές, δε θέλουν προοδευτικά πράγματα, τους αρέσει μια στασιμότητα, γενικώς φοβούνται την αλλαγή, γιατί φυσικά όταν είσαι άνετα και έχεις πολλά και δεν αγχώνεσαι, προφανώς δε θες κάτι που θα αλλάξει αυτό το πράγμα το σταθερό». Ακόμη, ο συμμετέχων Νο. 2, ηλικίας 48 ετών, που δεν τοποθετείται ούτε στη Δεξιά ούτε στην Αριστερά περιγράφει έναν τυπικό δεξιό ως έναν άνθρωπο «που είναι συντηρητικός σε γενικές γραμμές, που θέλει να έχει την οικογένεια του, τη δουλειά του και την ησυχία του, την ασφαλή ζωή, την καθημερινότητα που θα του προσφέρει τα προς το ζην».

Ανακύπτει και πάλι η σύνδεση με την εξουσία και το κεφάλαιο, καθώς και με την επιχειρηματικότητα και την ελεύθερη αγορά, ως βασικά εργαλεία για την οικονομική ανάπτυξη και την βελτίωση του βιοτικού επιπέδου.

Όταν κάποιος είναι δεξιός, ψηφίζει πιο πολύ για το κεφάλαιο και τα συμφέροντα των ανθρώπων με μεγαλύτερη οικονομική επιφάνεια. Ίσως είναι λίγο παραπάνω αλαζόνας, επειδή πάντα είχαν την εξουσία οι δεξιοί.

Σ. 24, γυναίκα, 52 ετών, κέντρο

Σήμερα ένας δεξιός είναι ένας άνθρωπος που δίνει την ευκαιρία της ελευθερίας στην εργασία, είναι της ίσης ευκαιρίας και της λογικής, δηλαδή,

ακολουθεί τα νούμερα και προσπαθεί να τα κάνει καλύτερα, διότι καταλαβαίνει ότι μόνο τότε θα καταφέρει και ο φτωχός να αναβαθμιστεί και το περιβάλλον και η ζωή μας γενικά. Είναι ρεαλιστής δηλαδή. Τουλάχιστον έτσι νομίζω εγώ.

Σ. 5, άνδρας, 46 ετών, δεξιός

Κυρίως στο πλαίσιο της οικονομικής ανάπτυξης αναδύονται και ορισμένα στοιχεία ενός τυπικού δεξιού, που παρουσιάζουν ενδιαφέρον, καθώς φαίνεται να αντιτίθενται στη κυρίαρχη αναπαράσταση της Δεξιάς ως συντηρητικής, περιγράφοντας τα άτομα δεξιάς πολιτικής ταυτότητας ως προοδευτικά και με φιλελεύθερες απόψεις. Ωστόσο μια τέτοια αναπαράσταση πιθανώς να οφείλεται στην πολιτική ταυτότητα των ίδιων των συμμετεχόντων, η οποία συμμετέχει στην αξιολογική φόρτιση των απαντήσεών τους. Είναι χαρακτηριστική η απάντηση της συμμετέχουσας Νο. 13, ηλικίας 50 ετών, που πολιτικά τοποθετείται στη Δεξιά, σύμφωνα με την οποία ένας τυπικός δεξιός *«έχει ανοιχτό πνεύμα, φιλελεύθερες απόψεις, πιο διευρυμένο πνεύμα. Δεν τους θεωρώ συντηρητικούς»*.

Τέλος, ρητή είναι η σύνδεση της Δεξιάς με εθνικά θέματα που, είτε προσλαμβάνεται θετικά είτε αρνητικά, παραπέμποντας στη διάκριση μεταξύ πατριωτισμού και εθνικισμού, αντίστοιχα. Η συμμετέχουσα Νο. 10, ηλικίας 20 ετών, που δεν τοποθετείται πολιτικά ούτε στην Αριστερά ούτε στη Δεξιά αναφέρει ότι ένας δεξιός *«είναι υπέρ της πατρίδας, πατριώτης. Όχι, βέβαια, ότι ένας αριστερός δεν είναι πατριώτης, αλλά είναι περισσότερο διεθνιστής. Ένας δεξιός έχει έντονο εθνικό φρόνημα»*, όπως και ο άνδρας Νο. 16, ηλικίας 20 ετών που δηλώνει ο ίδιος δεξιός αναφέρει ότι *«συνήθως οι δεξιοί είναι εθνικόφρονες, με ψηλότερο το αίσθημα του*

εθνικού καθήκοντος από κάποιον αριστερό». Από την άλλη, ένας νέος συμμετέχων που αυτό-τοποθετείται στην Αριστερά δηλώνει χαρακτηριστικά:

Είναι αρκετά ξενοφοβικοί. Ενώ, σαν ιδεολογία δέχονται την παγκοσμιοποίηση, ναι μεν, θέλουμε τις εταιρίες απέξω, να μπορούμε να ταξιδεύουμε εμείς, να ψωνίζουμε ξένα πράγματα και τα λοιπά, αλλά δε θέλουμε τον κόσμο τον ξένο. Είναι πολύ ξενοφοβικοί και υπάρχουν και οι άλλοι που είναι όλα αυτά, plus είναι και εθνικιστές. Δηλαδή, πέρα ότι είναι ξενοφοβικοί λένε και τα δικά τους, ότι εμείς οι Έλληνες έχουμε άλλο DNA, είμαστε καλύτεροι απ' τους άλλους και ο ελληνικός πολιτισμός είναι ανώτερος, κ.τ.λ.

Σ. 22, άνδρας, 27 ετών, αριστερός

4.3.2. Κοινωνικές Αναπαραστάσεις Αριστεράς

Οι απαντήσεις των συμμετεχόντων για την Αριστερά, ως προς ορισμένες διαστάσεις, παραπέμπουν σε χαρακτηριστικά τα οποία είναι αντιθετικά των αντίστοιχων χαρακτηριστικών της δεξιάς (π.χ. εθνικό φρόνημα vs ενδοτική στα εθνικά θέματα, συντηρητισμός vs προοδευτισμός, υψηλή κοινωνική τάξη vs εργατική τάξη), γεγονός που πιθανώς ενισχύει την διπολικού χαρακτήρα διάκριση μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς.

Η Αριστερά, λοιπόν, αναπαρίσταται ως προοδευτική, που υποστηρίζει και επιδιώκει την κοινωνική αλλαγή, αντιστέκεται στην παράδοση και προασπίζεται την ισότητα, μέσω έμπρακτων συμπεριφορών κοινωνικής διεκδίκησης, που έχουν ως στόχο την κοινή ωφέλεια και τη βελτίωση συνολικά του βιοτικού επιπέδου. Η αριστερά φαίνεται, ακόμα, να ταυτίζεται με την κομμουνιστική και σοσιαλιστική

ιδεολογία, με αφηρημένες ιδέες που εμπίπτουν σε θεμελιωμένες κοινωνικές αξίες, όπως είναι η ελευθερία, η δημοκρατία και η δικαιοσύνη, ενώ συνδέεται κυρίως με τα χαμηλότερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα και την εργατική τάξη (βλ. Πίνακα 4.2.).

Πίνακας 4.2.

Κοινωνικές Αναπαραστάσεις Αριστεράς

Θεματική Κατηγορία	Λεκτικό Περιεχόμενο Κατηγορίας
Κοινωνική αλλαγή – ισότητα	Προοδευτική, κοινωνική αλλαγή, να αλλάξουν τα πράγματα, απαλλαγή από παράδοση, ισότητα
Κομμουνισμός/ σοσιαλισμός	Κομμουνισμός, σοσιαλισμός, Ρωσία, Μαρξ, Λένιν, ΚΚΕ, αντικαπιταλιστές, Φλωράκης, ΣΥΡΙΖΑ, σύντροφοι
Εργατική τάξη	Εργατική τάξη, εργάτες, δικαιώματα εργατών, λαουτζίκος
Κοινωνικές διεκδικήσεις	Αγώνες, θυσίες, συλλαλητήρια, απεργίες, επανάσταση, αντίσταση στο κατεστημένο, μεγιστοποίηση κοινωνικής ωφέλειας, βελτίωση υγείας, παιδείας και συνθηκών διαβίωσης, δικαιώματα, φεμινισμός
Κοινωνικές αξίες	Ελευθερία, δημοκρατία, δικαιοσύνη, αυτοδιάθεση, αλληλεγγύη
Αρνητική πρόσληψη	Φασιστική, λογοκρισία, ταραχοποιοί, άθεοι, αναξιοκρατία, χάος, φαφλατισμός, ιδεοληψία, αναχρονισμός, ουτοπία, διάψευση προσδοκιών, ενδοτική στα εθνικά θέματα

Παρουσιάζει, ωστόσο, ενδιαφέρον και η αρνητική πρόσληψη της Αριστεράς, η οποία φαίνεται να προκύπτει στο πλαίσιο της ευρύτερης προσλαμβανόμενης

ιδεολογικής φύσης που παραπέμπει στα κομμουνιστικά καθεστώτα (λογοκρισία, άθροι, αναχρονισμός) ή σε ζητήματα τήρησης της νομιμότητας με τα οποία η Αριστερά φαίνεται να συνδέεται (π.χ. ταραχοποιοί). Επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απαντήσεις που κάνουν λόγο για διάψευση προσδοκιών που σχετίζονται με μια αναπαράσταση που τείνει να εξομοιώνει τον ιδεολογικο-πολιτικό χώρο της Αριστεράς και της Δεξιάς και με αυτόν τον τρόπο να απορρίπτει τη διάκριση.

Κατά τρόπο ανάλογο ο «τυπικός αριστερός» περιγράφεται από τους συμμετέχοντες ως προοδευτικός, με φιλελεύθερες ιδέες, που επιδιώκει την κοινωνική αλλαγή και τίθεται υπέρ της ισότητας και κατά των διακρίσεων. Είναι περισσότερο ανεκτικός στη διαφορετικότητα, με αισθήματα αλληλεγγύης, ενώ προσανατολίζεται στη συλλογικότητα και το κοινό καλό. Η συμμετέχουσα Νο. 15, ηλικίας 38 ετών, που τοποθετείται στη Δεξιά δηλώνει ότι *«συνήθως οι αριστεροί είναι πιο προοδευτικοί από τους δεξιούς. Υιοθετούν πιο φιλελεύθερες ιδέες»*, ενώ ανάλογες είναι και οι απαντήσεις συμμετεχόντων που είτε ανήκουν ιδεολογικο-πολιτικά στην Αριστερά ή δεν τοποθετούνται ούτε στην Αριστερά ούτε στη Δεξιά:

Αριστερός είναι κάποιος που είναι πιο φιλελεύθερος, δεν είναι τόσο αμετακίνητος, όσον αφορά τα ήθη και τα έθιμα και γενικά πιστεύει ότι ο καθένας μπορεί από μόνος του να καθορίσει τη ζωή του. Και πιστεύω ότι οι αριστεροί γενικά είναι πιο ανεκτικοί στη διαφορετικότητα. Δεν είναι τόσο απόλυτοι, ούτε με τους ξένους που υπάρχουν στη χώρα μας, ούτε με τους ομοφυλόφιλους.

Σ. 8, γυναίκα, 22 ετών, ούτε Αριστερά ούτε Δεξιά

Εκφράζει το προοδευτικό, την ανατροπή των πάντων και την δημιουργία μιας καθημερινότητας που επιζητεί κάτι καλύτερο. Ο αριστερός είναι, με μια έννοια

ανθρωπιστής, που ενδιαφέρεται για τα κοινά και τον ενδιαφέρει η πρόοδος.

Δεν φοβάται το ρίσκο και δεν εμμένει σε παλαιές, εκ του ασφαλούς πολιτικές

Σ. 30, άνδρας, 35 ετών, αριστερός

Τα άτομα με αριστερή πολιτική ταυτότητα θεωρείται ότι προέρχονται από τα κατώτερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα, δεν έχουν προνόμια, ορίζονται σε αντιδιαστολή με το κεφάλαιο και τίθενται περισσότερο υπέρ του δημοσίου έναντι του ιδιωτικού τομέα. Παράλληλα αναπαρίστανται ως ονειροπόλοι και αγωνιστές και ταυτίζονται περισσότερο στον κοινό νου με το σχήμα του ιδεολόγου, θεωρείται δηλαδή ότι είναι αυτοί που ενστερνίζονται μια πιο συγκροτημένη ιδεολογία και θεωρούνται περισσότερο διανοούμενοι.

Όπως αναφέρει ο συμμετέχων Νο. 2, ηλικίας 48 ετών που δεν τοποθετείται πολιτικά ούτε στη Δεξιά ούτε στην Αριστερά, *«ο αριστερός είναι ονειροπόλος, αλλά χωρίς αυτόν θα ήταν χειρότερα τα πράγματα. Ο πραγματικός αριστερός είναι αγωνιστής για όλα τα κοινωνικά ζητήματα, είναι ιδεολόγος, πιστεύει, δηλαδή, στην αλληλεγγύη και στην ισότητα»*. Ακόμη, ο συνεντευξιαζόμενος Νο. 17, ηλικίας 20 ετών που τοποθετείται στο κέντρο της κλίμακας, σημειώνει ότι *«κάποιος που ενστερνίζεται την ιδεολογία της Αριστεράς πιστεύω ότι ανήκει, συνήθως, σε κατώτερα κοινωνικά στρώματα και θέλει οικονομική ισότητα και μάχεται κατά της αδικίας και της διάκρισης»*. Προς αυτήν την κατεύθυνση, ο συμμετέχων Νο. 12, ηλικίας 56 ετών, που δηλώνει αριστερός, αναφέρει ότι *«ο αριστερός κατά βάση είναι ο εργαζόμενος, αυτός που δεν είναι οικονομικά ανεξάρτητος. Δηλαδή, αυτός που εργάζεται κάθε μέρα για να βγάλει το ψωμί του δε μπορεί να είναι υπέρ του κεφαλαίου, γιατί είναι κάτι που δεν έχει λογική»*.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς τον τυπικό αριστερό παρουσιάζει μια αναπαράσταση που αναδύεται αρνητικά φορτισμένη, περιγράφοντας τον αριστερό ως άθεο, ταραχοποιό, επαναστάτη χωρίς αιτία, που ενδιαφέρεται για το προσωπικό του όφελος και χαρακτηρίζεται από αδιαλλαξία στις απόψεις του, κάτι που στην ουσία έρχεται σε αντιπαράθεση με ορισμένες από τις παραπάνω απαντήσεις των συμμετεχόντων, που συνδέουν την αριστερά με την εργατική τάξη, τον προοδευτισμό και την κοινωνική αλλαγή. Η αξιολογική αυτή φόρτιση των απαντήσεων των συμμετεχόντων, που συνοδεύει την αναπαράσταση της Αριστεράς, φαίνεται να συνδέεται με την πολιτική τους ταυτότητα, η οποία λειτουργεί ως φίλτρο που αναδεικνύει διαφορετικές προσλήψεις του ίδιου αναπαραστασιακού αντικειμένου. Χαρακτηριστική είναι η απάντηση του συμμετέχοντα Νο. 6, ηλικίας 76 ετών που δηλώνει δεξιός και αναφέρει για τους αριστερούς ότι *«οι περισσότεροι είναι λεφτάδες. Κλαίγονται ότι δεν έχουν. Ξέρω αριστερούς που έχουν φτιάξει πολυκατοικίες»*, καθώς και της συμμετέχουσας Νο. 13 που επίσης τοποθετείται στη Δεξιά και αναφέρει τα εξής:

Κολλημένοι σε συγκεκριμένες, στερεοτυπικές ιδέες, τις οποίες δεν μπορούν εύκολα να αλλάξουν, δεδομένου ότι οι κοινωνίες και τα χρόνια που αναπτύχθηκε το κίνημα αυτό έχουν περάσει ανεπιστρεπτή. Αυτοί είναι συντηρητικοί, τις απόψεις που είχαν πριν 40 χρόνια εξακολουθούν να έχουν και τώρα, δεν προσαρμόζονται και δεν κινούνται με τις εξελίξεις.

Σ. 13, γυναίκα, 50 ετών, δεξιά

Χαρακτηριστικό ορισμένων απαντήσεων ειδικά όσον αφορά την περίπτωση της αριστεράς είναι ότι συναντάμε το *«άλλα στη θεωρία και άλλα στην πράξη»*, δηλαδή οι συμμετέχοντες επισημαίνουν ότι ενώ υποτίθεται ότι υπάρχει μια γενικώς

αποδεκτή εικόνα για τους αριστερούς, στην πράξη είναι αλλιώς. Ο συμμετέχων Νο. 21, ηλικίας 75 ετών, που αυτο-προσδιορίζεται ως δεξιός σημειώνει ότι οι αριστεροί «λένε ότι πρεσβεύουν το κοινό συμφέρον. Πάρε όλους τους αριστερούς που γνωρίζεις. Οι πιο πλούσιοι στην Ελλάδα είναι αριστεροί», καθώς και ο δεξιός συμμετέχων Νο. 5, ηλικίας 46 ετών, που αναφέρει ότι «ενώ παρουσιάζεται σαν πολύ προοδευτικός και το πιστεύει ευαγγελικά, χωρίς κρίση, δηλαδή, είναι στην ουσία ένα μνημείο αυταρχισμού και συντηρητισμού». Ακόμη, χαρακτηριστικές είναι οι δηλώσεις συμμετεχόντων που είτε δεν εντάσσονται πολιτικά ούτε στην Αριστερά ούτε στη Δεξιά, είτε αυτό-τοποθετούνται στην Αριστερά:

Ο τυπικός αριστερός είναι αυτός που φωνάζει για την ισότητα των ανθρώπων, αλλά δεν την εφαρμόζει ποτέ, υπερασπίζεται τα κουμμουνιστικά καθεστώτα πάλι στα λόγια μόνο, και το παίζει και καλά δίκαιος, ενώ δεν είναι.

Σ. 20, άνδρας, 60 ετών, ούτε Αριστερά ούτε Δεξιά

Πιστεύω ότι κάποιος είναι αριστερός, όταν αγωνίζεται για το καλό όλων, για την ισότητα, το δίκιο. Η αριστερά είναι μια κυβέρνηση η οποία θέλει όλοι να είμαστε ίσοι, να έχουμε τα ίδια δικαιώματα, να μην χωριζόμαστε σε τάξεις πλούσιων, φτωχών, να είμαστε όλοι ίδιοι, να έχουμε ίσα δικαιώματα.

Θεωρητικά πάντα, γιατί όλα αυτά είναι στην θεωρία και πρακτικά δεν υπάρχει κάτι τέτοιο.

Σ. 29, άνδρας, 71 ετών, αριστερός

Επίσης, από τις απαντήσεις παρατηρείται μια τάση να θεωρείται ότι στις μέρες μας έχουν αλλάξει τόσο οι ιδέες όσο και οι γενικότερες συνθήκες που σχετίζονται με την αριστερά. Ο συμμετέχων Νο. 21, ηλικίας 75 ετών που αυτό-

προσδιορίζεται ως δεξιός αναφέρει ότι οι αριστεροί *«Δεν ξέρουν τι έχουν. Ιδεολογία ήταν παλιά. Σήμερα τα έχουν χαλάσει. Παλιά ήταν αγωνιστές, φιλήσυχοι άνθρωποι. Ζούσαν φτωχικά»*, ενώ ο συμμετέχων Νο. 2, ηλικίας 48 ετών, που δεν τοποθετείται ούτε στη Δεξιά ούτε στην Αριστερά, σημειώνει ότι ένας αριστερός *«είναι αντιδραστικός και προκατειλημμένος απέναντι στον στρατό και την αστυνομία, λόγω του παρελθόντος της Αριστεράς, όταν οι αριστεροί ήταν οι κνηγήμενοι, οι διωγμένοι, οι εξόριστοι, οι ηττημένοι, οι καταπιεσμένοι και γι' αυτό υπάρχει μένος εναντίον των δεξιών. Αυτό όμως δεν ισχύει τόσο στους σημερινούς αριστερούς»*.

4.3.3. Αναπαράσταση Απόρριψης Δίπολου

Από τις απαντήσεις των ερωτώμενων αναδύεται ωστόσο και η αναπαράσταση της διάκρισης της Αριστεράς – Δεξιάς ως παρωχημένης (βλ. Πίνακα 4.3). Τα άτομα θεωρούν ότι η διάκριση αυτή δεν συναντάται στις μέρες μας, με τους δύο πολιτικούς χώρους και τα κόμματα που τους εκπροσωπούν να ταυτίζονται στην πράξη, είτε επειδή επιδιώκουν την εξυπηρέτηση ιδιοτελών σκοπών είτε επειδή δεν έχουν τη δυνατότητα επιλογής στο πλαίσιο χάραξης αυτοτελούς πολιτικού σχεδιασμού

Πίνακας 4.3.

Λόγοι Απόρριψης Διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς ως Παρωχημένης

Θεματική Κατηγορία	Λεκτικό Περιεχόμενο Κατηγορίας
Παρωχημένη η διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς	Ταύτιση Αριστεράς – Δεξιάς στην πράξη, εξυπηρέτηση ιδιοτελών σκοπών Άμβλυνση σύγκρουσης έπειτα από την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και την εμφάνιση του κεντρώου πολιτικού χώρου Άσκηση πολιτικής επί κυβέρνησης ΣΥ.ΡΙΖ.Α. Υπαρκτό το δίπολο σήμερα, αλλά με μειωμένη ένταση Ελλιπής γνώση για το θέμα

Είναι χαρακτηριστικές οι απαντήσεις ορισμένων συνεντευξιαζόμενων:

Τώρα όλοι, είτε είναι αριστεροί είτε είναι δεξιοί, κοιτάζουν πώς θα βολευτούν, πώς θα έχουν εξουσία. Παλιά, πριν το πόλεμο, υπήρχε μίσος στο λαό τώρα δε συμβαίνει στον ίδιο βαθμό. Τώρα μόνο κοιτάζουν πώς θα πάρουν θέση στην εξουσία.

Σ. 20, άνδρας, 60 ετών, ούτε Αριστερά ούτε Δεξιά

Παρωχημένη διάκριση των ατόμων σε αριστερούς και δεξιούς. Δεξιοί ήταν αυτοί που ήταν η φιλελεύθερη, πλούσια, αστική τάξη, και αριστεροί η εργατική τάξη και αυτοί που θεωρούσαν ότι ήταν μόνιμα αδικημένοι. Αυτή η διάκριση, όχι, δεν υφίσταται.

Σ. 13, γυναίκα, 50 ετών, δεξιά

Για μένα, η διάκριση Αριστερά – Δεξιά δεν υφίσταται. Δε θεωρώ ότι πρέπει να χρησιμοποιούμε αυτούς τους όρους και να εννοούμε πράγματα πίσω από αυτούς, γιατί στην πραγματικότητα δεν ισχύει κάτι από αυτά. Δεν μπορούμε να λέμε, ότι όλοι οι δεξιοί είναι κλέφτες, συντηρητικοί, καπιταλιστές, κεφαλαιοκράτες, που εκμεταλλεύονται τους ασθενέστερους και θέλουν οι ίδιοι να πλουτίζουν, χρησιμοποιώντας αθέμιτα μέσα, γιατί στην ουσία είναι ταυτισμένοι με αυτούς τους όρους, ενώ οι αριστεροί είναι ταυτισμένοι με τους φιλελεύθερους, τους νεωτεριστές, τους ριζοσπάστες, τους καινοτόμους, που είναι υπέρ των φτωχών κ.λπ. Βλέπουμε, όμως, ότι στην πραγματικότητα υπάρχουν αριστεροί που συμπεριφέρονται δεξιά και δεξιοί που συμπεριφέρονται αριστερά. Εγώ θεωρώ ότι υπάρχουν άνθρωποι απλά, οι οποίοι έχουν κάποιες απόψεις και αυτές ανήκουν είτε στο δεξιό κομμάτι είτε στο αριστερό.

Σ. 10, γυναίκα, 20 ετών, ούτε Αριστερά ούτε Δεξιά

Η πρόσληψη της διάκρισης ως παρωχημένης, φαίνεται ακόμη να συνδέεται με τη μείωση της σύγκρουσης μεταξύ της Αριστεράς – Δεξιάς, όπως διαμορφώνεται ειδικά μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης ή λόγω της εμφάνισης του κεντρικού πολιτικού χώρου. Η γυναίκα συμμετέχουσα Νο. 24, ηλικίας 52 ετών που ιδεολογικο-πολιτικά τοποθετείται στο Κέντρο δηλώνει σχετικά ότι *«το βλέπουμε και από τα ιστορικά γεγονότα, όπου παλιά έγινε ολόκληρος εμφύλιος πόλεμος για αυτό το δίπολο. Πλέον έχουν ηρεμήσει και οι άνθρωποι και δεν είναι τόσο κολλημένοι με αυτά τα δύο»*. Προς αυτήν την κατεύθυνση κινείται και η απάντηση του συμμετέχοντα Νο. 16, ηλικίας 20 ετών που δηλώνει δεξιός και αναφέρει ότι *«πλέον ο κόσμος δεν είναι το*

ίδιο φανατισμένος, όπως τότε. Πλέον υπάρχουν και οι κεντρώες δυνάμεις, οι οποίες έχουν σπάσει το παραδοσιακό Δεξιά – Αριστερά», καθώς και η αντίστοιχη δήλωση ενός δεξιού συνεντευξιαζόμενου μεγαλύτερης γενιάς:

Μιλάμε για πολλές χώρες οι οποίες εφαρμόζανε το κομμουνιστικό καθεστώς, ενώ τώρα η συγκεκριμένη ιδεολογία έχει ουσιαστικά καταρρεύσει με την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης. Άρα, δεν είναι η ίδια η διαφορά μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς, όπως ήτανε κάποτε. Ίσως, θεωρητικά υπάρχει, αλλά στην πραγματικότητα δεν υπάρχει αυτή η διαφορά.

Σ. 26, άνδρας, 51 ετών, δεξιός

Μάλιστα, η τάση απόρριψης του δίπολου Αριστεράς – Δεξιάς, όπως φαίνεται από τις απαντήσεις των ερωτώμενων, σε μεγάλο βαθμό συνδέεται με και πιθανώς να προκύπτει από τις πολιτικές εξελίξεις των τελευταίων ετών και τη διακυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ, που προερχόμενο από τον χώρο της Αριστεράς και υιοθετώντας πρακτικές αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης συμβατές με αυτές των προηγούμενων κυβερνήσεων, ενίσχυσε ακόμα περισσότερο την άμβλυνση της σύγκρουσης μεταξύ Αριστεράς – Δεξιάς.

Τώρα δεν υπάρχει, διότι για κακή τύχη των αριστερών γίνανε κυβέρνηση. Μέχρι τώρα υπήρχε το δίπολο, γιατί δεν είχε ποτέ υπάρξει η πράξη της εφαρμογής της αριστερής ιδεολογίας. Άρα, τώρα που είδαμε την πράξη της, καταλάβαμε ότι και η Αριστερά σκύβει το κεφάλι στον όποιο καπιταλισμό, στους ισχυρούς ουσιαστικά, όπως όλοι.

Σ. 5, άνδρας, 46 ετών, δεξιός

Δεν αισθάνομαι ότι ήταν τόσο διαφορετικό το πολιτικό σχήμα ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ. Ήταν όμοιο με τα σχήματα της μεταπολίτευσης των τελευταίων 40 χρόνων. Από τις εξελίξεις που παρακολουθώ, αντιλαμβάνομαι ότι το παλαιό καθεστώς παραμένει ζωντανό και σχεδόν αμετάλλακτο, και όταν μεταβάλλεται, το επιβάλλουν ανάγκες της εποχής και όχι πρωτοβουλίες του κόμματος.

Σ. 1, άνδρας, 39 ετών, ούτε Αριστερά ούτε Δεξιά

Μάλιστα, οι περισσότεροι συνεντευξιαζόμενοι διατυπώνουν ότι ενώ το δίπολο της Αριστεράς – Δεξιάς εντοπίζεται παλαιότερα κατά το ιστορικό παρελθόν της χώρας, οπότεν ήταν ιδιαίτερα πρόδηλες οι διαιρέσεις μεταξύ αντιτιθέμενων πολιτικών ομάδων (π.χ. ήδη από τον 19^ο αιώνα με Δηλιγιάννη και Τρικούπη, βενιζελικοί – αντιβενιζελικοί, βασιλικοί-αντιβασιλικοί, πριν και κατά τη διάρκεια της κατοχής και του εμφυλίου), στις μέρες μας η διάκριση αυτή δεν είναι ιδιαίτερα ξεκάθαρη.

Ο συμμετέχων Νο. 11, ηλικίας 51 ετών, που δηλώνει αριστερός αναφέρει ότι «παλιά ήταν πιο ξεκάθαρα, ενώ τώρα δεν ξέρεις ποια κόμματα είναι αριστερά και ποια δεξιά, δεν ξέρεις ποιο να ψηφίσεις για αριστερό ή δεξιό κόμμα», ενώ ο συμμετέχων Νο 2, ηλικίας 48 , που δεν τοποθετείται ούτε στη Δεξιά ούτε στην Αριστερά συμπληρώνει:

Όλη αυτή η πορεία του χρόνου από τα τελευταία 70 χρόνια, λοιπόν, και ιδιαίτερα τα χρόνια του εμφυλίου και τα μετέπειτα του '50 χρόνια, δημιούργησαν μεγάλα χάσματα και υπήρχε μεγάλο θέμα μέχρι να κλείσουν.

Τώρα βρισκόμαστε σε καλό δρόμο για τη γεφύρωση αυτών των χασμάτων, δεν έχει καμία σχέση με παλαιότερα χρόνια.

Σ. 2, άνδρας, 48 ετών, ούτε Δεξιά ούτε Αριστερά

Η άμβλυνση της αντιπαλότητας μεταξύ της Αριστεράς και της Δεξιάς αποκρυσταλλώνεται και σε εκείνες τις απαντήσεις σύμφωνα με τις οποίες το δίπολο συνεχίζει μεν να υφίσταται, χωρίς όμως να διατηρεί την ίδια ένταση με παλαιότερα. Ο συμμετέχων Νο. 25, ηλικίας 55 ετών που τοποθετείται στην Αριστερά τονίζει ότι «απλώς δεν είναι στα μαχαίρια. Ιδεολογικά το δίπολο συνεχίζει να υπάρχει. Ένας αριστερός πολύ δύσκολα μπορεί να αλλάξει και να γίνει δεξιός, και αντίστροφα», ενώ ανάλογη είναι και η απάντηση μιας δεξιάς συμμετέχουσας:

Σε πολύ μικρές γραμμές έχει αλλάξει. Θεωρώ ότι η ιδεολογία των αριστερών και των δεξιών κομμάτων από παλιά σαν βάση μένει ίδια. Απλώς λόγω των κοινωνικών και οικονομικών μεταβολών, έχουν γίνει με το πέρασμα του χρόνου κάποιες αλλαγές. Δεν μπορώ να σου αναφέρω συγκεκριμένα κάποια αλλαγή, απλώς πιστεύω ότι οι Δεξιοί στις μέρες μας είναι λιγότερο αυστηροί απ' ό,τι παλαιότερα. Δέχονται πιο εύκολα να κάνουν συμβιβασμούς.

Σ. 15, γυναίκα, 38 ετών, δεξιά

Ωστόσο, αξιοσημείωτο είναι ότι εντοπίζονται αρκετοί συμμετέχοντες, οι οποίοι δηλώνουν πως δε γνωρίζουν με σαφήνεια για την ύπαρξη του διπόλου και τον εντοπισμό της διάκρισης στο σύγχρονο ιστορικό παρελθόν. Προκύπτει, λοιπόν, μια ασάφεια ως προς την αναγνώριση της σύγκρουσης της Αριστεράς – Δεξιάς, με τα άτομα να μιλάνε γενικόλογα και αφηρημένα, κάτι που θα μπορούσε να συνδέεται με έλλειψη γνώσης ή μειωμένο ενδιαφέρον για το θέμα, οδηγώντας στην απουσία μιας

συγκροτημένης αναπαράστασης. Είναι χαρακτηριστικό, άλλωστε, ότι τέτοιου είδους απαντήσεις προέρχονται κυρίως από άτομα μικρότερης ηλικίας, χωρίς ωστόσο να αποκλείονται συμμετέχοντες μεγαλύτερης γενιάς. Η νεαρή συμμετέχουσα Νο. 9, ηλικίας 21 ετών, που αυτό-προσδιορίζεται ως δεξιά δηλώνει χαρακτηριστικά «*δε γνωρίζω ιδιαίτερα, απλά ξέρω πως η εξέγερση του Πολυτεχνείου που συντέλεσε στην πτώση της Χούντας, βοήθησε στην ανάδειξη της Αριστεράς ως υπολογίσιμης δύναμης*».

Επίσης, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ακόλουθες δηλώσεις:

Ανέκαθεν στους Έλληνες υπήρχε η διχόνοια και η πόλωση, οπότε από όσο θυμάμαι από την ιστορία που έχω διδαχθεί υπήρχε πάντα το κλίμα της διχόνοιας, το οποίο έφερε πολλές δύσκολες στιγμές και έφτασε αρκετές στο σημείο της ανάσχεσης της εξέλιξης των Ελλήνων, όπως στον εμφύλιο.

Σ. 19, άνδρας, 20 ετών, δεξιός

Δεξιά κι Αριστερά δε νομίζω ότι ήταν έτσι. Αλλά διαφορές υπήρχαν πάντα, όχι μόνο τώρα. Εδώ φυλάκισαν τον Κολοκοτρώνη! Που ήταν αγωνιστής, της επανάστασης κ.λπ. Σκοτωνόντουσαν μεταξύ τους. Έβγαине η Δεξιά, βρίζαν τους αριστερούς. Έβγαине η Αριστερά έβριζε τους δεξιούς. Αυτά γίνονταν στις παλιές εκλογές, θυμάμαι εγώ, μικρή που ήμουνα.

Σ. 4, γυναίκα, 82 ετών, ούτε Δεξιά ούτε Αριστερά

4.3.4. Αναπαράσταση των Ομοιοτήτων και των Διαφορών της Αριστεράς και της Δεξιάς

Στις απαντήσεις των συμμετεχόντων εντοπίζονται εκείνοι που υποστηρίζουν ότι η Αριστερά και η Δεξιά είναι εκ διαμέτρου αντίθετες, αντιπροσωπεύοντας διαφορετικές και ανταγωνιστικές σχολές σκέψης (βλ. Πίνακα 4.4).

Πίνακας 4.4.

Διαφορές Αριστεράς – Δεξιάς βάσει Αντιθετικών Ζευγών

Δεξιά	Αριστερά
Συντηρητική	Προοδευτική
Καπιταλιστική	Εργατική, λαϊκή
Ανισότητα	Ισότητα
Διατήρηση παράδοσης	Κοινωνική αλλαγή
Ιδιωτικός τομέας – προώθηση ιδιωτικοποιήσεων	Δημόσιος τομέας – παρεμπόδιση ιδιωτικοποιήσεων
Υψηλή κοινωνική τάξη	Χαμηλή κοινωνική τάξη

Τα υποκείμενα αυτά τείνουν να εντοπίζουν συγκεκριμένες διαφορές αντιπαραβάλλοντας τα δύο μέρη του διπολικού αυτού πολιτικού σχήματος, αναπαράγοντας εν πολλοίς τα βασικά δομικά στοιχεία της αναπαράστασης, με τη Δεξιά να προσλαμβάνεται ως συντηρητική, καπιταλιστική, με στόχο τη διατήρηση της τάξης, της ανισότητας και της παράδοσης, την ενίσχυση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, την προώθηση των ιδιωτικοποιήσεων, την προστασία της υψηλής κοινωνικής τάξης, την προβολή των εθνικών ζητημάτων και το σεβασμό απέναντι στην αστυνομία και τη θρησκεία. Από την άλλη, η Αριστερά αναπαρίσταται ως

προοδευτική, φιλελεύθερη, εργατική και λαϊκή, που έχει στόχο την κοινωνική αλλαγή και την ισότητα, την ενίσχυση του δημοσίου τομέα και την παρεμπόδιση των ιδιωτικοποιήσεων, την προώθηση των ταξικών ζητημάτων, δίνοντας έμφαση στην χαμηλή κοινωνική τάξη, ενώ θεωρείται ακόμα ότι είναι «ενάντια σε όλα».

Η συμμετέχουσα No. 24, 52 ετών, που αυτο-τοποθετείται στο κέντρο δηλώνει ότι *«τα δεξιά κόμματα είναι πιο καπιταλιστικά, ενώ τα αριστερά πιο εργατικά και λαϊκά»*, ενώ ο συνεντευξιαζόμενος No. 21, ηλικίας 75 ετών, που τοποθετείται πολιτικά στη Δεξιά αναφέρει ότι *«στην πλειοψηφία οι δεξιοί σέβονται την εκκλησία, τη θρησκεία. Σέβονται την αστυνομία. Οι αριστεροί είναι ενάντια σε όλα»*. Ακόμη, ο άνδρας No. 20, ηλικίας 60 ετών, που δεν τοποθετείται ούτε στη Δεξιά ούτε στην Αριστερά θεωρεί ότι *«η Δεξιά υποστηρίζει τον συντηρητισμό και η Αριστερά το φιλελευθερισμό»*, με την συμμετέχουσα No. 10, ηλικίας 20 ετών, που επίσης δεν τοποθετείται σε κάποιον από τους δύο ιδεολογικο-πολιτικούς χώρους, να συμπληρώνει ότι *«η Αριστερά πιστεύει πολύ στον μηχανισμό του κράτους και στον δημόσιο τομέα, ενώ η Δεξιά θέλει να δίνει ευκαιρίες στους ανθρώπους και ως ελεύθερους επαγγελματίες, ατομικά»*.

Τέλος χαρακτηριστικές είναι οι απαντήσεις ατόμων που ανήκουν σε διαφορετικές ηλικιακές κατηγορίες και εντάσσονται ιδεολογικο-πολιτικά στο Κέντρο και την Αριστερά:

Οι δεξιοί ασχολούνται περισσότερο με την διατήρηση της τάξης, με την παράδοση και την θρησκεία, ενώ οι αριστεροί ασχολούνται κυρίως με την μείωση της διαφοράς μεταξύ των κοινωνικών τάξεων.

Σ. 17, άνδρας, 20 ετών, Κέντρο

Οι αριστεροί ήταν ποιο απλοϊκοί άνθρωποι. Υποστήριζαν το δίκιο του εργάτη, ενώ οι δεξιοί ήταν υπεροπτικοί, πλούσιοι, άνθρωποι που έκαναν τα πάντα για έχουν την εξουσία δίπλα τους.

Σ. 29, άνδρας, 71 ετών, αριστερός

Οι συμμετέχοντες εντοπίζουν, ωστόσο, και ορισμένα κοινά στοιχεία μεταξύ της Αριστεράς και της Δεξιάς. Τα στοιχεία αυτά είναι ο έλεγχος του κράτους, το ενδιαφέρον τους για την ομαλή λειτουργία του συστήματος, την προστασία του περιβάλλοντος, την ευημερία και ασφάλεια των πολιτών, καθώς και την αγάπη για τη χώρα. Ο νέος Νο. 22, ηλικίας 27 ετών, που δηλώνει αριστερός θεωρεί ότι *«όλες οι πλευρές μπορεί να προσπαθούσαν για το περιβάλλον, να προστατέψουν το περιβάλλον. Αυτό το κάνει και η Αριστερά και η Δεξιά λογικά»*, ενώ χαρακτηριστική είναι η δήλωση μιας νέας γυναίκας, που δεν τοποθετείται ούτε στη Δεξιά ούτε στην Αριστερά:

Κοινά στοιχεία θέλω να πιστεύω ότι είναι η αγάπη για την χώρα, το γεγονός ότι κανείς από τις δύο πλευρές δε θέλει ο κόσμος να ζει στη φτώχεια και να μην μπορεί να καλύψει τις ανάγκες του. Αντιθέτως, θέλουν οι πολίτες να ζουν αξιοπρεπώς, να υπάρχει κοινωνική ασφάλεια και ειρήνη, να υπάρχει ευημερία και όχι εντάσεις. Αυτά πιστεύω ότι τα θέλουν και οι μεν και οι δε.

Σ. 10, γυναίκα, 20 ετών, ούτε Δεξιά ούτε Αριστερά

Χαρακτηριστική είναι η αντίληψη ότι βασικό κοινό στοιχείο και των δύο είναι η άσκηση της ίδιας πολιτικής που κινείται στα πλαίσια του καπιταλιστικού συστήματος και η μη καταπολέμηση της διαφθοράς, αντίληψη που παραπέμπει στην

έκλειψη της διάκρισης τουλάχιστον σε ιδεολογικό επίπεδο, στη σύγχρονη εποχή. Ο άνδρας Νο. 1, ηλικίας 39 ετών, που δεν τοποθετείται ούτε στη Δεξιά ούτε στην Αριστερά αναφέρει χαρακτηριστικά ότι *«στο καπιταλιστικό σύστημα τείνουν τα κόμματα της Δεξιάς και της Αριστεράς να συντείνουν στις πολιτικές πρακτικές»*, όπως και ο συμμετέχων Νο. 16, που αυτό-προσδιορίζεται ως δεξιός και είναι 20 ετών, και δηλώνει ότι *«η σύγχρονη Δεξιά με τη σύγχρονη Αριστερά έχουν ένα τεράστιο κοινό. Την αγάπη για την εξουσία και τον παραμερισμό των αναγκών του απλού πολίτη, ως δευτερεύον ζήτημα»*. Ακόμη, προς αυτήν την κατεύθυνση τοποθετούνται δύο γυναίκες, η συμμετέχουσα Νο. 7, ηλικίας, 56 ετών, που δεν τοποθετείται ούτε στη Δεξιά ούτε στην Αριστερά, η οποία σημειώνει ότι *«κανείς από τους δύο δεν καταπολεμά τη διαφθορά που υπάρχει στη χώρα εδώ και πολλά χρόνια. Καλλιεργείται αυτό το κλίμα, κουκουλώνεται και συνεχίζει να υπάρχει. Υπήρχε και με τη Δεξιά και συνεχίζει να υπάρχει και στις μέρες μας με την Αριστερά»* και η συμμετέχουσα Νο. 9, που δηλώνει αριστερή και είναι 21 ετών, η οποία αναφέρει ότι *«πρόκειται για τι; Δύο όψεις ενός νομίσματος. Έμπρακτα τώρα στη χώρα μας, ειδικά σήμερα, πρόκειται για τον ίδιο τρόπο διακυβέρνησης, που απλά άλλαξε τίτλο»*.

Τις παραπάνω τοποθετήσεις ενισχύει η απάντηση ενός άνδρα που τοποθετείται ιδεολογικά στην Αριστερά:

Την σήμερα ημέρα η Δεξιά και η Αριστερά έχουν πάρα πολλά κοινά στοιχεία, ως προς το πολιτικό τους πρόγραμμα, διότι όλοι προσπαθούν να βγάλουν κάτι, πόσα λεφτά μπορούν να μαζέψουν, πόση εξουσία μπορούν να έχουν. Είναι διεφθαρμένοι, δεν νοιάζονται για το καλό της χώρας, δεν προσπαθούν, δεν προσπάθησαν και ποτέ πραγματικά.

Σ. 29, άνδρας, 71 ετών, αριστερός

4.3.5. Πολιτικό Πρόγραμμα Αριστεράς – Δεξιάς

4.3.5.1. Πολιτικό Πρόγραμμα Δεξιάς. Οι απαντήσεις των ατόμων σχετικά με το πολιτικό πρόγραμμα της Δεξιάς φαίνεται να κινούνται γύρω από τις ευρύτερες αντιλήψεις που σχετίζονται και με τον ορισμό της. Παρατηρούνται, δηλαδή, πιο γενικές διατυπώσεις ως προς το πολιτικό πρόγραμμα που αναπαράγουν τα κεντρικά στοιχεία της αναπαράστασης της Αριστεράς – Δεξιάς, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις φαίνεται να μην υπάρχει κάποια συνεκτική εικόνα της ιδεολογικής της σύνθεσης.

Ο συμμετέχων No. 25, ηλικίας 55 ετών, που τοποθετείται στην Αριστερά περιγράφει το πολιτικό πρόγραμμα της Δεξιάς ως «πονηρό. Δεν ξέρω τι άλλο να πω», ενώ ο συμμετέχων No. 17, ηλικίας 20 ετών, που τοποθετείται στο Κέντρο αναφέρει ότι «όσον αφορά το πολιτικό πρόγραμμα της Δεξιάς θα έλεγα ότι είναι μια καπιταλιστική παράταξη».

Σε αυτό το πλαίσιο παρατηρούμε κάποιες γενικές και κάποιες πιο συγκεκριμένες διατυπώσεις για το πολιτικο-οικονομικό πρόγραμμα της Δεξιάς (βλ. Πίνακα 4.5), οι οποίες δεν περιγράφουν συνεκτικά και με σαφήνεια έναν συγκεκριμένο προγραμματικό σχεδιασμό, που θα εξέφραζε μια πιο εμπειριστατωμένη άποψη και γνώση των πολιτών επί πρακτικών πολιτικών ζητημάτων.

Πίνακας 4.5.*Αναπαραστάσεις Πολιτικού Προγράμματος Δεξιάς*

Θεματική Κατηγορία	Λεκτικό Περιεχόμενο Κατηγορίας
Πιο συνεκτική αναπαράσταση πολιτικού προγράμματος Δεξιάς	αποκρατικοποιήσεις, στήριξη μεγάλων επιχειρήσεων, επενδύσεις, κίνητρα για ανάπτυξη της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, έμφαση στον ιδιωτικό έναντι του κρατικού τομέα, μείωση της γραφειοκρατίας, παροχή δανείων προς ενίσχυση της επιχειρηματικότητας, αξιολογήσεις στο δημόσιο, απολύσεις, χαμηλότερη φορολογία, απελευθέρωση κλειστών επαγγελμάτων, άμβλυση συνδικαλισμού
Πιο αφηρημένη αναπαράσταση πολιτικού προγράμματος Δεξιάς	ελεύθερη πρωτοβουλία, κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη, φιλελεύθερο πρόγραμμα με κοινωνικό πρόσωπο, έμφαση στην παραγωγή, άνοιγμα θέσεων εργασίας, υποστήριξη του κεφαλαίου, καπιταλισμός, ελεύθερη αγορά, φιλελευθερισμός, κέρδος, παροχές προς τους πολίτες, ασφάλεια, ισοτιμία, ίσες ευκαιρίες, τήρηση των νόμων, συντηρητισμός, εθνικά συμφέροντα

Διατυπώσεις για το πολιτικο-οικονομικό πρόγραμμα της Δεξιάς, που χαρακτηρίζονται ως περισσότερο συγκεκριμένες είναι οι αποκρατικοποιήσεις, η στήριξη των μεγάλων επιχειρήσεων, οι επενδύσεις, τα κίνητρα για ανάπτυξη της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, η έμφαση στον ιδιωτικό έναντι του κρατικού τομέα, η μείωση της γραφειοκρατίας, η παροχή δανείων προς ενίσχυση της επιχειρηματικότητας και με στόχο την οικονομική ανάπτυξη, οι αξιολογήσεις στο δημόσιο, οι απολύσεις, η χαμηλότερη φορολογία, η απελευθέρωση των κλειστών επαγγελμάτων και η άμβλυση του συνδικαλισμού. Χαρακτηριστικές είναι οι ακόλουθες απαντήσεις:

Αποκρατικοποιήσεις, στηρίζουμε τις επιχειρήσεις, τις μεγάλες επιχειρήσεις, όχι τις μικρομεσαίες. Στηρίζουμε τα ΙΚΕΑ, ας πούμε, εις βάρος του ξυλουργού, στηρίζουμε τα Everest εις βάρος αυτού που έχει το μικρό καφέ, του καπιταλισμού.

Σ. 27, άνδρας, 26 ετών, αριστερός

Θα περιείχε ανάπτυξη του ιδιωτικού τομέα, ευκαιρίες για επενδύσεις από Έλληνες και ξένους, χαμηλότερη φορολογία, γενικά όσα χρειάζονται για την ελεύθερη οικονομική ανάπτυξη και την ελεύθερη αγορά.

Σ. 10, γυναίκα, 20 ετών ούτε Δεξιά ούτε Αριστερά

Σύμφωνα με τα αρχηγικά τους στελέχη, άμεση μείωση φορολογίας, άμεση απελευθέρωση όλων των επαγγελμάτων, να μπορείς να δουλέψεις, δηλαδή, και να κάνεις ό,τι θέλεις με τη λιγότερη δυνατή γραφειοκρατία. Αξιολόγηση στους πάντες, όπως αξιολογείται, δηλαδή, ένας ιδιωτικός υπάλληλος, θα αξιολογηθεί και ένας δημόσιος και ένας καθηγητής, πλήρης απαξίωση του συνδικαλισμού και των τσιρακίων τους, ανθρώπων, δηλαδή, που απομυζούν τα λεφτά των άλλων που δουλεύουν για να μπορούν αυτοί να αμπελοφιλοσοφούν με ένα φραπέ στο χέρι.

Σ. 5, άνδρας, 46 ετών, δεξιός

Από την άλλη, πιο γενικές διατυπώσεις για το πολιτικο-οικονομικό πρόγραμμα της Δεξιάς είναι η ελεύθερη πρωτοβουλία, η κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη, το φιλελεύθερο πρόγραμμα με κοινωνικό πρόσωπο, η ενίσχυση των παραγωγικών διαδικασιών, το άνοιγμα των θέσεων εργασίας, η υποστήριξη του κεφαλαίου και ο καπιταλιστικός της προσανατολισμός, η προάσπιση της ελεύθερης

αγοράς, ο φιλελευθερισμός, η αναζήτηση κέρδους, οι παροχές προς τους πολίτες, χωρίς αυτές να είναι ανεξέλεγκτες, η ασφάλεια, η ισοτιμία και οι ίσες ευκαιρίες, η τήρηση των νόμων, οι συντηρητικές ιδέες, η προάσπιση των εθνικών συμφερόντων.

Η γυναίκα Νο. 8, ηλικίας 22 ετών, που δεν τοποθετείται ούτε στη Δεξιά ούτε στην Αριστερά αναφέρει ότι *«η Δεξιά πιστεύει καταρχήν στον καπιταλισμό, ότι δηλαδή, ακόμα και αν πεινάνε οι πολίτες, δεν έχει σημασία αρκεί να θεωρούν ότι υπάρχει μια γενική ευημερία. Ε, όπως σου είπα, είναι ρατσιστές και αρκετά αυστηροί»*, ενώ η συμμετέχουσα Νο. 15, ηλικίας 38 ετών, που αυτο-τοποθετείται στη Δεξιά θεωρεί ότι *«το πολιτικό πρόγραμμα της Δεξιάς βασίζεται σε συντηρητικές ιδέες. Δεν είναι τόσο αυστηρό όσο παλιά, παρ' όλα αυτά σε σχέση με την Αριστερά είναι πιο κάθετο στα περισσότερα ζητήματα»*.

Ακόμη, ο αριστερός συμμετέχων Νο. 30, ηλικίας 35 ετών σκιαγραφεί το πρόγραμμα της Δεξιάς ως *«ένα συντηρητικό πρόγραμμα που κατευθύνει πολιτικά την σημερινή ελληνική κοινωνία. Δεν είναι ένα πρόγραμμα με ρίσκο, αλλά όλα κινούνται εκ του ασφαλούς»*, ενώ η γυναίκα Νο. 23, ηλικίας 49 ετών, που δεν εντάσσεται ούτε στην Αριστερά ούτε στη Δεξιά, θεωρεί ότι η τελευταία αντιστοιχεί σε *«ένα πολίτευμα πιο φιλελεύθερο, το οποίο στηρίζεται σε όλες εκείνες τις δυνάμεις, οι οποίες μπορούν να παράγουν πλούτο, και πάνω στον πλούτο που παράγουν θα πρέπει να στηθεί ένα κοινωνικό κράτος. Ένα κράτος, το οποίο δεν θα παράγει προϊόντα, θα παράγει νόμους και θα είναι υπεύθυνο για την απόλυτη τήρηση τους, θα δίνει ίσες ευκαιρίες στον κόσμο»*.

Μάλιστα, ορισμένοι υποστηρίζουν ότι ενώ η Δεξιά συνδέεται με ορισμένες αρχές, όπως είναι η επιχειρηματικότητα, η γραφειοκρατία, κ.α., στην πράξη ακολουθείται διαφορετική τακτική. Μια τέτοια θέση αναντιστοιχίας μεταξύ

θεωρητικών αρχών και πρακτικών, την εντοπίζουμε να είναι διάχυτη τόσο για τη Δεξιά όσο και για την Αριστερά, σε όλο το εύρος των συνεντεύξεων. Αυτό φαίνεται να δηλώνει ότι τα άτομα αναγνωρίζουν ότι υπάρχει μια κυρίαρχη, κοινά αποδεκτή αναπαράσταση και τοποθετούνται αξιολογικά ως προς αυτή, με το να αποδέχονται ή να απορρίπτουν την ισχύ της, κάτι που πιθανώς να εξαρτάται από την πολιτική τους ταυτότητα.

Το έχουν κάνει πιπίλα για την ανάπτυξη και για τις επενδύσεις, που ουσιαστικά, προσπαθούνε να πούνε ότι για ό,τι γίνεται στον επιχειρηματικό τομέα, για τις επενδύσεις που γίνονται, φταίμε εμείς (οι δεξιοί). Ότι εμείς τραβάμε δηλαδή τους επενδυτές, εμείς διευκολύνουμε τις επιχειρήσεις τις μεγάλες να κάνουν επενδύσεις, εμείς μειώνουμε τη γραφειοκρατία, εμείς δίνουμε κίνητρα, εμείς δίνουμε δάνεια, εμείς κάνουμε, βοηθάμε όλο αυτό το πράγμα. (...) Διαφωνώ με αυτό, δεν το είχαν κάνει.

Σ. 22, άνδρας, 27 ετών, αριστερός

Ακόμη από τις απαντήσεις των συμμετεχόντων παρατηρείται και μια πιο θετική αναπαράσταση της Δεξιάς σήμερα σε σχέση με το παρελθόν, υποδηλώνοντας μια μετατόπιση ως προς κεντρικά δομικά της στοιχεία, όπως είναι ο συντηρητικός προσανατολισμός και η σταθερή προσκόλληση σε κάθε τι παλιό.

Νομίζω ότι θα κάνει προσπάθειες και μια Δεξιά κυβέρνηση, για να καλυτερεύσει τα πράγματα. Νομίζω πια ότι η Δεξιά στις μέρες μας για τον Ελλαδικό χώρο έχει αλλάξει, δεν είναι όπως ήταν στο παρελθόν, η σκληροπυρηνική Δεξιά, και λοιπά.

Σ. 18, γυναίκα, 61 ετών, αριστερή

Ένας Δεξιός της δεκαετίας του '80 δεν είναι το ίδιο με το Δεξιό του σήμερα (...). Ο κόσμος εκείνης της εποχής δεν υπάρχει πια οπότε αναγκαστικά και ο Δεξιός, ο Μητσοτάκης ο γιος δεν μπορεί να κρατάει το συντηρητισμό του Γεωργίου Ράλλη της δεκαετίας του '70. Ο Ράλλης ήταν ένας άνθρωπος του πολέμου και του μεσοπολέμου, αυτές ήταν τότε οι αξίες της αστικής κοινωνίας της Δεξιάς και ο μικρός Μητσοτάκης είναι ένας άνθρωπος που έχει γυρίσει τον πλανήτη, έχει δουλέψει, έχει δει πώς γίνονται τα λεφτά γενικά, οπότε υπάρχει άλλη αίσθηση του τι είναι Δεξιά. Σήμερα ένας δεξιός είναι ένας άνθρωπος που δίνει την ευκαιρία της ελευθερίας στην εργασία, είναι της ίσης ευκαιρίας και της λογικής, δηλαδή ακολουθεί τα νούμερα και προσπαθεί να τα κάνει καλύτερα διότι καταλαβαίνει ότι μόνο τότε θα καταφέρει και ο φτωχός να αναβαθμιστεί και το περιβάλλον και η ζωή μας γενικά. Είναι ρεαλιστής δηλαδή. Τουλάχιστον έτσι νομίζω εγώ.

Σ. 5, άνδρας, 46 ετών, δεξιός

4.3.5.2. Πολιτικό πρόγραμμα Αριστεράς. Από τη θεματική ανάλυση που εφαρμόστηκε στις απαντήσεις των συμμετεχόντων αναφορικά με το πολιτικό πρόγραμμα της Αριστεράς (βλ. Πίνακα 4.6.), αυτό φαίνεται να συγκροτείται από την οικονομική ισότητα, τον προοδευτικό του χαρακτήρα, τη μεγιστοποίηση της κοινωνικής ωφέλειας, το φιλολαϊκό πρόγραμμα υπέρ των χαμηλόμισθων, κατώτερων τάξεων των εργατών και των μειονοτικών ομάδων (ομοφυλόφιλοι, μετανάστες), το ότι είναι ελπιδοφόρο, ανθρωποκεντρικό, χωρίς να χαρακτηρίζεται από διακρίσεις, εστιάζοντας στα ίσα δικαιώματα και την αναδιανομή του πλούτου.

Πίνακας 4.6.*Κοινωνικές Αναπαραστάσεις Πολιτικού Προγράμματος Αριστεράς*

Θεματική Κατηγορία	Λεκτικό Περιεχόμενο Κατηγορίας
Ισότητα – προοδευτισμός	Οικονομική ισότητα, όχι διακρίσεις, ίσα δικαιώματα, προοδευτικό
Ταξικός διαχωρισμός και μειονότητες	Φιλολαϊκό πρόγραμμα, εργάτες, χαμηλόμισθοι, κατώτερες τάξεις, αναδιανομή πλούτου, ομοφυλόφιλοι, μετανάστες
Κοινωνικές αξίες και διεκδικήσεις	Ανθρωποκεντρικό, ελπιδοφόρο, βελτίωση ζωής, μεγιστοποίηση κοινωνικής ωφέλειας, αγώνες, συλλαλητήρια, καταλήψεις, σοσιαλισμός
Αθεϊσμός και κοινωνική ευταξία	Απόρριψη θρησκείας, απομάκρυνση από Εκκλησία, λαθρεμπόριο, δράση παράνομων μεταναστών, κοινωνική ασφάλεια
Οικονομική πολιτική	Χαμηλή φορολογία, κρατισμός, κρατικοποιήσεις, κρατικός έλεγχος στην οικονομία, περιορισμός ιδιωτικής πρωτοβουλίας
Διάψευση προσδοκιών	Δεν έχει πολιτικό πρόγραμμα, όλοι ίδιοι είναι, άλλα στη θεωρία και άλλα στην πράξη, μόνο στα λόγια

Σε αυτό το πλαίσιο η συμμετέχουσα Νο. 15, ηλικίας 38 ετών που πολιτικά αυτο-τοποθετείται στη Δεξιά αναφέρει ότι «το πολιτικό πρόγραμμα της Αριστεράς είναι πιο προοδευτικό. Δεν θέλει να παραμένει στάσιμη η κοινωνία με το πέρασμα του χρόνου, αλλά να προοδεύει και να εξελίσσεται», καθώς και ο συμμετέχων Νο. 27, ηλικίας 26 ετών, που δηλώνει αριστερός αναφέρεται στη «μεγιστοποίηση της κοινωνικής ωφέλειας σε όλες τις βαθμίδες, στην παιδεία, στην υγεία, στην εργασία, οτιδήποτε, δηλαδή, μπορεί να φέρει τους ανθρώπους σε ένα πιο καλό επίπεδο βιοτικό. Αυτό είναι το πρόγραμμα στην ουσία, ο σκοπός της Αριστεράς». Τέλος,

χαρακτηριστική είναι η απάντηση μιας συμμετέχουσας που ιδεολογικο-πολιτικά τοποθετείται στο Κέντρο:

Η Αριστερά πάντα προσπαθεί να διεκδικεί τα δικαιώματα του λαού, αλλά και των κατώτερων τάξεων, των εργατών, κ.λπ. Να κάνει αγώνες και συλλαλητήρια. Ο κόσμος να μπει σε όλες τις εργατικές θέσεις, χωρίς διακρίσεις και να έχουν όλοι ίσα δικαιώματα, χωρίς διαφορές πλούτου. Να μην υπάρχει, δηλαδή, ο πολύ πλούσιος και ο πολύ φτωχός.

Σ. 24, γυναίκα, 52 ετών, Κέντρο

Ακόμη το πολιτικό πρόγραμμα της Αριστεράς συνθέτουν οι αγώνες και τα συλλαλητήρια, οι καταλήψεις, η βελτίωση της ζωής και ο σοσιαλισμός, ενώ σε αυτό εντάσσονται οι κακές σχέσεις που διατηρεί με τη θρησκεία και τη εκκλησία, καθώς και με την ασφάλεια, προάγοντας παράλληλα το λαθρεμπόριο μέσα από τη δράση παράνομων μεταναστών.

Διεκδίκηση δικαιωμάτων, καταλήψεις, επανάσταση στο κατεστημένο, βελτίωση της ζωής, η οποία όμως στην πραγματικότητα σημαίνει όχι βελτίωση της ζωής για κάποιους, γιατί σημαίνει ότι πρέπει να γίνουν όλοι ίσοι. Οπότε αυτό αναγκαστικά κάποιους θα τους ανεβάσει και κάποιους θα τους κατεβάσει.

Σ. 19, άνδρας, 20 ετών, δεξιός

Η Αριστερά εδώ στην Ελλάδα, φλερτάρει με κάποιες ομάδες, π.χ. με τους γκέι, με τις λεσβίες, και τους άλλους τους περίεργους (...). Έχει προσπαθήσει να τα βάλει με την Εκκλησία, που δεν είναι δικοί της ψηφοφόροι, όλοι οι

παπάδες είναι δεξιόι. Επομένως, σου λέει, αφού δεν είναι δικοί μας οι παπάδες, να τους βγάλουμε από δημόσιους υπαλλήλους, να γλιτώσουμε κάπως από εκεί πέρα σιγά σιγά αυτό το πράγμα. Δεν τα πάει καλά με τις θρησκείες, δεν τα πάει καλά με την ασφάλεια, δεν την πολυενδιαφέρει, δηλαδή, για τους παράνομους μετανάστες, για την κατάσταση που έγινε στο κέντρο με το λαθρεμπόριο, λίγα πράγματα.

Σ. 22, άνδρας, 27 ετών, αριστερός

Παρατηρείται, επομένως, ότι οι απαντήσεις των συμμετεχόντων είναι αρκετά γενικευτικές, με την αναπαράσταση του πολιτικού προγράμματος της Αριστεράς σχεδόν να ταυτίζεται με το ιδεολογικό περιεχόμενο που της αποδίδεται, όπως προκύπτει από τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας (βλ. Ενότητα 4.3.2.).

Από την άλλη, εκείνες οι απαντήσεις που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως περισσότερο συνεκτικές και συγκεκριμένες είναι η χαμηλή φορολογία, η έμφαση στο κράτος και τον κρατικό έλεγχο στην οικονομία, οι κρατικοποιήσεις και ο περιορισμός της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

Ωστόσο, ανακύπτει και μια αρνητική αναπαράσταση που, ειδικά στην περίπτωση της Αριστεράς, εμφανίζεται με μεγαλύτερη ένταση και που θα μπορούσε να συνδέεται, σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, με τη λεγόμενη «διάψευση προσδοκιών», όπως περιγράφεται παραπάνω, και που αφορά την μη εφαρμογή στην πράξη βασικών πολιτικών της θέσεων. Ο δεξιός συμμετέχων Νο. 21, ηλικίας 75 ετών δηλώνει χαρακτηριστικά σχετικά με το πολιτικό πρόγραμμα της Αριστεράς: «*Όχι τι να περιγράψω; Αφού δεν έχουν κανένα πρόγραμμα κοπέλα μου. Ότι θυμούνται χαίρονται*». Ανάλογες είναι οι απαντήσεις, αφενός, της συμμετέχουσας Νο. 23,

ηλικίας 49 ετών, που δεν τοποθετείται ούτε στην Αριστερά ούτε στη Δεξιά, η οποία αναφέρει ότι δεν έχει να πει κάτι, αφού η Αριστερά *«δεν έχει ούτε πρόγραμμα, ούτε προοπτική στη σύγχρονη κοινωνία»*, αφετέρου, του αριστερού συμμετέχοντα Νο. 29, ηλικίας 71 ετών, που αναφέρει ότι *«το κακό ήταν ότι ποτέ δεν έκανε κάτι πρακτικό, κάτι ουσιαστικό. Υποστήριζε, 'ψωμί, παιδεία, ελευθερία', αλλά πρακτικά δεν έκανε κάτι για να το πάει πιο πέρα, ήταν όλα μόνο στα λόγια»*.

Επίσης, και εδώ φαίνεται να προκύπτει αυθόρμητα ο ορισμός του προγράμματος της Αριστεράς μέσα από τη σύγκριση με τη Δεξιά. Ο συμμετέχων Νο. 16, ηλικίας 20 ετών, που τοποθετείται στη Δεξιά τονίζει ότι *«το πραγματικό πολιτικό πρόγραμμα της Αριστεράς είναι να κάνει αντιπολίτευση της Δεξιάς. Δηλαδή, απλά να βγάζει ωραίους λόγους για το τι κάνει λάθος η Δεξιά παράταξη, όταν είναι κυβερνών κόμμα»*. Αντίστοιχης σημασίας είναι και η ακόλουθη απάντηση:

Το πρόγραμμα θα είναι ένα πρόγραμμα στη θεωρία, το οποίο θα στηρίζει τα χαμηλο-εισοδηματικά στρώματα του ελληνικού λαού και συνήθως προγράμματα που υποστηρίζουν τους μετανάστες κ.λπ. Θέματα τα οποία στα προγράμματα των δεξιών είναι λίγο πιο συγκρατημένα, για να μην πω είναι πολύ διαφορετικά από τους αριστερούς.

Σ. 26, άνδρας, 51 ετών, δεξιός

Γενικά, η αναπαράσταση για το πολιτικό πρόγραμμα της Αριστεράς φαίνεται να είναι πιο αφηρημένη (και από της Δεξιάς), καθώς δεν αναφέρονται πουθενά συγκεκριμένες πολιτικές. Αντίθετα, το πολιτικό πρόγραμμα της Αριστεράς σχεδόν ταυτίζεται με την ευρύτερη περιγραφή κεντρικών αξιών και αφηρημένων ιδεών (π.χ. ισότητα, πρόοδος, κοινωνικά δικαιώματα, κ.α.) που την χαρακτηρίζουν, χωρίς όμως να φαίνεται να υπάρχει μια συνεκτική εικόνα του ασκούμενου πολιτικού της

σχεδιασμού. Ο δεξιός συμμετέχων Νο. 5, ηλικίας 46 ετών αναφέρει χαρακτηριστικά: *«Δεν έχω ιδέα ποιο είναι το πρόγραμμά της. Είναι τόσο ιδεολογικά διαμορφωμένο, δεν είναι μετρήσιμο και ούτε αυτοί μπορούν να σου πουν».*

Η αφηρημένη αναπαράσταση του πολιτικού προγράμματος της Αριστεράς, αφενός θα μπορούσε να οφείλεται στο γεγονός ότι δεν έχει εφαρμοστεί στην πράξη, δεδομένου ότι μέχρι το πρόσφατο ιστορικό παρελθόν της χώρας η πολιτική ασκούσαν από κυβερνήσεις της Δεξιάς και του Κέντρου (Ν.Δ. & ΠΑΣΟΚ). Αφετέρου, με την κατάληψη της εξουσίας από την Αριστερά το 2015, η πολιτική που εφαρμόστηκε στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης πιθανόν να μην θεωρήθηκε ότι διέφερε σημαντικά από την ασκούμενη πολιτική της Δεξιάς ή τουλάχιστον σε τέτοιο βαθμό που να σηματοδοτεί μια διαφοροποίηση. Προς αυτήν την κατεύθυνση μάλιστα ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απαντήσεις αριστερών συμμετεχόντων και ειδικότερα, αφενός, του νέου Νο. 22, ηλικίας 27 ετών που δηλώνει ότι *«το πολιτικό πρόγραμμα της Αριστεράς δεν το έχω δει να εφαρμόζεται και ποτέ κανονικά»*, αφετέρου, του συμμετέχοντα Νο. 30, ηλικίας 35 ετών που αναφέρει ότι *«ο ΣΥΡΙΖΑ έχει αριστερές πεποιθήσεις, οι οποίες ελέγχονται από το δεξιό διοικητήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αυτά που εφάρμοσε δεν είναι καθόλου αριστερά».*

Μάλιστα, σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι από κάποιους συμμετέχοντες αμφισβητείται η ένταξη του ΣΥΡΙΖΑ στον ιδεολογικο-πολιτικό χώρο της Αριστεράς. Ενδεικτική είναι η απάντηση της συμμετέχουσας Νο. 18, ηλικίας 61 ετών, που αυτό-προσδιορίζεται ως αριστερή και αναφέρει για το ΣΥΡΙΖΑ ότι *«κι αυτός είναι μια από τα ίδια, μη σου πω και χειρότερα, γιατί είχε πει και τάξει πολύ περισσότερα πράγματα από όσα έκανε»*, καθώς και η αντίστοιχη δήλωση μιας νέας συμμετέχουσας που δεν εντάσσεται ούτε στην Αριστερά ούτε στη Δεξιά:

Είναι μία κυβέρνηση, η οποία ανέβηκε ως κυβέρνηση Αριστεράς και δε λειτουργεί έτσι. Γιατί δεν έκανε τίποτα διαφορετικό. Συνέχισε μια πολιτική, η οποία υπήρχε, χωρίς να αλλάξει πράγματα ιδιαίτερα. Το ότι είναι διαφορετικό και το ότι είναι Αριστερά μόνο στα λόγια μπορούμε να το δούμε, γιατί μόνο Αριστερά δεν είναι, όπως έχει φανεί μέχρι τώρα»

Σ. 10, γυναίκα, 20 ετών, ούτε Αριστερά ούτε Δεξιά

4.4. Συζήτηση

Τα αποτελέσματα της παρούσας ποιοτικής προσέγγισης φαίνεται να βρίσκονται σε συνάφεια με την υπάρχουσα βιβλιογραφία. Αρχικά, η αναπαράσταση της Αριστεράς – Δεξιάς συγκροτείται γύρω από τις διαστάσεις του προοδευτισμού – συντηρητισμού, και της υπεράσπισης ή απόρριψης της κοινωνικής αλλαγής και της ισότητας, αντίστοιχα (Jost, 2006, 2009; Jost et al., 2003a, 2003b; Jost et al., 2008), με την αναπαράσταση ωστόσο για τους δύο πολιτικούς χώρους να συμπληρώνεται από επιμέρους διαστάσεις.

Ειδικότερα, οι κεντρικοί άξονες της αναπαράστασης της Δεξιάς που προκύπτουν είναι ο συντηρητισμός και η αντίσταση στην αλλαγή, μέσω της ανάγκης διατήρησης της παράδοσης. Η παράδοση συνδέεται με μια σειρά άλλων πιο περιφερειακών σχημάτων, όπως η θρησκεία, η οικογένεια, τα ήθη και τα έθιμα, η τήρηση των νόμων. Τα αποτελέσματα αυτά συνάδουν με τη διεθνή βιβλιογραφία, σύμφωνα με την οποία σημαντική θέση στη δεξιά ιδεολογία κατέχει η χρησιμότητα της θρησκείας, η ανάγκη διασφάλισης της κοινωνικής τάξης και συνοχής (Muller, 2001), και η προσκόλληση σε κοινωνικές νόρμες και παραδοσιακά σύμβολα (Jost et

al., 2003a). Αυτό που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην ελληνική περίπτωση είναι ότι στους κεντρικούς άξονες της αναπαράστασης της Δεξιάς προστίθενται, επίσης, οι ταξικές διαφορές, τα εθνικά θέματα και το φιλελεύθερο μοντέλο οικονομικής πολιτικής, με τα δυο πρώτα να μην καταγράφονται με σαφήνεια στη βιβλιογραφία. Μάλιστα, ενώ φαίνεται η Δεξιά να συνδέεται με τις οικονομικές ελίτ και το καπιταλιστικό σύστημα (Jost, 2006; Jost et al., 2008), σύμφωνα με τους Jost και Hunyady (2005) τόσο οι δεξιοί όσο και οι αριστεροί διάκινται φιλικά απέναντι στο έθνος τους και τον καπιταλισμό ως το μόνο αποδεκτό τρόπο οικονομικής οργάνωσης, με τους αριστερούς απλά να είναι περισσότερο δεκτικοί σε ενδεχόμενες αλλαγές του ισχύοντος συστήματος.

Σε κάθε περίπτωση και δεδομένου ότι ο μεγαλύτερος όγκος της πιο εξειδικευμένης στο δίπολο Αριστεράς – Δεξιάς βιβλιογραφίας προέρχεται από την Αμερική, απαιτείται μια ανάγνωση και ερμηνεία των αποτελεσμάτων με βάση το ευρωπαϊκό πολιτισμικό πλαίσιο και την σύγχρονη ιστορία της Ευρώπης, εντός της οποίας γεωγραφικά και πολιτισμικά εντάσσεται η Ελλάδα. Ακόμη, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη οι ιδιαίτερες πολιτισμικές, κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες του πρόσφατου ιστορικού παρελθόντος της Ελλάδας, καθώς παρατηρείται ότι οι ιδέες του έθνους, του ταξικού διαχωρισμού της κοινωνίας και της σύγκρουσης της φιλελεύθερης και κομμουνιστικής ιδεολογίας, ως δομικές για τις ιδεολογικο-πολιτικές ταυτίσεις των κοινωνικών υποκειμένων, είναι παρούσες κατά την περίοδο του μεσοπολέμου και μετεμφυλιακά, αλλά κυριαρχούν και στο δημόσιο λόγο της μεταπολιτευτικής περιόδου (Βερναρδάκης, 2011; Φυτιλή, 2015).

Τέλος, προκύπτει ένας αρνητικά φορτισμένος αξιολογικός άξονας, που σχετίζεται με το ιστορικό παρελθόν της Δεξιάς και με μνήμες που παραπέμπουν στην

κατοχή, τον εμφύλιο και τη χούντα (π.χ. φασισμός, αυταρχισμός, μισαλλοδοξία, διωγμοί, βασανιστήρια, δικτατορία), αλλά και στο πιο πρόσφατο παρελθόν της μεταπολίτευσης (π.χ. κατεστημένο, διαπλοκή, μίζες, αδιαφάνεια, μέσον).

Από την άλλη, η αναπαράσταση της Αριστεράς δομείται γύρω από τους άξονες του προοδευτισμού, της επιδίωξης της κοινωνικής αλλαγής και της ισότητας⁴⁹, ενώ συγκροτείται ακόμα από τις διαστάσεις της κομμουνιστικής – σοσιαλιστικής ιδεολογίας, της αντιπροσώπευσης της εργατικής τάξης, των έμπρακτων κοινωνικών διεκδικήσεων και της υιοθέτησης σύγχρονων κοινωνικών αξιών. Μάλιστα και στην περίπτωση της Αριστεράς εντοπίζεται μια αρνητικά προσλαμβανόμενη διάσταση, που φαίνεται να συνδέεται κυρίως με την ταύτιση της αριστεράς με τον κομμουνισμό (π.χ. φασιστική, λογοκρισία, χάος, φαφλατισμός, ιδεοληψία, αναχρονισμός, ουτοπία), αλλά και με σύγχρονες εξελίξεις, όπως είναι η δράση ακρο-αριστερών ομάδων (π.χ. ταραχοποιοί) και η ασκούμενη πολιτική της κυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ (π.χ. διάψευση προσδοκιών, ενδοτική στα εθνικά θέματα).

Σε αυτό το πλαίσιο, μάλιστα, προς απάντηση του δεύτερου κατά σειρά ερευνητικού μας ερωτήματος που αφορούσε τη *διπολική* λειτουργία των χώρων της Αριστεράς και Δεξιάς, η αναπαράσταση της Αριστεράς και της Δεξιάς όχι μόνο φαίνεται να συγκροτείται στη βάση διαφοροποιημένων διαστάσεων, αλλά αυτές οι διαστάσεις φαίνεται να είναι αντιθετικές μεταξύ τους, τοποθετώντας την Αριστερά και τη Δεξιά στα δύο άκρα ενός διπολικού συνεχούς. Έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι τα άτομα που υποστηρίζουν ότι υπάρχουν σαφείς διαφορές

⁴⁹ Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι ενώ αναμένεται η επιδίωξη της *ισότητας* να χαρακτηρίζει την Αριστερά και η διατήρηση της *ανισότητας* τη Δεξιά, κάτι τέτοιο φαίνεται να ισχύει κυρίως για την πρώτη περίπτωση και να μην αναπαράγεται ιδιαίτερα στην περίπτωση της Δεξιάς, με την αναπαράσταση της τελευταίας να στηρίζεται περισσότερο στην αντίσταση της κοινωνικής αλλαγής.

μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς, αυτές κυρίως είναι ιδεολογικής φύσης και κινούνται γύρω από αντιθετικά σχήματα (συντηρητισμός vs φιλελευθερισμός, ισότητα vs ανισότητα, αλλαγή vs διατήρηση, εθνικά ζητήματα vs ταξικά ζητήματα, δημόσιος τομέας vs ιδιωτική πρωτοβουλία, υψηλή vs χαμηλή κοινωνική τάξη). Η διπολική αυτή πρόσληψη των δύο πολιτικών χώρων ενισχύεται από την τάση των υποκειμένων, όταν ερωτώνται αποκλειστικά για τη Δεξιά ή την Αριστερά, να επιλέγουν να απαντήσουν για κάθε ένα μέρος αντιπαραβάλλοντάς το με το άλλο (π.χ. Ερώτηση: «Πώς ορίζετε τον τυπικό δεξιό;», Απάντηση: «Γενικά ο δεξιός παράγει πλούτο ενώ ένας αριστερός βλέπει τον κοινό πλούτο και πάει να τον πάρει», ή «Θα πω ένας άνθρωπος που θέλει την ποιότητα, την βελτίωση της ζωής του και δικαιοσύνη σε σχέση με την ισοπέδωση που υπάρχει στην αριστερή νοοτροπία να είμαστε όλοι ίσοι»). Φαίνεται, επομένως, ο ορισμός της Δεξιάς να προϋποθέτει την αντιπαραβολή με το αντίθετό της και αντίστροφα, γεγονός που ενισχύει την ευρύτερη συζήτηση σχετικά με τη διατήρηση της διπολικής διάκρισης της Αριστεράς – Δεξιάς στον συλλογικό κοινό νοου, κατά τη σύγχρονη εποχή, προκειμένου να προσδιοριστεί και να γίνει κατανοητή από τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα η πολιτική ταυτότητα.

Ωστόσο, σε αντίθεση με τα παραπάνω ευρήματα, εντοπίζονται και εκείνα τα άτομα που υποστηρίζουν ότι η διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς δεν υφίσταται πια. Αυτή η αναπαράσταση της απόρριψης της διάκρισης ως παρωχημένης στηρίζεται κατά κύριο λόγο στην ιδέα ότι οι διαφορές στις οποίες στηρίζεται η αντίθεση Αριστεράς – Δεξιάς είναι αποκλειστικά σε επίπεδο λόγου, χωρίς να συναντώνται απαραίτητα στην πράξη.

Σε αυτό το πλαίσιο, άλλωστε, καταγράφονται και ορισμένα κοινά στοιχεία, που μοιράζονται οι δύο πολιτικοί χώροι και που κυρίως επαφίονται σε ζητήματα

πολιτικής διακυβέρνησης, όπως διαμορφώθηκαν κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, με την υπογραφή των μνημονίων και την εφαρμογή δυσμενών οικονομικών μέτρων, ορισμένων από την Ευρωπαϊκή Ένωση, που σε μεγάλο βαθμό θεωρήθηκε ότι ακύρωναν τη δυνατότητα αυτόβουλης άσκησης πολιτικής. Επίσης, αυτή η προσλαμβανόμενη ομοιότητα μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς και η τάση των ατόμων να καταλήγουν στην απόρριψη της διάκρισης οξύνθηκε έπειτα από τη διακυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ, ακριβώς επειδή διαπιστώθηκε ότι ανεξαρτήτου πολιτικής τοποθέτησης των κομμάτων «όλοι το ίδιο είναι», γεγονός που ωστόσο ερμηνεύει σε μεγάλο βαθμό τα υψηλά και διαρκώς αυξανόμενα ποσοστά αποπολιτικοποίησης⁵⁰, και που φαίνεται να είναι καθοριστικής σημασίας, καθώς καθιστά αναγκαίο να δούμε το ρόλο τελικά που διαδραματίζει η διάκριση μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς στην πολιτική συμμετοχή και το πολιτικό ενδιαφέρον. Στο πλαίσιο λειτουργίας, μάλιστα, του κομματικού συστήματος των σύγχρονων δημοκρατικών κοινωνιών, παρατηρείται η σταδιακή μετατόπιση των θέσεων των πολιτικών κομμάτων προς τον χώρο του *Κέντρου* και η άμβλυνση των ταξικών συγκρούσεων, με στόχο αυτά να μπορούν να απευθυνθούν σε μια ευρύτερη εκλογική βάση και να αναδειχθούν στη εξουσία (Macpherson, 1977/2012). Αυτή η τακτική των κομμάτων, βέβαια, μπορεί να αποβεί επικίνδυνη, καθώς συντελεί στην κυριαρχία ενός πολιτικού συστήματος, που δεν παρουσιάζει ουσιαστικές διαφορές και που μπορεί να συμβάλλει στην πολιτική αδιαφορία, με τους πολίτες να αισθάνονται ότι δεν έχουν πραγματική επιλογή και ότι τίποτα δεν μπορεί να αλλάξει.

Σε κάθε περίπτωση, ως προς το ζήτημα της διατήρησης ή της απόρριψης της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς, παρατηρούμε ότι στη βιβλιογραφία επιχειρείται μια

⁵⁰ Για το ζήτημα της αποπολιτικοποίησης βλ. Dean (2014).

ανάγνωση τύπου «άσπρο-μαύρο», δηλαδή είτε συναντάμε τους υποστηρικτές της διατήρησης του διπόλου είτε αυτούς που το απορρίπτουν. Στην πραγματικότητα θα πρέπει, για να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα, να εξετάσουμε τις αναπαραστάσεις των ίδιων των ατόμων, ως ενεργών φορέων πολιτικών ιδεολογιών, γύρω από το ζήτημα και να δούμε πως ερμηνεύεται. Η ίδια η διατήρηση ή όχι της διάκρισης δεν είναι τελικά ένα ζήτημα αντικειμενικά ορισμένο που υπάρχει ή δεν υπάρχει. Το αν συνεχίζει να υπάρχει αυτή η διάκριση ή αν είναι παρωχημένη, καθώς και το περιεχόμενο που της αποδίδεται, εξαρτάται από τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα που είναι φορείς των πολιτικών ιδεολογιών και επομένως εξαρτάται από την ταυτότητά τους (*«Κατά την γνώμη μου η ερώτηση αυτή έχει να κάνει με το πώς θα την απαντήσει κάποιος. Ένας αριστερός θα ονόμαζε τον δεξιό αντι-δημοκράτη, φασίστα, ότι δεν επιτρέπει στον κόσμο να εκφραστεί, ότι καταπιέζει τις μάζες ενώ αντίθετα ένας δεξιός θα προτάξει ότι μια δεξιά είναι αυτή που στήριξε το κράτος, αυτή η οποία το έβγαλε από τα δύσκολα, αυτή που στήριξε την οικονομία»*, Σ. 23, γυναίκα, 49 ετών, ούτε Δεξιά ούτε Αριστερά). Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις είναι αυτές που διαμεσολαβούν και επικαθορίζουν το εκάστοτε αναπαραστασιακό αντικείμενο.

Ακόμη, επιστρέφοντας σε μια ανάγνωση των αποτελεσμάτων προς επίρρωση της ισχύος της διπολικής σύνθεσης της Αριστεράς – Δεξιάς, η παραπάνω αναδυόμενη αναπαράσταση, σύμφωνα με την οποία «άλλα στη θεωρία και άλλα στην πράξη», καταδεικνύει μια αξιολογική εκφορά σε αναπαραστάσεις που φαίνονται να είναι κυρίαρχες και γενικά αποδεκτές (π.χ. *«ισότητα λένε άμα ανέβουν στην καρέκλα θα σου πω εγώ»*). Δηλαδή, τα άτομα έχουν επίγνωση των κεντρικών χαρακτηριστικών που σκιαγραφούν το περιεχόμενο αυτής της διάκρισης. Φαίνεται να υπάρχει μια κοινή κυρίαρχη αναπαράσταση τόσο για την Αριστερά όσο και για τη Δεξιά (π.χ. η

αριστερά συνδέεται με την ισότητα), η οποία όμως έρχεται σε σύγκρουση με προσωπικές ιδεολογίες και την πολιτική ταυτότητα των ίδιων των συμμετεχόντων. Αυτό αναδεικνύεται μέσα από την αξιολογική φόρτιση των απαντήσεων τους (π.χ. *«αυτοί (οι αριστεροί) είναι συντηρητικοί, δεν προσαρμόζονται και δεν κινούνται με τις εξελίξεις»*), που υποδηλώνει ότι ο συντηρητισμός πάει με τη Δεξιά, αλλά η αναπαράσταση προσκρούει πιθανώς στην πολιτική ταυτότητα των συμμετεχόντων). Σε αυτό το πλαίσιο, παρουσιάζει ενδιαφέρον να εξεταστεί η επίδραση της πολιτικής ταυτότητας των κοινωνικών υποκειμένων στην αναπαράσταση της Αριστεράς – Δεξιάς, που προτιθέμεθα να διερευνήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Ένα ενδιαφέρον εύρημα που προκύπτει είναι η αλλαγή της αναπαράστασης της Αριστεράς και της Δεξιάς, που φαίνεται να έχει επιτελεστεί στις μέρες μας. Της Αριστεράς προς μια αξιολογικά αρνητική κατεύθυνση (π.χ. *«Δε ξέρουν τι έχουν. Ιδεολογία ήταν παλιά. Σήμερα τα έχουν χαλάσει. Παλιά ήταν αγωνιστές, φιλήσυχoi άνθρωποι. Ζούσαν φτωχικά»*, Σ. 21, άνδρας, 75 ετών, δεξιός), ενώ της Δεξιάς προς μια πιο θετικοποιημένη πρόσληψη (π.χ. *«Ένας Δεξιός της δεκαετίας του '80 δεν είναι το ίδιο με το Δεξιό του σήμερα (...) Σήμερα ένας δεξιός είναι ένας άνθρωπος που δίνει την ευκαιρία της ελευθερίας στην εργασία, είναι της ίσης ευκαιρίας και της λογικής, δηλαδή ακολουθεί τα νούμερα και προσπαθεί να τα κάνει καλύτερα διότι καταλαβαίνει ότι μόνο τότε θα καταφέρει και ο φτωχός να αναβαθμιστεί και το περιβάλλον και η ζωή μας γενικά. Είναι ρεαλιστής δηλαδή. Τουλάχιστον έτσι νομίζω εγώ»* Σ. 5, άνδρας, 46 ετών, δεξιός). Κάτι τέτοιο μπορεί να οφείλεται, αφενός, για την Αριστερά στην από-ιδεολογικοποίηση που πιθανώς συντελέστηκε στο πλαίσιο υιοθέτησης πολιτικών πρακτικών όμοιων με αυτές της Δεξιάς κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, αφετέρου για την Δεξιά, στην υιοθέτηση ήδη από την περίοδο της μεταπολίτευσης

ενός πιο εκσυγχρονισμένου προφίλ, που θα της επέτρεπε να απαγκιστρωθεί από την αυστηρά συντηρητική ταυτότητα του παρελθόντος, που παρέπεμπε στην εθνοφοροσύνη, τον αντικομμουνισμό και τις κατασταλτικές μεθόδους τήρησης της τάξης (Μπότσιου, 2015).

Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι κεντρικές δομικές αρχές που ορίζουν εννοιολογικά και αξιακά τόσο την Αριστερά όσο και τη Δεξιά, είτε τα άτομα θεωρούν ότι πρόκειται για ένα δίπολο που συνεχίζει να υφίσταται, είτε για μια παρωχημένη διάκριση, φαίνεται να επαναλαμβάνονται, όταν οι συμμετέχοντες καλούνται να παρουσιάσουν τη βασική γραμμή των πολιτικών προγραμμάτων των δύο χώρων. Το γεγονός ότι οι συμμετέχοντες παράγουν αφηρημένες ιδέες, που περιγράφουν την ευρύτερη αναπαράσταση για την Αριστερά και τη Δεξιά, χωρίς να φαίνεται να γνωρίζουν συγκεκριμένα πράγματα για το πολιτικό τους πρόγραμμα, μας παραπέμπει στην εκτενή συζήτηση περί συνεκτικότητας και συνέπειας των πολιτικών πεποιθήσεων του εκλογικού σώματος (Converse, 1964/2004; Levitin & Miller, 1979). Τα άτομα χρησιμοποιούν τις έννοιες της Αριστεράς – Δεξιάς, προσδιορίζοντάς τες ως προς το αξιακό τους σύστημα, αδυνατούν ωστόσο να σκιαγραφήσουν με σαφήνεια εκείνες τις πληροφορίες, που συνθέτουν το πολιτικό τους πρόγραμμα με όρους εφαρμοσμένης πολιτικής, η γνώση των οποίων θα συνεπαγόταν μια συστηματική και αιτιολογημένη αντίληψη τόσο της δικής τους πολιτικής τοποθέτησης όσο και της ιδεολογικής σύνθεσης των πολιτικών κομμάτων.

Σε αυτό το πλαίσιο καλούμαστε να υποστηρίξουμε ότι αυτή η, κατά τα φαινόμενα, μη συνεκτική δόμηση της ιδεολογίας, δε συνιστά -επαρκές τουλάχιστον- κριτήριο για την απεμπόληση της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς, ως ανίκανης να απεικονίσει την ιδεολογική ταύτιση των πολιτών. Αντίθετα, υποστηρίζουμε ότι η

αδυναμία εντοπισμού ιδεολογικών γραμμών οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην ίδια τη μειωμένη εκφορά της έντασης της σύγκρουσης Αριστεράς – Δεξιάς στη σύγχρονη πολιτική σφαίρα (Marcel & Witkowski, 2003/2005), και ειδικά μάλιστα από τη στιγμή που αυτή η διάκριση, και η σύγκρουση που προϋποθέτει, δεν φαίνεται να έχει αντικατασταθεί από κάποια άλλη εναλλακτική μορφή που να επιτρέπει τις πολιτικές ταυτίσεις με όρους «εμείς – αυτοί». Η θέση αυτή ενισχύεται με το ότι μάλλον η απουσία ιδεολογικών πολιτικών σχημάτων συνδέεται περισσότερο με την έλλειψη γνώσης και τη μειωμένη ενασχόληση με ζητήματα πολιτικής τοποθέτησης, παρά με την αδυναμία της ίδιας της διάκρισης, γεγονός που επιτείνει τη σημασία που διαδραματίζει το ιστορικό παρελθόν και οι μνήμες ενός όχι άμεσα βιωμένου παρελθόντος στην κατασκευή της πολιτικής ταυτότητας στο παρόν και ακολούθως στην πολιτική συμμετοχή.

Κεφάλαιο 5: Οι Κοινωνικές Αναπαραστάσεις της Αριστεράς – Δεξιάς:

Αντικειμενοποίηση και Επικεντρώσεις

5.1. Εισαγωγή

Η παρούσα μελέτη εντάσσεται στον προβληματισμό της θεωρίας των κοινωνικών αναπαραστάσεων (Moscovici, 1961/1976), η οποία μας βοηθάει να προσεγγίσουμε τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα κατασκευάζουν και ελέγχουν κοινωνιογνωστικά την πραγματικότητα. Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις κατασκευάζονται, διατηρούνται και μεταλλάσσονται μέσα από δύο συμπληρωματικές διεργασίες: την αντικειμενοποίηση και την επικέντρωση (Moscovici, 1961/1976; Roussiau & Bonardi, 2002). Μέσω της διαδικασίας της αντικειμενοποίησης τα άτομα μετατρέπουν τις αφηρημένες ιδέες σε συγκεκριμένες εικόνες, ενώ μέσω της επικέντρωσης τα νέα στοιχεία ενσωματώνονται στην ήδη διαμορφωμένη σκέψη του ατόμου. Το αντικείμενο, λοιπόν, που αναπαρίσταται, ανα-κατασκευάζεται σύμφωνα με το ήδη διαμορφωμένο σύστημα γνώσεων, αντιλήψεων και πεποιθήσεων των κοινωνικών υποκειμένων. Σε αυτή τη βάση, το ίδιο το κοινωνικό πλαίσιο, δηλαδή, οι ιστορικές, ιδεολογικές, και οικονομικές συνθήκες, μέσα στις οποίες λειτουργεί και διαμορφώνεται η κοινωνική σκέψη, επηρεάζουν άμεσα την αναπαράσταση (Abric, 1987; Rouquette, 1997).

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι να διερευνηθεί το περιεχόμενο των αναπαραστάσεων της Αριστεράς – Δεξιάς (αντικειμενοποίηση) και η ύπαρξη διαφοροποιήσεων στην πρόσληψη και αξιολόγηση του εν λόγω αναπαραστασιακού αντικειμένου, βάσει της κοινωνιοψυχολογικής ταυτότητας των συμμετεχόντων (επικεντρώσεις). Το δίπολο της Αριστεράς – Δεξιάς, που για αρκετές δεκαετίες υπήρξε ικανό να αποτελέσει αντικείμενο έντονων αντιπαραθέσεων, να παρακινήσει

δι-εθνικούς και εμφυλίους πολέμους, αιματηρές ένοπλες συρράξεις, μικρότερης ή μεγαλύτερης κλίμακας συγκρούσεις, ακόμα και να καθορίσει το είδος των στενών διαπροσωπικών σχέσεων των ανθρώπων, στη σύγχρονη εποχή της κρίσης της πολιτικής και των παραδοσιακών μορφών πολιτικής συμμετοχής και ταύτισης, θεωρείται παρωχημένο και αδύναμο, γεγονός που αναδεικνύει και τη σημασία μελέτης του, υπό μια νέα σκοπιά, αυτή της προβληματικής των κοινωνικών αναπαραστάσεων.

Οι κοινωνικές αναπαραστάσεις, όντας απαραίτητες για την επικοινωνία, καθορίζουν το είδος των σχέσεων, αφενός, μεταξύ των μελών της ίδιας ομάδας και, αφετέρου, μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων (Viaud, 2000/2009), αποτελώντας, με αυτόν τον τρόπο, πεδίο αναφοράς για τα κοινωνικά υποκείμενα, εφόσον μια κοινωνική αναπαράσταση συνδέεται με τις αξίες, τους κανόνες και τις πεποιθήσεις που οργανώνουν τις συμβολικές σχέσεις με τους άλλους (Doise, 1992).

Στο βαθμό, λοιπόν, που η αναπαράσταση καθορίζει και καθορίζεται από την ταυτότητα των κοινωνικών υποκειμένων, υποθέτουμε ότι το περιεχόμενό της δεν είναι ομοιόμορφο και συναινετικό για όλους. Σε αυτό το πλαίσιο, εξετάστηκαν οι επιδράσεις επιμέρους πτυχών της κοινωνικής ταυτότητας, όπως είναι αυτές του φύλου, της γενιάς και της πολιτικής τοποθέτησης, στις κοινωνικές αναπαραστάσεις του δίπολου Αριστεράς – Δεξιάς.

5.2. Υποθέσεις

Για τη διατύπωση των υποθέσεών μας βασιστήκαμε στο θεωρητικό προβληματισμό των κοινωνικών αναπαραστάσεων και στην άρρηκτη σχέση που

διατηρούν με την ταυτότητα. Η επιλογή του αναπαραστασιακού αντικειμένου της Αριστεράς – Δεξιάς βασίστηκε στο ιδιαίτερο ενδιαφέρον που παρουσιάζει η μελέτη του περιεχομένου της πολιτικής ιδεολογίας της Αριστεράς και της Δεξιάς, η οποία υπήρξε κεντρική διάσταση για τον πολιτικό προσδιορισμό και τη δράση των ατόμων για πολλές δεκαετίες, έτσι όπως διαμορφώνεται στις μέρες μας, μετά την πρόσφατη οικονομική και πολιτική κρίση που επίδρασε καταλυτικά στον τρόπο με τον οποίο τα κοινωνικά υποκείμενα αντιλαμβάνονται την πολιτική και τον δικό τους ρόλο σε αυτή. Οι μετρήσεις μας αφορούσαν σε παραγόμενες λέξεις για την Αριστερά και τη Δεξιά και στις διαφοροποιήσεις ως προς το φύλο, την ηλικία (20-30 ετών, 40-55 ετών και άνω των 60 ετών) και την αριστερή και δεξιά πολιτική ταυτότητα. Συγκεκριμένα, υποθέτουμε ότι:

1. Θα αναδυθούν διακριτές αναπαραστάσεις για τη Δεξιά και την Αριστερά, οι οποίες θα παρουσιάζουν διαφοροποιημένο περιεχόμενο. Η αναπαράσταση της Αριστεράς θα συγκροτείται γύρω από τους άξονες του προοδευτισμού, της επιδίωξης της κοινωνικής αλλαγής και της ισότητας, ενώ η αναπαράσταση της Δεξιάς γύρω από το συντηρητισμό, την αντίσταση στην αλλαγή και την ανισότητα (Bobbio, 1994/2013; Jost et al., 2003a, 2003b; Jost et al., 2008; Jost et al., 2009).
2. Θα υπάρξουν διαφοροποιήσεις στις απαντήσεις των συμμετεχόντων που ανήκουν σε διαφορετικές ηλικιακές κατηγορίες/ γενιές. Ειδικότερα, αναμένεται ότι οι νέοι ηλικίας 20-30 ετών θα αναπτύσσουν έναν πιο αφαιρετικό λόγο αναφορικά με το δίπολο της Αριστεράς – Δεξιάς που θα στηρίζεται περισσότερο σε ευρύτερες γνώσεις που έχουν αποκτήσει από το εκπαιδευτικό σύστημα. Από την άλλη, οι μεγαλύτερες γενιές αναμένεται να

αναδείξουν αυτοβιογραφικές μνήμες και βιωμένες, προσωπικές εμπειρίες που σχετίζονται με το παρελθόν της Αριστεράς – Δεξιάς. Η υπόθεση βασίστηκε στο γενεακό φαινόμενο, σύμφωνα με το οποίο τα άτομα που ανήκουν σε διαφορετικές γενιές τείνουν να αναπαριστούν με διαφορετικό τρόπο το παρελθόν (Conway, 1997/2008; Mannheim, 1928/1952), αναδεικνύοντας τις βιωμένες εμπειρίες των ζωντανών πρωταγωνιστών αναφορικά με το είδος των σχέσεων της Αριστεράς και της Δεξιάς, συγκριτικά με τις νεότερες γενιές που περισσότερο θυμούνται μέσω των επίσημων ιστορικών αφηγήσεων (Schuman & Scott, 1989).

3. Η πολιτική ταυτότητα θα επιδράσει στις απαντήσεις των συμμετεχόντων. Τα άτομα που πολιτικά αυτο-τοποθετούνται στη Δεξιά θα παρουσιάσουν μια αξιολογικά θετική αναπαράσταση για τη Δεξιά και αξιολογικά αρνητική αναπαράσταση για την Αριστερά, αποτελέσματα που θα αντιστρέφονται για τα άτομα που πολιτικά τοποθετούνται στην Αριστερά. Η πολιτική τοποθέτηση στο Κέντρο θα σχετίζεται με την απόρριψη της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς.
4. Το φύλο δεν θα επιδράσει στην ανάκληση ιδεολογικο-πολιτικών ζητημάτων (Ροπόκη & Μαντόγλου, 2020).

5.3. Μέθοδος

5.3.1. Συμμετέχοντες

Στην έρευνα συμμετείχαν 400 άτομα, εκ των οποίων 195 (48.8%) ήταν άνδρες και 205 γυναίκες (51.3%). Από τους συμμετέχοντες 153 ήταν ηλικίας 20-30 ετών ($M = 22.80$, $SD = 3.15$), 135 ηλικίας 40-55 ετών ($M = 46.77$, $SD = 5.83$) και 112 ήταν

άνω των 60 ετών ($M = 68.17$, $SD = 8.44$). Στην πλειοψηφία τους οι συμμετέχοντες ήταν έγγαμοι (44.3%) ή άγαμοι (41%) και ένα μικρό ποσοστό ήταν διαζευγμένοι (6%), χήροι (5%), ή σε συμβίωση (3.8%). Όσον αφορά το μορφωτικό επίπεδο, οι περισσότεροι συμμετέχοντες ήταν απόφοιτοι Λυκείου (24.5%), με μετα-λυκειακές σπουδές (22%) ή πτυχιούχοι ΑΕΙ (23.8%). Ορισμένοι είχαν ολοκληρώσει τις πρώτες βαθμίδες της υποχρεωτικής εκπαίδευσης (κάποιες τάξεις του Δημοτικού = 2.3%, απόφοιτοι Δημοτικού = 4%, απόφοιτοι Γυμνασίου = 7.8%), ήταν απόφοιτοι ΑΤΕΙ (8.3%) ή κατείχαν τίτλο μεταπτυχιακών σπουδών (7.5%).

5.3.2. Διαδικασία

Η συλλογή των δεδομένων πραγματοποιήθηκε κατά τον μήνα Δεκέμβριο 2018, στο λεκανοπέδιο Αττικής, με τη χορήγηση ερωτηματολογίου (βλ. Παράρτημα Γ). Η ερευνήτρια ήταν παρούσα κατά τη διάρκεια συμπλήρωσης των ερωτηματολογίων, η οποία κυμάνθηκε από 20 έως 30 λεπτά. Στους συμμετέχοντες παρουσιάστηκε ότι η έρευνα εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα σκέφτονται διάφορα σύγχρονα θέματα, ενώ ενημερώθηκαν για την εθελοντική τους συμμετοχή και τη διασφάλιση της ανωνυμίας των απαντήσεών τους.

5.3.3. Μετρήσεις

5.3.3.1. Δημογραφικά Στοιχεία. Οι συμμετέχοντες αρχικά απάντησαν σε ερωτήσεις που αφορούσαν τα δημογραφικά τους στοιχεία όπως το φύλο, την ηλικία, το μορφωτικό τους επίπεδο, το επάγγελμα, την περιοχή διαμονής και τον τόπο καταγωγής τους. Ειδικότερα, τα άτομα δήλωναν το φύλο, το μορφωτικό τους επίπεδο

και το επάγγελμά τους σε μια σειρά ερωτήσεων κλειστού τύπου και σε ερωτήσεις ανοικτού τύπου απαντούσαν για την ηλικία τους, τον τόπο διαμονής και καταγωγής τους. Η μεταβλητή της ηλικίας κωδικοποιήθηκε σε τρεις ηλικιακές κατηγορίες (20-30 ετών, 40-55 ετών, άνω των 60 ετών), οι οποίες μαζί με τη δίτιμη μεταβλητή του φύλου (άνδρες, γυναίκες), ήταν οι μόνες δημογραφικές μεταβλητές που ελέγχθηκαν στις στατιστικές αναλύσεις.

5.3.3.2. Αναπαραστάσεις Αριστεράς και Δεξιάς. Οι συμμετέχοντες καλούνταν να απαντήσουν σε δύο ανοιχτές ερωτήσεις, που τους ζητούσαν να σημειώσουν τρεις λέξεις ή φράσεις που τους έρχονται στο μυαλό όταν ακούνε «Αριστερά» και άλλες τρεις όταν ακούνε «Δεξιά». Η συλλογή των δεδομένων πραγματοποιήθηκε με τη μέθοδο των ελεύθερων συνειρμών, η οποία αντιστοιχεί σε μια από τις κεντρικές προσεγγίσεις για τη μελέτη των κοινωνικών αναπαραστάσεων (Dany et al., 2015; Lahlou & Abric, 2011).

Το λεκτικό υλικό που προέκυψε από τις ανοιχτές ερωτήσεις υποβλήθηκε αρχικά σε εξαντλητική καταγραφή. Στη συνέχεια, εφαρμόστηκε η μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου, κατά την οποία είτε διατηρήθηκαν οι αρχικές απαντήσεις των συμμετεχόντων ως ενδεικτικές κατηγορίας (για τις λέξεις με υψηλή συχνότητα εμφάνισης), είτε ταξινομήθηκαν σε ευρύτερες θεματικές κατηγορίες με κοινό σημασιολογικό και εννοιολογικό περιεχόμενο (για τις λέξεις με χαμηλή συχνότητα εμφάνισης). Από την παραπάνω διαδικασία προέκυψαν συνολικά 77 κατηγορίες, εκ των οποίων οι 16 (20,8% των συνολικών απαντήσεων) αντιστοιχούσαν στις αυτόνομες κατηγορίες, ενώ οι 61 (79,2% των συνολικών απαντήσεων) αποτελούσαν ευρύτερες θεματικές κατηγορίες. Προς διασφάλιση της εγκυρότητας της μεθόδου ανάλυσης και κατ' επέκταση των αποτελεσμάτων, απευθυνθήκαμε σε τρεις κριτές,

υποψήφιους διδάκτορες του Παντείου Πανεπιστημίου, προκειμένου να ελέγξουν τη συνάφεια των προτεινόμενων θεματικών κατηγοριών και των παραγόμενων λέξεων/φράσεων των συμμετεχόντων. Ειδικότερα, αφού ενημερώθηκαν για το ερευνητικό αντικείμενο, τους ζητήθηκε να ταξινομήσουν τις απαντήσεις των συμμετεχόντων στις προτεινόμενες θεματικές κατηγορίες. Οι θεματικές κατηγορίες για τις οποίες υπήρξε συμφωνία μεταξύ των κριτών διατηρήθηκαν, ενώ οι απαντήσεις ως προς τις οποίες προέκυψε διαφωνία ταξινομήθηκαν στην κατηγορία «Διάφορα» (βλ. Παράρτημα Δ).

5.3.3.3. Πολιτική Ταυτότητα. Για τη μέτρηση της πολιτικής ταυτότητας χρησιμοποιήθηκε μια επταβάθμια κλίμακα πολιτικής αυτο-τοποθέτησης, τύπου Likert (1 = Άκρα Αριστερά, 7 = Άκρα Δεξιά). Οι απαντήσεις των συμμετεχόντων στην κλίμακα κωδικοποιήθηκαν σε μια τρίτιμη μεταβλητή, με τις τιμές 1, 2, 3 ως «Αριστερά» (28% των συμμετεχόντων), και τις τιμές 5,6,7 ως «Δεξιά» (32,8% των συμμετεχόντων). Το 39,2% των συμμετεχόντων επέλεξε το κέντρο της κλίμακας, δηλαδή το 4, που ορίστηκε ως «Κέντρο» (ούτε αριστερά, ούτε δεξιά).

5.3.3.4. Προτίμηση Πολιτικού Κόμματος. Τέλος, οι συμμετέχοντες καλούνταν να σημειώσουν το κόμμα που ψήφισαν στις τελευταίες βουλευτικές εκλογές (20 Σεπτεμβρίου 2015), σε μια ερώτηση ανοικτού τύπου. Στον Πίνακα 1 παρουσιάζονται οι απαντήσεις των συμμετεχόντων. Τα κόμματα με χαμηλή συχνότητα εμφάνισης εντάχθηκαν στην κατηγορία «Άλλα».

Πίνακας 5.1.

Πολιτικό κόμμα που δήλωσαν οι συμμετέχοντες ότι ψήφισαν στις τελευταίες εκλογές

Κόμμα	Ποσοστό
ΝΔ	20,8
ΣΥΡΙΖΑ	19,8
ΠΑΣΟΚ ⁵¹	9,8
Ποτάμι	3,8
ΚΚΕ	3,3
Χρυσή Αυγή	2,8
ΑΝΕΛ	1,8
ΑΝΤΑΡΣΥΑ	1,3
Άλλα	2,5
Τίποτα	24,5
Χωρίς Απάντηση	10

5.3.3.5. Στατιστική Επεξεργασία. Για τη στατιστική επεξεργασία των ποιοτικών δεδομένων και τον έλεγχο των υποθέσεων εφαρμόστηκε η Παραγοντική Ανάλυση Αντιστοιχιών και η Αυτόματη Ιεραρχική Ταξινόμηση (Μπεχράκης, 1999), σε έναν πίνακα συχνοτήτων, στις στήλες του οποίου εγγράφονταν οι ανεξάρτητες μεταβλητές (φύλο, ηλικία, πολιτική αυτο-τοποθέτηση και πολιτικό κόμμα που ψήφισαν στις τελευταίες βουλευτικές εκλογές), και στις γραμμές οι διαφορετικές θεματικές κατηγορίες της λεκτικής παραγωγής των συμμετεχόντων. Η στατιστική

⁵¹ Στις εκλογές του Σεπτεμβρίου του 2015 το ΠΑΣΟΚ συμμετείχε ως μέρος ενός ευρύτερου συνασπισμού κομμάτων της κεντροαριστεράς, που έφερε την ονομασία «Δημοκρατική Συμπράταξη» και είχε επικεφαλής τη Φώφη Γεννηματά. Στο παρόν κεφάλαιο διατηρήσαμε την ονομασία ΠΑΣΟΚ, δεδομένου ότι, αφενός, φάνηκε να κυριαρχεί στις απαντήσεις των συμμετεχόντων, εναλλακτικά με αυτές της «Δημοκρατικής Συμπράτασης», αφετέρου, για να διευκολύνουμε τη συζήτηση των αποτελεσμάτων σε ένα πλαίσιο μακροσκοπικής εξέτασης της πολιτικής ταυτότητας των κοινωνικών υποκειμένων.

επεξεργασία των δεδομένων έγινε με την εφαρμογή των λογισμικών προγραμμάτων SPSS v.20 και SPAD v5.0 (Système Portable pour l'Analyse des Données, Version 5.0, 2001).

5.4. Αποτελέσματα

5.4.1. Περιεχόμενο Κοινωνικής Αναπαράστασης Αριστεράς – Δεξιάς

Το σύνολο των απαντήσεων που παρήχθησαν από τους 400 συμμετέχοντες στην έρευνα ήταν 2.229. Ο αριθμός αυτός αντιστοιχεί στο 92,88% των απαντήσεων που θεωρητικά έπρεπε να παραχθούν (6 απαντήσεις x 400 άτομα = 2.400), εάν κάθε άτομο σημείωνε τρεις απαντήσεις για την Αριστερά και τρεις απαντήσεις για τη Δεξιά. Υπήρξε μια απώλεια απαντήσεων της τάξης του 7,13% (171 περιπτώσεις), οι οποίες εντάχθηκαν στην αυτόνομη κατηγορία «Χωρίς Απάντηση». Το σύνολο των 2.229 απαντήσεων ταξινομήθηκε σε 76 διαφορετικές θεματικές κατηγορίες. Στον Πίνακα 2 καταγράφονται οι 77 συνολικά θεματικές κατηγορίες, συμπεριλαμβανομένης και της κατηγορίας «Χωρίς Απάντηση».

5.4.1.1. Αριστερά. Αναφορικά με το περιεχόμενο της κοινωνικής αναπαράστασης της Αριστεράς, αυτό φαίνεται να συγκροτείται από την ιδεολογική ταυτότητα του κομμουνισμού και του σοσιαλισμού, με αναφορές στον Μαρξ, το ΚΕΕ, τον Αλέξη Τσίπρα και το ΣΥΡΙΖΑ, καθώς και σε σύμβολα (π.χ. Γοργοπόταμος, ΕΣΣΔ, προλεταριάτο, κ.α.) και ηγέτες της Αριστεράς (π.χ. Φλωράκης, Βελουχιώτης, Φιντέλ Κάστρο, κ.α.). Ακόμη, η Αριστερά συνδέεται με τις κατώτερες λαϊκές τάξεις και τη φτώχεια, αλλά και με τον χώρο των Γραμμάτων και των Τεχνών, ενώ γίνεται αναφορά στους αγώνες, στις κινητοποιήσεις και στην επαναστατική δράση της Αριστεράς, στη διεκδίκηση των εργασιακών δικαιωμάτων και στο παρελθόν του εμφυλίου πολέμου και της κατοχής. Χαρακτηριστική είναι, επίσης, η ταύτιση της

Αριστεράς με τις αξίες της κοινωνικής αλλαγής, της ισότητας και της ισοτιμίας.

Τέλος, υπήρξε μια ομάδα απαντήσεων που φαίνεται να είναι αρνητικά φορτισμένη για τους συμμετέχοντες/ουσες, αναφερόμενοι στην αναρχία, τον αντιπατριωτισμό, την καταστροφή, τον δογματισμό, τον ουτοπισμό και την αθεΐα.

Πίνακας 5.2.

Συχνότητα θεματικών κατηγοριών της Αριστεράς και της Δεξιάς

Λέξεις	Αριστερά	Δεξιά	Σύνολο
Αγώνες	36	1	37
Άθεοι	11	0	11
Αλλαγή	9	0	9
Ανάπτυξη	2	12	14
Αναρχία	20	1	21
Αντικοινωνικές αξίες	8	21	29
Αντιπατριωτισμός	10	1	11
Ανώτερα κοινωνικά στρώματα	3	65	68
Απάτη	10	10	20
Αρνητικοί Χαρακτηρισμοί	61	36	97
Ασφάλεια	0	10	10
Αυταρχισμός	4	13	17
Δεν προσφέρουν	8	3	11
Δεξιά	4	11	15
Δημοκρατικά ιδεώδη	22	20	42
Διαφθορά	2	19	21
Διάφορα	10	9	19
Δογματισμός	6	0	6
Εθνικισμός - Ρατσισμός	0	21	21
Εκμετάλλευση	1	10	11
Εμφύλιος και Κατοχή	19	3	22
Εξορία	5	2	7
Εξουσία	3	10	13
Επανάσταση	24	0	24
Επιχειρηματικότητα	1	17	18
Εργασιακά δικαιώματα	11	0	11
Ευρώπη και Αμερική	1	11	12
Ηγέτες Αριστεράς	38	0	38
Θετικοί χαρακτηρισμοί	2	13	15
Θρησκεία	1	37	38
Ιδεολογία Αριστεράς	24	0	24
Ισότητα	31	0	31
Ισοτιμία	12	1	13

Καλύτερες μέρες	10	26	36
Καπιταλισμός	3	49	52
Καραμανλής	0	37	37
Καταστροφή	11	2	13
Κατώτερες λαϊκές τάξεις	44	2	46
Κεφάλαιο	1	41	42
Κινητοποιήσεις	47	0	47
ΚΚΕ	76	0	76
Κοινωνικές αξίες	17	6	23
Κοινωνική πολιτική & Διευρυμένο	14	5	19
Κράτος			
Κόμματα	14	8	22
Κομμουνισμός και Σοσιαλισμός	92	1	93
Μαρξ	18	0	18
Μεταπολίτευση	1	4	5
Μητσοτάκης	0	48	48
ΝΔ	0	94	94
Νοικοκυροσύνη	0	20	20
Οικογενειοκρατία	0	18	18
Οικονομική κρίση	9	7	16
Όλοι ίδιοι	7	3	10
Οπισθοδρόμηση	7	2	9
Ουτοπισμός	14	0	14
Παράδοση	0	24	24
ΠΑΣΟΚ	7	3	10
Πατρίδα	1	39	40
Πολιτικά πρόσωπα Δεξιάς	0	18	18
Πολιτικό ρεύμα	16	15	31
Πρόοδος	47	18	65
Σύμβολα Αριστεράς	65	4	69
Συμφέροντα	1	19	20
Συντηρητισμός	1	73	74
ΣΥΡΙΖΑ	40	0	40
Τίποτα	10	10	20
Τσίπρας	50	0	50
Φασισμός	2	28	30
Φιλελεύθερη πολιτική	3	47	50
Φιλελευθερισμός	15	19	34
Φτώχεια	14	0	14
Χούντα	3	12	15
Χρήμα	0	17	17
Χρυσή Αυγή	0	16	16
Χωρίς Απάντηση	83	88	171
Χώρος Γραμμάτων και Τεχνών	11	3	14
Ψεύτες	47	17	64
Σύνολο	1200	1200	2400

5.4.1.2. Δεξιά. Από την άλλη, η αναπαράσταση της Δεξιάς παραπέμπει στο καπιταλιστικό σύστημα και τη φιλελεύθερη πολιτική, στην επιχειρηματικότητα, στο κεφάλαιο και τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και γενικότερα στην εξουσία και το χρήμα. Και στην περίπτωση της αναπαράστασης της Δεξιάς κυριαρχούν πολιτικά πρόσωπα του χώρου (Γεωργιάδης, Σαμαράς, Μπακογιάννη), ηγέτες της Δεξιάς, όπως ο Καραμανλής και ο Μητσοτάκης, καθώς και τα κόμματα της Νέας Δημοκρατίας και της Χρυσής Αυγής, ενώ παρατηρείται η ταύτιση με τις αξίες του συντηρητισμού και της παράδοσης. Η Δεξιά συνδέεται, ακόμα, με το αίσθημα ασφάλειας, με την πατρίδα και τη θρησκεία, με τη νοικοκυροσύνη, την περίοδο της Μεταπολίτευσης, την Ευρώπη και την Αμερική και με άλλους θετικούς χαρακτηρισμούς, όπως «ανοιχτόμυαλοι», «ήσυχτοι», «καλλιεργημένοι», «έντιμοι», κ.α. (βλ. Παράρτημα Δ). Τέλος, εντοπίζεται και εδώ μια αξιολογικά αρνητική ομάδα απαντήσεων, που αφορά τη διαφθορά, την εκμετάλλευση, την εξυπηρέτηση συμφερόντων, την οικογενειοκρατία, τον εθνικισμό και τον ρατσισμό, τον φασισμό και τη Χούντα των Συνταγματαρχών.

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 2, υπάρχουν θεματικές κατηγορίες οι οποίες κατά κύριο λόγο χαρακτηρίζουν την Αριστερά, ωστόσο μερικές φορές εντοπίζονται και στη Δεξιά, και αντιστρόφως. Τέτοιες περιπτώσεις που αφορούν κυρίως την Αριστερά είναι η πρόοδος, οι κοινωνικές αξίες (π.χ. αλληλεγγύη, ανεκτικότητα, ανιδιοτέλεια, συλλογικότητα, κ.α.), οι εξορίες, η κοινωνική πολιτική και το διευρυνόμενο κράτος, αλλά και αρνητικοί χαρακτηρισμοί (όπως αμόρφωτοι, ανίδεοι, άμυαλοι, πονηροί, λαμόγια, κ.α.), η αντίληψη ότι είναι «όλοι ίδιοι», «ψεύτες» και ότι «δεν προσφέρουν», η σύνδεση με το ΠΑΣΟΚ και η οπισθοδρόμηση. Από την άλλη, απαντήσεις που χαρακτηρίζουν κυρίως τη Δεξιά είναι ο αυταρχισμός, οι

αντικοινωνικές αξίες (π.χ. ανισότητα, ανελευθερία, λογοκρισία, στερεότυπα, προκατάληψη, κ.α.), αλλά και η ελπίδα για καλύτερες μέρες (π.χ. βελτίωση, καλύτερες συνθήκες ζωής, εύχομαι καλύτερο μέλλον, κ.α.).

Τέλος, υπάρχουν θεματικές κατηγορίες που χαρακτηρίζουν εξίσου την Αριστερά και τη Δεξιά. Οι απαντήσεις αυτές αφορούν τα δημοκρατικά ιδεώδη, τον φιλελευθερισμό και την απάτη, την περιγραφή της Αριστεράς και της Δεξιάς μέσω της κομματικής τους εκπροσώπησης ή τον χαρακτηρισμό τους ως πολιτικά ρεύματα, ενώ εξίσου φαίνεται να χαρακτηρίζουν τους δύο ιδεολογικο-πολιτικούς χώρους οι κατηγορίες «Διάφορα» (π.χ. στροφή, υποκειμενισμός, λαβή, άσπρο, κ.α.), «Τίποτα» και «Χωρίς Απάντηση», με την τελευταία να παρουσιάζει την υψηλότερη συχνότητα εμφάνισης.

5.4.2. Κοινωνική Ταυτότητα και Περιεχόμενο Αναπαράστασης Αριστεράς – Δεξιάς

Η παραγοντική ανάλυση αντιστοιχιών που εφαρμόστηκε στα λεκτικά δεδομένα που προέκυψαν από τις απαντήσεις των συμμετεχόντων ανέδειξε 2 βασικούς παραγοντικούς άξονες, οι οποίοι ερμηνεύουν το 58,27% της συνολικής διακύμανσης (Διάγραμμα 1).

Ειδικότερα, ο πρώτος παραγοντικός άξονας, ο οποίος ερμηνεύει το 43,18% της συνολικής διακύμανσης, διαφοροποιεί τις απαντήσεις που περιγράφουν την Αριστερά από αυτές που περιγράφουν τη Δεξιά. Οι κατηγορίες που συνδέονται με την Αριστερά είναι η ισότητα, οι αγώνες και οι κινητοποιήσεις, οι κατώτερες λαϊκές τάξεις, οι ηγέτες και σύμβολα της Αριστεράς, ο κομμουνισμός και ο σοσιαλισμός, το ΚΚΕ, ο ΣΥΡΙΖΑ και ο Τσίπρας, ενώ οι αντίστοιχες κατηγορίες της Δεξιάς

Ο δεύτερος παράγοντας (15,09% της συνολικής διακύμανσης) αντιπαραθέτει τα άτομα που πολιτικά αυτό-τοποθετούνται στην Αριστερά ή στο Κέντρο της κλίμακας και στις τελευταίες εκλογές είτε ψήφισαν ΑΝΤΑΡΣΥΑ, ΣΥΡΙΖΑ, τίποτα ή δεν απάντησαν την ερώτηση, σε αυτά που πολιτικά αυτό-τοποθετούνται στη Δεξιά και στις τελευταίες εκλογές ψήφισαν ΝΔ, ΑΝΕΛ ή Χρυσή Αυγή. Οι πρώτοι αναφέρουν συχνότερα τους αγώνες, την επανάσταση, το συντηρητισμό, τον εθνικισμό και το ρατσισμό, το φασισμό, ενώ χαρακτηρίζονται επίσης από την κατηγορία «χωρίς απάντηση». Οι δεύτεροι σημειώνουν την ανάπτυξη, την ασφάλεια, τη θρησκεία, την πατρίδα, τον Καραμανλή, θετικούς χαρακτηρισμούς και την πίστη σε καλύτερες μέρες, καθώς και τις απαντήσεις «ψεύτες» και «άθεις».

Τέλος, είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι οι μεταβλητές του φύλου και της ηλικίας απεικονίζονται στο κέντρο των παραγοντικών αξόνων, χωρίς να επηρεάζουν ιδιαίτερα τις απαντήσεις των συμμετεχόντων. Στο κέντρο των παραγοντικών αξόνων εντοπίζονται, επίσης, οι θεματικές κατηγορίες «διάφορα», «τίποτα», «οικονομική κρίση», «δημοκρατικά ιδεώδη», «φιλελευθερισμός». Ακόμα, παρατηρείται ότι η δεξιά πολιτική ταυτότητα αντιπαρατίθεται ξεκάθαρα στην αριστερή πολιτική ταυτότητα, διαφοροποιώντας τις απαντήσεις των συμμετεχόντων, ενώ η πολιτική τοποθέτηση «Κέντρο» εντοπίζεται κοντά στο κέντρο των παραγοντικών αξόνων. Αυτή η τοποθέτηση των τριών τιμών της πολιτικής ταυτότητας στον χώρο του παραγοντικού διαγράμματος, θα λέγαμε ότι αποτυπώνει τη γραμμική λογική της κλίμακας της πολιτικής αυτο-τοποθέτησης. Ωστόσο, έχει ενδιαφέρον να δούμε τι συνεπάγεται για την πολιτική ταυτότητα, ειδικά η τοποθέτηση στο «Κέντρο», η οποία μπορεί να σημαίνει μια άρνηση ταύτισης με όρους Αριστεράς – Δεξιάς. Προς αυτήν την κατεύθυνση, άλλωστε, παρατηρούμε ότι η πολιτική τοποθέτηση στο Κέντρο

γεινιάζει με τις απαντήσεις «τίποτα» και «χωρίς απάντηση» αναφορικά με την προτίμηση πολιτικού κόμματος στις τελευταίες εκλογές. Ακόμη, η κατηγορία «χωρίς απάντηση» φαίνεται να χαρακτηρίζει περισσότερο τα άτομα που τοποθετούνται στο Κέντρο και στην Αριστερά, ενώ δεν την συναντάμε στην περίπτωση της δεξιάς πολιτικής ταυτότητας.

Η αυτόματη ιεραρχική ταξινόμηση, η οποία εφαρμόστηκε στους άξονες που προέκυψαν από την παραγοντική ανάλυση αντιστοιχιών, ανέδειξε πέντε ομάδες συμμετεχόντων που παρουσιάζουν διαφοροποιημένες αναπαραστάσεις για την Αριστερά και τη Δεξιά. Στον Πίνακα 3 παρατίθενται οι κατηγορίες απαντήσεων με τα χαρακτηριστικά των ομάδων που τα παρήγαγαν.

Η πρώτη ομάδα αφορά τα λεκτικά δεδομένα που συγκροτούν το περιεχόμενο της αναπαράστασης της Αριστεράς, τα οποία είναι τα σύμβολα και οι ηγέτες της Αριστεράς, ο Τσίπρας, ο κομμουνισμός και ο σοσιαλισμός, το ΚΚΕ, ο ΣΥΡΙΖΑ, οι κατώτερες λαϊκές τάξεις, η φτώχεια, οι κινητοποιήσεις και ο Μαρξ.

Μια ομάδα ατόμων ηλικίας άνω των 60 ετών, που πολιτικά τοποθετούνται στο Κέντρο και στις τελευταίες εκλογές δεν ψήφισαν τίποτα ή δεν απάντησαν στην ερώτηση, χαρακτηρίζονται από τις κατηγορίες «δεξιά», «πολιτικό ρεύμα», «όλοι ίδιοι», «τίποτα» και «χωρίς απάντηση».

Η τρίτη ομάδα συνδέεται και πάλι με την αναπαράσταση της Αριστεράς, με τους συμμετέχοντες να αναφέρονται στον φιλελευθερισμό, στα δημοκρατικά ιδεώδη, στην πρόοδο, στην κοινωνική πολιτική και το διευρυνόμενο κράτος, σε αρνητικούς χαρακτηρισμούς, στην απάτη και την οικονομική κρίση, σημειώνοντας ακόμη τις απαντήσεις «δεν προσφέρουν» και «διάφορα».

Πίνακας 5.3.

Αυτόματη Ιεραρχική Ανάλυση των Λεκτικών Δεδομένων για την Αριστερά και τη Δεξιά

Ομάδες	Παραγόμενες Λέξεις/Φράσεις
Αναπαραστάσεις Αριστεράς (16.33%)	Σύμβολα αριστεράς, Τσίπρας, Κομμουνισμός και σοσιαλισμός, ΚΚΕ, κατώτερες λαϊκές τάξεις, ΣΥΡΙΖΑ, φτώχεια, ηγέτες αριστεράς, κινητοποιήσεις, Μαρξ
Αναπαραστάσεις ατόμων ηλικίας άνω των 60 ετών, που τοποθετούνται στο κέντρο της κλίμακας και δεν ψήφισαν τίποτα ή δεν απάντησαν (5.15%)	Χωρίς απάντηση, δεξιά, πολιτικό ρεύμα, τίποτα, όλοι ίδιοι
Αναπαραστάσεις Αριστεράς (58.88%)	Φιλελευθερισμός, αρνητικοί χαρακτηρισμοί, δημοκρατικά ιδεώδη, οικονομική κρίση, πρόοδος, διάφορα, απάτη, κοινωνική πολιτική και διευρυμένο κράτος, δεν προσφέρουν
Αναπαραστάσεις για τη Δεξιά ατόμων που πολιτικά τοποθετούνται στην αριστερά και ψήφισαν ΣΥΡΙΖΑ (10.60%)	Συντηρητισμός, φιλελεύθερη πολιτική, ανώτερα κοινωνικά στρώματα, καπιταλισμός, κεφάλαιο, συμφέροντα, διαφθορά, παράδοση, αντικοινωνικές αξίες, Χρυσή Αυγή
Αναπαραστάσεις για τη Δεξιά ατόμων που πολιτικά τοποθετούνται στη δεξιά και ψήφισαν ΝΔ και Χρυσή Αυγή (9.04%)	Μητσοτάκης, ΝΔ, Καραμανλής, νοικοκυροσύνη, επιχειρηματικότητα, πολιτικά πρόσωπα δεξιάς, θρησκεία, πατρίδα, χούντα, καλύτερες μέρες

Τα λεκτικά δεδομένα του συντηρητισμού, της φιλελεύθερης πολιτικής, των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, του καπιταλισμού, του κεφαλαίου, των συμφερόντων, της διαφθοράς, της παράδοσης, των αντικοινωνικών αξιών και της Χρυσής Αυγής, παρήγαγαν για την αναπαράσταση της Δεξιάς, τα άτομα της τέταρτης

ομάδας, που πολιτικά τοποθετούνται στην Αριστερά και στις τελευταίες εκλογές ψήφισαν ΣΥΡΙΖΑ.

Τέλος, η Πέμπτη ομάδα αφορά την αναπαράσταση της Δεξιάς, των ατόμων που πολιτικά τοποθετούνται στη Δεξιά και στις τελευταίες εκλογές ψήφισαν ΝΔ και Χρυσή Αυγή. Αυτή η ομάδα συμμετεχόντων αναφέρεται στη νοικοκυροσύνη, στην επιχειρηματικότητα, στη θρησκεία, στην πατρίδα, στις καλύτερες μέρες, στη χούντα, σε πολιτικά πρόσωπα της Δεξιάς, στον Μητσοτάκη, στον Καραμανλή και στη ΝΔ.

5.5. Συζήτηση

5.5.1. *Αντικειμενοποίηση Αριστεράς – Δεξιάς: Το περιεχόμενο της Κοινωνικής Αναπαράστασης*

Από τα αποτελέσματα της έρευνάς μας φαίνεται να επιβεβαιώνονται οι αρχικές μας υποθέσεις που αφορούν το περιεχόμενο της αναπαράστασης της Αριστεράς – Δεξιάς. Όπως προκύπτει από τον πίνακα συχνοτήτων αλλά και από την παραγοντική ανάλυση αντιστοιχιών, η αναπαράσταση της Αριστεράς και της Δεξιάς συγκροτείται από ένα ξεκάθαρο και διακριτό περιεχόμενο και δομείται γύρω από αντιθετικά σχήματα εννοιών. Μάλιστα, τα αντιθετικά αυτά σχήματα αφορούν συγκεκριμένες διαστάσεις που νοηματοδοτούν τους δύο ιδεολογικο-πολιτικούς χώρους και, σε μεγάλο βαθμό, συμπίπτουν με τις αντίστοιχες διπολικές διαστάσεις που αναδείχθηκαν από την ποιοτική μας έρευνα (δες Κεφάλαιο 4).

Ειδικότερα, η Αριστερά προσδιορίζεται από τις κοινωνικές αξίες της επιδίωξης της κοινωνικής αλλαγής και της ισότητας, ενώ η Δεξιά από αυτές του συντηρητισμού και της παράδοσης, αξίες που βρίσκονται στον κεντρικό πυρήνα της

αναπαράστασης, επιβεβαιώνοντας τα εμπειρικά δεδομένα σύμφωνα με τα οποία Αριστερά και Δεξιά δομούνται από την αντίθεση «*επιδίωξη κοινωνικής αλλαγής – ισότητα*» vs «*αντίσταση στην αλλαγή – ανισότητα*», αντίστοιχα (Jost, 2009; Jost et al., 2009). Παρουσιάζει, βέβαια, ενδιαφέρον ότι η έννοια της ανισότητας δεν είναι καθοριστική για τον ορισμό της Δεξιάς, αλλά εντάσσεται στο πλαίσιο ευρύτερων αντικοινωνικών αξιών, που φαίνεται να χαρακτηρίζουν κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, τη Δεξιά. Ένα τέτοιο εύρημα νοηματοδοτείται στο πλαίσιο της προσπάθειας εκσυγχρονισμού παραδοσιακά συνδεδεμένων με τη Δεξιά αντιλήψεων, που αφορούν συντηρητικές πεποιθήσεις γύρω από κοινωνικά ζητήματα, όπως η μετανάστευση, το δικαίωμα στην άμβλωση, οι στρατιωτικές δαπάνες, κ.α. (Oxley et al., 2008) και μειονοτικές ομάδες, όπως οι ομοφυλόφιλοι (Barth & Parry, 2009; van der Toorn et al., 2017), καθώς και της υιοθέτησης ενός περισσότερο φιλο-κοινωνικού προφίλ, στο πλαίσιο, ίσως, μιας στρατηγικής διεύρυνσης της εκλογικής βάσης της Δεξιάς. Προς αυτήν την κατεύθυνση, παρουσιάζει ενδιαφέρον το γεγονός ότι, ενώ Αριστερά και Δεξιά χαρακτηρίζονται από διακριτές και αντιτιθέμενες απόψεις αναφορικά με ένα εύρος πολιτικών και κοινωνικών ζητημάτων (Poteat & Mereish, 2012), φαίνεται στις μέρες μας οι πολιτικά συντηρητικοί να εμφανίζονται υποστηρικτικοί απέναντι σε μια σειρά θεμάτων που σχετίζονται με την ισότητα (πολιτικά δικαιώματα στις γυναίκες, προγράμματα κοινωνικής ασφάλισης, εισαγωγή γυναικών στα πανεπιστήμια, απαγόρευση της παιδικής εργασίας, κ.α.) και με τα οποία αντιτίθεντο, όταν αρχικά είχαν προταθεί στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα (Jost, Krochik, et al., 2009). Δεν θα πρέπει, άλλωστε, προς αυτήν την κατεύθυνση, να αγνοούμε το ρόλο του κοινωνικού πλαισίου ή του πνεύματος των καιρών μας (zeitgeist), που θέλει την αξία της ισότητας να κατέχει εξέχουσα θέση, επηρεάζοντας τις συμπεριφορές των κοινωνικών υποκειμένων, που σε ένα έκδηλο επίπεδο

συμπορεύονται με τις κυρίαρχες κοινωνικές αξίες, έχοντας ως στόχο την κοινωνική αποδοχή και την αποφυγή της κοινωνικής επίκρισης.

Επιπροσθέτως, η αναπαράσταση της Αριστεράς – Δεξιάς φαίνεται να οικοδομείται γύρω από μια οικονομική διάσταση (χαμηλό vs υψηλό κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο), από μια οικονομική – πολιτική διάσταση (κομμουνισμός – σοσιαλισμός vs καπιταλισμός – φιλελευθερισμός) και από μια κοινωνική – ιδεολογική διάσταση (αγώνες, επανάσταση, κινητοποιήσεις, εργασιακά δικαιώματα vs ασφάλεια, πατρίδα, θρησκεία, νοικοκυροσύνη).

Γενικότερα, στην ανάγνωση των δεδομένων μπορούμε να εντοπίσουμε αντιθετικές αρχές που εμφανίζονται συστηματικά για την Αριστερά και τη Δεξιά. Στους ηγέτες και τις σημαντικές φυσιογνωμίες της Αριστεράς θα βρούμε και τους αντίστοιχους της Δεξιάς, στα εργασιακά δικαιώματα αντιτίθεται το κεφάλαιο, στον κομμουνισμό αντιτίθεται ο σοσιαλισμός, στις κατώτερες λαϊκές τάξεις τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, απέναντι από τον αντιπατριωτισμό θα βρούμε την πατρίδα και απέναντι από την αθεΐα εντοπίζουμε τη θρησκεία.

Η πρόσληψη της Αριστεράς – Δεξιάς, υπό αυτές τις αντιθετικές διαστάσεις, αφενός, προσδιορίζει το αξιολογικό περιεχόμενο και τον ιδεολογικο-πολιτικό προσανατολισμό κάθε μιας από αυτές στον κοινό νου, αφετέρου, παραπέμπει στην ευρύτερη συζήτηση που αφορά τη δομή της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς και κατά πόσο αυτή θα πρέπει να προσεγγίζεται ως ένα συνεχές ή ως ένα διπολικό σχήμα που συγκροτείται στη βάση συγκεκριμένων διαστάσεων (Asher, 1992; Weisberg & Rusk, 1970) ή πολλαπλών (Brown, 1970; Coveyou & Piereson, 1977; Herzon, 1980; Jackson & Marcus, 1975; Marcus et al., 1974). Πράγματι, όπως προκύπτει από την παρούσα έρευνα, καθώς και από τα δεδομένα της ποιοτικής μας ανάλυσης (βλ.

Κεφάλαιο 4), η διάκριση της Αριστεράς – Δεξιάς φαίνεται να δομείται γύρω από τις προαναφερθείσες αντιθετικές διαστάσεις. Ωστόσο, υποστηρίζουμε ότι αυτό που έχει σημασία δεν είναι ο αριθμός ή το είδος των διαστάσεων που συγκροτούν την διάκριση της Αριστεράς – Δεξιάς, αλλά η αντιθετική τους φύση, ως δομικό στοιχείο της πολιτικής ταύτισης και της συγκρότησης της πολιτικής ταυτότητας, για την οποία απαιτείται και προϋποτίθεται η ύπαρξη ενός «άλλου», διαφορετικού από «εμάς» (Mouffe, 2000/2004, 2008/2010; Tajfel & Turner, 1979).

Υπό αυτήν την έννοια, Αριστερά και Δεξιά, θα λέγαμε, ότι προβάλλουν ως «θέματα» (Moscovici & Vignaux, 1994), εφόσον αποτελούν αντιθετικές κατηγορίες, που στην πορεία της ιστορίας τους έχουν αποτελέσει αντικείμενο συγκρούσεων, καθιστώντας απαραίτητη συνθήκη την ύπαρξη της μιας για τον ορισμό της άλλης (Markova, 2000). Το περιεχόμενο, όμως, αυτών των θεμάτων δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να αναχθεί σε προκαθορισμένες διαστάσεις οικουμενικής ισχύος, καθώς στο εγχείρημα της σκιαγράφησης του δίπολου της Αριστεράς – Δεξιάς δεν θα πρέπει να παραγκωνιστεί η σημασία της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας και το ιδιαίτερο ιστορικό παρελθόν συγκρούσεων, που μπορεί να διαμορφώνει ένα διαφοροποιημένο αναπαραστασιακό περιεχόμενο και, επομένως, διαφοροποιημένες διαστάσεις πρόσληψης⁵². Προτείνουμε, μάλιστα, ότι μια μελλοντική έρευνα που θα στηριχτεί στο

⁵² Για παράδειγμα, ενώ στην Ευρώπη η πολιτική ταυτότητα προσδιορίζεται μέσω της διάκρισης της Αριστεράς – Δεξιάς, ως ταυτόσημης της κοινωνικής τάξης των ατόμων, στην Αμερική αυτή αντικαθίσταται από τη διάκριση φιλελευθερισμός – συντηρητισμός, που παραπέμπει περισσότερο στην προοδευτική και συντηρητική ιδεολογία αντίστοιχα, όπως διαμορφώνονται στη βάση της αποδοχής ή απόρριψης των αξιών της κοινωνικής αλλαγής, της ισότητας και του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Οι πολιτισμικές αυτές διαφοροποιήσεις που εντοπίζονται σε επίπεδο πολιτικής ιδεολογίας οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στην ιστορικότητα των δύο ηπείρων, οι οποίες για πολλές δεκαετίες μέσα από τις συγκρουσιακές σχέσεις Ρωσίας και Αμερικής μάχονταν σε πραγματικό και συμβολικό επίπεδο για την κυριαρχία τους και την επικράτηση του κομμουνισμού ή του καπιταλισμού, αντίστοιχα.

θεωρητικό υπόβαθρο των κοινωνικών αναπαραστάσεων για να προσεγγίσει το ζήτημα της δομής της εν λόγω διάκρισης, θα είναι σε θέση να αναδείξει ακριβώς αυτήν τη δυναμική προοπτική του εκάστοτε αναπαραστασιακού αντικειμένου, που, τελικά, δεν στηρίζεται σε στατικές δομές, αλλά οικοδομείται και ανοικοδομείται μέσα από τη διαρκή αλληλεπίδραση με το κοινωνικό περιβάλλον και μέσω της επικοινωνίας.

Τα κοινωνικά υποκείμενα, λοιπόν, αντικειμενοποιούν τις έννοιες της Αριστεράς – Δεξιάς, προσδίδοντάς τους περιεχόμενο και νόημα, «*θεματοποιώντας*» αντιθετικές κατηγορίες (Markova, 2000), όπως αυτές του προοδευτισμού – συντηρητισμού, της αλλαγής – στασιμότητας, της ισότητας – ανισότητας, κ.ο.κ.

Μια κατηγορία που φαίνεται να χαρακτηρίζει αποκλειστικά τη Δεξιά, χωρίς να εντοπίζεται άμεσα η αντιθετική της κατηγορία, είναι ο εθνικισμός – ρατσισμός, που συνδέεται δευτερογενώς με άλλες διαστάσεις, όπως αυτές του συντηρητισμού και της ανισότητας. Η Δεξιά φαίνεται να συνδέεται σταθερά με ρατσιστικές (Sidanius et al., 1996) και εθνικιστικές (Haynes, 2021; Lubbers, 2019) τάσεις, μια σύνδεση που σε μεγάλο βαθμό παραπέμπει στο ιστορικό της παρελθόν (π.χ. δικτατορία Μεταξά, Εθνικός Διχασμός, εθνικοφροσύνη, αντικομμουνισμός, αφομοίωση συνεργατών της Κατοχής στη Δεξιά, Ε.Ο.Κ.Α. Β, χούντα⁵³), αλλά και στην πρόσφατη άνοδο της

⁵³ Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στην παρούσα έρευνα η Αριστερά συνδέεται αναπαραστασιακά με τον εμφύλιο και την κατοχή, κάτι που δεν σημειώνεται στην περίπτωση της Δεξιάς, για την οποία συναντάμε τη χούντα, τη Χρυσή Αυγή, τη Μεταπολίτευση, την Ευρώπη και την Αμερική. Ο εμφύλιος και η κατοχή αφορούν τραυματικές εμπειρίες και γεγονότα που στιγματίσαν την ταυτότητα των κοινωνικών υποκειμένων. Στην περίπτωση της Δεξιάς, όμως, συνιστούν ταυτόχρονα μνήμες ντροπής, καθώς στην ιστορική πορεία της σύγκρουσης των Αριστερών και των Δεξιών, οι πρώτοι εμφανίζονται ως κυριαρχημένοι και οι δεύτεροι ως κυρίαρχοι, οι πρώτοι ως θύματα και οι δεύτεροι ως θύτες. Σε αυτό το πλαίσιο, η Αριστερά που συνδέεται με την κατοχή και τον εμφύλιο, συνδέεται παράλληλα αναπαραστασιακά με την αντίσταση και τον ηρωισμό, σε αντίθεση με τη Δεξιά που συνδέεται με τους διωγμούς, τις φυλακίσεις, τις εξορίες, τα βασανιστήρια (βλ. Ροπόκη & Μαντόγλου, 2020).

ακροδεξιάς και τη δράση της Χρυσής Αυγής. Παρόλο που η Αριστερά φαίνεται να σχετίζεται με χαμηλότερα επίπεδα εθνικής ταύτισης και την υπεράσπιση των μεταναστών (Brooks et al., 2016; de Figueiredo & Elkins, 2003; Verkuyten et al., 2022), και γενικότερα των μειονοτικών ομάδων, κάτι τέτοιο δεν προκύπτει από τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας⁵⁴.

Ακόμη, τόσο στη Δεξιά όσο και στην Αριστερά αποδίδεται ένα αρνητικό αναπαραστασιακό περιεχόμενο, το οποίο, όμως, διαφοροποιείται ποιοτικά. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι τα αρνητικά χαρακτηριστικά στην περίπτωση της Δεξιάς αφορούν κατά κύριο λόγο τεχνοκρατικά και πρακτικά θέματα, όπως είναι η διαφθορά και η εκμετάλλευση, που σε μεγάλο βαθμό συσχετίζονται με την μακροχρόνια πρόσβαση της Δεξιάς στην εξουσία (συμφέροντα, οικογενειοκρατία). Από την άλλη, η αρνητική αξιολόγηση της Αριστεράς αφορά κυρίως την ιδεολογική της ταυτότητα (αναρχία, δογματισμός, ουτοπισμός), η οποία φαίνεται ακόμα να ταυτίζεται με το κομμουνιστικό της παρελθόν και να «φοβίζει». Αυτή η αρνητική πρόσληψη, ωστόσο, θα πρέπει να εξεταστεί και στη βάση της ιδιαίτερης κοινωνιοψυχολογικής ταυτότητας των υποκειμένων.

Μέσω της διαδικασίας της αντικειμενοποίησης τα κοινωνικά υποκείμενα συγκεκριμενοποιούν και φυσικοποιούν το αναπαραστασιακό αντικείμενο, καθιστώντας το οικείο, κατανοητό και απτό (Hakoköngäs & Sakki, 2016). Και ενώ αναδεικνύεται μια διακριτή αναπαράσταση για την Αριστερά και τη Δεξιά, όπως

⁵⁴ Ως προς την αντιθετική αρχή του εθνικισμού, θα μπορούσε να οριστεί η έννοια του αντιπατριωτισμού, που χαρακτηρίζει την Αριστερά, ωστόσο αντιπαραβάλλεται άμεσα στην έννοια της πατρίδας που χαρακτηρίζει τη Δεξιά. Ακόμη, το γεγονός ότι δεν προκύπτει από την παρούσα έρευνα π.χ. η αναπαράσταση της υπεράσπισης των μεταναστών, σημαίνει ότι είτε δεν υπήρξαν καθόλου λεκτικά δεδομένα, ή ότι η λεκτική παραγωγή ήταν χαμηλής συχνότητας, οπότε εντάχθηκε σε ευρύτερες θεματικές κατηγορίες.

παρουσιάστηκε παραπάνω, μπορούμε να εντοπίσουμε ορισμένες κατηγορίες που χαρακτηρίζουν είτε την Αριστερά είτε τη Δεξιά, αλλά δεν παράγονται αποκλειστικά για κάθε μια από αυτές.

Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ότι ο προοδευτισμός φαίνεται να ανήκει σε μια από αυτές τις περιπτώσεις. Ενώ, δηλαδή, βιβλιογραφικά επισημαίνεται ότι η πρόοδος προσδιορίζει σταθερά την Αριστερά, έναντι του συντηρητισμού που είναι ίδιον της Δεξιάς, από τα αποτελέσματά μας φαίνεται η *πρόοδος* να μην χαρακτηρίζει αποκλειστικά την Αριστερά, αλλά ως χαρακτηριστικό να συναντάται και στη Δεξιά. Παράλληλα, φαίνεται η Αριστερά να χαρακτηρίζεται και από την *οπισθοδρόμηση*. Κάτι τέτοιο μπορεί να σημαίνει ότι αναπαραστασιακά η Αριστερά είναι συνδεδεμένη με μια προσκόλληση σε προηγούμενα μοντέλα κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης, που θεωρούνται φονταμενταλιστικά και οπισθοδρομικά. Υπό αυτήν την έννοια, δεν συνδέεται αποκλειστικά με την πρόοδο, δίνοντας χώρο και στη Δεξιά να αναπαρασταθεί ως προοδευτική, στο πλαίσιο υιοθέτησης εκσυγχρονιστικών πολιτικών⁵⁵ του (νέο-)φιλελεύθερου κράτους⁵⁶.

Επίσης, παρατηρούμε ότι ο αυταρχισμός χαρακτηρίζει κυρίως τη Δεξιά, ενώ απαντήσεις όπως «αρνητικοί χαρακτηρισμοί», «ψεύτες» και «δεν προσφέρουν» φαίνεται να χαρακτηρίζουν κυρίως την Αριστερά. Αυτά τα αποτελέσματα θα πρέπει

⁵⁵ Η Δεξιά εμφανίζεται συχνά ως εκφραστής της αλλαγής και του εκσυγχρονισμού, θε λέγαμε, κυρίως σε ό,τι αφορά την οικονομική ανάπτυξη. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση Παπάγου, ο οποίος κατά τη δεκαετία του '50, φαίνεται να αντιπροσωπεύει την *«έκφραση μιας βαθύτερας αλλαγής, που φορέας της έπρεπε να είναι η νεοφιλελεύθερα παράταξη, (...), που επεδίωκε την ησυχία, την τάξη, την σταθερότητα»* (Δαφνής, αναφέρεται από Νικολακόπουλος, 2000, σ. 183). Η πρόταση είναι χαρακτηριστική της ιδιομορφίας της Δεξιάς πολιτικής ιδεολογίας που καταφέρνει και εγκολπώνεται τόσο την ιδέα της αλλαγής και του εκσυγχρονισμού, όσο και της «ησυχίας, της τάξης και της σταθερότητας». Αξίζει, λοιπόν, να τονιστεί ξανά ότι οι εκσυγχρονιστικές βλέψεις της Δεξιάς είναι κατά κύριο λόγο οικονομικής και τεχνοκρατικής φύσης.

⁵⁶ Όπως αναφέρει ο Βερναρδάκης (2011), *«εκσυγχρονισμός και νεοφιλελευθερισμός αποτελούν στην ουσία τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος»* (σ. 10).

να ερμηνευτούν στο πλαίσιο μιας ευρύτερης απογοήτευσης των ατόμων από την πολιτική, μια τάση που προϋπήρχε, ωστόσο εκτινάχθηκε με την οικονομική κρίση, η οποία ανέδειξε τις αδυναμίες του πολιτικού συστήματος και των κομμάτων να διαχειριστούν τις οικονομικές συνιστώσες της κρίσης, αλλά και τις κοινωνικές και πολιτικές της διαστάσεις. Σε αυτή τη βάση, Αριστερά και Δεξιά προσλαμβάνονται ως ανεπαρκείς, γεγονός που μπορεί να συνοδεύεται και από μια τάση απόρριψης της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς και της πολιτικής εν γένει. Έχει, ωστόσο, σημασία ότι σε αυτόν τον συσχετισμό, η Αριστερά είναι πολύ περισσότερο επιβαρυνόμενη. Διακρίνεται, δηλαδή, μια απογοήτευση, ίσως μετά την πρόσφατη διακυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ και την διάψευση των προσδοκιών για διαφοροποιημένη άσκηση της πολιτικής.

Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα στοιχεία εκείνα που προσδιορίζουν από κοινού την Αριστερά και τη Δεξιά, τα οποία θα λέγαμε ότι συγκροτούν μια πιο αφαιρετική αναπαράσταση των δύο ιδεολογικο-πολιτικών χώρων και σχετίζεται με την πολιτική τους φύση και την σύνδεσή τους με το κομματικό σύστημα (δημοκρατικά ιδεώδη, κόμματα, πολιτικό ρεύμα), με την οικονομική κρίση (οικονομική κρίση, απάτη, φιλελευθερισμός) και με τις απαντήσεις «τίποτα», «χωρίς απάντηση» και «διάφορα». Μάλιστα, είναι χαρακτηριστικό ότι η κατηγορία «χωρίς απάντηση» συγκεντρώνει την υψηλότερη συχνότητα εμφάνισης και χαρακτηρίζει εξίσου την Αριστερά και τη Δεξιά. Τα αποτελέσματα αυτά ενδυναμώνουν την ιδέα της πολιτικής αδιαφορίας και της αποστασιοποίησης των ατόμων από την πολιτική, ενώ η άρνηση απάντησης αναδεικνύει την προβληματική της κοινωνικής λήθης, με τα κοινωνικά υποκείμενα να καταδικάζουν στη σιωπή το δίπολο της Αριστεράς - Δεξιάς, απαξιώνοντας και απορρίπτοντάς το.

5.5.2. Οι Κοινωνιοψυχολογικές Επικεντρώσεις: Φύλο, Γενιά και Πολιτική

Ταυτότητα

Τα αποτελέσματα της έρευνας ανέδειξαν τη σημασία της πολιτικής ταυτότητας, η οποία γίνεται προεξέχουσα όταν πρόκειται για ιδεολογικο-πολιτικά ζητήματα, με επιμέρους πτυχές της ταυτότητας των υποκειμένων, όπως είναι το φύλο και η γενιά, να μην επηρεάζουν τις απαντήσεις των συμμετεχόντων.

Όπως προκύπτει από την παραγοντική ανάλυση αντιστοιχιών, οι αριστεροί και τα άτομα που τοποθετούνται στο κέντρο και ψήφισαν ΑΝΤΑΡΣΥΑ και ΣΥΡΙΖΑ, ή δεν ψήφισαν τίποτα ή δεν απάντησαν αναφέρονται στο συντηρητισμό, το φασισμό και τον εθνικισμό – ρατσισμό, κατηγορίες, δηλαδή, που χαρακτηρίζουν τη Δεξιά. Επικεντρώνουν, λοιπόν, σε μια αρνητική πρόσληψη της Δεξιάς, που δομείται γύρω από τις κεντρικές διαστάσεις της αντίστασης στην αλλαγή (συντηρητισμός) και της ανισότητας (φασισμός, εθνικισμός-ρατσισμός). Από την άλλη, οι αγώνες και η επανάσταση, που αφορούν την Αριστερά, σκιαγραφούν μια θετική αναπαράσταση, που παραπέμπει σε κοινωνικές διεκδικήσεις και την επιδίωξη της κοινωνικής αλλαγής.

Η αρνητική πρόσληψη της Δεξιάς, από τους αριστερούς που ψήφισαν ΣΥΡΙΖΑ στις τελευταίες εκλογές, φαίνεται και από τα αποτελέσματα της Αυτόματης Ιεραρχικής Ταξινόμησης, με την αναπαράσταση να δομείται γύρω από τον άξονα της αντίστασης στην αλλαγή (συντηρητισμός, παράδοση), την οικονομικο-πολιτική διάσταση (φιλελεύθερη πολιτική, καπιταλισμός, κεφάλαιο, χρυσή αυγή), την κοινωνική διάσταση (αντικοινωνικές αξίες, συμφέροντα, διαφθορά), και το υψηλό κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο.

Παρουσιάζει, ακόμα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον το γεγονός ότι από τα κοινωνικά υποκείμενα με αυτά τα χαρακτηριστικά προκύπτει η κατηγορία «χωρίς απάντηση». Τα άτομα, δηλαδή, αρνούνται να μιλήσουν για ό,τι αφορά την Αριστερά και τη Δεξιά. Αυτή η άρνηση απόδοσης περιεχομένου και νοήματος είναι πολύ πιθανό να σχετίζεται με την απόρριψη του δίπολου της Αριστεράς – Δεξιάς, αντικατοπτρίζοντας την απογοήτευση από την πολιτική και τις παραδοσιακές μορφές πολιτικής συμμετοχής και ταύτισης. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι, σε αυτήν την κατηγορία συμμετεχόντων εντοπίζονται τα άτομα που πολιτικά τοποθετούνται στο κέντρο και δεν ψήφισαν τίποτα στις τελευταίες εκλογές. Τα εν λόγω αποτελέσματα ενδυναμώνουν τα ευρήματα σύμφωνα με τα οποία τις τελευταίες δεκαετίες η τοποθέτηση στο κέντρο της κλίμακας Αριστεράς – Δεξιάς, δεν αντιστοιχεί στην ιδεολογία του πολιτικού Κεντρισμού, αλλά στην τάση απόρριψης της διάκρισης ως παρωχημένης (Βερναρδάκης, 2005). Παράλληλα, είναι χαρακτηριστικό ότι, από την ανάλυση αντιστοιχιών, η κατηγορία αυτή των ατόμων που τοποθετούνται στο κέντρο εμφανίζεται μαζί με αυτών που τοποθετούνται στην Αριστερά. Η πολιτική ταυτότητα, δηλαδή, των συμμετεχόντων είναι περισσότερο ευκρινής και ξεκάθαρη στην περίπτωση της Δεξιάς. Σε αυτό το πλαίσιο, θα είχε ενδιαφέρον να εξεταστεί αν κάτι τέτοιο μπορεί να σχετίζεται με ένα ευρύτερο αίσθημα απογοήτευσης από τις κυβερνητικές πολιτικές της Αριστεράς, ή ακόμα και αν παραπέμπει σε μια μη συνεκτική πολιτική ταυτότητα των αριστερών⁵⁷.

⁵⁷ Η εκτόξευση των ποσοστών του ΣΥΡΙΖΑ το 2012 και η ανάληψη της διακυβέρνησης της χώρας από το ΣΥΡΙΖΑ το 2015 δεν αντικατοπτρίζει απαραίτητα μια ιδεολογικής φύσης αναθεώρηση και επανατοποθέτηση των ψηφοφόρων. Περισσότερο αποτέλεσε μια μορφή αντίδρασης ή συνειδητοποιημένης πράξης απόρριψης των παραδοσιακών μοντέλων άσκησης της πολιτικής (Katsourides, 2016; Mudde, 2017; Stavrakakis & Katsambekis, 2014). Αξίζει, λοιπόν, να αξιολογηθεί η ιδεολογικο-πολιτική ταυτότητα των υποκειμένων που συγκροτούν την ανομοιογενή εκλογική βάση του ΣΥΡΙΖΑ, η οποία κατά καιρούς έχει συγκροτηθεί από ψηφοφόρους της εξτρεμιστικής Αριστεράς, της κεντροαριστεράς, της κεντροδεξιάς, ακόμα και της δεξιάς (Μαυρής, 2016-17). Γενικά, οι σαρωτικές αυτές εκλογικές μετατοπίσεις εμφανίζονται στο πλαίσιο της ευρείας αποευθυγράμμισης

Σε κάθε περίπτωση, η άρνηση απάντησης εντάσσεται στην προβληματική της κοινωνικής λήθης. Η πραγματική λήθη αφορά τις ενθυμήσεις που περιβάλλονται από σιωπές (Bruner, 2004; Haas & Jodelet, 1999; Ricoeur, 2000; Stone, et al., 2012; Μαντόγλου, 2005, 2010). Ενώ, λοιπόν, θα περιμέναμε η κατηγορία «χωρίς απάντηση» να χαρακτηρίζει πρακτικές και συμπεριφορές της Δεξιάς (π.χ. Δεκεμβριανά, διώξεις και δολοφονίες στελεχών και οπαδών του ΕΑΜ μετά τη Βάρκιζα, επιχείρηση «Πυρσός» και οι βόμβες ναπάλμ, αναβίωση του «πολιτικού θανάτου» για τους πολιτικούς πρόσφυγες μετά το τέλος του εμφυλίου, εκτελέσεις Μπελογιάννη, Πλουμπίδη, κ.α.), που, πιθανώς, να συνδέονταν με αισθήματα ντροπής ή ενοχής, την εντοπίζουμε στην περίπτωση της Αριστεράς⁵⁸ και της τοποθέτησης στο κέντρο της κλίμακας. Θα λέγαμε ότι η υιοθέτηση στρατηγικών λήθης είναι ενδεικτική της, εις βάθος, παθογένειας του πολιτικού συστήματος, αναδεικνύοντας τα σοβαρά προβλήματα ιδεολογικο-πολιτικής ταύτισης που αντιμετωπίζουν τα κοινωνικά υποκείμενα. Η απογοήτευση και η απαξίωση της πολιτικής, ειδικά σε ό,τι αφορά τη διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς, επιτείνεται, γεγονός που θα πρέπει να μας προβληματίσει, καθώς υποστηρίζουμε ότι καταδεικνύει μια ανάγκη αλλαγής του πολιτικού συστήματος, των δημοκρατικών διαδικασιών και της πολιτικής συμμετοχής στις σύγχρονες κοινωνίες.

Από την άλλη, όπως φαίνεται και στο παραγοντικό διάγραμμα, οι δεξιοί που στις τελευταίες εκλογές ψήφισαν Νέα Δημοκρατία, ANEΛ και Χρυσή Αυγή

(dealignment) και της ολοένα και πιο αδύναμης κομματικής ταύτισης των ψηφοφόρων, μια διαδικασία που είχε ήδη αρχίσει να συντελείται και επιταχύνθηκε με την έναρξη της κρίσης (Τεπέρογλου & Τσατσάνης, 2014). Κάτι τέτοιο οδηγεί στην επαναξιολόγηση της αριστερής πολιτικής ταυτότητας, η οποία παρουσιάζεται σαφώς διαφοροποιημένη σε σχέση με το παρελθόν. Υπό αυτήν την έννοια, η αριστερή πολιτική ταυτότητα στις μέρες μας παρουσιάζεται πιο συγκεχυμένη, κάτι που δεν παρατηρείται, ίσως σε τέτοιο βαθμό, για τη δεξιά πολιτική ταυτότητα, παίζοντας σημαντικό ρόλο στην ισχύ του δίπολου Αριστεράς – Δεξιάς και τη δυναμική πολιτικών ταυτίσεων.

⁵⁸ Έχει ενδιαφέρον, πάντως, να δούμε πώς η Δεξιά, ως συμμετέχουσα στην καλλιέργεια των συνθηκών που οδήγησαν στην οικονομική κρίση, τελικά φαίνεται να βγαίνει αλώβητη από αυτήν.

αναφέρονται στην ανάπτυξη, την ασφάλεια, την πατρίδα και τη θρησκεία, καθώς και σε θετικούς χαρακτηρισμούς και στις καλύτερες μέρες, στοιχεία δηλαδή που προσδιορίζουν τη Δεξιά και αντιστοιχούν σε ένα θετικό αξιολογικό περιεχόμενο. Οι ίδιοι συμμετέχοντες παράγουν τις κατηγορίες «άθεοι», «δογματισμός» και «ψεύτες», που χαρακτηρίζουν την Αριστερά, αποδίδοντάς της ένα αρνητικό αξιολογικό περιεχόμενο. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό το πώς επισημαίνεται η διάψευση της Αριστεράς σε επίπεδο πολιτικής διακυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ.

Η θετική πρόσληψη της Δεξιάς από τα άτομα που πολιτικά τοποθετούνται στη Δεξιά και ψήφισαν δεξιά κόμματα στις εκλογές αναδεικνύεται και από την ιεραρχική ταξινόμηση, ενισχύοντας τα παραπάνω ευρήματα, καθώς οι συμμετέχοντες αναφέρονται στις ίδιες κατηγορίες, προσθέτοντας σε αυτές τη νοικοκυροσύνη, την επιχειρηματικότητα, τη χούντα και σημαντικές πολιτικές φυσιογνωμίες του χώρου.

Στη βάση της πολιτικής τους ταυτότητας τα άτομα αναπαριστούν θετικά τον χώρο στον οποίο εντάσσονται ιδεολογικά και αρνητικά τον αντίθετο αυτού, επικεντρώνοντας, μάλιστα, σε συγκεκριμένες διαστάσεις. Η πολιτική ταυτότητα παρεισφρεί και καθορίζει τον τρόπο πρόσληψης και νοηματοδότησης της κοινωνικής πραγματικότητας και των αναπαραστασιακών αντικειμένων. Επιχειρώντας να προσεγγίσουμε τη διάκριση της Αριστεράς – Δεξιάς επιμένουμε ότι δεν είναι δυνατή η σκιαγράφηση και ερμηνεία του περιεχομένου και των διαστάσεων του οποιουδήποτε αντικειμένου, ανεξαρτήτως του φορέα αυτού, χωρίς, δηλαδή, να λάβουμε υπόψη ποιος είναι κάθε φορά αυτός που μιλάει και σκέφτεται. Τα κοινωνικά υποκείμενα αξιολογούν θετικά την ομάδα υπαγωγής και αρνητικά την εξω-ομάδα, ενώ επικεντρώνουν σε διαφορετικές διαστάσεις της Αριστεράς – Δεξιάς. Βλέπουμε, δηλαδή, ποιες διαστάσεις συγκρότησης της αναπαράστασης της Δεξιάς και της

Αριστεράς είναι πιο σημαντικές για τα κοινωνικά υποκείμενα ως φορείς ιδεολογιών και ταυτοτήτων. Ειδικότερα, στην περίπτωση των δεξιών αναδεικνύεται η σημασία της πατρίδας, της θρησκείας και της ασφάλειας, αξίες που φαίνεται βιβλιογραφικά να συσχετίζονται σταθερά με συντηρητικές πολιτικές πεποιθήσεις (Haidt & Graham, 2007; Jost, 2006; Jost et al., 2009). Από την άλλη, οι αριστεροί επικεντρώνουν κυρίως στην κοινωνική και οικονομική – πολιτική διάσταση, αποδίδοντας ιδιαίτερη σημασία σε ζητήματα ισότητας και κοινωνικής αλλαγής, ευρήματα που συνάδουν με τη διεθνή βιβλιογραφία και που επιβεβαιώνουν την κεντρική ιδέα των εργασιών του Jost και των συνεργατών του (Jost et al., 2003a, 2003b; Jost et al., 2008), σύμφωνα με την οποία οι άξονες της κοινωνικής αλλαγής και της ισότητας αποτελούν τον κεντρικό πυρήνα της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς.

Επίσης, από τις απαντήσεις των συμμετεχόντων παρατηρείται ότι, ενώ τα άτομα που πολιτικά τοποθετούνται στην Αριστερά συνδέουν τη Δεξιά με τα ανώτερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα, κάτι τέτοιο δεν αναπαράγεται από τους δεξιούς, οι οποίοι δεν αναφέρονται στο χαμηλό κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο των αριστερών.

Σύμφωνα με τον Maier (2007), ο πιο κεντρικός άξονας που χαρακτηρίζει τη διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς αφορά την ταξική σύγκρουση. Η Αριστερά συνδέεται με τις ασθενέστερες κοινωνικές τάξεις, ενσωματώνοντας τις σοσιαλιστικές και κομμουνιστικές αξίες και τους στόχους, κάτι που, όμως, δεν είναι τόσο σαφές στην περίπτωση της Δεξιάς, η οποία μπορεί να εκτείνεται σε μια ευρύτερη γκάμα πολιτικών προσανατολισμών, περιλαμβάνοντας μια ποικιλία ομάδων, με περισσότερο φιλελεύθερες ή και συντηρητικές ιδεολογικές θέσεις (Maier, 2007).

Υπό αυτήν έννοια, η διάκριση Αριστερά – Δεξιά εξομοιώνεται με τη διάκριση *σοσιαλιστικές – μη σοσιαλιστικές τοποθετήσεις*, τουλάχιστον σε επίπεδο

οικονομικής πολιτικής και κοινωνικής πρόνοιας (Maier, 2007), κάτι που παραπέμπει στον ταξικό προσδιορισμό της πολιτικής ταυτότητας και τη σύνδεση της Αριστεράς με τα κατώτερα – λαϊκά στρώματα, ενώ της Δεξιάς με τα αστικά στρώματα.

Μια αντιστοιχία, βέβαια, όπως η παραπάνω, θα μπορούσε να γίνει μόνο σε θεωρητικό επίπεδο, καθώς όταν εξετάσουμε πώς αντιλαμβάνονται τα ίδια τα άτομα έναν τέτοιο συσχετισμό, θα διαπιστώσουμε ότι το περιεχόμενό του μετασχηματίζεται αναλόγως με το εκάστοτε κοινωνικό υποκείμενο που τον ανα-παριστά. Ειδικότερα, από τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας προκύπτει ότι η πολιτική ταυτότητα διαμεσολαβεί, φιλτράρει και τελικά επανατοποθετεί την παραπάνω αντιστοιχία. Τα άτομα που πολιτικά τοποθετούνται στην Αριστερά προσδιορίζουν ταξικά τους ιδεολογικο-πολιτικούς τους αντιπάλους. Ωστόσο, τα άτομα που πολιτικά τοποθετούνται στη Δεξιά δεν αναφέρονται στο κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο ούτε των δεξιών ούτε των Αριστερών, αρνούμενα, επομένως, να συνδέσουν τους πρώτους με τα ανώτερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα και τους δεύτερους με τα φτωχότερα στρώματα.

Τα αποτελέσματα αυτά ενδυναμώνουν τη σημασία των κοινωνικών αναπαραστάσεων, αναδεικνύοντας τη σχέση που διατηρούν με την κοινωνική ταυτότητα. Η αρνητική πρόσληψη της εξω-ομάδας λειτουργεί προς ενίσχυση τόσο της συνοχής, όσο και της θετικής ταυτότητας της ενδο-ομάδας (Hogg & Abrams, 1998; Tajfel & Turner, 1979). Σε επίπεδο εκλογικής συμπεριφοράς, η ψήφος δεν είναι απαραίτητα ταξική (Mair, Lipset, Hout, & Goldthorpe, 1999), καθώς πολλοί ψηφοφόροι της Δεξιάς προέρχονται από κατώτερα κοινωνικο-οικονομικά στρώματα (Oesch, 2008). Μια τέτοια διαπίστωση, βέβαια, μπορεί να επαναφέρει τη συζήτηση για την αδυναμία των εκλογέων να σκέφτονται *ορθολογικά* και να παρουσιάζουν τα

χαρακτηριστικά του ιδεολόγου⁵⁹. Θα πρέπει, όμως, σε αυτό το πλαίσιο να ληφθούν υπόψη οι στρατηγικές των κομμάτων και ειδικότερα των κομμάτων της Δεξιάς, τα οποία, ιστορικά, έχουν προωθήσει, όχι έναν ταξικό, αλλά έναν εθνικό χαρακτήρα, προκειμένου να καταφέρουν να απευθυνθούν σε ένα ευρύτερο εκλογικό κοινό (Macpherson, 1977/2012) και να επικαλύψουν τις ταξικές διαφορές, εξασφαλίζοντας με αυτόν τον τρόπο την επιβίωση ή/και την επιτυχία τους.

Σε κάθε περίπτωση, η επίδραση της πολιτικής ταυτότητας στις αναπαραστάσεις για την ταξική προέλευση των αριστερών και των δεξιών είναι καθοριστική. Η πολιτική τοποθέτηση λειτουργεί ως ο άξονας που διχοτομεί τα άτομα στις δυο αντιμαχόμενες ομάδες, καθεμία από τις οποίες επιθυμεί να διασφαλίσει τη θετική κοινωνική της ταυτότητα. Ο διομαδικός ανταγωνισμός και οι μηχανισμοί «διασφάλισης» της ταυτότητας των κοινωνικών υποκειμένων είναι το αίτιο και ταυτόχρονα το αποτέλεσμα των διαφοροποιημένων κοινωνικών αναπαραστάσεων⁶⁰, μέσω των οποίων τα άτομα κατασκευάζουν τον κοινωνικό τους κόσμο.

Αυτό που ωστόσο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, είναι ότι φαίνεται να έχει κατασκευαστεί μια κυρίαρχη αναπαράσταση, ως αποτέλεσμα της ρητορικής των κομμάτων και του δημόσιου διαλόγου⁶¹, που στρέφει τη σύγκρουση μεταξύ των

⁵⁹ Δες ξανά Converse (1964/2004).

⁶⁰ Τα αποτελέσματα αυτά βρίσκονται σε συμφωνία και με τα ευρήματα της ποιοτικής μας έρευνας (π.χ. «Οι περισσότεροι είναι λεφτάδες. Κλαίγονται ότι δεν έχουν. Ξέρω αριστερούς που έχουν φτιάξει πολυκατοικίες», (Σ. 6, άνδρας, 76 ετών, δεξιός).

⁶¹ Έχοντας ως εφιαλήριο τις εργασίες του Moscovici (1976) για τα συστήματα επικοινωνίας στη Γαλλία, θα είχε ενδιαφέρον να πραγματοποιηθεί μια ανάλογη συστηματική μελέτη για τον τρόπο λειτουργίας και τη στόχευση των ελληνικών μέσων ενημέρωσης αναφορικά με τις αναπαραστάσεις της Αριστεράς – Δεξιάς.

κοινωνικών (υπο)ομάδων (αριστεροί – δεξιοί), απομακρύνοντάς τη από τις πηγές εξουσίας⁶².

Εν συνεχεία, από την παραγοντική ανάλυση αντιστοιχιών προκύπτουν δύο διαφοροποιημένες ως προς το περιεχόμενό τους αναπαραστάσεις για την Αριστερά, χωρίς να τις διακρίνουν επικεντρώσεις ταυτότητας. Ειδικότερα, εντοπίζεται μια αναπαράσταση που συγκροτείται γύρω από την ιδεολογική και κοινωνική διάσταση (κομμουνισμός, σοσιαλισμός, κατώτερες λαϊκές τάξεις, φτώχεια, Μαρξ, κινητοποιήσεις, κ.α.) και μια άλλη που διαφοροποιείται ποιοτικά και αφορά έναν οικονομικό – πολιτικό άξονα (φιλελευθερισμός, πρόοδος, δημοκρατικά ιδεώδη, απάτη, οικονομική κρίση, κ.α.). Ωστόσο, οι παραπάνω ομαδοποιήσεις παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς η απουσία ταυτοτικών χαρακτηριστικών των υποκειμένων παραπέμπει στην ιδέα της ύπαρξης κυρίαρχων, συναινετικών αναπαραστάσεων για τον ιδεολογικο-πολιτικό χώρο της Αριστεράς που αναδύονται ανεξαρτήτου ταυτότητας. Ενώ, λοιπόν, η αριστερή πολιτική ταυτότητα μπορεί να εμφανίζεται περισσότερο κατακερματισμένη σε σχέση με τη δεξιά πολιτική ταυτότητα⁶³, οι αναπαραστάσεις για την Αριστερά φαίνεται να είναι πιο συνεκτικές και κοινά μοιρασμένες. Το αποτέλεσμα αυτό έχει τη σημασία του και ίσως σε κάποιο βαθμό να συσχετίζεται με μια κρίση ταυτότητας της Αριστεράς, καθώς, αν εστιάσουμε στην αναπαράσταση που αφορά την οικονομική – πολιτική διάσταση, παρατηρούμε μια αξιολογικά αρνητική πρόσληψη (αρνητικοί χαρακτηρισμοί, οικονομική κρίση, απάτη, δεν προσφέρουν) που σχετίζεται με την οικονομική κρίση και τη διακυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ και, εν πολλοίς, επιβεβαιώνει το πόσο «χαμένη» βγήκε

⁶² Σε ταξικό επίπεδο, άλλωστε, η καλλιέργεια ενδο-ομαδικών συγκρούσεων αποτελεί πάγια στρατηγική της εκάστοτε εξουσίας για τον αποπροσανατολισμό των κοινωνικών κινημάτων και τη διατήρηση της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων (Μαντόγλου & Μελέτη, 2013).

⁶³ Όπως υποστηρίξαμε παραπάνω.

η Αριστερά από την κρίση. Ενώ, όπως σημειώθηκε παραπάνω, η πολιτική ταυτότητα των συμμετεχόντων διαφοροποιεί αξιολογικά τις αναπαραστάσεις για τη Δεξιά, κάτι ανάλογο δεν παρατηρείται για την Αριστερά, γεγονός που υποστηρίζουμε ότι μπορεί να συνδέεται με μια κρίση της αριστερής πολιτικής ταυτότητας και με χαμηλά επίπεδα ταύτισης.

Τέλος, εντοπίζεται μια ομάδα ηλικιωμένων (άνω των 60 ετών) που πολιτικά τοποθετούνται στο κέντρο της κλίμακας και δεν ψήφισαν τίποτα στις τελευταίες εκλογές, είτε δεν απάντησαν την ερώτηση, οι οποίοι αναπαράγουν μια εξαιρετικά αφηρημένη αναπαράσταση για το δίπολο της Αριστεράς – Δεξιάς, που θα μπορούσαμε να πούμε ότι στερείται ουσιαστικού περιεχομένου. Πρόκειται για την κατηγορία των συμμετεχόντων που απορρίπτουν τη διάκριση της Αριστεράς – Δεξιάς, επιβεβαιώνοντας για ακόμα μια φορά ότι η τοποθέτηση στο κέντρο της κλίμακας της Αριστεράς – Δεξιάς δεν συμπυκνώνει την πολιτική ιδεολογία του Κέντρου, αλλά συνεπάγεται την απόρριψη του δίπολου και του πολιτικού προσδιορισμού με αυτούς τους όρους. Αυτή η απόρριψη της διάκρισης συνδέεται ξεκάθαρα με τα αισθήματα απογοήτευσης από το παραδοσιακό πολιτικό μοντέλο, που αναδεικνύεται τόσο από τις απαντήσεις «τίποτα» και «χωρίς απάντηση», αλλά και από την απάντηση «όλοι ίδιοι», η οποία είναι εξαιρετικής σημασίας για να αντιληφθούμε το *κόστος* των ασκούμενων πολιτικών στις συλλογικές πολιτικές ταυτίσεις. Τα άτομα αδυνατούν να ταυτιστούν με όρους Αριστεράς – Δεξιάς, καθώς αδυνατούν να διακρίνουν διαφορές μεταξύ τους στην πράξη. Η αδυναμία ταύτισης οδηγεί στην απο-ιδεολογικοποίηση της πολιτικής που τελικά σημαίνει μειωμένο πολιτικό ενδιαφέρον και μειωμένη πολιτική συμμετοχή. Αυτό που έχει ακόμα μεγαλύτερη σημασία είναι ότι τα εν λόγω αποτελέσματα, ως τα μοναδικά που

προκύπτουν από τις επιδράσεις της γενιάς, αφορούν αποκλειστικά τα μεγαλύτερα σε ηλικία άτομα. Ενώ, δηλαδή, θα περιμέναμε οι νέοι να είναι αυτοί που θα απορρίπτουν τη διάκριση της Αριστεράς – Δεξιάς, κάτι τέτοιο παρατηρείται τελικά από τη μεγαλύτερη γενιά του δείγματος, η οποία, μάλιστα, έχοντας ζήσει στην εποχή που η Αριστερά – Δεξιά αποτελούσε κεντρική διαιρετική τομή για τον κοινωνιοψυχολογικό ορισμό των υποκειμένων, διαθέτει αυτοβιογραφικές μνήμες των σημαντικών ιδεολογικών διαφοροποιήσεων, των συγκρούσεων και των πολεμικών συρράξεων. Η απόρριψη του δίπολου από τη συγκεκριμένη γενιά ενισχύει την μετατόπιση της σημασίας της Αριστεράς – Δεξιάς στις συλλογικές συνειδήσεις των κοινωνικών υποκειμένων, τα οποία τελικά δεν εμφανίζονται ως «λιγότερο ιδεολόγοι», όπως κατά καιρούς έχει υποστηριχθεί (δες Converse, 1964/2004). Αντιθέτως, ακριβώς επειδή τα άτομα, ως ενεργά πολιτικά υποκείμενα, αντιλαμβάνονται και συνειδητοποιούν τις ουσιαστικές μετατοπίσεις των πολιτικών κομμάτων, ως εκφραστών των αντίστοιχων ιδεολογικών συστημάτων της Αριστεράς και της Δεξιάς, απομακρύνονται ολοένα και περισσότερο από την πολιτική, η οποία στερείται ιδεολογικού περιεχομένου.

Πάντως, η απουσία διαφοροποιήσεων στη βάση επιμέρους πτυχών της κοινωνιοψυχολογικής ταυτότητας των υποκειμένων, όπως είναι το φύλο και η γενιά, αναδεικνύεται και από την έρευνα των Ροπόκη και Μαντόγλου (2020), σύμφωνα με την οποία όταν πρόκειται για αναπαραστασιακά αντικείμενα ιδεολογικο-πολιτικής φύσης, γίνεται προεξέχουσα η πολιτική ταυτότητα.

Η μη επίδραση της μεταβλητής της γενιάς, θα μπορούσε ακόμα να σημαίνει ότι υπάρχει μια κυρίαρχη αναπαράσταση για την Αριστερά και τη Δεξιά, που έχει μεταβιβαστεί από γενιά σε γενιά, με τους συμμετέχοντες όλων των ηλικιακών φασμάτων να αναπαράγουν γεγονότα, όπως η χούντα, ο εμφύλιος, οι εξορίες, κ.τ.λ.,

τα οποία είναι καταγεγραμμένα στην κοινωνική μνήμη ως σημαντικά, χωρίς να αναδύεται η ποιότητα ενός προσωπικά βιωμένου παρελθόντος.

Αυτό που διαφοροποιεί τις αναπαραστάσεις είναι η πολιτική ταυτότητα, κάτι που σημαίνει ότι τα άτομα επιλέγουν να αναδείξουν εκείνες τις πτυχές της Αριστεράς και της Δεξιάς που συνάδουν με τις στρατηγικές της ταυτότητας, οδηγώντας τους συμμετέχοντες σε ευμενείς εκτιμήσεις υπέρ της ομάδας υπαγωγής (Παπαστάμου, 1990). Σε αυτό το πλαίσιο, καταλήγουμε ότι οι αναπαραστάσεις της Αριστεράς – Δεξιάς συνιστούν «πολεμικές αναπαραστάσεις» (Moscovici, 1988), με τη σύγκρουση, ωστόσο, που χαρακτηρίζει τις εμπλεκόμενες ομάδες να παρουσιάζεται σαφώς διαφοροποιημένη και εξασθενημένη, σε σχέση με το παρελθόν.

Κεφάλαιο 6: Η Αναπαράσταση του Τέλους των Ιδεολογιών

6.1. Εισαγωγή

Έχοντας ήδη μελετήσει τις κοινωνικές αναπαραστάσεις για τη διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς, θα επικεντρωθούμε στη μελέτη επιμέρους διαστάσεων του εν λόγω αντικειμένου. Ειδικότερα, θα βασιστούμε στα δεδομένα που προέκυψαν από την ποιοτική μας μελέτη προκειμένου να ελέγξουμε το ρόλο της ταυτότητας των κοινωνικών υποκειμένων στις αναπαραστάσεις για την Αριστερά – Δεξιά, δίνοντας κυρίως έμφαση στο ζήτημα περί του «τέλους των ιδεολογιών».

Στόχος της παρούσας έρευνας είναι να διερευνηθούν οι διαστάσεις βάσει των οποίων τα άτομα προσλαμβάνουν το δίπολο της Αριστεράς – Δεξιάς. Δεδομένου ότι έχει ασκηθεί έντονη κριτική, και η ισχύς της διάκρισης της Αριστεράς – Δεξιάς στις μέρες μας έχει αμφισβητηθεί εκτενώς, η έμφαση δίνεται στο πώς προσλαμβάνουν αυτή τη διάκριση τα ίδια τα άτομα και αν την αναπαριστούν ως παρωχημένη ή αν, αντιθέτως, θεωρούν ότι συνεχίζει να υφίσταται και να αποτελεί βασικό κριτήριο πολιτικής ταύτισης. Σε αυτό το πλαίσιο, θα εξεταστεί η επίδραση επιμέρους πτυχών της ταυτότητας των κοινωνικών υποκειμένων στην αναπαραστασιακή κατασκευή της διάκρισης της Αριστεράς – Δεξιάς. Συγκεκριμένα, θα διερευνηθεί ο ρόλος του φύλου, της ηλικίας και της πολιτικής ταυτότητας στις κοινωνικές αναπαραστάσεις του «τέλους των ιδεολογιών».

Για τη διατύπωση των υποθέσεών μας βασιστήκαμε στο θεωρητικό προβληματισμό των κοινωνικών αναπαραστάσεων και στην άρρηκτη σχέση που διατηρούν με την ταυτότητα, καθώς και στη διεθνή βιβλιογραφία που ασχολείται με την διάκριση της Αριστεράς – Δεξιάς και το ιδεολογικό περιεχόμενο που τη συγκροτεί. Το ερευνητικό αναπαραστασιακό αντικείμενο που επιλέξαμε αφορά τις

διαστάσεις που συγκροτούν την Αριστερά και τη Δεξιά, δίνοντας έμφαση στο συγκρουσιακό ζήτημα της αντιμετώπισης της διάκρισης αυτής ως παρωχημένης ή όχι. Η επιλογή του θέματος βασίστηκε στην ίδια τη σημασία που προσλαμβάνει το ερώτημα περί του «τέλους των ιδεολογιών» στη διεθνή βιβλιογραφία. Ένα μεγάλο μέρος της επιστημονικής κοινότητας υποστηρίζει ότι η διάκριση αυτή είναι παρωχημένη και ανίκανη να αντιπροσωπεύσει τον ιδεολογικό προσανατολισμό των πολιτών και να αποτελέσει κριτήριο ιδεολογικο-πολιτικών ταυτίσεων (Bell, 1968; Converse, 1964/2004; Lane, 1967; Lipset, 1968; Shils, 1968), ενώ μια άλλη σημαντική μερίδα ερευνητών και επιστημόνων αντικρούει αυτήν τη θέση, υποστηρίζοντας τη διατήρηση της σημασίας του διπόλου της Αριστεράς - Δεξιάς (Jost, 2006, 2009; Jost & Sidanius, 2004).

Ακόμη, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η ευρύτερη αυτή συζήτηση, σχετικά με το αν διανύουμε το τέλος των ιδεολογιών, αναδεικνύεται και σε αναπαραστασιακό επίπεδο, μέσα από την ποιοτική μας έρευνα, με τους συμμετέχοντες να αναφέρονται σε αυτόν τον προβληματισμό και να επισημαίνουν τις αντιθετικές αυτές προοπτικές, σχετικά με τη σημασία και το ρόλο του διπόλου της Αριστεράς – Δεξιάς. Σε αυτό το πλαίσιο, λοιπόν, κρίθηκε αναγκαία η μελέτη του ζητήματος της αναπαράστασης του τέλους των ιδεολογιών, εξετάζοντας παράλληλα την επίδραση της ταυτότητας των κοινωνικών υποκειμένων.

6.2. Υποθέσεις

Όσον αφορά τις διαστάσεις που συγκροτούν την αναπαράσταση του τέλους των ιδεολογιών, έχοντας βασιστεί στα δεδομένα που προκύπτουν τόσο από τη βιβλιογραφία όσο και από την ποιοτική μας έρευνα, αναμένουμε να αναδειχθεί η

συγκρουσιακή αντίληψη που αφορά από τη μια την διατήρηση της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς και από την άλλη την απόρριψή της ως παρωχημένης.

Ως προς το ρόλο της ταυτότητας των κοινωνικών υποκειμένων, αναμένουμε διαφοροποιήσεις σε σχέση με δημογραφικά στοιχεία (φύλο και ηλικία) και την πολιτική ταυτότητα των συμμετεχόντων (πολιτική αυτό-τοποθέτηση, πρωτοτυπικές ιδέες Αριστεράς - Δεξιάς). Ειδικότερα υποθέτουμε ότι:

1. Δεν αναμένεται το φύλο να επιδρά στην ανάκληση του ιστορικο-πολιτικού παρελθόντος της Ελλάδας (Μαντόγλου, 2010, 2014) ή/και στην πρόσληψη ιδεολογικο-πολιτικών ζητημάτων (Ροπόκη & Μαντόγλου, 2020).
2. Θα παρατηρηθούν διαφοροποιήσεις στις απαντήσεις μεταξύ ατόμων διαφορετικών ηλικιακών ομάδων (20-30 ετών, 40-55 ετών και άνω των 60 ετών). Ειδικότερα, αναμένεται τα νεότερα σε ηλικία άτομα (20-30 ετών και 40-55 ετών) να θεωρούν παρωχημένη τη διάκριση της Αριστεράς – Δεξιάς σε σχέση με τα άτομα ηλικίας άνω των 60 ετών, τα οποία θα υποστηρίζουν ότι το δίπολο συνεχίζει να υφίσταται στις μέρες μας. Η υπόθεση βασίστηκε στο γενεακό φαινόμενο (Conway, 1997/2008; Mannheim, 1928/1952), σύμφωνα με το οποίο άτομα που ανήκουν σε διαφορετικές γενιές τείνουν να θυμούνται το παρελθόν με διαφορετικό τρόπο, και τα χαμηλότερα επίπεδα πολιτικής εμπλοκής και συμμετοχής που φαίνεται να παρουσιάζουν οι νέοι (Fieldhouse et al., 2007), γεγονός που αναμένεται να οδηγεί στην απόρριψη ή την μη αναγνώριση της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς. Από την άλλη, τα άτομα άνω των 60 ετών έχοντας υπάρξει οι ζωντανοί πρωταγωνιστές ενός πολεμολογικού παρελθόντος, άμεσα συνδεδεμένου με τον έντονα συγκρουσιακό χαρακτήρα

της πολιτικής ιδεολογίας, θα συνεχίζουν να προσλαμβάνουν τη διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς ως σημαντική.

3. Η *πολιτική ταυτότητα των συμμετεχόντων* θα επιδράσει στο περιεχόμενο της αναπαράστασης του τέλους των ιδεολογιών. Άτομα με δεξιά και αριστερή πολιτική ταυτότητα θα επισημαίνουν τη σημασία του διπόλου της Αριστεράς – Δεξιάς, υποστηρίζοντας ότι η διάκριση συνεχίσει να υπάρχει, ενώ τα άτομα που τοποθετούνται στο κέντρο της κλίμακας, θα απορρίπτουν τη διάκριση ως παρωχημένη. Τα άτομα, δηλαδή, που ταυτίζονται με την Αριστερά ή τη Δεξιά, τοποθετώντας τα ίδια τους εαυτούς τους ιδεολογικά προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση, θα αντιλαμβάνονται σαφείς διαφορές μεταξύ των δύο χώρων, συνεχίζοντας να αναγνωρίζουν την ισχύ της διάκρισης.

6.3. Μέθοδος

6.3.1. Συμμετέχοντες και Διαδικασία

Στην έρευνα συμμετείχαν 400 άτομα, εκ των οποίων 195 (48.8%) ήταν άνδρες και 205 γυναίκες (51.3%). Από τους συμμετέχοντες 153 ήταν ηλικίας 20-30 ετών ($M = 22.80$, $SD = 3.15$), 135 ηλικίας 40-55 ετών ($M = 46.77$, $SD = 5.83$) και 112 ήταν άνω των 60 ετών ($M = 68.17$, $SD = 8.44$) (Για περισσότερα στοιχεία αναφορικά με τα χαρακτηριστικά του δείγματος βλ. Κεφάλαιο 5).

Η συλλογή των δεδομένων πραγματοποιήθηκε κατά τον μήνα Δεκέμβριο 2018, στο λεκανοπέδιο Αττικής, με τη χορήγηση αυτοσχέδιου ερωτηματολογίου. Οι συμμετέχοντες ενημερώθηκαν ότι στόχος της έρευνας ήταν η μελέτη των απόψεων των ατόμων για διάφορα σύγχρονα θέματα της καθημερινής πολιτικής ζωής, ενώ

τονίστηκε ότι δεν υπάρχουν σωστές και λάθος απαντήσεις, ότι η συμμετοχή στην έρευνα είναι εθελοντική και ότι διασφαλίζεται πλήρως η ανωνυμία και η εμπιστευτικότητα των απαντήσεων. Στους ερωτώμενους παρουσιάστηκε μια σειρά προτάσεων, τις οποίες έπρεπε να διαβάσουν προσεκτικά και στη συνέχεια να σημειώσουν το βαθμό συμφωνίας ή διαφωνίας τους, κάνοντας χρήση μιας επταβάθμιας κλίμακας τύπου Likert (όπου 1 = Διαφωνώ Απόλυτα, 7 = Συμφωνώ Απόλυτα). Η ερευνήτρια ήταν παρούσα κατά τη διάρκεια συμπλήρωσης των ερωτηματολογίων, η οποία κυμάνθηκε από 20 έως 30 λεπτά.

Τα ερωτηματολόγια χορηγήθηκαν συλλογικά στους φοιτητές, συγκροτώντας δείγμα ευκολίας και ατομικά στα άτομα του γενικού πληθυσμού, με το δειγματοληπτικό σχέδιο της μη τυχαίας δειγματοληπτικής τεχνικής της χιονοστιβάδας (Σταλίκας, 2005).

6.3.2. Μετρήσεις

6.3.2.1. Δημογραφικά Στοιχεία. Αρχικά, οι συμμετέχοντες απάντησαν σε ερωτήσεις που αφορούσαν τα δημογραφικά τους στοιχεία όπως το φύλο, η ηλικία, το μορφωτικό τους επίπεδο και η οικογενειακή τους κατάσταση. Οι συμμετέχοντες σημείωναν σε μια ανοιχτού τύπου ερώτηση την ηλικία τους, η οποία στη συνέχεια κωδικοποιήθηκε βάσει των τριών ηλικιακών κατηγοριών (20-30 ετών, 40-55 ετών, άνω των 60 ετών). Στη συνέχεια, δήλωναν σε μια κλειστού τύπου ερώτηση οχτώ διαβαθμίσεων το μορφωτικό τους επίπεδο (κάποιες τάξεις του δημοτικού, απόφοιτος δημοτικού, απόφοιτος γυμνασίου, απόφοιτος Λυκείου, μεταλυκειακές σπουδές, πτυχιούχος ΑΕΙ, πτυχιούχος ΑΤΕΙ, μεταπτυχιακές σπουδές) και σε μια ερώτηση πέντε διαβαθμίσεων την οικογενειακή τους κατάσταση (άγαμος/η, έγγαμος/η,

διαζευγμένος/η, χήρος/α, σε συμβίωση). Στις στατιστικές αναλύσεις ελέγχθηκαν μόνο οι μεταβλητές του φύλου και της ηλικίας.

6.3.2.2. Αναπαράσταση Τέλους Ιδεολογιών. Για να μετρήσουμε «το τέλος των ιδεολογιών», μέσα από την αναπαράσταση της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς, χρησιμοποιήσαμε 18 προτάσεις – δηλώσεις, για τη σύνταξη των οποίων βασιστήκαμε στα αποτελέσματα της ποιοτικής μας έρευνας (βλ. Παράρτημα Ε). Ειδικότερα, οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να σημειώσουν το βαθμό συμφωνίας ή διαφωνίας τους σε μια κλίμακα τύπου Likert (όπου 1=Διαφωνώ Απόλυτα, 7=Συμφωνώ Απόλυτα), σχετικά με προτάσεις που αφορούσαν το τέλος της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς (π.χ. «Τι αριστερός, τι δεξιός, όλοι ίδιοι είναι», «Τα πολιτικά σχήματα της Αριστεράς και της Δεξιάς είναι ξεπερασμένα στις μέρες μας»), τη σύγκρουση Αριστεράς – Δεξιάς (π.χ. «Ο διχασμός Αριστεράς και Δεξιάς, που δημιουργήθηκε κατά τη διάρκεια του εμφυλίου, ισχύει ως σήμερα») και την ιδεολογική σύνθεση της Αριστεράς και της Δεξιάς (π.χ. «Η αριστερή ιδεολογία είναι ουτοπική», «Η Δεξιά στοχεύει στην ισότιμη προστασία όλων των πολιτών»).

6.3.2.3. Πολιτική Ταυτότητα. Για τη μέτρηση της πολιτικής ταυτότητας χρησιμοποιήθηκε μια επταβάθμια κλίμακα πολιτικής αυτό-τοποθέτησης (όπου 1 = Άκρα Αριστερά και 7 = Άκρα Δεξιά). Οι απαντήσεις στην κλίμακα της πολιτικής αυτό-τοποθέτησης κωδικοποιήθηκαν ως μια τρίτιμη μεταβλητή. Οι τιμές 1, 2, 3 κωδικοποιήθηκαν ως «αριστερά» (28%). Το 39,3% τοποθετήθηκε στο κέντρο της κλίμακας, δηλαδή στο 4, που ορίστηκε ως «κέντρο» (ούτε αριστερά, ούτε δεξιά), ενώ οι τιμές 5, 6 και 7 κωδικοποιήθηκαν ως «δεξιά» (32,8%).

6.3.2.4. Πρωτοτυπικές Ιδέες Αριστεράς – Δεξιάς. Προς ενίσχυση της μέτρησης της πολιτικής ταυτότητας, χρησιμοποιήθηκε η κλίμακα των πρωτοτυπικών

ιδεών της Αριστεράς – Δεξιάς (Παπαστάμου & Προδρομίτης, 2010), αποτελούμενη από εννέα προτάσεις, για καθεμία από τις οποίες οι συμμετέχοντες σημείωναν το βαθμό συμφωνίας ή διαφωνίας τους σε μια επταβάθμια κλίμακα τύπου Likert (όπου 1 = Διαφωνώ Απόλυτα και 7 = Συμφωνώ Απόλυτα). Οι προτάσεις αυτές περιγράφουν σύγχρονα πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα αναφορικά με την οικονομία, την άμυνα, την παιδεία, την κοινωνική πολιτική και θέματα ισότητας. Πέντε από αυτές είναι πρωτοτυπικές της Δεξιάς και τέσσερις της Αριστεράς. Η αξιοπιστία εσωτερικής συνέπειας της κλίμακας ήταν αποδεκτή ($\alpha = .661$). Για τις ανάγκες της έρευνας η μεταβλητή αυτή χρησιμοποιήθηκε ως διχοτομική, με διάμεσο τιμή το 3,79 (τιμές μικρότερες ή ίσες του 3,79 = πρωτοτυπικές ιδέες Αριστεράς και τιμές μεγαλύτερες του 3,79 = πρωτοτυπικές ιδέες Δεξιάς).

6.3.3. Στατιστική Ανάλυση

Για τη στατιστική επεξεργασία της αυτοσχέδιας κλίμακας του τέλους των ιδεολογιών χρησιμοποιήθηκε η παραγοντική ανάλυση με τη μέθοδο της ανάλυσης των κυρίων συνιστωσών (PCA) και η ορθογώνια περιστροφή των ευρημάτων με τη μέθοδο της Varimax. Αρχικά, ελέγχθηκαν οι επιδράσεις του φύλου, της ηλικίας, της πολιτικής ταυτότητας και των πρωτοτυπικών ιδεών Αριστεράς – Δεξιάς, στις νέες μεταβλητές που προέκυψαν από την παραγοντική ανάλυση, με την εφαρμογή μη παραμετρικών ελέγχων (Mann-Whitney και Kruskal-Wallis), ενώ στη συνέχεια εφαρμόστηκε το υπόδειγμα της πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης (multiple linear regression model). Η στατιστική επεξεργασία των ποσοτικών δεδομένων έγινε με την εφαρμογή του λογισμικού προγράμματος SPSS v.20 (βλ. Παράρτημα ΣΤ).

6.4. Αποτελέσματα

6.4.1. Παραγοντική Ανάλυση και μη Παραμετρικές Διαδικασίες

Αφού ελέγχθηκε η αξιοπιστία εσωτερικής συνέπειας η οποία βρέθηκε καλή ($\alpha=.821$), στις 18 προτάσεις της αυτοσχέδιας κλίμακας του τέλους των ιδεολογιών εφαρμόστηκε παραγοντική ανάλυση σε κύριες συνιστώσες με ορθογώνια περιστροφή τύπου Varimax (βλ. Πίνακα 6.1.), απ' όπου προέκυψαν 4 παράγοντες, που ερμήνευαν το 54.28% της συνολικής διακύμανσης. Ο πρώτος παράγοντας (24.70% της συνολικής διακύμανσης) είναι αυτός της απόρριψης της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς ως παρωχημένης, με χαρακτηριστική τη δήλωση: «Δεν υπάρχουν αριστεροί και δεξιοί. Όλοι ίδιοι είναι». Ο δεύτερος παράγοντας που ερμηνεύει το 10.24% της συνολικής διακύμανσης, περιγράφει την υπεράσπιση της Δεξιάς έναντι της Αριστεράς με την τελευταία να παρουσιάζεται ως ουτοπική και υπεύθυνη για τον εμφύλιο πόλεμο («Η Δεξιά στοχεύει στην ισότιμη προστασία όλων των πολιτών», «Οι λάθος επιλογές των αριστερών οδήγησαν στον εμφύλιο πόλεμο»).

Πίνακας 6.1.

Παραγοντική Ανάλυση Κύριων Συνιστωσών της Κλίμακας του Τέλους των Ιδεολογιών

Προτάσεις κλίμακας τέλους ιδεολογιών	Φόρτιση παράγοντα			
	1	2	3	4
Παράγοντας 1: Απόρριψη διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς				
1. Η Δεξιά και η Αριστερά ασκούν την ίδια πολιτική.	.68	-.01	.08	-13
2. Τι αριστερός, τι δεξιός, όλοι ίδιοι είναι.	.82	.05	.04	-.07
5. Τα πολιτικά σχήματα της Αριστεράς και της Δεξιάς είναι ξεπερασμένα στις μέρες μας.	.54	.16	.14	.26

6. Στο πλαίσιο του σημερινού παγκόσμιου οικονομικού συστήματος, δεν έχει κανένα νόημα η διάκριση Αριστερά - Δεξιά.	.66	.21	.00	.25
7. Αριστεροί και δεξιοί είναι μια ψεύτικη διάκριση για να διχάζουν το λαό.	.75	.19	-.07	.11
8. Η πολιτική ιδεολογία της Αριστεράς και της Δεξιάς παρουσιάζει ομοιότητες.	.64	.00	.00	.10
9. Επειδή όλοι οι πολιτικοί χώροι είναι ίδιοι, το ενδιαφέρον για την πολιτική έχει χαθεί.	.56	.14	.08	-.13
10. Για τον εμφύλιο πόλεμο ευθύνονται τόσο η Αριστερά όσο και η Δεξιά.	.58	.06	-.02	.07
11. Δεν υπάρχουν αριστεροί και δεξιοί. Όλοι ίδιοι είναι.	.83	.06	.12	.03
Παράγοντας 2: Υπεράσπιση δεξιάς				
3. Η Δεξιά στοχεύει στην ισότιμη προστασία όλων των πολιτών.	.01	.76	.04	-.06
4. Η αριστερή ιδεολογία είναι ουτοπική.	.28	.68	.01	-.01
12. Οι λάθος επιλογές των αριστερών οδήγησαν στον εμφύλιο πόλεμο.	.13	.77	-.07	.12
Παράγοντας 3: Έκλειψη σύγκρουσης Αριστεράς – Δεξιάς σήμερα				
13. Ο διχασμός Αριστεράς και Δεξιάς, που δημιουργήθηκε κατά τη διάρκεια του εμφυλίου, ισχύει ως σήμερα.	.03	.16	-.67	-.03
14. Η έχθρα μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς έχει εκλείψει σήμερα.	.16	.13	.77	.11
15. Το μίσος μεταξύ δεξιών κι αριστερών έχει καταλαγιάσει στις μέρες μας.	.06	.04	.80	.20
Παράγοντας 4: Συνεργασία Αριστεράς - Δεξιάς				
16. Η παρουσία της Αριστεράς στην εξουσία, αποδεικνύει ότι πλέον δεν υπάρχει διάκριση μεταξύ των πολιτικών χώρων της Δεξιάς και της Αριστεράς.	.39	.01	.05	.57
17. Στις μέρες μας, υπάρχει συνεργασία μεταξύ Αριστερών και Δεξιών πολιτικών δυνάμεων.	.14	-.12	.12	.74
18. Ανάμεσα στη Δεξιά και την Αριστερά υπάρχει διάλογος, ο οποίος χαρακτηρίζεται από σεβασμό.	-.08	.13	.17	.74

Σημείωση. $N = 400$. Χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος περιστροφής Varimax. Οι υψηλές φορτίσεις των παραγόντων ($< .50$) σημειώνονται με έντονη γραφή.

Ο τρίτος παράγοντας (9.90% της συνολικής διακύμανσης) αντιστοιχεί στην έκλειψη της σύγκρουσης ανάμεσα στην Αριστερά και τη Δεξιά σήμερα, με χαρακτηριστική τη δήλωση: «Το μίσος μεταξύ δεξιών και αριστερών έχει καταλαγιάσει στις μέρες μας». Τέλος, ο τέταρτος παράγοντας (9.44% της συνολικής διακύμανσης) περιγράφει την ανάγκη συνεργασίας μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς («Η συνεργασία μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς είναι απαραίτητη για την αποτελεσματική διακυβέρνηση της χώρας», «Ανάμεσα στη Δεξιά και την Αριστερά υπάρχει διάλογος, ο οποίος χαρακτηρίζεται από σεβασμό»).

Με αυτόν τον τρόπο προέκυψαν τέσσερις νέες, συνεχείς μεταβλητές, όσοι και οι παράγοντες που παρουσιάστηκαν παραπάνω. Προκειμένου να ελέγξουμε την ύπαρξη διαφοροποιήσεων στις κοινωνικές αναπαραστάσεις για τη διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς, ως προς το φύλο, την ηλικία, την πολιτική αυτό-τοποθέτηση και τις πρωτοτυπικές ιδέες της Αριστεράς – Δεξιάς, εφαρμόσαμε μια σειρά από μη παραμετρικούς ελέγχους για ανεξάρτητα δείγματα, καθώς η μη τήρηση της προϋπόθεσης της ισότητας των διακυμάνσεων δεν μας επέτρεψε να χρησιμοποιήσουμε τη μέθοδο της ανάλυσης διακύμανσης κατά ένα παράγοντα (ANOVA).

Προκειμένου να προσδιοριστεί η επίδραση των δίτιμων ανεξάρτητων μεταβλητών του φύλου και των πρωτοτυπικών ιδεών της Αριστεράς – Δεξιάς χρησιμοποιήθηκε ο έλεγχος Mann-Whitney σε ανεξάρτητα δείγματα, ενώ στην περίπτωση των τρίτιμων μεταβλητών της ηλικίας και της πολιτικής ταυτότητας χρησιμοποιήθηκε ο έλεγχος Kruskal-Wallis σε ανεξάρτητα δείγματα (Γναρδέλλης, 2009). Στους πίνακες που ακολουθούν παρουσιάζονται οι στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των μεταβλητών.

Στον Πίνακα 6.2 παρουσιάζονται τα αποτελέσματα του τεστ των Kruskal-Wallis σχετικά με τις διαφοροποιήσεις των απαντήσεων των ερωτηθέντων ως προς την πολιτική ταυτότητα. Από τα αποτελέσματα φαίνεται ότι τα άτομα που πολιτικά τοποθετούνται στο κέντρο απορρίπτουν τη διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς περισσότερο από ότι τα άτομα που πολιτικά τοποθετούνται δεξιά και πολύ περισσότερο από όσους τοποθετούνται στην αριστερά. Ακόμη, όπως θα ήταν αναμενόμενο, οι δεξιοί υπερασπίζονται τον πολιτικό χώρο της Δεξιάς περισσότερο από τα άτομα που τοποθετούνται στο κέντρο και ακόμη περισσότερο από τους αριστερούς. Τέλος, τα άτομα που πολιτικά τοποθετούνται στο κέντρο θεωρούν ότι οι σχέσεις μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς χαρακτηρίζονται από συνεργασία και διάλογο, σε αντίθεση με όσους αυτο-τοποθετούνται πολιτικά στους δυο αυτούς χώρους.

Πίνακας 6.2.

Αποτελέσματα ελέγχου Kruskal-Wallis των διαφοροποιήσεων στις τιμές των παραγόντων ως προς την πολιτική αυτό-τοποθέτηση

Παράγοντες	Πολιτική ταυτότητα	N	Μέση θέση	df	X ²	p
1: Απόρριψη διάκρισης Αριστεράς - Δεξιάς	Αριστερά	112	142.80	2	54.42	.000***
	Κέντρο	157	247.58			
	Δεξιά	131	193.40			
2: Υπεράσπιση Δεξιάς	Αριστερά	112	99.25	2	146.64	.000***
	Κέντρο	157	207.34			
	Δεξιά	131	278.87			
4: Συνεργασία Αριστεράς - Δεξιάς	Αριστερά	112	183.68	2	10.33	.006**
	Κέντρο	157	223.55			
	Δεξιά	131	187.26			

* p < 0.05. **p < 0.01. ***p < 0.001.

Προς ενίσχυση της μεταβλητής της πολιτικής ταυτότητας ελέγχθηκε η ύπαρξη διαφοροποιήσεων ως προς τις πρωτοτυπικές ιδέες της Αριστεράς – Δεξιάς. Ειδικότερα, όπως φαίνεται από τον Πίνακα 6.3, οι συμμετέχοντες που παρουσιάζουν πρωτοτυπικές ιδέες της Δεξιάς απορρίπτουν περισσότερο τη διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς απ’ ό τι οι συμμετέχοντες με πρωτοτυπικές ιδέες της Αριστεράς. Επίσης, όπως θα ήταν αναμενόμενο και εδώ, τα άτομα με πρωτοτυπικές ιδέες της Δεξιάς υπερασπίζονται περισσότερο τον πολιτικό χώρο της Δεξιάς, ενώ παράλληλα θεωρούν σε μεγαλύτερο βαθμό συγκριτικά με τους συμμετέχοντες που παρουσιάζουν πρωτοτυπικές ιδέες της Αριστεράς, ότι τους δύο χώρους, της Αριστεράς και της Δεξιάς, τους διακρίνει η συνεργασία.

Πίνακας 6.3.

Αποτελέσματα ελέγχου Mann-Whitney των διαφοροποιήσεων στις τιμές των παραγόντων ως προς τις πρωτοτυπικές ιδέες Αριστεράς - Δεξιάς

Παράγοντες	Πρωτοτυπικές ιδέες	N	Mean Rank	U	Z score	p
1: Απόρριψη διάκρισης Αριστεράς - Δεξιάς	Πρτ ιδέες Αριστεράς	204	186.38	17112	-2.492	.013*
	Πρτ ιδέες Δεξιάς	196	215.19			
2. Υπεράσπιση Δεξιάς	Πρτ ιδέες Αριστεράς	204	160.05	11741	-7.138	.000***
	Πρτ ιδέες Δεξιάς	196	242.60			
4: Συνεργασία Αριστεράς - Δεξιάς	Πρτ ιδέες Αριστεράς	204	184.79	16787	-2.773	.006**
	Πρτ ιδέες Δεξιάς	196	216.85			

* p < 0.05. **p < 0.01. ***p < 0.001.

Ως προς τη μεταβλητή της ηλικίας (βλ. Πίνακα 6.4.), οι μεγαλύτερες γενιές και κυρίως οι άνω των 60 ετών φαίνεται να τίθενται περισσότερο υπέρ της Δεξιάς σε σχέση με τους νέους. Παράλληλα, τα μεγαλύτερα σε ηλικία άτομα και ειδικότερα τα

άτομα ηλικίας 40-55 ετών και τα άτομα άνω των 60 ετών θεωρούν ότι στις μέρες μας έχει εκλείψει η έχθρα μεταξύ της Αριστεράς και της Δεξιάς σε σχέση με τα άτομα ηλικίας 20-30 ετών. Τέλος, ο παράγοντας της συνεργασίας μεταξύ της Αριστεράς και της Δεξιάς προσλαμβάνεται περισσότερο από τα άτομα ηλικίας 40-55 ετών σε σχέση με τους νέους ηλικίας 20-30 ετών και ακόμη περισσότερο συγκριτικά με τα άτομα ηλικίας άνω των 60 ετών.

Πίνακας 6.4.

Αποτελέσματα ελέγχου Kruskal-Wallis των διαφοροποιήσεων στις τιμές των παραγόντων ως προς την ηλικία

Παράγοντες	Ηλικία	N	Μέση θέση	df	X ²	p
2: Υπεράσπιση Δεξιάς	20-30 ετών	153	179.21	2	8.97	.011*
	40-55 ετών	135	208.67			
	60 άνω	112	219.75			
3: Έκλειψη σύγκρουσης σήμερα	20-30 ετών	153	179.77	2	8.04	.018*
	40-55 ετών	135	215.18			
	60 άνω	112	211.12			
4: Συνεργασία Αριστεράς - Δεξιάς	20-30 ετών	153	195.08	2	7.25	.027*
	40-55 ετών	135	221.21			
	60 άνω	112	182.95			

* p < 0.05. **p < 0.01. ***p < 0.001.

Φαίνεται, λοιπόν, τα άτομα που ανήκουν στις μεγαλύτερες γενιές (40-55 ετών και άνω των 60 ετών) να υποστηρίζουν, σε αντίθεση με τους νέους, ότι στις μέρες μας η σύγκρουση μεταξύ Αριστεράς – Δεξιάς έχει εκλείψει σε σχέση με το παρελθόν. Από την άλλη, ενώ τα άτομα ηλικίας 40-55 ετών θεωρούν ότι αυτή η έκλειψη της

έχθρας Αριστεράς – Δεξιάς συνοδεύεται και από την ανάπτυξη συνεργατικών σχέσεων μεταξύ τους, εντοπίζονται ορισμένοι ηλικιωμένοι συμμετέχοντες οι οποίοι διαφωνούν και μάλιστα περισσότερο από ότι τα νεαρά σε ηλικία άτομα.

Αναφορικά με το φύλο (βλ. Πίνακα 6.5.), από τα αποτελέσματα φαίνεται ότι οι γυναίκες απορρίπτουν τη διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς περισσότερο από τους άνδρες, οι οποίοι θεωρούν, μεν, ότι αυτή συνεχίζει να υφίσταται, αλλά χαρακτηρίζεται από συνεργασία μεταξύ των δύο πόλων.

Πίνακας 6.5.

Αποτελέσματα ελέγχου Mann-Whitney των διαφοροποιήσεων στις τιμές των παραγόντων ως προς το φύλο

Παράγοντες	Φύλο	N	Μέση θέση	U	Z score	p
1: Απόρριψη διάκρισης Αριστεράς - Δεξιάς	Άνδρες	195	186.90	17335	-2.295	.022*
	Γυναίκες	205	213.44			
4: Συνεργασία Αριστεράς - Δεξιάς	Άνδρες	195	223.70	15463	-3.915	.000***
	Γυναίκες	205	178.43			

* p < 0.05. **p < 0.01. ***p < 0.001.

6.4.2. Πολλαπλή Γραμμική Παλινδρόμηση

Μετά την ολοκλήρωση των μη παραμετρικών ελέγχων, προχωρήσαμε στην διερεύνηση του προβλεπτικού ρόλου συγκεκριμένων ανεξάρτητων μεταβλητών⁶⁴ και

⁶⁴ Οι έννοιες των ανεξάρτητων και εξαρτημένων μεταβλητών δεν χρησιμοποιούνται εδώ προς κατάδειξη ενός πειραματικού χειρισμού και την συνεπακόλουθη αναζήτηση αιτιακών σχέσεων, αλλά σε αναλογία με τον ευρύτερο στόχο των μοντέλων παλινδρόμησης που αφορά τον εντοπισμό της σχέσης μεταξύ μιας μεταβλητής αποτελέσματος (*dependent or outcome or response variable*) και

των σχέσεων μεταξύ των παραγόντων που περιγράφουν τις αναπαραστάσεις της Αριστεράς – Δεξιάς. Σε αυτό το πλαίσιο, αρχικά ελέγχθηκαν και βρέθηκαν να πληρούνται οι προϋποθέσεις της εφαρμογής του μοντέλου, της κανονικότητας. Πιο συγκεκριμένα, από το ιστόγραμμα και το διάγραμμα κανονικότητας των τυποποιημένων καταλοίπων φαίνεται τα δεδομένα να παρουσιάζουν ικανοποιητική κανονικότητα με μικρές εξαιρέσεις εκτροπών, ενώ όπως φαίνεται από τα διαγράμματα διασποράς ικανοποιείται και η προϋπόθεση της ομοσκεδαστικότητας και της γραμμικότητας (δες Παράρτημα ΣΤ). Ακόμη, τα δεδομένα πληρούσαν την προϋπόθεση της ανεξαρτησίας των σφαλμάτων ($DW_{\Pi 1} = 1.55$, $DW_{\Pi 2} = 1.97$, $DW_{\Pi 3} = 1.70$, $DW_{\Pi 4} = 1.61$) και δεν παρουσίαζαν ανησυχητική πολυσυγγραμμικότητα ($VIF < 10$).

Στη συνέχεια, πραγματοποιήσαμε τη στατιστική επεξεργασία των δεδομένων μας, με τη βοήθεια τεσσάρων μοντέλων πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης, χρησιμοποιώντας τη μέθοδο Enter. Το ρόλο της εξαρτημένης μεταβλητής κάθε μοντέλου διαδραμάτισε κάθε ένας από τους τέσσερις παράγοντες της αναπαράστασης της Αριστεράς – Δεξιάς, ενώ ως ανεξάρτητες μεταβλητές ελέγχθηκαν αυτές του φύλου των συμμετεχόντων (άνδρες, γυναίκες), της ηλικίας (20-30 ετών, 40-55 ετών και άνω των 60 ετών), της πολιτικής αυτο-τοποθέτησης (αριστερά, κέντρο, δεξιά) και των πρωτοτυπικών ιδεών της Αριστεράς – Δεξιάς (πρτ ιδέες αριστεράς, πρτ ιδέες δεξιάς).

Αρχικά, ελέγξαμε εάν το φύλο, η ηλικία, η πολιτική ταυτότητα και οι πρωτοτυπικές ιδέες της Αριστεράς – Δεξιάς προέβλεπαν το βαθμό απόρριψης της

ενός συνόλου προβλεπτικών μεταβλητών (*independent or predictor or explanatory variables*) (Hosmer et al., 2013).

διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς (Πίνακας 6.6.). Τα αποτελέσματα της παλινδρόμησης έδειξαν ότι οι προβλεπτικές μεταβλητές εξήγησαν το 16,6% της διακύμανσης ($R^2 = .166$, $R^2_{adj} = .153$), υποδεικνύοντας ότι το φύλο, η ηλικία, η πολιτική ταυτότητα και οι πρωτοτυπικές ιδέες της Αριστεράς – Δεξιάς πράγματι προβλέπουν το βαθμό απόρριψης της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς ($F(6, 393) = 13,038$, $p < 0.001$).

Πίνακας 6.6.

Αποτελέσματα πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης για την απόρριψη της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς

A.M.	B	SE	t	95% CI		p
				LL	UL	
Φύλο ^a	.226*	.092	2.45	.045	.407	.015
20-30 ετών ^b	.250*	.115	2.18	.024	.475	.030
40-55 ετών ^c	.214	.119	1.80	-.019	.447	.072
Αριστερά ^d	-.355**	.135	-2.64	-.620	-.091	.009
Κέντρο ^e	.510***	.115	4.44	.284	.736	.000
Πρωτοτυπικές Ιδέες ^f	-.169	.105	-1.61	-.375	.037	.107

Note. $N = 400$. CI = confidence interval; LL = lower limit; UL = upper limit.

^a 0 = άνδρας, 1 = γυναίκα. ^b 0 = other, 1 = 20-30 ετών. ^c 0 = other, 1 = 40-55 ετών. ^d 0 = other, 1 = αριστερά. ^e 0 = other, 1 = κέντρο. ^f 0 = πρωτοτυπικές ιδέες δεξιάς, 1 = πρωτοτυπικές ιδέες αριστεράς

* $p < 0.05$. ** $p < 0.01$. *** $p < 0.001$.

Υπήρξε μια σημαντική θετική σχέση μεταξύ του φύλου και του βαθμού απόρριψης της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς ($t = 2.45$, $df = 399$, $p < 0.05$), με το μοντέλο να προβλέπει ότι όταν η τιμή του φύλου αυξηθεί κατά μια μονάδα (από το 0 στο 1), η απόρριψη της διάκρισης θα αυξηθεί κατά 0.23.

Σημαντική θετική σχέση σημειώθηκε και για τους νέους ηλικίας 20-30 ετών ($t = 2.18$, $df = 399$, $p < 0.05$), με το μοντέλο να προβλέπει ότι η αύξηση της τιμής της

μεταβλητής κατά μια μονάδα (από το 0 στο 1) θα αυξήσει την απόρριψη της διάκρισης κατά 0.25.

Ως προς την πολιτική ταυτότητα, αναδείχθηκε μια ισχυρή αρνητική σχέση των αριστερών και της απόρριψης της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς ($t = -2.64$, $df = 399$, $p < 0.01$), με το μοντέλο να προβλέπει ότι όταν η τιμή της μεταβλητής αυξηθεί κατά μια μονάδα (από το 0 στο 1), η απόρριψη της διάκρισης θα μειωθεί κατά 0.36. Από την άλλη, εντοπίστηκε μια ισχυρή θετική σχέση για τα άτομα που τοποθετήθηκαν στο κέντρο της κλίμακας ($t = 4.44$, $df = 399$, $p < 0.001$), προβλέποντας την αύξηση της απόρριψης της διάκρισης κατά 0.51 για κάθε αύξηση της τιμής της ανεξάρτητης μεταβλητής του κέντρου κατά μια μονάδα (από το 0 στο 1).

Οι μεταβλητές της ηλικίας των ατόμων 40-55 ετών ($t = 1.80$, $df = 399$, $p = 0.072$) και των πρωτοτυπικών ιδεών της Αριστεράς – Δεξιάς ($t = -1.61$, $df = 399$, $p = 0.107$) δεν βρέθηκαν στατιστικά σημαντικές, και δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι προβλέπουν αλλαγή στο βαθμό απόρριψης της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς.

Αναφορικά με την σημαντικότητα της προβλεπτικής ισχύος των προαναφερόμενων ανεξάρτητων μεταβλητών στο βαθμό υπεράσπισης του πολιτικού χώρου της Δεξιάς, το μοντέλο πολλαπλής παλινδρόμησης που εφαρμόστηκε έδειξε ότι οι μεταβλητές εξήγησαν το 38,2% της διακύμανσης ($R^2 = .382$, $R^2_{adj} = .372$), υποδεικνύοντας ότι το φύλο, η ηλικία, η πολιτική ταυτότητα και οι πρωτοτυπικές ιδέες της Αριστεράς – Δεξιάς πράγματι προβλέπουν το βαθμό απόρριψης της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς ($F(6, 393) = 40,414$, $p < 0.001$).

Όπως φαίνεται από τον Πίνακα 6.7., υπήρξε μια σημαντική αρνητική σχέση μεταξύ της ηλικίας των ατόμων 20-30 ετών και του βαθμού υπεράσπισης της Δεξιάς ($t = -3.17$, $df = 399$, $p < 0.01$), με το μοντέλο να προβλέπει ότι όταν η τιμή της

μεταβλητής αυξηθεί κατά μια μονάδα (από το 0 στο 1), ο βαθμός υπεράσπισης της Δεξιάς θα μειωθεί κατά 0.31.

Πίνακας 6.7.

Αποτελέσματα πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης για την υπεράσπιση της Δεξιάς

A.M.	B	SE	t	95% CI		p
				LL	UL	
Φύλο ^a	-.109	.079	-1.37	-.265	.047	.172
20-30 ετών ^b	-.314**	.099	-3.17	-.508	-.119	.002
40-55 ετών ^c	-.067	.102	-.65	-.268	.134	.514
Αριστερά ^d	-1.432***	.116	-12.36	-1.660	-1.204	.000
Κέντρο ^e	-.628***	.099	-6.35	-.822	-.433	.000
Πρωτοτυπικές Ιδέες ^f	-.144	.090	-1.59	-.321	.034	.113

Note. $N = 400$. CI = confidence interval; LL = lower limit; UL = upper limit.

^a 0 = άνδρας, 1 = γυναίκα. ^b 0 = other, 1 = 20-30 ετών. ^c 0 = other, 1 = 40-55 ετών. ^d 0 = other, 1 = αριστερά. ^e 0 = other, 1 = κέντρο. ^f 0 = πρωτοτυπικές ιδέες δεξιάς, 1 = πρωτοτυπικές ιδέες αριστεράς

* $p < 0.05$. ** $p < 0.01$. *** $p < 0.001$.

Ακόμη, αναδείχθηκε μια ισχυρή αρνητική σχέση της αριστερής πολιτικής ταυτότητας και της υπεράσπισης της Δεξιάς ($t = -12.36$, $df = 399$, $p < 0.001$), με το μοντέλο να προβλέπει ότι όταν η τιμή της μεταβλητής της αριστερής τοποθέτησης αυξηθεί κατά μια μονάδα (από το 0 στο 1), ο βαθμός υπεράσπισης της Δεξιάς θα μειωθεί κατά 1.43. Αρνητική θετική σχέση εντοπίστηκε και στην περίπτωση των ατόμων που τοποθετήθηκαν στο κέντρο της κλίμακας ($t = -6.35$, $df = 399$, $p < 0.001$), με το μοντέλο να προβλέπει τη μείωση της υπεράσπισης της Δεξιάς κατά 0.63, όταν η τιμή της μεταβλητής αυξηθεί κατά μια μονάδα (από το 0 στο 1).

Οι μεταβλητές του φύλου ($t = -1.37$, $df = 399$, $p = 0.172$), της ηλικίας των ατόμων 40-55 ετών ($t = -0.65$, $df = 399$, $p = 0.514$) και των πρωτοτυπικών ιδεών της

Αριστεράς – Δεξιάς ($t = -1.59$, $df = 399$, $p = 0.113$) δεν βρέθηκαν στατιστικά σημαντικές, και δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι προβλέπουν αλλαγή στο βαθμό υπεράσπισης του χώρου της Δεξιάς.

Στη συνέχεια, ελέγχθηκε το μοντέλο της πολλαπλής παλινδρόμησης που αφορούσε την εξαρτημένη μεταβλητή της έκλειψης της σύγκρουσης ανάμεσα στην Αριστερά και τη Δεξιά στις μέρες μας, όπου διαπιστώθηκε ότι το γραμμικό μοντέλο που προσαρμόσαμε δεν ήταν στατιστικά σημαντικό ($F(6, 393) = 1.896$, $p = 0.080$). Επομένως, φαίνεται ότι το φύλο, η ηλικία, η πολιτική ταυτότητα και οι πρωτοτυπικές ιδέες της Αριστεράς - Δεξιάς δεν αποτελούν σημαντικές μεταβλητές πρόβλεψης του εν λόγω παράγοντα.

Τέλος, εκτιμήθηκε εάν οι ανεξάρτητες μεταβλητές του φύλου, της ηλικίας, της πολιτικής ταυτότητας και των πρωτοτυπικών ιδεών της Αριστεράς – Δεξιάς προέβλεπαν την αναπαράσταση περί ύπαρξης συνεργασίας Αριστεράς – Δεξιάς (Πίνακας 6.8.). Τα αποτελέσματα της παλινδρόμησης έδειξαν ότι οι παραπάνω προβλεπτικές μεταβλητές εξήγησαν το 9,5% της διακύμανσης ($R^2 = .095$, $R^2_{adj} = .081$), υποδεικνύοντας ότι το φύλο, η ηλικία, η πολιτική ταυτότητα και οι πρωτοτυπικές ιδέες της Αριστεράς – Δεξιάς πράγματι προβλέπουν το βαθμό εντοπισμού σχέσεων συνεργασίας μεταξύ Αριστεράς – Δεξιάς ($F(6, 393) = 6,876$, $p < 0.001$).

Παρατηρήθηκε μια σημαντική αρνητική σχέση μεταξύ του φύλου και της αντίληψης για ύπαρξη συνεργασίας μεταξύ Αριστεράς – Δεξιάς ($t = 2.45$, $df = 399$, $p < 0.05$), με το μοντέλο να προβλέπει ότι όταν η τιμή του φύλου αυξηθεί κατά μια μονάδα (από το 0 στο 1), η πεποίθηση ότι Αριστερά και Δεξιά χαρακτηρίζονται από σχέσεις συνεργασίας θα μειωθεί κατά 0.35.

Πίνακας 6.8.

Αποτελέσματα πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης για τη συνεργασία Αριστεράς – Δεξιάς

A.M.	B	SE	t	95% CI		p
				LL	UL	
Φύλο ^a	-.353***	.096	-3.67	-.542	-.164	.000
20-30 ετών ^b	.124	.120	1.04	-.111	.359	.301
40-55 ετών ^c	.311*	.124	2.52	.068	.554	.012
Αριστερά ^d	.176	.140	1.26	-.099	.452	.210
Κέντρο ^e	.368**	.120	3.08	.133	.603	.002
Πρωτοτυπικές Ιδέες ^f	-.363***	.109	-3.32	-.577	-.148	.001

Note. N = 400. CI = confidence interval; LL = lower limit; UL = upper limit.

^a 0 = άνδρας, 1 = γυναίκα. ^b 0 = other, 1 = 20-30 ετών. ^c 0 = other, 1 = 40-55 ετών. ^d 0 = other, 1 = αριστερά. ^e 0 = other, 1 = κέντρο. ^f 0 = πρωτοτυπικές ιδέες δεξιάς, 1 = πρωτοτυπικές ιδέες αριστεράς

* p < 0.05. **p < 0.01. ***p < 0.001.

Σημαντική θετική σχέση σημειώθηκε και για την ηλικιακή κατηγορία των ατόμων 40-55 ετών (t= 2.52, df= 399, p< 0.05), με το μοντέλο να προβλέπει ότι η αύξηση της τιμής της μεταβλητής κατά μια μονάδα (από το 0 στο 1) θα αυξήσει το βαθμό της προσλαμβανόμενης συνεργασίας κατά 0.31.

Ως προς την πολιτική ταυτότητα, εντοπίστηκε μια ισχυρή θετική σχέση για τα άτομα που τοποθετήθηκαν στο κέντρο της κλίμακας (t= 3.08, df= 399, p< 0.01), με το μοντέλο να προβλέπει την αύξηση της προσλαμβανόμενης ύπαρξης συνεργασίας Αριστεράς – Δεξιάς κατά 0.37 για κάθε αύξηση της τιμής της ανεξάρτητης μεταβλητής του κέντρου κατά μια μονάδα (από το 0 στο 1).

Επιπλέον, αναδείχθηκε μια ισχυρή αρνητική σχέση των πρωτοτυπικών ιδεών της Αριστεράς – Δεξιάς και της μεταβλητής της ύπαρξης συνεργασίας (t= -2.64, df=

399, $p < 0.01$), με το μοντέλο να προβλέπει ότι όταν η τιμή των πρωτοτυπικών ιδεών αυξηθεί κατά μια μονάδα (από το 0 στο 1), η υποστήριξη ύπαρξης συνεργατικών σχέσεων θα μειωθεί κατά 0.37.

Οι μεταβλητές της ηλικίας των ατόμων 20-30 ετών ($t = 1.04$, $df = 399$, $p = 0.301$) και της αριστερής πολιτικής ταυτότητας ($t = 1.26$, $df = 399$, $p = 0.210$) δεν αποτέλεσαν σημαντικούς προβλεπτικούς για το βαθμό υποστήριξης της συνεργασίας Αριστεράς – Δεξιάς.

Τα αποτελέσματα της πολλαπλής παλινδρόμησης, σε γενικές γραμμές, φαίνεται να συμφωνούν με αυτά των μη παραμετρικών αναλύσεων και επομένως να τα ενισχύουν, ενώ είναι χαρακτηριστικό ότι μεταξύ των δύο μεθόδων ανάλυσης δεν προκύπτουν αντιθετικά ευρήματα.

6.5. Συζήτηση

6.5.1. Η Επίδραση του Φύλου

Η επίδραση του φύλου στην αναπαραστασιακή πρόσληψη τους τέλους των ιδεολογιών φαίνεται να είναι σημαντική, διαψεύδοντας τις αρχικές μας υποθέσεις, με τις γυναίκες να απορρίπτουν τη διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς, σε αντίθεση με τους άνδρες. Αν θεωρήσουμε ότι η απόρριψη του δίπολου Αριστεράς – Δεξιάς μπορεί να ισοδυναμεί και με μια τάση αποστασιοποίησης από την πολιτική⁶⁵, θα λέγαμε ότι τα

⁶⁵ Η απόρριψη της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς συνδέεται με την αυτο-τοποθέτηση στο κέντρο της κλίμακας και τείνει να ισοδυναμεί με αδιαφορία για την πολιτική (δες Βερναρδάκης, 2005).

αποτελέσματα αυτά βρίσκονται σε συμφωνία με ευρύτερα δεδομένα⁶⁶ που αφορούν την έμφυλη πολιτική εμπλοκή και θέλουν τις γυναίκες να ενδιαφέρονται λιγότερο για την πολιτική, να είναι λιγότερο συμμετοχικές και πιο συντηρητικές από τους άνδρες (Παντελίδου Μαλούτα, 2015a). Η αποστασιοποίηση από την πολιτική και το μειωμένο πολιτικό ενδιαφέρον μπορούν πράγματι να συνδέονται με ένα μικρότερο ή μεγαλύτερο μέρος του γυναικείου πληθυσμού, καθώς για πολλές γυναίκες η πολιτική φαίνεται απομακρυσμένη από ζητήματα της καθημερινής ζωής και παραπέμπει σε σχήματα που ταυτίζουν το *πολιτικό* με το *ανδρικό* (Παντελίδου Μαλούτα, 1992).

Ωστόσο, μια τέτοιου είδους ταύτιση συνιστά αναπαραστασιακή πρόσληψη και είναι αποτέλεσμα στερεοτυπικών αντιλήψεων και έμφυλων προτύπων πολιτικής, που εσωτερικεύονται, ανακυκλώνονται και ανατροφοδοτούνται μέσα από το σύστημα πολιτικής κοινωνικοποίησης. Δεδομένης της ιεραρχικής ταξινόμησης των δύο φύλων και της άνισης κατάταξής τους με όρους ισχύος, η κατώτερη κοινωνική θέση των γυναικών *«δεν μπορεί παρά να συμβάλλει στη διαμόρφωση των κοινωνικών αναπαραστάσεων που τις αφορούν, αλλά και να λειτουργεί για τις ίδιες ως αυτοεκπληρούμενη προφητεία και στο πολιτικό πεδίο: Οι γυναίκες θεωρούνται λιγότερο συμμετοχικές από τους άνδρες, κοινωνικοποιούνται έτσι ώστε να γίνουν λιγότερο συμμετοχικές, κάτι που συχνά (αλλά όλο και λιγότερο), επιβεβαιώνει την αρχική υπόθεση»* (Παντελίδου Μαλούτα, 2015a, σ. 49).

Επιπλέον, φαίνεται οι γυναίκες συχνά να παρουσιάζουν χαμηλότερα επίπεδα αυτοεκτίμησης, ως απόρροια της εσωτερίκευσης των στερεοτύπων φύλου και της συγκρότησης της κοινωνικής τους ταυτότητας, μέσω της ταύτισης με το υποτιμημένο

⁶⁶ Η ευρύτερες αντιλήψεις, οι οποίες μάλιστα θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν και ως στερεοτυπικές. Για την ταύτιση του «πολιτικού» και με το «ανδρικό», δες Παντελίδου Μαλούτα (1992).

γυναικείο πρότυπο (Ιγγλέση, 1990; Παντελίδου Μαλούτα, 2015a). Μάλιστα, παρά την πρόοδο που φαίνεται να σημειώνεται ολοένα και περισσότερο τις τελευταίες δεκαετίες σε ζητήματα ισότητας φύλου, τουλάχιστον στις ανεπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες, τα στερεότυπα φύλου εξακολουθούν να υφίστανται με ότι αυτό συνεπάγεται σε επίπεδο συμπεριφορών διακρίσεων και της κοινωνικής θέσης των γυναικών (Μαραγκουδάκη, 1993; Παντελίδου Μαλούτα, 2015a).

Βέβαια, σε κάθε περίπτωση, η σύνδεση του γυναικείου φύλου με μειωμένο πολιτικό ενδιαφέρον δεν παύει να συνιστά μια απλουστευτική ερμηνεία. Τα εν λόγω δεδομένα φαίνεται συχνά να αφορούν συγκεκριμένες κατηγορίες, παραπέμποντας συνήθως σε ηλικιωμένες γυναίκες με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, οι οποίες κατά κύριο λόγο *«υπήρξαν ενήλικες χωρίς πολιτικά δικαιώματα»* (Παντελίδου Μαλούτα, 1992, σ. 15). Κάτι τέτοιο ενισχύεται και από άλλα ερευνητικά δεδομένα (Παντελίδου Μαλούτα, 2015b), που θέλουν τις νέες γυναίκες να είναι συμμετοχικές, αντιλαμβανόμενες το χάσμα φύλου και διεκδικώντας με αυτόν τον τρόπο τη θέση τους στη ιστορία. Προς αυτήν την κατεύθυνση, πρόσφατες έρευνες επισημαίνουν την αλληλεπίδραση του φύλου με επιμέρους ταυτότητες, όπως η εθνικότητα, η σεξουαλικότητα και το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο στη διαμόρφωση της πολιτικής ιδεολογίας και συμπεριφοράς (Burns, 2007; Kittilson, 2016).

Τις τελευταίες δεκαετίες τα δεδομένα που αφορούν το *«χάσμα φύλου»*⁶⁷ αλλάζουν ριζικά τουλάχιστον για πολλές μεταβιομηχανικές ευρωπαϊκές χώρες, καθώς ειδικά από τα μέσα του '90 οι γυναίκες φαίνεται να είναι πιο συμμετοχικές και να υπερψηφίζουν αριστερά κόμματα, θέτοντας υπό αμφισβήτηση τον συντηρητικό τους

⁶⁷ Για το «χάσμα φύλου» και την πολιτική δες Conover (1988).

προσανατολισμό (Inglehart & Norris, 2000). Μάλιστα, τα δεδομένα αυτά ισχυροποιούνται ακόμα περισσότερο στις νέες γενιές (Inglehart & Norris, 2000) και επιβεβαιώνονται και για την ελληνική περίπτωση (Παντελίδου Μαλούτα, 2015b).

Πράγματι, παρότι ειδικά για τους νέους παρατηρείται μια, ανεξαρτήτως φύλου, τάση απομάκρυνσης από τις παραδοσιακές μορφές πολιτικής συμμετοχής (Κακεπάκη, 2006), εντοπίζεται μια γενιά γυναικών με πολιτικοποιημένη δράση, είτε μέσω συμμετοχικών μορφών πολιτικών διεκδικήσεων και διαμαρτυριών είτε μέσω της υπερψήφισης αριστερών κομμάτων (Παντελίδου Μαλούτα, 2015b). Μάλιστα, οι διαφοροποιήσεις που προκύπτουν ως προς το φύλο, με τις γυναίκες να διαψεύδουν ολοένα και περισσότερο τα παραδοσιακά στερεότυπα για την «*γυναικεία*» πολιτική συμπεριφορά, φαίνεται να σχετίζονται με το σύστημα αξιών και τις στάσεις των γυναικών απέναντι στο φεμινιστικό κίνημα (Inglehart & Norris, 2000).

Συμφωνώντας με την Κακεπάκη (2006), μπορεί να εντοπιστεί μια γενιά γυναικών με έντονη «*συνείδηση φύλου*», που έχουν επίγνωση «*των περιορισμών και διακρίσεων που υφίστανται λόγω του φύλου τους*» (σ. 123) και που παρουσιάζουν μεγαλύτερη πολιτική εμπλοκή, σε μια προσπάθεια εκπροσώπησης και διεκδίκησης των δικαιωμάτων τους και της θέσης τους στο κοινωνικό σύνολο. Ακόμη, σύμφωνα με την Παντελίδου Μαλούτα (2015a), πολλές σύγχρονες, εμπειρικές έρευνες θεωρούν υπερεκτιμημένο τον πολιτικό συντηρητισμό των γυναικών⁶⁸, ο οποίος φαίνεται να παρατηρείται μόνο σε συγκεκριμένες ηλικιακές κατηγορίες, ευρήματα που ενισχύονται αν λάβουμε υπόψη τη μαζική εμπλοκή νέων γυναικών σε εναλλακτικές

⁶⁸ Ειδικά μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960, οι γυναίκες θεωρούνταν σταθερά πιο συντηρητικές από τους άνδρες (Duverger, 1955; Inglehart & Norris, 2000).

μορφές πολιτικής συμμετοχής και την υπερψήφιση του ΣΥΡΙΖΑ, στις εκλογές του 2015 (Παντελίδου Μαλούτα & Ζηργάνου-Καζολέα, 2020).

Σε αυτό το πλαίσιο, η προσλαμβανόμενη απουσία συνεργασίας της Αριστεράς και της Δεξιάς, από μέρους των γυναικών, μπορεί να υποδηλώνει την ύπαρξη μιας αναπαράστασης που αντιστοιχεί στη διατήρηση ενός συγκρουσιακού διπολικού σχήματος, που το χαρακτηρίζουν διαφοροποιημένες ιδεολογικο-πολιτικές αξίες, πεποιθήσεις και στρατηγικές ασκούμενης πολιτικής, και που καθιστά τις συνεργατικές σχέσεις μεταξύ των δύο αυτών πολιτικών χώρων ανέφικτες.

Προκειμένου, λοιπόν, να είμαστε σε θέση να εξάγουμε πιο ασφαλή συμπεράσματα σχετικά με το ρόλο του φύλου, θα πρέπει να εξετάσουμε την αλληλεπίδρασή του με άλλες μεταβλητές, καθώς διαμορφώνονται νέα ερευνητικά ερωτήματα, με ιδιαίτερο ενδιαφέρον, για την ταυτότητα των γυναικών εκείνων που απορρίπτουν τη διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς και εκείνων που προσλαμβάνουν ως αδύνατη την μεταξύ τους σύμπνοια.

6.5.2. Το Γενεακό Φαινόμενο

Ως προς τη μεταβλητή της ηλικίας ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα στοιχεία που αφορούν την έκλειψη της σύγκρουσης μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς στις μέρες μας. Ειδικότερα, οι μεγαλύτερες γενιές του δείγματος και κυρίως τα άτομα ηλικίας 40-55 ετών θεωρούν ότι στις μέρες μας έχει εκλείψει η έχθρα ανάμεσα στην Αριστερά και τη Δεξιά, συγκριτικά με τα άτομα ηλικίας 20-30 ετών. Ένα τέτοιο εύρημα μπορεί να ερμηνευθεί βάσει του ότι οι μεγαλύτερες αυτές γενιές έχοντας υπάρξει οι ζωντανοί πρωταγωνιστές των σημαντικών ιστορικο-πολιτικών συγκυριών

του πρόσφατου παρελθόντος της Ελλάδος (μετεμφυλιακά χρόνια, χούντα, μεταπολίτευση), και διαθέτοντας οι ίδιοι προσωπικές αυτοβιογραφικές μνήμες (Μαντόγλου, 2011) ή μνήμες που τους αφηγήθηκαν άτομα που βίωσαν αυτές τις συγκυρίες⁶⁹, αναφορικά με το δίπολο της Αριστεράς – Δεξιάς (διωγμοί, φυλακίσεις, πόλεμος, στρατόπεδα συγκέντρωσης, εξορίες, λογοκρισία, διαδηλώσεις, κ.α.), συγκρίνουν τη σύγκρουση μεταξύ των δύο χώρων, όπως αυτή διαμορφώνεται τότε και τώρα, και θεωρούν ότι έχει μειωθεί σε ένταση.

Επίσης, η αντίληψη περί της έκλειψης της σύγκρουσης Αριστεράς – Δεξιάς θα μπορούσε να ερμηνευθεί και υπό το πρίσμα των κοινωνικών αξιών που διέπουν τις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες, οι οποίες, μεταξύ άλλων, βασίζονται στο διάλογο, τον πλουραλισμό⁷⁰ και την ανεκτικότητα απέναντι σε διαφοροποιημένες ή/και αντικρουόμενες ιδέες (Heywood, 1997/2006), κάτι που πιθανώς να έχει καταστήσει τη διάκριση αυτή δυσδιάκριτη⁷¹.

⁶⁹ Η αυτοβιογραφική μνήμη αφορά ένα βιωμένο παρελθόν, αλλά και τη μεταβίβαση των μνημών από αφηγήσεις ατόμων που βίωσαν τις ιστορικο-πολιτικές συνθήκες (Μαντόγλου, 2014). Το περιεχόμενο αυτών των μνημών «περιλαμβάνει τα γεγονότα που έζησαν τα ίδια τα υποκείμενα, οι γονείς τους και οι παππούδες τους. (...) Για να ξεπεραστούν τα μίση που συνδέονται με κοινωνικοπολιτικές καταστροφές, όπως είναι οι εμφύλιοι πόλεμοι, πρέπει να περάσει ο χρόνος τριών γενεών - με άλλα λόγια, να εξαφανιστεί ο εμφύλιος πόλεμος ως συλλογική ή ζωντανή μνήμη» (Deschamps et al., 2002, σ. 246).

⁷⁰ Αξίζει σε αυτό το σημείο να αναφερθεί η σφοδρότατη επίθεση του, κατά τα άλλα χαρισματικού, Carl Schmitt (1932/2009) στο κοινοβουλευτικό σύστημα και τους φιλελεύθερους θεσμούς. Ο Schmitt θεωρούσε ότι οι φιλελεύθεροι θεσμοί, στηριζόμενοι στην θεμελιώδη αρχή της αντιπροσώπευσης και της κοινοβουλευτικής δημόσιας συζήτησης, οδηγούν στο αποδυναμωμένο φιλελεύθερο κράτος του 20^{ου} αιώνα (Müller, 2003/2010). Σύμφωνα με τον ίδιο συγγραφέα ο μαζικός εκδημοκρατισμός οδήγησε σε έναν πλουραλιστικό κατακερματισμό της κοινωνίας, αφού οι, νεοεισαχθείσες στο πεδίο της πολιτικής, μάζες είναι κοινωνιολογικά και ψυχολογικά ετερογενείς, με αποτέλεσμα να διαχωρίζονται σε πολλαπλές πολιτικές ομάδες, που παρακινούνται από αντικρουόμενα συμφέροντα και πάθη, τα οποία δεν μπορούν να συμφιλιωθούν μέσω της ορθολογικής δημόσιας συζήτησης (Bellamy & Baehr, 1993).

⁷¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι, σύμφωνα με τους Marcel και Witkowski (2005), η αλλαγή των στάσεων τόσο δεξιών όσο και αριστερών απέναντι σε μια σειρά ορισμένων ζητημάτων, που παραδοσιακά χαρακτηρίζονταν από τυπικά αριστερές ή τυπικά δεξιές θέσεις, είναι αποτέλεσμα του μετασχηματισμού των ευρύτερων κοινωνικών αξιών.

Ακόμη, η προσλαμβανόμενη έκλειψη της έχθρας μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς μπορεί να αποδοθεί στην στρατηγική προσπάθεια των αστικών κομμάτων να απευθυνθούν σε μεγαλύτερο εκλογικό κοινό, γεγονός που οδήγησε σε μια σταδιακή μετατόπιση των αμφοτέρων πολιτικών θέσεων προς το κέντρο και την υιοθέτηση μιας κοινής ρητορικής (Macpherson, 1977/2012). Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό της μεταπολίτευσης, καθώς με τη συγκυρία του 1989⁷² και μετά παρατηρείται μια «αποδυνάμωση των πολιτικών διαιρέσεων του παρελθόντος» (Φυτιλή, 2015, σ. 38) και μια μετατόπιση του πολιτικού συστήματος προς τον επονομαζόμενο μεσαίο χώρο, με μια συστηματική προσπάθεια αποσιώπησης των συγκρουσιακών μηνυμάτων, που συνέδεαν τόσο την Αριστερά όσο και τη Δεξιά με ένα παρελθόν διχασμού και μια προσπάθεια συγκερασμού των κεντρικών διαχωριστικών ιδεών, τουλάχιστον με τη μορφή που κυριαρχούσε τόσο κατά τη διάρκεια όσο και με τη λήξη του εμφυλίου (Φυτιλή, 2015).

Επίσης, σύμφωνα με τους Καλύβα και Μαραντζίδη (2015), ο ελληνικός εμφύλιος αναπαρίσταται μέσα από την αναπαραγωγή δύο «μύθων», που αφορούν στις δύο διαφορετικές ερμηνείες του, όπως αυτές ανακύπτουν από τις αφηγήσεις των δύο αντιμαχόμενων μερών. Ο ένας μύθος αφορά την «εκδοχή των νικητών» και ο άλλος «την εκδοχή των ηττημένων» (σ. 17). Καταρχάς, η ίδια η διατύπωση περί εκδοχής παραπέμπει στην απόρριψη της αντικειμενικότητας και την ανάδειξη της ιστορίας σε μια επιστημονική, μεν, αναπαραστασιακή, δε, παρουσίαση των παρελθοντικών γεγονότων που αφορούν μια κοινωνική ομάδα (Μαντόγλου &

⁷² Αναφερόμαστε στην κυβέρνηση συνεργασίας ΝΔ και Συνασπισμού που αποτέλεσε ένα σημαντικό γεφύρωμα της μεταπολεμικής σύγκρουσης Αριστεράς – Δεξιάς, τόσο σε πρακτικό όσο και σε συμβολικό επίπεδο, καταδεικνύοντας παράλληλα το ευρύτερο αίσθημα αποδυνάμωσης της παραδοσιακής αυτής διάκρισης που επικρατούσε την εποχή (Λυριντζής, 2000).

Μελέτη, 2013). Οι δύο αυτές εκδοχές της ιστορίας τείνουν, κατά τους Καλύβα και Μαραντίδη (2015), να επικρατούν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, επιτελώντας, ωστόσο, τον ίδιο σκοπό: κάθε μια από αυτές τείνει να δαιμονοποιεί τον αντίπαλό της, χαρακτηριστικό στοιχείο που ενδυναμώνει τη σύγκρουση και καθιστά τις αντιμαχόμενες κοινωνικές ομάδες (Αριστερά – Δεξιά) και τα όρια αυτών ευκρινή. Επομένως, ειδικά για τις μεγαλύτερες γενιές που έζησαν σε μια ταραχώδη περίοδο, κατά την οποία ήταν έκδηλη η πολεμική διαμάχη των δύο χώρων⁷³, θα μπορούσαμε να εικάσουμε ότι η δικαίωση και αναγνώριση της Αριστεράς, όπως συντελείται μεταπολιτευτικά (Καλύβας & Μαραντζίδης, 2015), καθώς και η άνοδος της Αριστεράς στη εξουσία, με τη κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ, αποτελεί έναν ακόμα παράγοντα που, στο πλαίσιο της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και της αντιπροσώπευσης και των δύο χώρων, οδηγεί σταδιακά στην προσλαμβανόμενη μείωση της σύγκρουσης.

Ωστόσο, μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα αποτελέσματα σύμφωνα με τα οποία η ηλικιακή κατηγορία των ατόμων 40-55 ετών είναι αυτή που θεωρεί ότι Αριστερά και Δεξιά χαρακτηρίζονται από σχέσεις συνεργασίας, εν αντιθέσει με τα άτομα ηλικίας άνω των 60 ετών. Ενώ, δηλαδή, και οι δύο μεγαλύτερες γενιές του δείγματος κάνουν λόγο για έκλειψη της σύγκρουσης Αριστεράς – Δεξιάς στη

⁷³ Είναι χαρακτηριστικό ότι η σφοδρή σύγκρουση της Αριστεράς με τη Δεξιά παραμένει έντονη για μια μακρά περίοδο μετά το τέλος του εμφυλίου (διώξεις Αριστεράς από κυβέρνηση Παπάγου, οξυτάτη αντιπαράθεση για τις συμφωνίες της Ζυρίχης και του Λονδίνου το 1959, πόλωση σχέσεων ΕΡΕ και ΕΔΑ μετά τις εκλογές του 1958, επεισόδια βίας στις εκλογές 1961, «Ανένδοτος Αγώνας», δολοφονία Λαμπράκη, υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, «Ιουλιανά», θάνατος Πέτρουλα, κ.α.) (Νικολακόπουλος, 2000; Τσουνάκος, 2000) και κατά τη διάρκεια της χούντας (αντικομμουνισμός, σχέδιο Προμηθείς, συλλήψεις και εκτοπίσεις αριστερών, δίκη Παναγούλη, Πολυτεχνείο, κ.α.) (Διαμαντόπουλος, 2000), μέχρι τις αρχές της μεταπολίτευσης, όταν έχουμε τις πρώτες προσπάθειες αποκατάστασης των συγκρουσιακών σχέσεων (συγκρότηση κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας, απόλυση πολιτικών κρατουμένων, αποκατάσταση δημοκρατικών θεσμών, νομιμοποίηση ΚΚΕ, κ.α.) (Χατζηβασιλείου, 2000).

σύγχρονη εποχή, μόνο τα άτομα ηλικίας 40-55 ετών θεωρούν ότι η μειωμένη αυτή σύγκρουση συνοδεύεται και από μια ευρύτερη συνεργασία των δύο χώρων.

Μια τέτοια διαφοροποίηση μεταξύ των δύο μεγαλύτερων γενεών του δείγματος φέρει τη σημασία της, καθώς τα άτομα ηλικίας 40-55 ετών υπήρξαν οι «*νέοι*» της Μεταπολίτευσης και ταυτοτικά φέρουν τις επιδράσεις της ύστερης Μεταπολιτευτικής περιόδου, κατά την οποία παρατηρείται μια σύγκλιση των δύο μεγάλων κομμάτων εξουσίας (ΝΔ – ΠΑΣΟΚ), τόσο σε επίπεδο ιδεολογίας, όσο και άσκησης της πολιτικής διακυβέρνησης. Η περίοδος αυτή του «*συναινετικού ή συγκλίνοντος δικομματισμού*» ολοκληρώνεται με την υπογραφή του Μνημονίου και την είσοδο στην εποχή της οικονομικής κρίσης, που χαρακτηρίζεται από πολιτική αστάθεια, ενώ παρατηρούνται εκτενείς μετασχηματισμοί στην πολιτική αντιπροσώπευση (Βερναρδάκης, 2011). Μάλιστα, σύμφωνα με τον Βερναρδάκη (2011), από το 2010 και μετά φαίνεται να κυριαρχεί ένα «*αποστοιχισμένο κομματικό σύστημα του μεσαίου χώρου*» (σ. 333), που πιθανώς να επιτείνει για τις νεότερες γενιές την προοπτική της δυνατότητας συνεργασίας των χώρων της Αριστεράς και της Δεξιάς.

Εν αντιθέσει, η μεγαλύτερη γενιά των ατόμων άνω των 60 ετών, έχοντας γαλουχηθεί στη διασπαστική λογική ενός συγκρουσιακού δίπολου, έχει μάθει να αντιλαμβάνεται τον πολιτικό χώρο βάσει των διαστάσεων της Αριστεράς – Δεξιάς. Τα άτομα αυτά διαθέτουν μνήμες ή αφηγήσεις μνημών από ζωντανούς πρωταγωνιστές (γονείς ή παππούδες) της έντονης σύγκρουσης μεταξύ των δύο χώρων και πιθανώς θεωρούν αδύνατη μια σχέση συνεργασίας μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς, ειδικά μετά από την αλλαγή που συντελείται στο πολιτικό σκηνικό, έπειτα από την οικονομική κρίση. Πιο συγκεκριμένα, μέσα από τον επαναπροσδιορισμό του

δικομματισμού, έπειτα από την πτώση του ΠΑΣΟΚ και την ανάδυση του ΣΥΡΙΖΑ, ήρθαν στο προσκήνιο οι σαφείς διαφορές, σε επίπεδο ιδεολογίας και πολιτικού προγραμματισμού, που χαρακτήριζαν τον τελευταίο σε σχέση με το έτερο κόμμα εξουσίας (ΝΔ). Αυτή η αναδιαμόρφωση των κυρίαρχων κομμάτων παραπέμπει, άλλωστε, στο πρόσφατο πολιτικό παρελθόν, επαναφέροντας μνήμες από τις εκλογές του 1958, όταν η Αριστερά γίνεται για πρώτη φορά αξιωματική αντιπολίτευση⁷⁴. Είναι χαρακτηριστικό ότι, όπως σημειώνει ο Νικολακόπουλος (2015), το κομματικό σύστημα που διαμορφωνόταν ιδιαίτερα την περίοδο 1958-1961, χαρακτηριζόταν από *«έντονη ιδεολογική και πολιτική πόλωση, (...), με μεγιστοποίηση της απόστασης μεταξύ των δύο πόλων»* (σ. 44), γεγονός που αναβίωνε την εμφυλιοπολεμική σύγκρουση.

Παράλληλα, από τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας φαίνεται ότι τα μεγαλύτερα σε ηλικία άτομα άνω των 60 ετών υπερασπίζονται τη Δεξιά περισσότερο από τα άτομα ηλικίας 40-55 ετών και ακόμη περισσότερο από τους νέους (20-30 ετών). Γενικότερα, η συσχέτιση της ηλικίας και του πολιτικού συντηρητισμού, παρόλο που μπορεί να θεωρείται υπερεκτιμημένη, φαίνεται να στηρίζεται βιβλιογραφικά, με τα μεγαλύτερα σε ηλικία άτομα να έχουν την τάση να γίνονται πιο συντηρητικά (Cornelis et al., 2009; Glenn, 1974). Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται πιο πιθανό τα πολιτικά φιλελεύθερα άτομα, μεγαλώνοντας, να γίνουν συντηρητικά, παρά το αντίστροφο, ευρήματα που ενδυναμώνουν την παραπάνω συσχέτιση (Peterson et al., 2020).

Άλλωστε, τα εν λόγω αποτελέσματα φαίνεται να συμβαδίζουν και με την τάση επανάκαμψης των νέων στην πολιτική και ανάσχεσης της πολιτικής αδιαφορίας,

⁷⁴ Τις εκλογές του 1958 κέρδισε η Δεξιά (ΕΡΕ) με ποσοστό 41.16%. Ακολούθησε η Αριστερά, με την ΕΔΑ του Ηλία Ηλιού (24.42%) (Νικολακόπουλος, 2015).

όπως σηματοδοτείται ήδη από την περίοδο της κρίσης, τόσο μέσω εναλλακτικών, όσο και των παραδοσιακών μορφών πολιτικής συμμετοχής. Μάλιστα, η τάση αυτή χαρακτηρίζεται από την αμφισβήτηση του δικομματισμού της Μεταπολίτευσης και την υιοθέτηση μιας περισσότερο ριζοσπαστικής προοπτικής, με τους νέους να στρέφονται μαζικότερα στην στήριξη της Αριστεράς, όπως παρατηρείται και από την ψήφιση υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ (Παντελίδου Μαλούτα, 2015b).

Επιπλέον, σε ό,τι αφορά τα ελληνικά δεδομένα, η προοδευτικά αυξημένη υπεράσπιση της Δεξιάς στις μεγαλύτερες γενιές παραπέμπει στην τάση της δεκαετίας του '80, κατά την οποία *«ίσχυε η συσχέτιση, όσο νεότερος/-η είναι κάποιος/-α, τόσο πιο πιθανό είναι να είναι αριστερός/-ή»* (Παντελίδου Μαλούτα, 2015b, σ. 43), τάση που, βέβαια, φάνηκε να ανατρέπεται στις επόμενες δεκαετίες, και ειδικά στις αρχές του 2000, όταν παρατηρείται, αφενός, ένας δεξιόστροφος προσανατολισμός των νέων, αφετέρου, μια τάση απόρριψης του πολιτικού συστήματος και μειωμένης συμμετοχής (Παντελίδου Μαλούτα, 2015b). Ωστόσο, η μειωμένη αυτή πολιτική συμμετοχή των νέων δεν συνεπάγεται απαραίτητα πολιτική αδιαφορία, αλλά μάλλον δυσπιστία προς το πολιτικό σύστημα⁷⁵ (Amna & Ekman, 2014; Ekman & Amna, 2012), κάτι που φαίνεται να επιβεβαιώνεται, όταν η κρίση επαναφέρει τους νέους στην πολιτική με μια σαφή στροφή στην Αριστερά, ακόμη και αν αυτή δεν συνοδεύεται από υψηλή κομματική ταύτιση (Παντελίδου Μαλούτα & Ζηργάνου-Καζολέα, 2020).

Αυτή η στάση των νέων απέναντι στην πολιτική, συγκλίνει και με τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας που θέλουν τους νέους ηλικίας 20-30 ετών να

⁷⁵ Για τους διαφορετικούς τύπους πολιτικής εμπλοκής των νέων στην Ελλάδα δεξ Καραγεώργου (2019); Karageorgou et al. (2018).

απορρίπτουν σε μεγαλύτερο βαθμό τη διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς. Γενικότερα, οι νέες γενιές φαίνεται να είναι περισσότερο εξοικειωμένες με νέες εναλλακτικές μορφές και τρόπους πολιτικής συμμετοχής, που λειτουργούν και σε επίπεδο πολιτικής ταύτισης⁷⁶. Ειδικότερα, οι νέοι φαίνεται να παρουσιάζουν χαμηλά ποσοστά παραδοσιακών μορφών πολιτικής συμμετοχής (Fieldhouse et al., 2007), υιοθετώντας περισσότερο εναλλακτικές μορφές πολιτικής συμμετοχής (Clarke et al., 2004; Pattie et al., 2003).

Μάλιστα, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, είναι χαρακτηριστικό ότι τις τελευταίες δεκαετίες, και τουλάχιστον μέχρι την έναρξη της κρίσης, παρατηρείται ολοένα και περισσότερο η απομάκρυνση των νέων (18-29 ετών) από την πολιτική⁷⁷ και στον ελλαδικό χώρο, με την ηλικιακή αυτή ομάδα να απορρίπτει τις ιδεολογικές ταυτίσεις με τα παραδοσιακά πολιτικά σχήματα (αριστερά – κέντρο – δεξιά) και να από-ιδεολογικοποιεί τη διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς, θεωρώντας τη παρωχημένη (Κακεπάκη, 2006; Παντελίδου-Μαλούτα, 2015b).

Πράγματι, η περίοδος της κρίσης εκκινεί μια «*ανακοινωνικοποιητική διαδικασία*», όπως αναφέρει η Παντελίδου-Μαλούτα (2015, σ. 16), που σηματοδοτεί

⁷⁶ Χαρακτηριστική προς αυτήν την κατεύθυνση είναι η προσέγγιση που βρίσκει ως κεντρικούς εκφραστές τον Beck (1997) και τον Giddens (1994, 1998), οι οποίοι υπεραμύνονται της άποψης ότι το συγκρουσιακό μοντέλο της πολιτικής έχει εκλείψει στις μετα-νεωτερικές κοινωνίες. Υπό αυτήν την έννοια, η διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς όχι μόνο φαντάζει παρωχημένη, αλλά μπορεί ακόμα να οδηγήσει σε φονταμενταλιστικές τάσεις. Τα θεωρητικά αυτά μοντέλα, προωθώντας μια εξατομικευμένη λογική, απομακρύνονται από τη δυναμική των κοινωνικών ταυτοτήτων και των συλλογικών ταυτίσεων. Προς αυτήν την κατεύθυνση, βέβαια, προσανατολίζονται οι σύγχρονες τάσεις για εξατομικευμένες μορφές πολιτικής συμμετοχής, που είναι διευρυμένες ειδικά στους νέους (Gundelach, 1995; Pattie et al., 2004).

⁷⁷ Αυτή η τάση απομάκρυνσης των νέων από την πολιτική συμβαδίζει βέβαια και με την ανάδειξη ενός νέου προτύπου πολίτη που αφορά ειδικά τις νέες γενιές και συνδέεται με τις εναλλακτικές μορφές πολιτικής συμμετοχής. Ενδεικτικά αναφέρονται το μοντέλο του «*δεσμευμένου πολίτη*» (engaged citizen), όπως περιγράφεται από τον Dalton (2004, 2008), καθώς και το πρότυπο του «*κριτικού πολίτη*» (critical citizen), σύμφωνα με τον Inglehart (1997).

την επάνοδο των νέων στην πολιτική. Βέβαια, και σε αυτήν την περίπτωση θα πρέπει να εξετάσουμε υπό ποιους όρους συντελείται αυτή η επάνοδος, τι συνεπάγεται για το δίπολο Αριστεράς – Δεξιάς με όρους ταύτισης και πως διαμορφώνεται μετά το 2015 και την ανάδειξη του ΣΥΡΙΖΑ στην εξουσία. Η επάνοδος των νέων στην πολιτική αφορά τόσο έμμεσες μορφές πολιτικής συμμετοχής (π.χ. λαϊκές συνελεύσεις σε πλατείες, γειτονιές, κίνημα αγανακτισμένων, κ.α.) όσο και την αυξημένη παραδοσιακή πολιτική συμμετοχή στις εκλογές του 2015 υπέρ του ΣΥΡΙΖΑ, χωρίς όμως να παρατηρείται κομματική εγγύτητα (Παντελίδου-Μαλούτα, 2015b), γεγονός που συνεπάγεται την αναδόμηση και τον μετασχηματισμό του πολιτικού και κομματικού συστήματος, καθώς και της σημασίας αυτού για τους κοινωνούς της πολιτικής. Επίσης, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι, ενώ ένα μεγάλο ποσοστό των νέων κατέφυγε στο ΣΥΡΙΖΑ, ένα άλλο, διόλου ευκαταφρόνητο, κατέφυγε στη Χρυσή Αυγή και σε εξωκοινοβουλευτικά κόμματα (Παντελίδου-Μαλούτα, 2015b), γεγονός που πάλι θέτει επί τάπητος ζητήματα πολιτικής ταυτότητας και ταύτισης σε σχέση με τα κριτήρια ψήφου, καθώς προκύπτει το ερώτημα του κατά πόσο αυτή η επάνοδος των νέων αποτέλεσε τελικά μια επεξεργασμένη και συνειδητοποιημένη πολιτική επάνοδο ή μια από-ιδεολογικοποιημένη πράξη αντίδρασης και εκδήλωσης θυμού. Τέλος, και ίσως προς επίρρωση του προηγούμενου ερωτήματος, αυτή η επάνοδος των νέων φαίνεται να είναι το αποτέλεσμα ταυτίσεων με νέες διαιρετικές τομές (π.χ. μνημόνιο – αντιμνημόνιο, κ.α.) (Βούλγαρης & Νικολακόπουλος, 2014), αναδεικνύοντας την άρνηση ταύτισης με το παραδοσιακό σχήμα Αριστεράς – Δεξιάς.

6.5.3. Πολιτική Ταυτότητα και το Τέλος των Ιδεολογιών

Είναι χαρακτηριστικό ότι, όσον αφορά το τέλος των ιδεολογιών και την απόρριψη της διάκρισης Αριστεράς - Δεξιάς ως παρωχημένης, η πολιτική ταυτότητα παίζει καθοριστικό ρόλο στην κατασκευή της εν λόγω αναπαράστασης. Ειδικότερα, φαίνεται ότι τόσο τα άτομα που πολιτικά τοποθετούνται στη Δεξιά όσο και αυτά που τοποθετούνται στην Αριστερά θεωρούν ότι η παραπάνω διάκριση συνεχίζει να υφίσταται, σε αντίθεση με τα άτομα που πολιτικά τοποθετούνται στο Κέντρο, τα οποία απορρίπτουν τη διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς. Οι συμμετέχοντες που προσδιορίζουν πολιτικά τον εαυτό τους, εντάσσοντάς τον στον έναν ή τον άλλο ιδεολογικο-πολιτικό χώρο, μπορούν να διακρίνουν σαφείς διαφορές μεταξύ της Αριστεράς και της Δεξιάς, συντηρώντας τη σημασία του διπολικού αυτού σχήματος. Η προσλαμβανόμενη διατήρηση της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς από τα άτομα που αυτό-προσδιορίζονται ως αριστεροί και δεξιοί φαίνεται να βρίσκεται σε συνάφεια με άλλα ερευνητικά αποτελέσματα (Mayer et al., 1997/2005), σύμφωνα με τα οποία η τοποθέτηση στην κλίμακα Αριστερά – Δεξιά αντιστοιχεί σε διαφορετικά συστήματα αξιών και συνδέεται με την ψήφιση αντίστοιχων κομμάτων⁷⁸. Ακόμη, η αυτο-τοποθέτηση στον άξονα Αριστερά – Δεξιά φαίνεται να παρουσιάζει υψηλή συσχέτιση με το βαθμό πολιτικοποίησης, με τα άτομα που αυτο-προσδιορίζονται ως αριστεροί και δεξιοί, αντίστοιχα, να ενδιαφέρονται περισσότερο για την πολιτική σε σχέση με

⁷⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι τα ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά αποχής, που σημειώνονται ειδικά στις εκλογές που διενεργούνται κατά τη διάρκεια της κρίσης, φαίνεται να προέρχονται από άτομα που είτε αρνούνται να τοποθετηθούν στην κλίμακα της Αριστεράς – Δεξιάς, ή τοποθετούνται στο κέντρο αυτής, και όχι από όσους αυτο-τοποθετούνται πολιτικά στην Αριστερά ή τη Δεξιά (Σταθόπουλος, 2014).

όσους αρνούνται να τοποθετηθούν ή τοποθετούνται στο κέντρο (Mayer et al., 1997/2005).

Τα παραπάνω δεδομένα φαίνεται να ενισχύονται και από τα αποτελέσματα που αφορούν την αναπαράσταση της συνεργασίας μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς, η οποία εκφράζεται κυρίως από τα άτομα που πολιτικά τοποθετούνται στο Κέντρο, σε σχέση με τους συμμετέχοντες που τοποθετούνται στη Δεξιά και ακόμα περισσότερο με αυτούς που τοποθετούνται στην Αριστερά. Τα άτομα, δηλαδή, που αυτο-προσδιορίζονται ως αριστεροί ή δεξιοί εμμένουν στον διπολικό και αντιθετικό χαρακτήρα αυτής της διάκρισης, θεωρώντας ανέφικτη μια σχέση συνεργασίας, με τους δύο αυτούς χώρους να αντιπροσωπεύουν έναν διαφορετικό τρόπο σκέψης γύρω από ζητήματα κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής φύσης. Αντίθετα, η απόρριψη της διάκρισης που σχετίζεται με την τοποθέτηση στο Κέντρο, συμβαδίζει και με την αντίληψη της δυνατότητας συνεργασίας της Αριστεράς και της Δεξιάς σε επίπεδο πολιτικής διακυβέρνησης.

Τα αποτελέσματα αυτά έχουν ιδιαίτερη σημασία, αναδεικνύοντας τη δυναμική των κοινωνικών αναπαραστάσεων, αφού οι αναπαραστάσεις της Αριστεράς – Δεξιάς είναι αυτές που διαμεσολαβούν και τελικά επικαθορίζουν το ίδιο το αντικείμενο μελέτης. Για τα κοινωνικά υποκείμενα που αυτο-προσδιορίζονται με όρους Αριστεράς – Δεξιάς, η διάκριση αυτή συνεχίζει να υφίσταται και να περιγράφει διαφορετικά ιδεολογικο-πολιτικά σχήματα, αξίες, και στόχους. Από την άλλη, τα άτομα που τοποθετούνται στο Κέντρο απορρίπτουν τη διάκριση, αφού άλλωστε η ίδια η τοποθέτηση στο Κέντρο είναι ένα φαινόμενο των τελευταίων δεκαετιών που φαίνεται να παραπέμπει, όχι στον πολιτικό Κεντρισμό, αλλά στην άρνηση

τοποθέτησης και στην τάση απόρριψης της διάστασης Αριστεράς – Δεξιάς, ως κριτήριο πολιτικής ταύτισης ή ορισμού (Βερναρδάκης, 2005).

Επομένως, μπορούμε να μιλάμε για το *τέλος των ιδεολογιών* μόνο όταν τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα, ως ενεργά μέλη της κοινωνίας που διαμορφώνουν σε μεγάλο βαθμό τις πολιτικές, ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες, πάντως να σκέφτονται με όρους Αριστεράς – Δεξιάς. Δεν φτάνει να καταλήξουμε σε ένα γενικευτικό συμπέρασμα για το αν η εν λόγω διαιρετική τομή είναι ξεπερασμένη ή όχι. Θα πρέπει σε κάθε περίπτωση να δούμε ποιοι είναι οι φορείς των εκάστοτε ιδεολογιών. Υπό αυτήν την έννοια, η απόρριψη της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς δεν σηματοδοτεί απαραίτητως το τέλος της ιδεολογίας, απλά επισημαίνει την κρίση της πολιτικής (Marcel & Witkowski, 2003/2005).

Σε αυτό το πλαίσιο, έχει ίσως σημασία να σχολιαστεί και μεθοδολογικά η επιλογή του εργαλείου μέτρησης της πολιτικής ταυτότητας, στο βαθμό που η κλίμακα πολιτικής αυτο-τοποθέτησης δεν θεωρείται επαρκής⁷⁹, και πιθανώς να μην είναι επαρκής, ειδικά όταν ο στόχος της έρευνας είναι η μέτρηση μιας «αντικειμενικής» πολιτικής ταυτότητας, ανεξαρτήτως του πώς προσδιορίζουν ή αντιλαμβάνονται τα ίδια τα άτομα τους εαυτούς τους.

Θα υποστηρίξουμε ότι μια τέτοια κλίμακα έχει τη σημασία της και αποκτά την αξία της ακριβώς λόγω όλων αυτών των αρνητικών στοιχείων που της καταλογίζονται. Έχει σημασία να μελετήσουμε πώς τα ίδια τα άτομα προσδιορίζουν

⁷⁹ Η κριτική που αφορά το μεθοδολογικό μέρος και την επάρκεια της κλίμακας, πηγάζει κατά κύριο λόγο από την ευρύτερη συζήτηση για το αν οι υπό εξέταση μεταβλητές (συντηρητισμός – φιλελευθερισμός, Ρεπουμπλικανοί – Δημοκράτες, αριστερά – δεξιά, κτλ) αποτελούν ένα διπολικό συνεχές στο οποίο το ένα άκρο είναι αντιθετικό του άλλου, ή αν πρόκειται για ξεχωριστές διαστάσεις, όχι απαραίτητως αντιθετικές (δες Knight, 1984).

και αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους, προκειμένου να προσεγγίσουμε το περιεχόμενο που αποδίδουν και στα ίδια τα αναπαραστασιακά αντικείμενα, καθώς αυτά τα δύο – υποκείμενα και αντικείμενα – δεν αποτελούν ξεχωριστές, αυτόνομες οντότητες. Άλλωστε το αναπαραστασιακό αντικείμενο – εδώ η Αριστερά και η Δεξιά – θα αποκτήσει το περιεχόμενό του από τα άτομα που το συγκροτούν, ως φορείς των κοινωνικών αναπαραστάσεων και των ιδεολογιών. Η ανάγκη εύρεσης νέων μέτρων προσέγγισης της πολιτικής ταυτότητας δεν θα πρέπει να ακυρώνει την ενεργό συμμετοχή των ίδιων των κοινωνικών υποκειμένων στην κατασκευή της.

Άλλωστε, τα άτομα προβαίνουν σε αξιολογήσεις για τον εαυτό τους, χρησιμοποιώντας τις ταμπέλες αριστερός – δεξιός, ενώ έχουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά στο μυαλό τους για να περιγράψουν την Αριστερά και τη Δεξιά, αντίστοιχα⁸⁰. Μια τέτοια υπόθεση από μόνη της σημαίνει ότι τα άτομα έχουν αντίληψη των ιδεολογικών σχημάτων και σε αντίθεση με την ευρύτερη κριτική που ασκείται στους πολίτες για ελλιπή κατανόηση της σημασίας τους (δες ενδεικτικά Convese, 2004), φαίνεται να γνωρίζουν τι χαρακτηρίζει τον κάθε χώρο και τι να αναμένουν από αυτόν.

Κάτι τέτοιο φαίνεται να επιβεβαιώνεται και από τα αποτελέσματα, σύμφωνα με τα οποία τα άτομα που πολιτικά τοποθετούνται στην Δεξιά υπερασπίζονται και τον αντίστοιχο πολιτικό χώρο περισσότερο από αυτά που τοποθετούνται στο Κέντρο και πολύ περισσότερο από αυτά που τοποθετούνται στην Αριστερά. Φαίνεται, δηλαδή, ότι τηρείται μια αναλογία ανάμεσα στον τρόπο που τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα

⁸⁰ Η σύνδεση των χώρων της Αριστεράς και της Δεξιάς με συγκεκριμένες διαστάσεις και περιεχόμενα αναδεικνύεται τόσο από τη διεθνή βιβλιογραφία (βλ. Haidt & Graham, 2007; Jost et al., 2003a, 2003b; Jost et al., 2008; Muller, 2001) όσο και από την παρούσα ερευνητική απόπειρα (βλ. Κεφ. 4 & 5).

αντιλαμβάνονται και ορίζουν πολιτικά τον εαυτό τους και στις αντίστοιχες τοποθετήσεις τους απέναντι σε σημαντικά κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα.

Τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τα παραπάνω αποτελέσματα, ως προς την επίδραση της πολιτικής ταυτότητας, θα λέγαμε ότι τελικά αφορούν περισσότερο τις προοπτικές ταύτισης των κοινωνικών υποκειμένων με τους ανάλογους ιδεολογικο-πολιτικούς χώρους. Η απόρριψη της Αριστεράς – Δεξιάς από τα άτομα που τοποθετούνται στο κέντρο και αρνούνται να αυτο-προσδιοριστούν με αυτούς τους όρους, εγείρει νέα ερωτήματα, καθώς κρίνεται απαραίτητο να διερευνηθεί περαιτέρω, εάν αυτή η απόρριψη συνδέεται με την απόρριψη της πολιτικής εν γένει ή αν παραπέμπει στην αναζήτηση νέων διαστάσεων σύγκρισης και ταύτισης.

Λαμβάνοντας υπόψη την «κρίση της πολιτικής», όπως τουλάχιστον αποτυπώνεται, σε επίπεδο πολιτικής συμμετοχής, από τα ολοένα αυξανόμενα ποσοστά της αποχής, πολλοί ερευνητές έχουν επιχειρήσει να εξετάσουν νέες διαστάσεις και χαρακτηριστικά που συνδέονται με τις έννοιες της Αριστεράς – Δεξιάς. Αυτά ενδεικτικά μπορεί να αφορούν την προτίμηση της ασφάλειας έναντι της αρμονίας (Braithwaite, 2009), το δεξιό αυταρχισμό (RWA) και τον προσανατολισμό της κοινωνικής κυριαρχίας (SDO) (Duckitt & Sibley, 2009, 2010; Sibley & Duckitt, 2008), τον προσανατολισμό της προσέγγισης έναντι της αποφυγής (Janoff-Bulman, 2009a, 2009b), και τη θεωρία των ηθικών θεμελίων (Haidt & Graham, 2007; Haidt et al., 2009). Σε κάθε περίπτωση, αυτό που έχει ενδιαφέρον είναι ότι αριστεροί και δεξιοί φαίνεται να συνδέονται με διαφοροποιημένα χαρακτηριστικά και διαστάσεις, γεγονός που ενισχύει τη διπολική αναπαράσταση του ιδεολογικο-πολιτικού αυτού σχήματος.

Καλούμαστε, να επισημάνουμε ξανά ότι η απόρριψη της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς προκύπτει ως απόρροια της πολιτικής των αστικών κομμάτων τις τελευταίες δεκαετίες. Η σύγκλιση στις θέσεις των κομμάτων δεν οδήγησε σε μια προοπτική μείωσης των συγκρούσεων προς όφελος του πολιτισμικού διαλόγου (δες Giddens, 1998). Αντιθέτως, καλλιέργησε την αδυναμία των πολιτών να ταυτιστούν με αυτά (Mouffe, 2008/2010), κάτι που εξαίρει τη σημασία που αποκτά η διάκριση της Αριστεράς – Δεξιάς για την πολιτική συμμετοχή και κινητοποίηση (Marcel & Witkowski, 2003/2005). Προς αυτήν την κατεύθυνση, τα θολά όρια μεταξύ Αριστεράς – Δεξιάς, σε συνδυασμό με τη δυσαρέσκεια με τις πολιτικές των κομμάτων, επιτείνει την κρίση της πολιτικής, οδηγώντας στην ενίσχυση λαϊκίστικων και ακροδεξιών κινημάτων (Mari et al., 2017).

Τέλος, η μεταβλητή των πρωτοτυπικών ιδεών της Αριστεράς – Δεξιάς που χρησιμοποιήθηκε ενισχυτικά της μέτρησης της πολιτικής αυτο-τοποθέτησης ανέδειξε στατιστικά σημαντικά αποτελέσματα για τρεις παράγοντες στις μη παραμετρικές αναλύσεις και για τον παράγοντα της συνεργασίας Αριστεράς - Δεξιάς στην πολλαπλή παλινδρόμηση.

Τα αποτελέσματα, σύμφωνα με τα οποία τα άτομα με πρωτοτυπικές ιδέες της Δεξιάς υπερασπίζονται περισσότερο τον πολιτικό χώρο της Δεξιάς, βρίσκονται σε συνάφεια με τα αντίστοιχα αποτελέσματα της επίδρασης της πολιτικής ταυτότητας που παρουσιάστηκαν παραπάνω, αναδεικνύοντας της συνοχή της τελευταίας σε επίπεδο μέτρησης. Επίσης, τα άτομα με πρωτοτυπικές ιδέες της Δεξιάς φαίνεται να απορρίπτουν περισσότερο τη διάκριση Αριστεράς - Δεξιάς, εντοπίζοντας μάλιστα συνεργατικές σχέσεις μεταξύ των δύο χώρων. Ως προς αυτά τα ευρήματα και συγκριτικά με τα αντίστοιχα αποτελέσματα της επίδρασης της πολιτικής ταυτότητας

παρατηρείται μια μετατόπιση στις θέσεις των φερόμενων ως δεξιών. Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι οι συμμετέχοντες που παρουσιάζουν πρωτοτυπικές ιδέες της Δεξιάς δίνουν εδώ τις απαντήσεις που μας έδιναν τα άτομα που αυτο-τοποθετούνταν στο Κέντρο. Καθώς η επεξεργασία αυτής της κλίμακας μέτρησης δεν περιλαμβάνει τον μεσαίο χώρο, έχει ενδιαφέρον να δούμε αν αυτά τα άτομα που τοποθετούνται στο Κέντρο και αποφεύγουν να οριστούν με όρους Αριστεράς – Δεξιάς, τελικά ιδεολογικά βρίσκονται πιο κοντά στη Δεξιά.

Προς αυτήν την κατεύθυνση, άλλωστε, κινούνται αποτελέσματα ερευνών (Mari et al., 2017), σύμφωνα με τα οποία η τοποθέτηση στο κέντρο της κλίμακας Αριστεράς – Δεξιάς, δεν φαίνεται να αντιστοιχεί στην ιδεολογία της μεσότητας και του κεντρισμού, αλλά ούτε να περιγράφει μια τάση αποπολιτικοποίησης. Αντιθέτως, η τοποθέτηση στο κέντρο φαίνεται να συνδέεται με κομφορμιστικές τάσεις, καθιστώντας τον χώρο του κέντρου περισσότερο συνηθητικό ιδεολογικο-πολιτικά.

Συμπεράσματα

Σύνοψη – Γενικά Συμπεράσματα

Το δίπολο της Αριστεράς – Δεξιάς αποτελεί ένα ευρύτατο αντικείμενο μελέτης που έχει απασχολήσει ιδιαίτερα την επιστημονική κοινότητα διαφόρων κλάδων, όπως αυτών των πολιτικών επιστημών και της ιστορίας, αλλά και της πολιτικής ψυχολογίας. Μάλιστα, τις τελευταίες δεκαετίες η έρευνα έχει προσανατολιστεί ιδιαίτερα στο φαινόμενο του τέλους των ιδεολογιών, με αρκετούς κοινωνικούς επιστήμονες να υποστηρίζουν την παρακμή του διπολικού σχήματος της Αριστεράς – Δεξιάς και την αδυναμία του να περιγράψει και να ενσαρκώσει τις υπάρχουσες πολιτικές διαιρέσεις και ταυτίσεις (Apter, 1964; Bell, 1968; Converse, 1964/2004; Giddens, 1998; Lane, 1967; Lipset, 1968; Shils, 1968; Waxman, 1968).

Η εκτενής αυτή συζήτηση, για το τέλος των ιδεολογιών, προέκυψε στον απόηχο της σταδιακής αποδυνάμωσης και κατάρρευσης των δύο μεγάλων ολοκληρωτικών⁸¹ καθεστώτων του 20^{ου} αιώνα, του κομμουνισμού και του ναζισμού (Heywood, 1997/2006). Σε αυτό το πλαίσιο, της απουσίας των μεγάλων ιδεολογικο-πολιτικών αντιπάλων και της ταχύρρυθμης εξάπλωσης της παγκοσμιοποίησης, οι ιδεολογίες της Αριστεράς και της Δεξιάς παρουσιάζονται ως παρωχημένες στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες (Giddens, 1994/1999), στις οποίες παρατηρείται η ευρεία ιδεολογική σύγκλιση των κομμάτων και η κυριαρχία της οικονομικής σφαίρας επί του πολιτικού (Bell, 1968). Επίσης, το τέλος των ιδεολογιών σχετίζεται με την ίδια τη φύση των σύγχρονων φιλελεύθερων δημοκρατιών της συναίνεσης (Held, 2006/2007), που πρεσβεύουν τις αξίες του πολιτισμικού διαλόγου, καθώς και την

⁸¹ Για μια επισκόπηση του ολοκληρωτισμού δεξ ή αριστερά της Arendt (1951/1988), στην οποία στηρίζεται η παρούσα ένταξη του κομμουνισμού και του ναζισμού στα ολοκληρωτικά κινήματα.

κοινή αποδοχή βασικών κοινωνικών αξιών, όπως αυτών της ισότητας και των δημοκρατικών αρχών, έχοντας οδηγήσει στην άμβλυνση των συγκρούσεων σε πολιτικό και κομματικό επίπεδο (Lipset, 1960).

Ωστόσο, θεωρούμε ότι αυτή η συστηματική ενασχόληση με το τέλος των ιδεολογιών και την παρακμή της διάκρισης της Αριστεράς – Δεξιάς είναι και αυτή που αναζωπυρώνει το ενδιαφέρον για το εν λόγω ερευνητικό αντικείμενο, μελετώντας το, όμως, από μια διαφοροποιημένη σκοπιά που λαμβάνει υπόψη την κοινωνική σκέψη και ταυτότητα των ατόμων, τα οποία ως δρώντα κοινωνικά υποκείμενα είναι αυτά που μεσολαβούν και τελικά καθορίζουν την ίδια τη σημασία και δυναμική των αναπαραστασιακών αντικείμενων. Υποστηρίζουμε ότι η μελέτη της Αριστεράς και της Δεξιάς είναι σήμερα πιο κρίσιμη και επίκαιρη παρά ποτέ, και ότι η αποδυνάμωση της διάκρισης δεν είναι το αποτέλεσμα της κρίσης της πολιτικής, αλλά το αντίθετο: Η αποδυνάμωση της διαιρετικής τομής της Αριστεράς – Δεξιάς είναι αυτή που οδηγεί σε μειωμένη πολιτική ταύτιση και συμμετοχή και, επομένως, στην πολιτική κρίση των σύγχρονων δημοκρατικών κοινωνιών.

Προς αυτήν την κατεύθυνση, το εγχείρημα σκιαγράφησης του ερευνητικού αντικειμένου σε ένα μακρο-επίπεδο και μέσα από τη διεπιστημονική προσέγγισή του, σε δύο επίπεδα, αφενός, μέσα από την ιστορικο-πολιτική μελέτη της μεταπολεμικής περιόδου και, αφετέρου, μέσα από μια κοινωνιοψυχολογική σκοπιά, μπορεί να αναδείξει τις αδυναμίες, αλλά και τις προοπτικές του σύγχρονου πολιτικού μοντέλου, με πρωταγωνιστές τα ίδια τα κοινωνικά και πολιτικά υποκείμενα, τα οποία διαμορφώνουν την κοινωνική πραγματικότητα.

Η ιστορικο-πολιτική προσέγγιση της παρούσας εργασίας προσέφερε ουσιαστικά το πλαίσιο μέσα στο οποίο συγκροτήθηκε και δομήθηκε το δίπολο της

Αριστεράς – Δεξιάς στην Ελλάδα, ενώ παράλληλα μας επέτρεψε να παρατηρήσουμε την πορεία και τους μετασχηματισμούς που σταδιακά συντελέστηκαν στο ιδεολογικο-πολιτικό επίπεδο, με φορείς τα αστικά κόμματα, όπως διαμορφώνονται μεταπολεμικά, καθώς και τη συνεισφορά των ιστορικών γεγονότων και εξελίξεων στη σημασία και το περιεχόμενο που προσλαμβάνει, σε συμβολικό επίπεδο, η Αριστερά και η Δεξιά στις συλλογικές συνειδήσεις. Είναι, μάλιστα, χαρακτηριστικοί οι μετασχηματισμοί που επισυμβαίνουν στη βάση της σύγκλισης της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής των μεγάλων κομμάτων, ειδικά από τη δεκαετία του '90, και με αποκορύφωμα την σύγχρονη εποχή της κρίσης και των μνημονίων, που η εφαρμογή ίδιων πολιτικών από όλα τα κόμματα που ανέλαβαν την εξουσία, ανεξαρτήτως των προεκλογικών και αντιπολιτευτικών τους θέσεων, κατέστησε δυσδιάκριτες τις διαχωριστικές γραμμές και τα όρια μεταξύ διαφοροποιημένων πολιτικών ιδεολογιών, οδηγώντας σε μια κρίση του πολιτικού, σε αυξημένα αισθήματα απογοήτευσης και κυνισμού και σε μειωμένη πολιτική συμμετοχή.

Η μελέτη των κοινωνικών αναπαραστάσεων του δίπολου Αριστεράς – Δεξιάς συνιστά το δεύτερο, αλλά βασικό σκέλος της παρούσας ερευνητικής απόπειρας και αποτελεί τον κεντρικό μας προβληματισμό. Ειδικότερα, θεωρούμε ότι οι άξονες ορισμού και η σημασία του δίπολου δεν πρέπει να αναζητηθούν – τουλάχιστον όχι αποκλειστικά – σε μια μονής κατεύθυνσης, από τα πάνω προς τα κάτω ή από τα κάτω προς τα πάνω, μελέτη (όπως αυτές που προέρχονται από τον χώρο της πολιτικής επιστήμης, της κοινωνιολογίας, της ιστορίας, κ.α.), αλλά να διερευνηθούν υπό μια αμφίδρομη, δυναμική προοπτική της αλληλεπιδραστικής σχέσης ατόμου και κοινωνίας, που προσφέρει η κοινωνική ψυχολογία, με εργαλείο τη θεωρία των κοινωνικών αναπαραστάσεων.

Σε αυτό το πλαίσιο, η διεξαγωγή συνεντεύξεων υπήρξε καθοριστική για την υλοποίηση του αρχικού, ανιχνευτικού σταδίου της έρευνας, που αφορούσε την αναζήτηση του περιεχομένου και των κεντρικών αρχών που διέπουν το δίπολο της Αριστεράς – Δεξιάς. Η ποιοτική μέθοδος κρίθηκε, σε αυτό το πρώτο στάδιο, ως η πλέον κατάλληλη για να αναδείξει τις προσωπικές πεποιθήσεις και ιδέες των ατόμων, που ήταν και ο κεντρικός στόχος της έρευνας.

Από την ανάλυση των ποιοτικών μας δεδομένων αναδείχθηκε ο συγκρουσιακός χαρακτήρας του δίπολου της Αριστεράς – Δεξιάς. Η αναπαράσταση, δηλαδή, του δίπολου δομείται γύρω από αντιθετικά σχήματα, όπου για τον ορισμό της Αριστεράς χρειάζεται η αντιπαραβολή της με τη Δεξιά και αντίστροφα. Πιο συγκεκριμένα, το αναπαραστασιακό περιεχόμενο της Δεξιάς συγκροτείται από τον συντηρητισμό, την αντίσταση στην αλλαγή και τη διατήρηση της παράδοσης, με ιδιαίτερη έμφαση στη θρησκεία, την οικογένεια, τα ήθη και έθιμα. Ακόμη, στο πλαίσιο της Δεξιάς αναδεικνύονται οι ταξικές διαφορές, η εθνική ταυτότητα, το φιλελεύθερο οικονομικό μοντέλο, καθώς και μια αξιολογικά αρνητική αναπαράσταση που πηγάζει από το ιστορικό της παρελθόν και αφορά τις εξορίες, τους διωγμούς, τα βασανιστήρια, αλλά και τη σχέση της με την εξουσία, τη διαπλοκή και τη διαφθορά. Από την άλλη, η αναπαράσταση της Αριστεράς οργανώνεται γύρω από τις ιδέες του προοδευτισμού, της επιδίωξης της κοινωνικής αλλαγής και της υποστήριξης της ισότητας. Η Αριστερά, παραμένει, επιπλέον, συνδεδεμένη με την εργατική τάξη, αλλά και τους αγώνες και τις κοινωνικές διεκδικήσεις, ενώ ταυτίζεται με την κομμουνιστική ιδεολογία, η οποία σε ορισμένες περιπτώσεις παραπέμπει σε ένα αξιολογικά αρνητικό περιεχόμενο (π.χ. αναχρονισμός, ουτοπία, χάος, λογοκρισία, κ.α.), με την αρνητική πρόσληψη της Αριστεράς να συνδέεται και με σύγχρονες

εξελίξεις που αφορούν είτε τη δράση της ακροαριστεράς είτε τη διάψευση των προσδοκιών που επέφερε η κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ.

Επίσης, αναδεικνύεται η αναπαράσταση του τέλους των ιδεολογιών, με μέρος των συμμετεχόντων να θεωρεί ότι η διάκριση της Αριστεράς – Δεξιάς είναι πλέον παρωχημένη, δεδομένου ότι «όλοι το ίδιο είναι» και δεν υπάρχουν διαφορές στην πράξη, δηλαδή σε επίπεδο πολιτικής διακυβέρνησης. Αξίζει να αναφερθεί ότι τόσο τα αποτελέσματα που περιγράφουν μια αντιθετική λογική για την διάκριση Αριστερά – Δεξιά, όσο αυτά που αφορούν την απόρριψή της ως παρωχημένη, έχουν τη σημασία τους, καθώς αντιστοιχούν εξίσου στις παραγόμενες ιδέες και αντιλήψεις που κυκλοφορούν στην κοινωνία, διαμορφώνοντας την κοινωνική σκέψη και καθοδηγώντας την κοινωνική δράση. Δεν χρειάζεται, λοιπόν, να καταλήξουμε σε απόλυτα συμπεράσματα σχετικά με την διατήρηση της διάκρισης ή την απόρριψή της. Η υιοθέτηση της μιας ή της άλλης οπτικής εξαρτάται από τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα και αξιολογείται διαφορετικά από αυτά στη βάση της κοινωνιοψυχολογικής τους ταυτότητας. Άλλωστε η πολλαπλότητα του κοινωνιογνωστικού συστήματος των κοινωνικών υποκειμένων αναδεικνύεται και από το φαινόμενο της γνωστικής πολυφασίας, με τη συνύπαρξη διαφορετικών τρόπων σκέψης για την κατανόηση και ερμηνεία ενός φαινομένου, ακόμα και στο ίδιο άτομο (Jonchelovitch & Priego-Hernandez, 2015; Moscovici, 2014), επισημαίνοντας τις διαφορετικές σημασίες και νοήματα που προσλαμβάνει το ίδιο αναπαραστασιακό αντικείμενο. Επίσης, είναι χαρακτηριστικό ότι παρά τη θέση των ατόμων ως προς την υποστήριξη ή απόρριψη του δίπολου, φαίνεται να αναπαριστούν τη Δεξιά και την Αριστερά στη βάση συγκεκριμένων και συναινετικών, κατά κύριο λόγο, διαστάσεων και εννοιών.

Το δεύτερο σκέλος της ερευνητικής διαδικασίας, που αφορούσε την ποσοτική έρευνα, παρουσιάστηκε σε δύο ξεχωριστά κεφάλαια λόγω των διαφοροποιημένων στόχων και ερευνητικών ερωτημάτων. Ειδικότερα, αρχικά, θελήσαμε να διερευνήσουμε περαιτέρω τις αναπαραστάσεις τις Αριστεράς – Δεξιάς, απευθυνόμενοι σε μεγαλύτερο δείγμα, μέσα από τις διεργασίες της αντικειμενοποίησης και της επικέντρωσης, προκειμένου να εξετάσουμε όχι μόνο το περιεχόμενο, αλλά και τη συνεισφορά της ταυτότητας στην πρόσληψη του δίπολου. Ως μέθοδος συλλογής των δεδομένων επιλέχθηκε μια από τις κεντρικές, για τη μελέτη των κοινωνικών αναπαραστάσεων, μεθόδους, αυτή των ελεύθερων συνειρμών (Dany et al., 2015; Lahlou & Abric, 2011).

Αναφορικά με το περιεχόμενο της αναπαράστασης, η ποσοτική έρευνα επιβεβαίωσε, εν πολλοίς, τα αποτελέσματα της ποιοτικής ανάλυσης, αναδεικνύοντας διπολικές αντιθετικές διαστάσεις ως κεντρικές για τη συγκρότηση της αναπαράστασης της Αριστεράς – Δεξιάς, η οποία φαίνεται να δομείται γύρω από την αντίθεση *«επιδίωξη κοινωνικής αλλαγής – ισότητα» vs «αντίσταση στην κοινωνική αλλαγή – ανισότητα»*. Η αντίθεση αυτή εντοπίζεται στη διεθνή βιβλιογραφία (Bobbio, 1994/2013; Jost et al., 2003a, 2003b; Jost et al., 2008; Jost et al., 2009), γεγονός που σημαίνει ότι βρίσκεται στον πυρήνα της αναπαράστασης και θα μπορούσε να έχει ακόμα και οικουμενική ισχύ⁸². Αυτό, ωστόσο, που προκύπτει από την παρούσα έρευνα είναι ότι το δίπολο της Αριστεράς – Δεξιάς φαίνεται να συγκροτείται κυρίως από την ιδέα της υποστήριξης ή της απόρριψης της αλλαγής. Το ζήτημα της ανισότητας φαίνεται να είναι για τη Δεξιά (σε αντίθεση με την Αριστερά που η ισότητα ενέχει κεντρικό ρόλο) περισσότερο περιφερειακό και να προκύπτει ως αξία

⁸² Η υλοποίηση αντίστοιχων ερευνών σε διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια θα μπορούσε να αναδείξει μια τέτοια προοπτική.

που τη χαρακτηρίζει στο πλαίσιο ευρύτερων αντικοινωνικών αξιών. Κάτι τέτοιο έχει τη σημασία του και είναι ενδεικτικό των μετατοπίσεων που έχουν επισυμβεί και ιστορικά, που με τη σειρά τους έχουν συντελέσει στο μετασχηματισμό των αναπαραστάσεων. Ιστορικά, άλλωστε, η ανισότητα υπήρξε συνδεδεμένη με τη Δεξιά, στο πλαίσιο της αντίστασης στην κοινωνική αλλαγή και της προσκόλλησης σε ιεραρχικά δομημένες μορφές οργάνωσης της κοινωνίας (Muller, 2001). Στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, που η αξία της ισότητας είναι μείζονος σημασίας, παρατηρείται μια ευρύτερη μετατόπιση των πολιτικών υποκειμένων, είτε σε ότι αφορά τους πολιτικούς εκπροσώπους είτε τους ίδιους τους πολίτες, προς την υιοθέτηση αντιλήψεων⁸³ στα πρότυπα της ισότητας. Γενικότερα, η Δεξιά στις μέρες μας αναπαρίσταται ως πιο φιλική από ό,τι στο παρελθόν απέναντι σε μειονοτικές ομάδες και ευαίσθητα κοινωνικά ζητήματα, γεγονός που μπορεί να οφείλεται σε μια στρατηγική διεύρυνσης της εκλογικής της επιρροής.

Ακόμη πέρα από τη διάσταση της υποστήριξης ή όχι της αλλαγής και της ισότητας, το δίπολο Αριστεράς – Δεξιάς φαίνεται να δομείται γύρω από επιμέρους αντιθετικές διαστάσεις, οικονομικής, οικονομικής-πολιτικής και κοινωνικής-ιδεολογικής φύσης, με τις αναπαραστάσεις της Αριστεράς και της Δεξιάς να συνιστούν πολεμικές αναπαραστάσεις, που καθορίζονται από τις συγκρουσιακές σχέσεις μεταξύ των μελών τους (Moscovici, 1988) και προβάλλουν ως θέματα (Markova, 2000; Moscovici & Vignaux, 1994).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, παράλληλα, η ανάδειξη κατηγοριών που φαίνεται να χαρακτηρίζουν την Αριστερά ή τη Δεξιά, αλλά δεν παράγονται αποκλειστικά για κάθε μια από αυτές, με τον προοδευτισμό να αποτελεί μια τέτοια περίπτωση. Είναι

⁸³ Τουλάχιστον σε έκδηλο επίπεδο.

χαρακτηριστικό ότι, ενώ η πρόοδος είναι ιστορικά συνυφασμένη με την Αριστερά, από τα αποτελέσματά μας φαίνεται να χαρακτηρίζει και τη Δεξιά. Ταυτόχρονα, η οπισθοδρόμηση εμφανίζεται και στην περίπτωση της Αριστεράς. Κάτι τέτοιο μας παραπέμπει, ακόμα μια φορά, στις μετατοπίσεις που έχουν συντελεστεί ιστορικά και πολιτισμικά, και έχουν επιδράσει στις αναπαραστασιακές κατασκευές, με τη Δεξιά να αναπαρίσταται ως προοδευτική, στο πλαίσιο της προώθησης του οράματος του εκσυγχρονισμού (η ιδέα του εκσυγχρονισμού είναι χαρακτηριστική της πολιτικής ατζέντας τόσο του Παπάγου, όσο και των μετέπειτα κυβερνήσεων Καραμανλή και το όραμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενώ το «εκσυγχρονιστικό» πρόγραμμα του Σημίτη, στο άλλοτε κεντρώο ΠΑΣΟΚ, σηματοδότησε μια αλλαγή πλεύσης προς τα δεξιά, σε ό,τι αφορούσε την οικονομική πολιτική).

Είναι επίσης ενδιαφέρον το γεγονός ότι κατηγορίες, όπως «αρνητικοί χαρακτηρισμοί», «ψεύτες» και «δεν προσφέρουν», φαίνεται να προσδιορίζουν κυρίως την Αριστερά, έχοντας τις ρίζες τους στην εποχή της οικονομικής κρίσης και την διακυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ, που αποτέλεσε το επιστέγασμα της απογοήτευσης από την πολιτική, με την Αριστερά να εξαργυρώνει, ως επί των πλείστων, τα αισθήματα κυνισμού και απόσυρσης των πολιτών.

Ακόμα, προκύπτει μια κοινή αναπαράσταση, η οποία δεν διαφοροποιεί τους δύο ιδεολογικο-πολιτικούς χώρους, αλλά, αντιθέτως, τους προσλαμβάνει ως ίδιους και παραπέμπει στην ιδέα του τέλους των ιδεολογιών. Η συγκεκριμένη αναπαράσταση είναι αρκετά αφαιρετική και δομείται γύρω από αφηρημένες έννοιες που αφορούν το κομματικό σύστημα και την οικονομική κρίση, ενώ χαρακτηρίζεται επίσης από την άρνηση απάντησης και απόδοσης περιεχομένου («χωρίς απάντηση» και «τίποτα»). Κάτι τέτοιο λειτουργεί προς επίρρωση του προαναφερθέντος

ευρήματος της απογοήτευσης και πολιτικής αδιαφορίας, καθώς με την άρνηση απόδοσης νοήματος τα άτομα καταδικάζουν το δίπολο στην κοινωνική ανυπαρξία, στη λήθη (Haas, 2002; Haas & Jodelet, 2000; Μαντόγλου, 2005, 2010), γεγονός που, από τη μια, περιγράφει την απόρριψη του δίπολου, από την άλλη, σηματοδοτεί έναν τρόπο αντίδρασης απέναντι στο αίσθημα απουσίας πραγματικής επιλογής.

Σε αυτό το σημείο, μπορούμε από τα μέχρι τώρα αποτελέσματα, να διακρίνουμε δύο κεντρικά συμπεράσματα. Αφενός, μπορούμε να εντοπίσουμε τις μετατοπίσεις που έχουν συντελεστεί αναφορικά με τις αναπαραστάσεις για το δίπολο της Αριστεράς – Δεξιάς, που είναι ενδεικτικές του εξελικτικού πρίσματος της παρούσας δουλειάς. Αφετέρου, παρατηρούμε ότι οι μετατοπίσεις αυτές αφορούν κυρίως τη Δεξιά. Προκύπτει, δηλαδή, ότι η Δεξιά έχει καταφέρει να βγει ωφελημένη μέσα από αυτήν την πορεία, καθώς η μετατόπιση γίνεται προς ένα πιο σύγχρονο, κοινωνικό και ανθρωπιστικό προφίλ, που πρακτικά ενέχει και εκλογικά οφέλη και που επιβεβαιώνεται από την αύξηση των ποσοστών της και την ανάδειξή της στην εξουσία, με την κυβέρνηση Κ. Μητσοτάκη το 2019, την πρώτη αυτοδύναμη κυβέρνηση μετά την κρίση. Από την άλλη, η Αριστερά φαίνεται να παραμένει σταθερή, μέχρι και να χάνει λίγο έδαφος, λόγω των πρόσφατων πολιτικών συνθηκών και την κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ. Μια τέτοια διαπίστωση είναι εξαιρετικά σημαντική, γιατί αναδεικνύει τη δυναμική των υποκειμένων στη συμμετοχή και διαμόρφωση της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας, καθώς και τη συνεισφορά της θεωρίας των αναπαραστάσεων που επιτρέπει την επιστημονική επεξεργασία αυτών των αντιλήψεων σε ένα σύνθετο πλαίσιο που λαμβάνει υπόψη πολλούς διαφοροποιημένους παράγοντες για τη μελέτη ενός αντικειμένου.

Ως προς τις κοινωνιοψυχολογικές επικεντρώσεις, αναφορικά, δηλαδή, με το ρόλο της ταυτότητας στην αναπαραστασιακή συγκρότηση του δίπολου Αριστεράς – Δεξιάς, φαίνεται η πολιτική ταυτότητα να είναι καθοριστικής σημασίας, με τις μεταβλητές του φύλου και της γενιάς να μην διαφοροποιούν τα αποτελέσματα. Ειδικότερα, η πολιτική ταυτότητα των συμμετεχόντων ταξινομεί και «χρωματίζει» αξιολογικά τις απαντήσεις και, επομένως, την αναπαράσταση για την Αριστερά και τη Δεξιά. Τα άτομα που πολιτικά τοποθετούνται στην Αριστερά και στο κέντρο της κλίμακας προβάλλουν μια αξιολογικά αρνητική αναπαράσταση για τη Δεξιά, εστιάζοντας στην αντίσταση στην αλλαγή και την ανισότητα και μια αξιολογικά θετική αναπαράσταση για την Αριστερά, που δομείται γύρω από την επιδίωξη της κοινωνικής αλλαγής και την επαναστατικότητα.

Ωστόσο, θέλουμε να σταθούμε στο γεγονός ότι τα υποκείμενα με αυτά τα χαρακτηριστικά συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο ποσοστό της κατηγορίας «χωρίς απάντηση», η οποία παραπέμπει στην προβληματική της κοινωνικής λήθης και πιθανώς σχετίζεται με την απόρριψη του δίπολου, αναδεικνύοντας αισθήματα αδιαφορίας ή απογοήτευσης από την πολιτική. Αυτή η άρνηση απάντησης πιθανώς προέρχεται από τα άτομα αυτά που τοποθετούνται στο κέντρο της κλίμακας, όπως άλλωστε έχει φανεί και από προηγούμενες έρευνες (Ροπόκη & Μαντόγλου, 2020), με την τοποθέτηση στο κέντρο της κλίμακας να σηματοδοτεί την άρνηση πολιτικού αυτο-προσδιορισμού με όρους Αριστεράς – Δεξιάς (Βερναρδάκης, 2005). Έχει, βέβαια, σημασία ότι αυτή η κατηγορία συμμετεχόντων, που τοποθετείται στο κέντρο και απορρίπτει την κλίμακα Αριστεράς – Δεξιάς, εμφανίζεται μαζί με τους αριστερούς που ψήφισαν ΣΥΡΙΖΑ στις τελευταίες εκλογές. Το αποτέλεσμα αυτό μας οδηγεί να εκμαιεύσουμε ότι η πολιτική ταυτότητα παρουσιάζεται περισσότερο

ευκρινής και συνεκτική στην περίπτωση της Δεξιάς, σε αντίθεση με την αριστερή πολιτική ταυτότητα, η οποία παρουσιάζεται σαφώς διαφοροποιημένη από το παρελθόν και περισσότερο συγκεχυμένη. Κάτι τέτοιο πιθανώς να σχετίζεται, αφενός, με την διάψευση των προσδοκιών έπειτα από την κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ, αφετέρου, με τη σταδιακή απομάκρυνση των αστικών, αριστερών κομμάτων από τον «ορθόδοξο» κομμουνισμό, ειδικά έπειτα από την κυριαρχία του καπιταλισμού και τη σταδιακή προσαρμογή του συνόλου του κομματικού συστήματος⁸⁴ στη νέα παγκοσμιοποιημένη, καπιταλιστική τάξη πραγμάτων.

Από την άλλη, οι δεξιοί συμμετέχοντες προβάλλουν μια θετική αναπαράσταση για τη Δεξιά και μια αρνητική αναπαράσταση για την Αριστερά. Βλέπουμε, δηλαδή, το αξιολογικό περιεχόμενο της αναπαράστασης του δίπολου Αριστεράς – Δεξιάς να αντιστρέφεται στη βάση της πολιτικής ταυτότητας των κοινωνικών υποκειμένων, γεγονός που αναδεικνύει ότι η κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα είναι δυναμική και μεταβαλλόμενη, δεδομένου ότι τη συγκροτούν τα δρώντα και σκεπτόμενα κοινωνικά υποκείμενα και δεν μπορεί να προσεγγιστεί αντικειμενικά και στη βάση απόλυτων και άκαμπτων «αληθειών».

Από τις αναλύσεις μας, προέκυψαν ακόμα δύο διαφοροποιημένες, σε επίπεδο περιεχομένου, αναπαραστάσεις για την Αριστερά, χωρίς αυτές να διακρίνονται από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της ταυτότητας των υποκειμένων. Αναδύεται, λοιπόν, μια αναπαράσταση της Αριστεράς που οργανώνεται γύρω από την ιδεολογική και κοινωνική της σύνθεση (κομμουνισμός, σοσιαλισμός, φτώχεια, κινητοποιήσεις, κ.α.) και μια αναπαράσταση που οργανώνεται γύρω από έναν οικονομικο-πολιτικό άξονα

⁸⁴ Με μόνη εξαίρεση το ΚΚΕ.

(φιλελευθερισμός, πρόοδος, δημοκρατία, οικονομική κρίση, απάτη, κ.α.). Η απουσία ταυτοτικών στοιχείων στη σύσταση αυτών των αναπαραστάσεων αναδεικνύει την ύπαρξη μιας ευρείας, κοινής, συναινετικής αντίληψης για τον ιδεολογικο-πολιτικό χώρο της Αριστεράς που, σε συνδυασμό με τα προηγούμενα συμπεράσματα περί κατακερματισμένης αριστερής πολιτικής ταυτότητας, ίσως παραπέμπει σε μια ευρύτερη κρίση της αριστερής πολιτικής ταυτότητας, επισημαίνοντας ότι υπήρξε η μεγάλη «χαμένη», από την κρίση και τη διακυβέρνηση των μνημονίων.

Τα μοναδικά αποτελέσματα, από αυτό το σκέλος της ποσοτικής μας έρευνας, που ανέδειξαν το ρόλο της γενιάς ήταν αυτά που αφορούσαν τα άτομα άνω των 60 ετών, που τοποθετήθηκαν στο κέντρο της κλίμακας και δεν ψήφισαν τίποτα στις τελευταίες εκλογές ή αρνήθηκαν να απαντήσουν στην ερώτηση, τα οποία υιοθετούν μια ιδιαίτερα αφαιρετική αναπαράσταση για το δίπολο Αριστεράς – Δεξιάς, που ουσιαστικά παραπέμπει στην απόρριψή του. Η απόρριψη του δίπολου συνδέεται ξεκάθαρα με αισθήματα απογοήτευσης και κυνισμού απέναντι στην πολιτική και το κομματικό σύστημα, γεγονός που καταδεικνύεται με γλαφυρότητα στην απάντηση «όλοι ίδιοι είναι». Τα άτομα απορρίπτουν τη διάκριση και αδυνατούν να ταυτιστούν με όρους Αριστεράς – Δεξιάς, αφού δεν μπορούν να διακρίνουν διαφορές μεταξύ τους στην πράξη. Είναι, μάλιστα, χαρακτηριστικό ότι αυτή η τάση απο-ιδεολογικοποίησης της πολιτικής προκύπτει όχι από τους νέους, όπως θα περιμέναμε, αλλά από τα μεγαλύτερης ηλικίας άτομα, τα οποία έχουν υπάρξει τα ίδια οι ζωντανοί πρωταγωνιστές είτε διαθέτουν μνήμες αφήγησης από ζώντες δράστες (Μαντόγλου, 2011, 2014), των εξεχόντως συγκρουσιακών σχέσεων της Αριστεράς – Δεξιάς. Για ακόμη μια φορά, φαίνεται η ιδεολογική σύγκλιση των κομμάτων, έχοντας καταστήσει

δυσδιάκριτες τις διαχωριστικές γραμμές μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς, να έχει επιτείνει, αν όχι προκαλέσει, την κρίση της πολιτικής.

Συμπερασματικά, αναφορικά με τις αναπαραστάσεις της Αριστεράς και της Δεξιάς, θα λέγαμε ότι η αντιθετική και συγκρουσιακή φύση, μέσα από την οποία ορίζονται, τις καθιστά πολεμικές (Moscovici, 1988), μειωμένης, ίσως, έντασης συγκριτικά με το παρελθόν. Μπορούμε, λοιπόν, σε αυτή τη βάση να εντοπίσουμε την κυκλοφορία, στην ελληνική κοινωνία, δύο κυρίαρχων και διαφοροποιημένων μεταξύ τους αναπαραστάσεων, αυτής που υποστηρίζει την ανθεκτικότητα του δίπολου, με την Αριστερά και τη Δεξιά να περιγράφουν διαφορετικές αξίες, ιδέες στόχους κ.τ.λ., και μιας άλλης αναπαράστασης που προσβλέπει πέρα από τη Δεξιά και την Αριστερά και, πιθανώς, ανοίγει το δρόμο για την ανακάλυψη νέων διαστάσεων ιδεολογικο-πολιτικής ταύτισης και συγκρότησης της ταυτότητας.

Το τελευταίο στάδιο της έρευνάς μας αφορούσε την κοινωνικο-αναπαραστασιακή διερεύνηση του τέλους των ιδεολογιών, κάτι που κρίθηκε ιδιαίτερα σημαντικό, δεδομένου ότι έχει απασχολήσει σε μεγάλο βαθμό τη διεθνή βιβλιογραφία, ενώ, παράλληλα, φαίνεται να προκύπτει και από τα ποιοτικά δεδομένα της παρούσας μελέτης, γεγονός που αναδεικνύει την ευρύτητα και σημασία του φαινομένου. Από τα ευρήματα του τελευταίου αυτού σκέλους της ποσοτικής μας έρευνας, φαίνεται οι αναπαραστάσεις για το τέλος των ιδεολογιών να επηρεάζονται όχι μόνο από την πολιτική ταυτότητα των ατόμων, αλλά και από το φύλο και τη γενιά στην οποία ανήκουν.

Ως προς τις επιδράσεις του φύλου, φαίνεται οι γυναίκες να είναι αυτές που απορρίπτουν το δίπολο Αριστερά – Δεξιά, θεωρώντας το παρωχημένο, σε αντίθεση με τους άνδρες. Λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι η απόρριψη της διάκρισης

Αριστεράς – Δεξιάς συχνά συνδέεται με μια τάση απομάκρυνσης από την πολιτική (Βερναρδάκης, 2005), καθώς και με αυξημένα ποσοστά αποχής από την εκλογική διαδικασία (Σταθόπουλος, 2014), τα εν λόγω αποτελέσματα παραπέμπουν στις κυρίαρχες αντιλήψεις του έμφυλου χαρακτήρα της πολιτικής, οι οποίες ταυτίζουν το πολιτικό με το ανδρικό και θέλουν τις γυναίκες να ενδιαφέρονται λιγότερο για την πολιτική, να παρουσιάζουν μικρότερη συμμετοχή και περισσότερο συντηρητικές ιδεολογικο-πολιτικά απόψεις (Παντελίδου Μαλούτα, 1992, 2015a).

Γενικότερα, η εμφάνιση των γυναικών ως λιγότερο συμμετοχικών και το μειωμένο πολιτικό τους ενδιαφέρον προβάλλει ως απόρροια των παγιωμένων έμφυλων στερεοτύπων που αποτελούν μέρος των κυρίαρχων αναπαραστάσεων με βάση τις οποίες τα κοινωνικά υποκείμενα κοινωνικοποιούνται, εσωτερικεύοντας τις και υιοθετώντας τις ως τρόπο σκέψης, αλλά και πρακτικής συμπεριφοράς (Παντελίδου Μαλούτα, 2015a). Με άλλα λόγια, οι γυναίκες μπορεί σε έναν βαθμό να είναι λιγότερο συμμετοχικές και να ενδιαφέρονται λιγότερο για την πολιτική, επειδή γι' αυτό προορίζονται από την ίδια την κοινωνία και τις υφιστάμενες δομημένες σχέσεις εξουσίας μεταξύ των κοινωνικών ομάδων. Δεν υποστηρίζουμε εδώ ότι τα άτομα είναι έρμια των κοινωνικών συνθηκών, αλλά σίγουρα δεν είναι και ανεξάρτητα από αυτές. Για ακόμη μια αφορά, αναδεικνύεται η αλληλεπίδραση του ατομικού με το κοινωνικό στην ερμηνεία και διαμόρφωση της ανθρώπινης κοινωνικής συμπεριφοράς, κάτι που άλλωστε διαφαίνεται με ευκρίνεια από τις σταδιακές μεταβολές που έχουν πραγματοποιηθεί τις τελευταίες δεκαετίες σε θέματα ισότητας φύλου, οδηγώντας στη διεύρυνση της γυναικείας πολιτικής συμμετοχής και του πολιτικού ενδιαφέροντος, με τις γυναίκες να αντιλαμβάνονται το χάσμα φύλου που υπάρχει και στον χώρο της πολιτικής και να διεκδικούν τη θέση τους στην

κοινωνία (Inglehart & Norris, 2000; Παντελίδου Μαλούτα, 2015b). Ένας τέτοιος μετασχηματισμός -όπως κάθε μετασχηματισμός που αφορά την ιστορία του ανθρώπου- δεν μπορεί παρά να είναι αποτέλεσμα της από κοινού επίδρασης πολλαπλών, ταυτόχρονα ατομικών, διαπροσωπικών, διομαδικών και ιδεολογικών παραγόντων. Σε αυτό το πλαίσιο, μάλιστα, κρίνεται σκόπιμη, αν όχι απαραίτητη, η μελλοντική μελέτη της αλληλεπίδρασης του φύλου με άλλες πτυχές της ταυτότητας, όπως είναι η ηλικία και το μορφωτικό επίπεδο, προκειμένου να έχουμε μια πιο ολοκληρωμένη και συνεκτική εικόνα για το προφίλ των γυναικών που παρουσιάζονται περισσότερο αποστασιοποιημένες από την πολιτική.

Οι αναλύσεις για το τέλος των ιδεολογιών αναδεικνύουν και τον ρόλο της γενιάς, με τα μεγαλύτερα σε ηλικία άτομα (40-55 ετών και άνω των 60 ετών) να θεωρούν ότι στις μέρες μας έχει εκλείψει η σύγκρουση Αριστεράς – Δεξιάς, ενώ παρατηρείται μια προοδευτικά αυξημένη υπεράσπιση της Δεξιάς, όσο μεγαλώνει η ηλικία των συμμετεχόντων. Ένα τέτοιο εύρημα ερμηνεύεται βάσει των αυτοβιογραφικών μνημών που πιθανώς διαθέτουν οι μεγαλύτερες γενιές αναφορικά με τις εντόνως συγκρουσιακές έως πολεμικές σχέσεις μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς. Τα συγκεκριμένα κοινωνικά υποκείμενα, λοιπόν, βρίσκουν τη σύγκρουση αυτή να υπολείπεται σε ένταση στις μέρες μας, αφού, άλλωστε, η σύγχρονη πολιτική σκηνή χαρακτηρίζεται από μειωμένη σύγκρουση, όπως προκύπτει και από τη σταδιακή σύγκλιση των κομμάτων, ως αντιπροσωπευτικών διαφορετικών ιδεολογικο-πολιτικών ρευμάτων. Παράλληλα, η ηλικιακή ωρίμανση φαίνεται να σχετίζεται θετικά με τη συντηρητικοποίηση των ατόμων (Cornelis et al., 2009; Glenn, 1974), που δικαιολογεί και την πιθανή υιοθέτηση περισσότερο συντηρητικών αντιλήψεων, ως χαρακτηριστικών της Δεξιάς.

Ακόμη, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι, ενώ και οι δύο μεγαλύτερες γενιές του δείγματος (40-55 ετών & άνω των 60 ετών) υποστηρίζουν ότι στις μέρες μας έχει εκλείψει η σύγκρουση Αριστεράς – Δεξιάς, η δυνατότητα συνεργασίας των δύο χώρων προκύπτει μόνο από τα άτομα ηλικίας 40-55 ετών. Η γενιά αυτή αποτελώντας τους «νέους» της Μεταπολίτευσης και ειδικότερα της ύστερης Μεταπολιτευτικής περιόδου, έχει έρθει σε επαφή με τις πολιτικές ευρείας συναίνεσης των δύο μεγάλων κομμάτων εξουσίας (ΝΔ – ΠΑΣΟΚ), που πιθανώς να επιτείνει την προοπτική της δυνατότητας συνεργασίας των χώρων της Αριστεράς και της Δεξιάς

Από την άλλη, σε ό,τι αφορά τους νέους παρατηρείται μια τάση απόρριψης της διάκρισης και απο-ιδεολογικοποίησης της πολιτικής, η οποία, τουλάχιστον μέχρι το 2015, ενσαρκώνεται μέσα από την απομάκρυνση των νέων από την πολιτική (Κακεπάκη, 2006; Παντελίδου-Μαλούτα, 2015b). Μένει, λοιπόν, να διαπιστωθεί εάν η επανάκαμψή τους, όπως φαίνεται να συμβαίνει το 2015, αποτελεί μια συστηματική και συνειδητοποιημένη πολιτική πράξη ή έναν τρόπο αντίδρασης στην οικονομική και πολιτική κρίση.

Τέλος, η μεταβλητή της *πολιτικής ταυτότητας* παίζει καθοριστικό ρόλο στις αναπαραστάσεις για το τέλος των ιδεολογιών, αναδεικνύοντας τη σημασία της διάκρισης της Αριστεράς – Δεξιάς για τη διαδικασία ιδεολογικο-πολιτικών ταυτίσεων και επομένως, για την ίδια τη συγκρότηση της πολιτικής ταυτότητας. Ειδικότερα, το δίπολο της Αριστεράς – Δεξιάς θεωρείται ότι συνεχίζει να υφίσταται από εκείνα τα άτομα που ορίζονται ιδεολογικο-πολιτικά βάσει αυτής της διάστασης, σε σχέση με τα άτομα που τοποθετούνται στο κέντρο, τα οποία την απορρίπτουν. Τα άτομα, δηλαδή, που αυτο-προσδιορίζονται πολιτικά με όρους Αριστεράς – Δεξιάς υποστηρίζουν τον αντιθετικό και συγκρουσιακό χαρακτήρα αυτής της διάκρισης και απορρίπτουν τη

δυνατότητα συνεργασίας τους, σε αντίθεση με όσους τοποθετούνται στο κέντρο, που αρνούνται να ταυτιστούν με αυτούς τους όρους και που αναφέρονται στην ύπαρξη συνεργατικών σχέσεων της Αριστεράς και της Δεξιάς.

Το τέλος των ιδεολογιών, λοιπόν, υπάρχει, αλλά για μια συγκεκριμένη ομάδα κοινωνικών υποκειμένων που είναι αυτά που αποστασιοποιούνται από την πολιτική, θεωρώντας αδύναμη και ανίκανη τη διάκριση Αριστεράς – Δεξιάς να ενσαρκώσει τις τρέχουσες πολιτικές διαιρέσεις. Άρα, διακρίνεται ότι η αποδυνάμωση της διάκρισης της Αριστεράς – Δεξιάς έχει συντελέσει, όχι στο τέλος της ιδεολογίας, αλλά στην κρίση της πολιτικής.

Επίλογος

Το ερευνητικό ενδιαφέρον γύρω από το δίπολο της Αριστεράς – Δεξιάς βασίστηκε στη συστηματική αμφισβήτηση της επάρκειάς του, όταν μάλιστα η απόρριψη του εν λόγω σχήματος ως παρωχημένου δεν φαίνεται να έχει αντικατασταθεί από κάποιο άλλο, ικανό να ενσαρκώσει τις ιδεολογικο-πολιτικές ταυτίσεις. Το τέλος της σύγκρουσης των μεγάλων ιδεολογικών αντιπάλων που επέφερε το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, η επικράτηση του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού στις μεταπολεμικές δημοκρατίες της Δύσης και η ολοένα αυξανόμενη σύγκλιση των κομμάτων, σταδιακά οδήγησαν στην αποδυνάμωση της διάκρισης της Αριστεράς – Δεξιάς και στην αποσύνδεση αυτών των εννοιών και των αντίστοιχων κομμάτων ως φορείς εκπροσώπησης τους από την ιδεολογική τους βάση. Ωστόσο, η αποδυνάμωση του δίπολου της Αριστεράς – Δεξιάς δεν συνοδεύτηκε από την ανάδυση διαστάσεων πολιτικής ταύτισης που να αντιστοιχούν σε πιο συνεκτικά ιδεολογικά σχήματα. Με την έναρξη της οικονομικής κρίσης παρατηρείται η

αποσπασματική εμφάνιση διαιρετικών τομών (μνημόνιο/αντιμνημόνιο, κ.α.) που, όμως, προσέλαβαν συγκυριακό χαρακτήρα, αποτυπώνοντας περισσότερο πρακτικές ανάγκες που επέβαλαν οι κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες.

Η Αριστερά και η Δεξιά προβάλλουν ως αντιθετικά σχήματα εννοιών με ξεκάθαρο περιεχόμενο που κατά κύριο λόγο οργανώνεται γύρω από την αντίθεση της υποστήριξης έναντι της απόρριψης της κοινωνικής αλλαγής και της ισότητας. Αυτή η αντιθετική φύση της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στις διαδικασίες πολιτικής ταύτισης και συγκρότησης της πολιτικής ταυτότητας.

Παράλληλα, βέβαια, παρατηρούμε ότι η έννοια της ανισότητας εμφανίζεται ως περιφερειακό στοιχείο στην αναπαράσταση της Δεξιάς, ενώ η έννοια της προόδου δεν χαρακτηρίζει αποκλειστικά την Αριστερά, αλλά εμφανίζεται και στην περίπτωση της Δεξιάς. Παρατηρείται, δηλαδή, μια μετατόπιση ως προς το σημασιολογικό και αξιολογικό περιεχόμενο κεντρικών στοιχείων της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς. Τέλος, παρουσιάζει ενδιαφέρον το γεγονός ότι κατηγορίες όπως «αρνητικοί χαρακτηρισμοί», «ψεύτες» και «δεν προσφέρουν» χαρακτηρίζουν κυρίως την Αριστερά. Αναφορικά, λοιπόν, με την αναπαραστασιακή πρόσληψη της Αριστεράς και της Δεξιάς, μπορεί εν πολλοίς από τους συμμετέχοντες αυτές να χαρακτηρίζονται ως ανεπαρκείς, όμως η Δεξιά προβάλλει περισσότερο ωφελιμένη σε αντίθεση με την Αριστερά που είναι επιβαρυσμένη αναπαραστασιακά.

Η πολιτική ταυτότητα ως προεξέχουσα για ιδεολογικο-πολιτικά ζητήματα επιδρά στις αναπαραστάσεις της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς, με τους συμμετέχοντες να επικεντρώνουν σε διαφοροποιημένες έννοιες και αξιολογικά χαρακτηριστικά, σε μια προσπάθεια ενίσχυσης της θετικής ενδο-ομαδικής και της

αρνητικής εξω-ομαδικής ταυτότητας. Σε αυτό το πλαίσιο, οι αριστεροί αναπαριστούν αρνητικά τη Δεξιά και θετικά την Αριστερά, και αντίστροφα για τους δεξιούς.

Σε αυτή τη βάση επισημαίνεται η σημασία και η δυναμική των κοινωνικών αναπαραστάσεων, οι οποίες διαμεσολαβούν τις κοινωνικές σχέσεις, την πρόσληψη και κατανόηση της κοινωνικής πραγματικότητας. Σε έναν κοινωνικό σχηματισμό, κυκλοφορούν και συνυπάρχουν πολλαπλές και πολλές φορές συγκρουόμενες μεταξύ τους αναπαραστάσεις για το ίδιο αντικείμενο. Το να επιχειρήσουμε, λοιπόν, να καταλήξουμε σε ολιστικά συμπεράσματα σχετικά με τη σημασία του δίπολου της Αριστεράς – Δεξιάς θα συνιστούσε θεωρητικό και μεθοδολογικό αναγωγισμό. Το τέλος των ιδεολογιών υπάρχει⁸⁵, αλλά περιγράφει μια από τις πολλαπλές κοινωνικές αναπαραστάσεις μέσα από τις οποίες τα κοινωνικά υποκείμενα προσλαμβάνουν και κατανοούν την πολιτική ζωή. Η αναπαράσταση του τέλους των ιδεολογιών αφορά εκείνα τα κοινωνικά υποκείμενα που αρνούνται να ταυτιστούν με όρους Αριστεράς – Δεξιάς. Από την άλλη, τα άτομα που αυτο-προσδιορίζονται ως αριστερά ή δεξιά σημειώνουν τη σημασία της διάκρισης στη σύγχρονη πολιτική ζωή. Αυτό, λοιπόν, που έχει ενδιαφέρον είναι να αποσαφηνιστεί αν αυτή η άρνηση ταύτισης με όρους Αριστεράς – Δεξιάς είναι αποτέλεσμα της ευρύτερης κρίσης της πολιτικής και των επακόλουθων αισθημάτων απογοήτευσης και κυνισμού ή αν έχει προκύψει από άλλους παράγοντες, σηματοδοτώντας διαδικασίες μετάβασης σε νέα ιδεολογικο-πολιτικά σχήματα και κοινωνικές δομές.

⁸⁵ Η αναφορά στην έννοια του «τέλους των ιδεολογιών» δεν σηματοδοτεί εδώ την υιοθέτηση ενός αφοριστικού και ολοκληρωτικού συμπεράσματος για την τύχη της πολιτικής ιδεολογίας και, ως εκ τούτου, της διάκρισης της Αριστεράς – Δεξιάς. Αντιθέτως, στην παρούσα προσέγγιση με την έννοια του «τέλους των ιδεολογιών» αναφερόμαστε στην *αναπαράσταση* του τέλους των ιδεολογιών, όπως αυτή διαμορφώνεται στον κοινό νου και τις συλλογικές συνειδήσεις των κοινωνικών υποκειμένων.

Ωστόσο, ειδικότερα στην περίπτωση των αριστερών πολιτικών υποκειμένων είναι χαρακτηριστικό ότι συχνά εμφανίζονται μαζί με τους συμμετέχοντες που τοποθετούνται στο κέντρο της κλίμακας Αριστεράς – Δεξιάς. Κάτι τέτοιο έχει τη σημασία του, δεδομένου ότι η τοποθέτηση στο κέντρο φαίνεται να ισοδυναμεί με την απόρριψη της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς, παραπέμποντας στην υπόθεση ότι η αριστερή πολιτική ταυτότητα εμφανίζεται ως περισσότερο συγκεχυμένη σε σχέση με τη δεξιά πολιτική ταυτότητα.

Παρουσιάζει, ακόμη, ενδιαφέρον το γεγονός ότι τα άτομα, ανεξαρτήτως του αν απορρίπτουν το δίπολο Αριστεράς – Δεξιάς ως παρωχημένο, φαίνεται να έχουν στο μυαλό τους συγκεκριμένα πράγματα όταν μιλάνε για την Αριστερά και τη Δεξιά. Κάτι τέτοιο σημαίνει ότι το περιεχόμενο της αναπαράστασης είναι αρκετά ευκρινές, και εν πολλοίς συνδέεται με την ιστορικότητα της διάκρισης, η οποία ενσαρκώνει για πάνω από τρεις αιώνες την πολιτική ταυτότητα. Θα λέγαμε, λοιπόν, ότι η μη συμβατότητα των ασκούμενων πολιτικών των κομμάτων εξουσίας με τις κοινωνικές αναπαραστάσεις των πολιτών για την Αριστερά – Δεξιά είναι ένας κεντρικός παράγοντας που έχει συμβάλει στην εξασθένηση της διάκρισης και την ευρύτερη κρίση της πολιτικής.

Τα αίτια αυτής της κρίση της πολιτικής, που ταυτόχρονα είναι και μια κρίση της πολιτικής ιδεολογίας, θα μπορούσαν μεταξύ άλλων να αναζητηθούν στους μετασχηματισμούς των δημοκρατικών κοινωνιών και του καπιταλισμού, ο οποίος στον δυτικό κόσμο κατάφερε να επιβιώσει και να κυριαρχήσει, δεν παρέμεινε, όμως, στατικός. Δημιουργώντας διαρκώς νέες ανάγκες και διαμορφώνοντας νέες συνθήκες σε όλα τα πεδία επέδρασε σημαντικά στις επιλογές πολιτικής διακυβέρνησης, καθιστώντας τις διαιρέσεις του παρελθόντος αδύναμες να ανταπεξέλθουν στις νέες

ανάγκες των σύγχρονων παγκοσμιοποιημένων κοινωνιών. Κάτι τέτοιο ίσως αναδεικνύεται περισσότερο στην περίπτωση της αριστερής πολιτικής ταυτότητας, καθώς η Αριστερά αντλώντας σε μεγάλο βαθμό την ιδεολογική της ταυτότητα από το κομμουνιστικό της παρελθόν, φαίνεται να παλινδρομεί ανάμεσα στη διατήρηση αυτής της ταυτότητας και τη συμπόρευση με τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες που έχει δημιουργήσει η παγκόσμια αγορά.

Μπορεί σε επίπεδο συσχετισμού δυνάμεων η κρίση της αριστερής πολιτικής ταυτότητας να σηματοδότησε την πιθανή ενδυνάμωση της Δεξιάς, ωστόσο υποστηρίζουμε ότι η αποδυνάμωση και αμφισβήτηση έστω του ενός από τους δύο πόλους του αντιθετικού συνεχούς της Αριστεράς – Δεξιάς ενέχει μακροπρόθεσμα σημαντικές συνέπειες και για τους δύο ιδεολογικο-πολιτικούς χώρους, καθώς και για τις συλλογικές διαδικασίες ιδεολογικο-πολιτικών ταυτίσεων εν γένει.

Εν κατακλείδι, η παρούσα εργασία εκκίνησε από την μελέτη των αναπαραστάσεων της Αριστεράς και της Δεξιάς για τη διερεύνηση, αφενός, του περιεχομένου που τις συγκροτεί, αφετέρου, των επιδράσεων της κοινωνιοψυχολογικής ταυτότητας και κατέληξε στην ανάδειξη μιας ευρύτερης κρίσης της πολιτικής ιδεολογίας, με την αποδυνάμωση της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς να ενέχει κεντρικό ρόλο προς αυτήν την κατεύθυνση.

Πέρα, λοιπόν, από το τέλος των ιδεολογιών, αυτό που σε κάθε περίπτωση ανακύπτει είναι το ζήτημα της ζωτικότητας της ιδεολογίας. Η ιδεολογία, ως υπερκείμενη των κοινωνικών αναπαραστάσεων, είναι αυτή που εμποτίζει και επικαθορίζει, σε μεγάλο βαθμό, το σύνολο των διασταυρούμενων κοινωνικών σχέσεων. Απαιτείται, λοιπόν, ένας επαναπροσδιορισμός της ίδιας της ιδεολογίας που είναι κυρίαρχη σε έναν δεδομένο κοινωνικο-οικονομικό σχηματισμό. Γιατί,

άλλωστε, τόσο η πολιτική κουλτούρα όσο και η ανθρώπινη συμπεριφορά δεν διαμορφώνονται και συντελούνται στο κοινωνικό κενό, αλλά είναι το αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης του ατομικού και του κοινωνικού, της εξουσίας και της επικοινωνίας.

Περιορισμοί και Προοπτικές Μελλοντικής Έρευνας

Ένας βασικός περιορισμός της παρούσας εργασίας αφορά στην ποσοτική έρευνα και ειδικότερα στο μέγεθος του δείγματος, το οποίο θα μπορούσε να διευρυνθεί περαιτέρω. Κατά κύριο λόγο η μεταβλητή της ηλικίας και δη η κατηγορία της μεγαλύτερης γενιάς των ατόμων άνω των 60 ετών, ήταν αυτή που λειτούργησε ανασταλτικά στην αναζήτηση και εξεύρεση μεγαλύτερου πληθυσμιακά δείγματος. Μια μελλοντική εμπειρική μελέτη με μεγαλύτερο δείγμα θα έχει ευρύτερα οφέλη σε ότι αφορά και τις στατιστικές αναλύσεις, διευκολύνοντας την τήρηση της προϋπόθεσης της κανονικής κατανομής για την εφαρμογή παραμετρικών τεστ, σε αντίθεση με μέρος των στατιστικών αναλύσεων της παρούσης εργασίας που βασίστηκε σε ορισμένους μη παραμετρικούς ελέγχους.

Ένας επιπλέον περιορισμός εντοπίζεται αναφορικά με το εργαλείο μέτρησης της πολιτικής ταυτότητας. Η επιλογή της επταβάθμιας κλίμακας πολιτικής αυτοτοποθέτησης για τη μέτρηση της πολιτικής ταυτότητας των συμμετεχόντων έγινε σκοπίμως, καθώς θέλαμε να αναδείξουμε τη σημασία που έχει για τα ίδια τα άτομα, ως οι φορείς των ιδεολογιών, ο τρόπος που αντιλαμβάνονται ιδεολογικο-πολιτικά τον εαυτό τους. Ωστόσο, κρίνεται σημαντική η χρήση επιπρόσθετων επικουρικών εργαλείων για τη διερεύνηση της πολιτικής ταυτότητας ή ακόμα και η κατασκευή νέων.

Ακόμη, η μελέτη εστιάζει στην εξέταση συγκεκριμένων μεταβλητών, αυτών του φύλου, της γενιάς και της πολιτικής ταυτότητας, ενώ καθίσταται σημαντικός και ο έλεγχος επιμέρους πτυχών της ταυτότητας, όπως μπορεί να είναι η εθνική ταύτιση, το μορφωτικό επίπεδο, καθώς και ο τόπος διαμονής των ατόμων, δεδομένου μάλιστα ότι η διάκριση πρωτεύουσα/επαρχία αποτέλεσε ιστορικά σημαντική διαιρετική τομή για το δίπολο της Αριστεράς – Δεξιάς. Επίσης, θα παρουσίαζε ενδιαφέρον η αναπαραστασιακή μελέτη του δίπολου υπό το πρίσμα των νομιμοποιητικών ιδεολογιών, όπως είναι ο προσανατολισμός της κοινωνικής κυριαρχίας, ο δεξιός αυταρχισμός και η δικαιολόγηση του οικονομικού συστήματος.

Τέλος, δεδομένου ότι μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας έχει κατά καιρούς ασχοληθεί με ζητήματα δομής της διάκρισης Αριστεράς – Δεξιάς, θα είχε ενδιαφέρον να δούμε σε μελλοντική έρευνα, πως διαμορφώνεται η δομή του δίπολου, στηριζόμενοι στον θεωρητικό και μεθοδολογικό προβληματισμό των κοινωνικών αναπαραστάσεων.

III. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ξενογλώσση Βιβλιογραφία

- Abric, J.-C. (1987). *Coopération, compétition et représentations sociales* [Cooperation, competition and social representations]. DelVal.
- Abric, J.-C. (1993). Central system, peripheral system: Their functions and roles in the dynamic of social representations. *Papers on Social Representations*, 2(2), 75-78.
- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J., & Sanford, N. (1969). *The authoritarian personality*. The Norton Library. (Original work published 1950)
- Alford, J. R., & Hibbing, J. R. (2007). Personal, interpersonal, and political temperaments. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 614, 196-212.
<https://doi.org/10.1177%2F0002716207305621>
- Alford, J. R., Funk, C. L., & Hibbing, J. R. (2005). Are political orientations genetically transmitted? *American Political Science Review*, 99(2), 153-167.
<http://dx.doi.org/10.1017/S0003055405051579>
- Alford, J. R., Funk, C. L., & Hibbing, J. R. (2008). Beyond liberals and conservatives to political genotypes and phenotypes. *Perspectives on Politics*, 6(2), 321-328.
<http://dx.doi.org/10.1017/S1537592708080638>
- Altemeyer, B. (2006). *The authoritarians*. Retrieved from
<https://theauthoritarians.org/Downloads/TheAuthoritarians.pdf>
- Amnå, E., & Ekman, J. (2014). Standby citizens: Diverse faces of political passivity. *European Political Science Review*, 6(2), 261–281.
<http://dx.doi.org/10.1017/S175577391300009X>
- Anderson, J. R. (1990). *Cognitive psychology and its implications* (3rd ed.). Freeman.

- Anderson, M.C., & Levy, B.J. (2002). Inhibitory processes and the control of memory retrieval. *Trends in Cognitive Sciences*, 6, 299–305. [https://doi.org/10.1016/s1364-6613\(02\)01923-x](https://doi.org/10.1016/s1364-6613(02)01923-x)
- Angouri, J., & Wodak, R. (2014). ‘They became big in the shadow of the crisis’: The Greek success story and the rise of the far right. *Discourse & Society*, 25(4) 540-565. <https://doi.org/10.1177%2F0957926514536955>
- Apter, D. E. (Ed.). (1964). *Ideology and discontent*. Free Press of Glencoe.
- Asher, H. B. (1992). *Presidential elections & American politics: Voters, candidates, and campaigns since 1952*. Harcourt Brace College Publishers.
- Assmann, J., & Czaplicka, J. (1995). Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique*, 65, 125-133. <https://doi.org/10.2307/488538>
- Axelrod, R. (1967). The structure of public opinion on policy issues. *The Public Opinion Quarterly*, 31(1), 51-60. <https://doi.org/10.1086/267481>
- Bar-Tal, D. (2000). From intractable conflict through conflict resolution to reconciliation: Psychological analysis. *Political Psychology*, 21(2), 351-365. <http://dx.doi.org/10.1111/0162-895X.00192>
- Barth, J., & Parry, J. (2009). Political culture, public opinion, and policy (non)diffusion: The case of gay and lesbian-related issues in Arkansas. *Social Science Quarterly*, 90(2), 309-325. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-6237.2009.00619.x>
- Bartlett, F. C. (1954). *Remembering: A study in experimental and social psychology*. Cambridge University Press. (Original work published 1932)

- Bauer, W. M. (2015). On (social) representations and the iconoclastic impetus. In G. Sammut, E. Andreouli, G. Gaskell & J. Valsiner (Eds.), *The Cambridge Handbook of Social Representations* (pp. 43-63). Cambridge University Press.
- Beck, U. (1997). *The reinvention of politics: Rethinking modernity in the global social order*. Polity.
- Bell, D. (1968). The end of ideology in the West. In C. I. Waxman (Ed.), *The end of ideology debate* (pp. 87-105). A Clarion Book.
- Bellamy, R., & Baehr, P. (1993). Carl Schmitt and the contradictions of liberal democracy. *European Journal of Political Research*, 23(2), 163-185.
<https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.1993.tb00354.x>
- Bikmen, N. (2013). Collective memory as identity content after ethnic conflict: An exploratory study. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 19(1), 23-33.
<https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0031472>
- Billig, M. (1997). Discursive, rhetorical, and ideological messages. In C. McGarty & S. A. Haslam (Eds.), *The message of social psychology: Perspectives on mind in society* (pp. 36-53). Blackwell.
- Blank, H. (2009). Remembering: A theoretical interface between memory and social psychology. *Social Psychology*, 40(3), 164-175.
<https://psycnet.apa.org/doi/10.1027/1864-9335.40.3.164>
- Block, J., & Block, J. H. (2006). Nursery school personality and political orientation two decades later. *Journal of Research in Personality*, 40(5), 734-749.
<https://doi.org/10.1016/j.jrp.2005.09.005>

- Braithwaite, V. (2009). The value balance model and democratic governance. *Psychological Inquiry*, 20(2/3), 87-97. <http://dx.doi.org/10.1080/10478400903028367>
- Brockmeier, J. (2002). Remembering and forgetting: Narrative as cultural memory. *Culture & Psychology*, 8(1), 15-43. <http://dx.doi.org/10.1177/1354067X02008001617>
- Brooks, C., Manza, J., & Cohen, E. D. (2016). Political ideology and immigrant acceptance. *Socius*, 2, 1–12. <https://doi.org/10.1177/2378023116668881>
- Brown, R. (1986). *Social Psychology*. The Free Press.
- Brown, S. R. (1970). Consistency and the persistence of ideology: Some experimental results. *Public Opinion Quarterly*, 34, 60-68. <http://dx.doi.org/10.1086/267773>
- Brown, S. R., & Taylor, R. W. (1973). Frames of reference and the observation of behavior. *Social Science Quarterly*, 54(1), 29-40. <http://www.jstor.org/stable/42859077>
- Burke, E. (1993). *Reflections on the Revolution in France* (L. G. Mitchell, Ed.). Oxford University Press. (Original work published 1790)
- Burns, N. (2007). Gender in the aggregate, gender in the individual, gender and political action. *Politics & Gender*, 3(1), 104–123.
<http://dx.doi.org/10.1017/S1743923X07221014>
- Candau, J. (1996). *Anthropologie de la mémoire* [Anthropology of memory]. Presses Universitaires de France.
- Carmen, I. H. (2007). Genetic configurations of political phenomena: New theories, new methods. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 614, 34-55. <https://doi.org/10.1177/0002716207305271>

- Carney, D. R., Jost, J. T., Gosling, S. D., & Potter, J. (2008). The secret lives of liberals and conservatives: Personality profiles, interaction styles, and the things they leave behind. *Political Psychology*, 29(6), 807-840. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9221.2008.00668.x>
- Carugati, F. F. (1990). From social cognition to social representations in the study of intelligence. In G. Duveen & B. Lloyd (Eds.), *Social representations and the development of knowledge* (pp. 126-143). Cambridge University Press.
- Clarke, H. D., Sanders, D., Stewart, M. C., & Whiteley, P. F. (2004). *Political choice in Britain*. Oxford University Press.
- Cobb, R. W., & Elder, C. D. (1973). The political uses of symbolism. *American Politics Quarterly*, 1(3), 305-338. <https://doi.org/10.1177%2F1532673X7300100302>
- Coman A, Manier D, & Hirst W. (2009). Forgetting the unforgettable through conversation: socially shared retrieval-induced forgetting of September 11 memories. *Psychological Science*, 20(5), 627-633. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9280.2009.02343.x>
- Coman, A., Brown, A. D., Koppel, J., & Hirst, W. (2009). Collective memory from a psychological perspective. *International Journal of Politics Culture and Society*, 22, 125-141. <http://dx.doi.org/10.1007/s10767-009-9057-9>
- Conover, P. J. (1988). Feminists and the gender gap. *The Journal of Politics*, 50(4), 985-1010. <http://dx.doi.org/10.2307/2131388>
- Conover, P. J., & Feldman, S. (1981). The origins and meaning of liberal/ conservative self-identifications. *American Journal of Political Science*, 25(4), 617-645. <https://doi.org/10.2307/2110756>

- Converse, P. E. (2004). The nature of belief systems in mass publics. In J. T. Jost & J. Sidanius (Eds.), *Political psychology* (pp. 239-264). Psychology Press. (Reprinted from *Ideology and discontent*, pp. 206-261, by D. E. Apter, Ed., 1964, The Free Press)
- Conway, M. A. (2008). The inventory of experience: Memory and identity. In J. W. Pennebaker, D. Paez, & B. Rimé (Eds.), *Collective memory of political events: Social psychological perspectives* (pp. 21-45). Psychology Press. (Original work published 1997)
- Cooper, J., & Stone, J. (2004). Cognitive dissonance and the social group. In D. J. Terry & M. A. Hogg (Eds.), *Attitudes, behavior, and social context: The role of norms and group membership* (pp. 227–244). Lawrence Erlbaum.
- Cornelis, I., van Hiel, A., Roets, A., & Kossowska, M. (2009). Age differences in conservatism: Evidence on the mediating effects of personality and cognitive style. *Journal of Personality*, 77(1), 51-87. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-6494.2008.00538.x>
- Coveyou, M. R., & Piereson, J. (1977). Ideological perceptions and political judgement: Some problems of concept and measurement. *Political Methodology*, 4(1), 77-102. <http://www.jstor.org/stable/25791482>
- Crowson, H. M., DeBacker, T. K., & Davis, K. A. (2007). The DOG scale: A valid measure of dogmatism? *Journal of Individual Differences*, 29(1), 17–24. <http://dx.doi.org/10.1027/1614-0001.29.1.17>
- Cubitt, G. (2007). *History and memory*. Manchester University Press.

- Cuc, A., Koppel, J., & Hirst, W. (2007). Silence is not golden: A case for socially shared retrieval-induced forgetting. *Psychological Science, 18*, 727–733.
<http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9280.2007.01967.x>
- Dalton, R. (2004). *Democratic challenges, democratic choices: The erosion of political support in advanced industrial democracies*. Oxford University Press.
- Dalton, R. (2008). Citizenship norms and the expansion of political participation. *Political Studies, 56*(1), 76-98. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9248.2007.00718.x>
- Danforth, L. M., & van Boeschoten R. (2012). *Children of the Greek civil war: Refugees and the politics of memory*. University of Chicago Press.
- Dany, L., Urdapilleta, I., & Lo Monaco, G. (2015). Free associations and social representations: Some reflections on rank-frequency and importance-frequency methods. *Quality & Quantity, 49*(2), 489-507. <http://dx.doi.org/10.1007/s11135-014-0005-z>
- Dean, J. (2014). Tales of the apolitical. *Political Studies, 62*, 452-467.
<https://doi.org/10.1111/1467-9248.12035>
- Deconchy, J.-P. (1989). *Psychologie sociale: Croyances et ideologies* [Social psychology: Beliefs and ideologies]. Méridiens Klincksieck.
- Deschamps, J.-C., Paèz, D., & Pennebaker, J. (2002). Mémoire collective et histoire à la fin du second millénaire [Collective memory and history at the end of the second millennium]. In S. Laurens, & N. Roussiau (Eds), *La mémoire sociale: Identités et représentations sociales* (pp. 245-257). Presses Universitaires de Rennes.

- Doise, W. (1992). L'ancrage dans les études sur les représentations sociales. *Bulletin de Psychologie*, 405, 189-195.
- Doise, W. (1997). Organizing social-psychological explanations. In C. McGarty & S. A. Haslam (Eds.), *The message of social psychology: Perspectives on mind in society* (pp. 63–76). Blackwell.
- Duckitt, J. (2001). A dual-process cognitive-motivational theory of ideology and prejudice. *Advances in Experimental Social Psychology*, 33, 41-113.
[http://dx.doi.org/10.1016/S0065-2601\(01\)80004-6](http://dx.doi.org/10.1016/S0065-2601(01)80004-6)
- Duckitt, J., & Sibley, C. G. (2009). A dual-process motivational model of ideology, politics, and prejudice. *Psychological Inquiry*, 20(2), 98-109.
<http://dx.doi.org/10.1080/10478400903028540>
- Duckitt, J., & Sibley, C. G. (2010). Personality, ideology, prejudice, and politics: A dual-process motivational model. *Journal of Personality*, 78(6), 1861-1894.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2010.00672.x>
- Durkheim, E. (1974). Représentations individuelles et représentations collectives [Individual representations and collective representations]. In *Sociologie et philosophie* (pp. 13-50). Presses Universitaires de France. (Original work published 1898)
- Duveen, G., & Lloyd, B. (1990). Introduction. In G. Duveen & B. Lloyd (Eds.), *Social representations and the development of knowledge* (pp. 1-10). Cambridge University Press.
- Duverger, M. (1955). *The political role of women*. UNESCO.

- Ekman, J., & Amnå, E. (2012). Political participation and civic engagement: Towards a new typology. *Human Affairs*, 22, 283–300. <https://doi.org/10.2478/s13374-012-0024-1>
- Elcheroth, G., Doise, W., & Reicher, S. (2011). On the knowledge of politics and the politics of knowledge: How a social representations approach helps us rethink the subject of political psychology. *Political Psychology*, 32(5), 729-758.
<http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9221.2011.00834.x>
- Ellinas, A. A. (2013). The rise of Golden Dawn: The new face of the far right in Greece. *South European Society and Politics*, 18(4), 543-565.
<http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2013.782838>
- Ester, P., Vinken, H., & Diepstraten, I. (2002). Reminiscences of an extreme century: Intergenerational differences in time heuristics: Dutch people's collective memories of the 20th century. *Time & Society*, 11, 39–66.
<http://dx.doi.org/10.1177/0961463X02011001003>
- Farr, R. M. (1998). From collective to social representations: Aller et retour. *Culture & Psychology*, 4(3), 275–296.
<https://psycnet.apa.org/doi/10.1177/1354067X9800400301>
- Feldman, S. (1988). Structure and consistency in public opinion: The role of core beliefs and values. *American Journal of Political Science*, 32(2), 416-440.
<https://doi.org/10.2307/2111130>
- Feldman, S. (2003). Values, ideology, and the structure of political attitudes. In D. O. Sears, L. Hudie, & R. Jervis (Eds.), *Oxford handbook of political psychology* (pp. 477-508). Oxford University Press.

- Fieldhouse, E., Tranmer, M., & Russell, A. (2007). Something about young people or something about elections? Electoral participation of young people in Europe: Evidence from a multilevel analysis of the European Social Survey. *European Journal of Political Research*, 46, 797–822. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.2007.00713.x>
- Flament, C. (1994). Aspects périphériques des représentations sociales [Peripheral aspects of social representations]. In Ch. Guimelli (Ed.), *Structures et transformations des représentations sociales* (pp. 85-118). Delachaux et Niestlé.
- Freeden, M. (2003). *Ideology: A very short introduction*. Oxford University Press.
- Gergen, K. J. (1997). Social psychology as social construction: The emerging vision. In C. McGarty & S. A. Haslam (Eds.), *The message of social psychology: Perspectives on mind in society* (pp. 113–128). Blackwell.
- Gerring, J. (1997). Ideology: A definitional analysis. *Political Research Quarterly*, 50(4), 957-994. <https://doi.org/10.1177/106591299705000412>
- Giddens, A. (1994). *Beyond left and right: The future of radical politics*. Polity.
- Giddens, A. (1998). *The third way: The renewal of social democracy*. Polity.
- Glenn, N. D. (1974). Aging and conservatism. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 415, 176–186. <https://doi.org/10.1177/000271627441500113>
- Greenberg, J., Solomon, S., & Pyszczynski, T. (1997). Terror management theory of self-esteem and cultural worldviews: Empirical assessments and conceptual refinements.

Advances in Experimental Social Psychology, 29, 61-139.

[http://dx.doi.org/10.1016/S0065-2601\(08\)60016-7](http://dx.doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60016-7)

Guimelli, C. (1993). Concerning the structure of social representations. *Papers on Social Representations*, 2(2), 85-92.

Gundelach, P. (1995). The decline in protest activity among the young. *YOUNG*, 3(4), 36-53.

<https://doi.org/10.1177/110330889500300403>

Haas, V. (2002). La face cachée d'une ville [The hidden face of a city]. In Th. Ferenczi (Ed.), *Devoir de mémoire, droit à l'oubli?* (pp. 59-71). Complexe.

Haas, V., & Jodelet, D. (1999). Pensée et mémoire sociale [Thought and social memory]. In J.-P. Pétard (Ed.), *Psychologie sociale* (pp. 111-160). Bréal.

Haas, V., & Jodelet, D. (2000). La mémoire: Ses aspects sociaux et collectifs [Memory: Its social and collective aspects]. In N. Roussiau (Ed.), *Psychologie sociale* (pp. 121-134). In Press.

Haas, V., & Levasseur, E. (2013). Rumour as a symptom of collective forgetfulness. *Culture and Psychology*, 19(1), 60-75. <http://dx.doi.org/10.1177/1354067X12464986>

Haidt, J., & Graham, J. (2007). When morality opposes justice: Conservatives have moral intuitions that liberals may not recognize. *Social Justice Research*, 20(1), 98-116.

<http://dx.doi.org/10.1007/s11211-007-0034-z>

Haidt, J., Graham, J., & Joseph, C. (2009). Above and below left-right: Ideological narratives and moral foundations. *Psychological Inquiry*, 20(2/3), 110-119.

<http://dx.doi.org/10.1080/10478400903028573>

- Hakoköngäs, E., & Sakki, I. (2016). The naturalized nation: Anchoring, objectification and naturalized social representations of history. *Journal of Social and Political Psychology, 4*(2), 646–669. <http://dx.doi.org/10.5964/jspp.v4i2.664>
- Halbwachs, M. (1968). *La mémoire collective* [On collective memory]. Presses Universitaires de France. (Original work published 1950)
- Halbwachs, M. (1976). *Les cadres sociaux de la mémoire* [The social frameworks of memory]. Mouton. (Original work published 1925)
- Harré, R., & Moghaddam, F. (2015). Positioning theory and social representations. In G. Sammut, E. Andreouli, G. Gaskell, & J. Valsiner (Eds.), *The Cambridge Handbook of Social Representations* (pp. 224-233). Cambridge University Press.
- Harris, B. C., Paterson, M. H., & Kemp, I. R. (2008) Collaborative recall and collective memory: What happens when we remember together? *Memory, 16*(3), 213-230. <http://dx.doi.org/10.1080/09658210701811862>
- Haynes, J. (2021). Right-wing nationalism, populism, and religion: what are the connections and why? *Religion, State and Society, 49*(3), 188-194. <https://doi.org/10.1080/09637494.2021.1949217>
- Herzlich, C. (1972). La représentation sociale [Social representation]. In S. Moscovici (Ed.), *Introduction à la psychologie sociale: Les phénomènes de base* (pp. 427-458). Larousse.
- Herzon, F. D. (1980). Ideology, constraint, and public opinion: The case of lawyers. *American Journal of Political Science, 24*(2), 233-258. <https://doi.org/10.2307/2110864>

- Hirst, W., & Echterhoff, G. (2008). Creating shared memories in conversation: Toward a psychology of collective memory. *Social Research: An International Quarterly*, 75, 183–216. <http://www.jstor.org/stable/40972057>
- Hirst, W., & Echterhoff, G. (2012). Remembering in conversations: The social sharing and reshaping of memories. *Annual Review of Psychology*, 63, 55–79. <http://dx.doi.org/10.1146/annurev-psych-120710-100340>
- Hogg, M. A., & Abrams, D. (1998). *Social identifications: A social psychology of intergroup relations and group processes*. Routledge.
- Hosmer, D. W., Lemeshow, S., & Sturdivant, R. X. (2013). *Applied logistic regression*. Wiley and Sons.
- Howarth, C. (2011). Representations, identity and resistance in communication. In D. Hook, B. Franks & M. W. Bauer (Eds.), *The social psychology of communication* (pp.153-168). Palgrave Macmillan.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton University Press.
- Inglehart, R., & Norris, P. (2000). The developmental theory of the gender gap: Women's and men's voting behavior in global perspective. *International Political Science Review*, 21(4), 441–463. <http://dx.doi.org/10.1177/019251210002100407>
- Jackson, T. H., & Marcus, G. E. (1975). Political competence and ideological constraint. *Social Science Research*, 4, 93-111. [http://dx.doi.org/10.1016/0049-089X\(75\)90006-X](http://dx.doi.org/10.1016/0049-089X(75)90006-X)

- Janoff-Bulman, R. (2009a). Political attitudes and complexity: Responses from a motivational perspective. *Psychological Inquiry*, 20(2/3), 177-182.
<http://dx.doi.org/10.1080/10478400903028672>
- Janoff-Bulman, R. (2009b). To provide or protect: Motivational bases of political liberalism and conservatism. *Psychological Inquiry*, 20(2/3), 120-128.
<http://dx.doi.org/10.1080/10478400903028581>
- Jodelet, D. (1984). Représentations sociales: Phénomènes, concept et théorie [Social representations: Phenomena, concept and theory]. In S. Moscovici (Ed.), *Psychologie Sociale* (pp. 357-378). Presses Universitaires de France.
- Jodelet, D. (1992). Mémoire de masse: Le côté moral et affectif de l'histoire [Mass memory: The moral and emotional side of history]. *Bulletin de Psychologie*, 405, 239-256.
- Jodelet, D. (2003). Les représentations sociales: Un domaine en expansion [Social representations: A growing field]. In D. Jodelet (Ed.), *Les représentations sociales* (pp. 45-78). Presses Universitaires de France.
- Joseph, J. (2010). The genetics of political attitudes and behavior: Claims and refutations. *Ethical Human Psychology and Psychiatry*, 12(3), 200-217.
<http://dx.doi.org/10.1891/1559-4343.12.3.200>
- Jost, J. T. (2006). The end of the end of ideology. *American Psychologist*, 61(7), 651-670.
<https://doi.org/10.1037/0003-066x.61.7.651>
- Jost, J. T. (2009). Elective affinities: On the psychological bases of left-right differences. *Psychological Inquiry*, 20(2), 129-141.
<https://psycnet.apa.org/doi/10.1080/10478400903028599>

- Jost, J. T., Federico, C. M., & Napier, J. L. (2009). Political ideology: Its structure, functions, and elective affinities. *Annual Review of Psychology*, *60*, 307-337.
<http://dx.doi.org/10.1146/annurev.psych.60.110707.163600>
- Jost, J. T., & Hunyady, O. (2002). The psychology of system justification and the palliative function of ideology. *European Review of Social Psychology*, *13*, 111-153.
- Jost, J. T., & Hunyady, O. (2005). Antecedents and Consequences of System-Justifying Ideologies. *Current Directions in Psychological Science*, *14*(5), 260-265.
<https://psycnet.apa.org/doi/10.1111/j.0963-7214.2005.00377.x>
- Jost, J. T., & Sidanius, J. (2004). Political psychology: An introduction. In J. T. Jost & J. Sidanius (Eds.), *Political psychology* (pp. 1-21). Psychology Press.
- Jost, J. T., Banaji, M. R., & Nosek, B. A. (2004). A decade of system justification theory: Accumulated evidence of conscious and unconscious bolstering of the status quo. *Political Psychology*, *25*(6), 881-919. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1111/j.1467-9221.2004.00402.x>
- Jost, J. T., Glaser, J., Kruglanski, A. W., & Sulloway, F. J. (2003a). Political conservatism as motivated social cognition. *Psychological Bulletin*, *129*(3), 339-375.
<https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0033-2909.129.3.339>
- Jost, J. T., Glaser, J., Kruglanski, A. W., & Sulloway, F. J. (2003b). Exceptions that prove the rule – Using a theory of motivated social cognition to account for ideological incongruities and political anomalies: Reply to Greenberg and Jonas. *Psychological Bulletin*, *129*(3), 383-393. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0033-2909.129.3.383>

Jost, J. T., Krochik, M., Gaucher, D., & Hennes, E. P. (2009). Can a psychological theory of ideological differences explain contextual variability in the contents of political attitudes? *Psychological Inquiry*, 20(2/3), 183-188.

<https://psycnet.apa.org/doi/10.1080/10478400903088908>

Jost, J. T., Nosek, B. A., & Gosling, S. D. (2008). Ideology: Its resurgence in social, personality, and political psychology. *Perspectives on Psychological Science*, 3(2), 126–136. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1111/j.1745-6916.2008.00070.x>

Jovchelovitch, S., & Priego-Hernandez, J. (2015). Cognitive polyphasia, knowledge encounters and public spheres. In G. Sammut, E. Andreouli, G. Gaskell, & J. Valsiner (Eds.), *The Cambridge Handbook of Social Representations* (pp. 163-178). Cambridge University Press.

Karageorgou, K., Madoglou, A., & Kalamaras, D. (2018). Social representations of “apolitical people” among different citizenship styles of Greek youth. *Papers on Social Representations*, 27(1), 5.1-5.22.

Katsourides, Y. (2016). *Radical left parties in government: The cases of SYRIZA and AKEL*. Palgrave Macmillan. <http://dx.doi.org/10.1057/978-1-137-58841-8>

Katz, R. S., & Mair, P. (1995). Changing models of party organization and party democracy: The emergence of the cartel party. *Party Politics*, 1(1), 5–28. <https://doi.org/10.1177/1354068895001001001>

Kemmelmeier, M. (1997). Need for closure and political orientation among German university students. *The Journal of Social Psychology*, 137(6), 787-789. <http://dx.doi.org/10.1080/00224549709595501>

- Kennedy, E. (1979). Ideology from Destutt de Tracy to Marx. *Journal of the History of Ideas*, 40(3), 353-368. <https://doi.org/10.2307/2709242>
- Kittilson, M. (2016). Gender and political behavior. *Oxford Research Encyclopedias, Politics*. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.71>
- Knight, K. (1984). The dimensionality of partisan and ideological affect. *American Politics Quarterly*, 12(3), 305-334. <https://doi.org/10.1177/1532673X8401200304>
- Knight, K. (2006). Transformations of the concept of ideology in the twentieth century. *American Political Science Review*, 100(4), 619-626.
<http://dx.doi.org/10.1017/S0003055406062502>
- Koronaïou, A., & Sakellariou, A. (2013). Reflections on ‘Golden Dawn’, community organizing and nationalist solidarity: Helping (only) Greeks. *Community Development Journal*, 48(2), 332-338. <http://dx.doi.org/10.1093/cdj/bst013>
- Koronaïou, A., Lagos, E., Sakellariou, A., Kymionis, S., & Chiotaki-Poulou, I. (2015). Golden Dawn, austerity and young people: The rise of fascist extremism among young people in contemporary Greek society. *The Sociological Review*, 63(2, Suppl.), 231-249. <http://dx.doi.org/10.1111/1467-954X.12270>
- Kossowska, M., & van Hiel, A. (2003). The relationship between need for closure and conservative beliefs in western and eastern Europe. *Political Psychology*, 24(3), 501-518. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1111/0162-895X.00338>
- Kriesi, H. (2014). The Populist Challenge. *West European Politics*, 37(2), 361-378.
<https://doi.org/10.1080/01402382.2014.887879>

- Kruglanski, A. W. (1989). *Lay epistemics and human knowledge: Cognitive and motivational bases*. Springer Science+Business Media.
- Laclau, E. (2005). *On populist reason*. Verso.
- Lahlou, S., & Abric, J.-C. (2011). What are the “elements” of a representation? *Papers on Social Representations*, 20, 20.1-20.10.
- Lane, R. E. (1967). *Political ideology: Why the American common man believes what he does*. Free Press of Glencoe.
- Laurens, S., & Roussiau, N. (2002). La mémoire sociale: Identités et représentations sociales [Social memory: Identities and social representations]. Presses Universitaires de Rennes.
- Levitin, T. E., & Miller, W. E. (1979). Ideological interpretations of presidential elections. *The American Political Science Review*, 73(3), 751-771.
<https://doi.org/10.2307/1955402>
- Licata, L., & Klein, O. (2010). Holocaust or benevolent paternalism? Intergenerational comparisons on collective memories and emotions about Belgium’s colonial past. *International Journal of Conflict and Violence*, 4(1), 45-57.
- Licata, L., Klein, O., & Gély, R. (2007). Mémoire des conflits, conflits de mémoires: Une approche psychosociale et philosophique du rôle de la mémoire collective dans les processus de réconciliation intergroupe [Memory of conflicts, conflicts of memories: A psychosocial and philosophical approach to the role of collective memory in intergroup reconciliation processes]. *Social Science Information*, 46(4), 563–589.
<https://doi.org/10.1177/0539018407082593>

- Lichtheim, G. (1965). The Concept of Ideology. *History and Theory*, 4(2), 164-195.
<https://doi.org/10.2307/2504150>
- Linz, J. J. (1990). Transitions to Democracy. *The Washington Quarterly*, 13(3), 143-164.
<https://doi.org/10.1080/01636609009445400>
- Lipset, S. M. (1960). *Political man: The social bases of politics*. Doubleday.
- Lipset, S. M. (1968). The end of ideology? In C. I. Waxman (Ed.), *The end of ideology debate* (pp. 69-86). A Clarion Book.
- Litton, I., & Potter, J. (1985). Social representations in the ordinary explanation of a “riot”. *European Journal of Social Psychology*, 15, 371-388.
<http://dx.doi.org/10.1002/ejsp.2420150402>
- Liu, H. J., & Hilton, J. D. (2005). How the past weighs on the present: Social representations of history and their role in identity politics. *British Journal of Social Psychology*, 44, 1-21. <https://doi.org/10.1348/014466605x27162>
- Lubbers, M. (2019). What kind of nationalism sets the radical right and its electorate apart from the rest? Pride in the nation’s history as part of nationalist nostalgia. *Nations and Nationalism*, 25(2), 449–466. <http://dx.doi.org/10.1111/nana.12517>
- Luttbeg, N. R. (1968). The structure of beliefs among leaders and the public. *The Public Opinion Quarterly*, 32(3), 398-409. <https://doi.org/10.1086/267623>
- Lyrantzis, C. (2011). Greek politics in the era of economic crisis: Reassessing causes and effects. *Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe*, 45, 1-25.
- Macpherson, C. B. (1962). *The political theory of possessive individualism: Hobbes to Locke*. Oxford University Press.

Macpherson, C. B. (2012). *The life and times of liberal democracy*. Oxford University Press.

(Original work published 1977)

Maier, P. (2007). Left-right orientations. In R. J. Dalton & H.-D. Klingemann (Eds.), // στο
The Oxford handbook of political behavior (pp. 233-252). Oxford University Press.

<http://dx.doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199270125.003.0011>

Mair, P. (2011). Representative Government vs. Responsible Government. *Revue*

Internationale de Politique Comparée, 18, 149-164.

<https://doi.org/10.3917/ripc.182.0149>

Mair, P., Lipset, S. M., Hout, M., & Goldthorpe, J. H. (1999). Critical commentary: Four
perspectives on the end of class politics? In G. Evans (Ed.), *The end of class politics?*
Class voting in comparative context (pp. 308-322). Oxford University Press.

Malim, T. (1994). *Cognitive processes: Attention, perception, memory, thinking and
language*. Macmillan.

Mannheim, K. (1952). The problem of generations. In P. Kecskemeti (Ed.), *Karl Mannheim:*
Essays (pp. 276-322). Routledge. (Original work published 1928)

Marcus, G. E., Tabb, D., & Sullivan, J. L. (1974). The application of individual differences
scaling to the measurement of political ideologies. *American Journal of Political
Science*, 405-420. <http://dx.doi.org/10.2307/2110710>

Mari, S., Volpato, C., Papastamou, S., Chrysochoou, X., Prodromitis, G., & Pavlopoulos, V.
(2017). How political orientation and vulnerability shape representations of the
economic crisis in Greece and Italy. *International Review of Social Psychology*, 30(1),
52-67. <http://dx.doi.org/10.5334/irsp.95>

- Markova, I. (2000). AmÈdÈe or How to Get Rid of It: Social Representations from a Dialogical Perspective. *Culture & Psychology*, 6(4), 419–460.
<https://psycnet.apa.org/doi/10.1177/1354067X0064002>
- Markova, I. (2016). *The dialogical mind: Common sense and ethics*. Cambridge University Press.
- Markova, I. (2017). Contemporary challenges to dialogicality. *Papers on Social Representations*, 26(1), 1.1-1.17. <http://www.psych.lse.ac.uk/psr/>
- Mavrogordatos, G. Th. (1983). *Rise of the green sun: The Greek election of 1981*. Centre of Contemporary Greek Studies, King's College.
- McClosky, H., & Chong, D. (1985). Similarities and differences between left-wing and right-wing radicals. *British Journal of Political Science*, 15(3), 329-363.
<http://www.jstor.org/stable/193697>
- McDonald, R. (1972). A profile of the Greek Junta. *The World Today*, 28(5), 229-234.
<http://www.jstor.org/stable/40394627?origin=JSTOR-pdf>
- Mihelj, S. (2014). The Persistence of the past: Memory, generational cohorts and the 'Iron Curtain'. *Contemporary European History*, 23, 447-468.
- Misztal, B. A. (2003). *Theories of social remembering*. Open University Press.
- Moliner, P. (1989). Validation expérimentale de l'hypothèse du noyau central des représentations sociales [Experimental validation of the hypothesis of the central core of social representations]. *Bulletin de Psychologie*, 42, 759-762.

- Moliner, P. (2016). From central core theory to matrix nucleus theory. *Papers on Social Representations*, 26(2), 3.1-3.12. <http://www.psych.lse.ac.uk/psr/>
- Moliner, P., & Abric, J.-C. (2015). Central core theory. In G. Sammut, E. Andreouli, G. Gaskell, & J. Valsiner (Eds.), *The Cambridge Handbook of Social Representations* (pp. 83-95). Cambridge University Press.
- Moliner, P., & Tafani, E. (1997). Attitudes and social representations: a theoretical and experimental approach. *European Journal of Social Psychology*, 27, 687-702. [http://dx.doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-0992\(199711/12\)27:6%3C687::AID-EJSP839%3E3.0.CO;2-7](http://dx.doi.org/10.1002/(SICI)1099-0992(199711/12)27:6%3C687::AID-EJSP839%3E3.0.CO;2-7)
- Moscovici, S. (1976). *La psychanalyse, son image et son public* [Psychoanalysis, its image and its public]. Presses Universitaires de France. (Original work published 1961)
- Moscovici, S. (1981). On Social Representations. In J. Forgas (Ed.), *Social Cognition: Perspectives on everyday understanding* (pp. 181-210). Academic Press.
- Moscovici, S. (1984). The phenomenon of social representations. In K. M. Farr & S. Moscovici (Eds.), *Social representations* (pp. 3-69). Cambridge University Press.
- Moscovici, S. (1988). Notes towards a description of social representations. *European Journal of Social Psychology*, 18, 211-250. <http://dx.doi.org/10.1002/ejsp.2420180303>
- Moscovici, S. (1992). The psychology of scientific myths. In M. Cranach, W. Doise, & G. Mugny (Eds.), *Social representations and the social bases of knowledge* (pp. 3-9). Hogrefe & Huber Publishers.

- Moscovici, S. (2014). The new magical thinking. *Public Understanding of Science*, 23(7), 759–779. <https://doi.org/10.1177/0963662514537584>
- Moscovici, S., & Vignaux, G. (1994). Le concept de Thémata [The concept of Themata]. In Ch. Guimelli (Ed.), *Structures et transformations des représentations sociales* (pp. 25-72). Delachaux et Niestlé.
- Mudde, C. (2017). *SYRIZA: The failure of the populist promise*. Palgrave Macmillan.
- Muller, J. Z. (2001). Conservatism: Historical aspects. In N. J. Smelser & P. B. Baltes (Eds.), *International encyclopedia of the social and behavioral sciences* (pp. 2624-2628). Elsevier.
- Nora, P. (1986). *Les lieux de mémoire: La nation* [Places of memory: The nation]. Gallimard.
- Nosek, B. A., Smyth, F. L., Hansen, J. J., Devos, T., Lindner, N. M., Ranganath, K. A., Smith, C. T., Olson, K. R., Chugh, D., Greenwald, A. G., & Banaji, M. R. (2007). Pervasiveness and correlates of implicit attitudes and stereotypes. *European Review of Social Psychology*, 1-53. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1080/10463280701489053>
- Oesch, D. (2008). Explaining workers' support for right-wing populist parties in western Europe: Evidence from Austria, Belgium, France, Norway, and Switzerland. *International Political Science Review*, 29(3), 349–373. <http://dx.doi.org/10.1177/0192512107088390>
- Olick, J. (2007). *The politics of regret: On collective memory and political responsibility*. Routledge.

- Olson, J. M., Vernon, P. A., Harris, J. A., & Jang, K. L. (2001). The heritability of attitudes: A study of twins. *Journal of Personality and Social Psychology*, 80(6), 845-860. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.80.6.845>
- Oxley, D. R., Smith, K. B., Alford, J. R., Hibbing, M. V., Miller, J. L., Scalora, M., Hatemi, P. K., & Hibbing, J. R. (2008). Political attitudes vary with physiological traits. *Science*, 321, 1667–1670. <http://dx.doi.org/10.1126/science.1157627>
- Pasupathi, M., Stallworth, L. M., & Murdoch, K. (1998). How what we tell becomes what we know: listener effects on memory for narratives. *Discourse Processes*, 26, 1–25
- Pattie, C., Seyd, P., & Whiteley, P. (2003). Citizenship and civic engagement: Attitudes and behaviour in Britain. *Political Studies*, 51, 443-468. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.00435>
- Pattie, C., Seyd, P., & Whiteley, P. (2004). *Citizenship in Britain: Values, participation and democracy*. Cambridge University Press.
- Pennebaker, J. W., & Banasik, B. L. (2008). On the creation and maintenance of collective memories: History as social psychology. In J. W. Pennebaker, D. Paez, & B. Rimé (Eds.), *Collective memory of political events: Social psychological perspectives* (pp. 3-19). Psychology Press. (Original work published 1997)
- Pennebaker, J. W., Paez, D., & Rimé, B. (Eds.). (2008). *Collective memory of political events: Social psychological perspectives*. Psychology Press. (Original work published 1997)

- Peterson, J. C., Smith, K. B., & Hibbing, J. R. (2020). Do people really become more conservative as they age? *The Journal of Politics*, 82(2), 600-611. <https://doi.org/10.1086/706889>).
- Poteat, V. P., & Mereish, E. H. (2012). (Dis)similarity between liberals and conservatives: Predicting variability in group differences on abortion and same-sex marriage rights attitudes. *Basic and Applied Social Psychology*, 34(1), 56-6. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1080/01973533.2011.637852>
- Pyszczynski, T., Greenberg, J., & Solomon, S. (1999). A dual-process model of defense against conscious and unconscious death-related thoughts: An extension of terror management theory. *Psychological Review*, 106(4), 835-845. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0033-295X.106.4.835>
- Reicher, S., & Potter, J. (1985). Psychological theory as intergroup perspective: A comparative analysis of “scientific” and “lay” accounts of crowd events. *Human Relations*, 38(2), 167-189. <http://dx.doi.org/10.1177/001872678503800206>
- Ricoeur, P. (2000). *La mémoire, l'histoire, l'oubli* [Memory, history, oblivion]. Points.
- Rimé, B., Bouchat, P., Klein, O., & Licata, L. (2015). When collective memories of victimhood fade: Generational evolution of intergroup attitudes and political aspirations in Belgium. *European Journal of Social Psychology*, 45, 515–532. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1002/ejsp.2104>
- Rotella, K. N., & Richeson, J. A. (2013). Motivated to “forget”: The effects of in-group wrongdoing on memory and collective guilt. *Social Psychological and Personality Science*, 4(6), 730-737. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1177/1948550613482986>

- Rouquette, M.-L. (1997). *La chasse à l'immigré: Violence, mémoire et représentations* [Immigrant hunting: Violence, memory and representations]. Mardaga.
- Roussiau, N., & Bonardi, C. (2002). Quelle place occupe la mémoire sociale dans le champ des représentations sociales? [What place does social memory occupy in the field of social representations?] In S. Laurens, & N. Roussiau (Eds), *La mémoire sociale: Identités et représentations sociales* (pp. 23-39). Presses Universitaires de Rennes.
- Rui J. P. de Figueiredo, Jr., & Elkins, Z. (2003). Are patriots bigots? An inquiry into the vices of in-group pride. *American Journal of Political Science*, 47, 171-188.
<https://doi.org/10.2307/3186100>
- Sahdra, B., & Ross, M. (2007). Group identification and historical memory. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33, 384-395.
<http://dx.doi.org/10.1177/0146167206296103>
- Sammut, G., Andreouli, E., Gaskell, G., & Valsiner, J. (2015). Social representations: A revolutionary paradigm? In G. Sammut, E. Andreouli, G. Gaskell, & J. Valsiner (Eds.), *The Cambridge Handbook of Social Representations* (pp. 3-11). Cambridge University Press.
- Sammut, G., Tsirogianni, S., & Wagoner, B. (2012). Representations from the past: Social relations and the devolution of social representations. *Integrative Psychological & Behavioral Science*, 46, 493-511. <http://dx.doi.org/10.1007/s12124-012-9212-0>
- Sartawi, M. (2015). Exploring stability and change through social representations: towards an understanding of religious communities. In G. Sammut, E. Andreouli, G. Gaskell, & J. Valsiner (Eds.), *The Cambridge handbook of social representations* (pp. 341-357). Cambridge University Press.

- Sartori, G. (1976). *Parties and party systems: A framework for analysis*. Cambridge University Press.
- Schacter, D. L. (2001). *The seven sins of memory: How the mind forgets and remembers*. Houghton Mifflin.
- Schmidt, C. F. (1972). Multidimensional scaling analysis of the printed media's explanations of the riots of the summer of 1967. *Journal of Personality and Social Psychology*, 24(1), 59-67. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/h0033364>
- Schuman, H., & Corning, A. (2012). Generational memory and the critical period: Evidence for national and world events. *Public Opinion Quarterly*, 76(1), 1–31. <http://dx.doi.org/10.2307/41345965>
- Schuman, H., & Scott, J. (1989). Generations and collective memories. *American Sociological Review*, 54(3), 359-381. <http://dx.doi.org/10.2307/2095611>
- Schumpeter, J. A. (1992). *Capitalism, socialism and democracy*. Routledge. (Original work published 1943)
- Schumpeter, J. A. (2012). *The theory of economic development: An inquiry into profits, capital, credit, interest, and the business cycle* (16th ed.). Transaction. (Original work published 1911)
- Schwartz, B. (1982). The social context of commemoration: A study in collective memory. *Social Forces*, 61(2), 374-402. <http://dx.doi.org/10.1093/sf/61.2.374>
- Scott, J. C. (1990). *Domination and the art of resistance: Hidden transcripts*. Yale University Press.

- Sen, R., & Wagner, W. (2005). History, emotions and hetero-referential representations in inter-group conflict: The example of hindu-muslim relations in India. *Papers on Social Representations, 14*, 2.1-2.23. <http://www.psr.jku.at/>
- Shils, E. (1968). The end of ideology? In C. I. Waxman (Ed.), *The end of ideology debate* (pp. 49-63). A Clarion Book.
- Sibley, C. G., & Duckitt, J. (2008). Personality and prejudice: A meta-analysis and theoretical review. *Personality and Social Psychology Review, 12*(3), 248-279.
<http://dx.doi.org/10.1177/1088868308319226>
- Sidanius, J. (1984). Political interest, political information search, and ideological homogeneity as a function of sociopolitical ideology: A tale of three theories. *Human Relations, 37*(10), 811-828.
<https://psycnet.apa.org/doi/10.1177/001872678403701003>
- Sidanius, J. (1985). Cognitive functioning and sociopolitical ideology revisited. *Political Psychology, 6*(4), 637-661. <https://psycnet.apa.org/doi/10.2307/3791021>
- Sidanius, J. (1988). Political sophistication and political deviance: A structural equation examination of context theory. *Journal of Personality and Social Psychology, 55*(1), 37-51. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0022-3514.55.1.37>
- Sidanius, J., Pratto, F., & Bobo, L. (1996). Racism, conservatism, affirmative action, and intellectual sophistication: A matter of principled conservatism or group dominance? *Journal of Personality and Social Psychology, 70*(3), 476-490.
<https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0022-3514.70.3.476>

- Skitka, L. J., Mullen, E., Griffin, T., Hutchinson, S., & Chamberlin, B., (2002). Dispositions, scripts, or motivated correction? Understanding ideological differences in explanations for social problems. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83, 470-487. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0022-3514.83.2.470>
- Spourdalakis, M. (2014). The miraculous rise of the “phenomenon SYRIZA”. *International Critical Thought*, 4(3), 354-366. <https://doi.org/10.1080/21598282.2014.931022>
- Stavrakakis, Y. (2015). Populism in power: Syriza’s challenge to Europe. *Juncture*, 21(4), 273-280.
- Stavrakakis, Y., & Katsambekis, G. (2014). Left-wing populism in the European periphery: The case of SYRIZA. *Journal of Political Ideologies*, 19(2), 119-142. <http://dx.doi.org/10.1080/13569317.2014.909266>
- Stone, C. B., & Hirst, W. (2014). (Induced) Forgetting to form a collective memory. *Memory Studies*, 7(3), 314–327. <https://doi.org/10.1177/1750698014530621>
- Stone, C. B., Coman, A., Brown, A. D., Koppel, J., & Hirst, W. (2012). Toward a Science of Silence: The Consequences of Leaving a Memory Unsaid. *Perspectives on Psychological Science*, 7(1), 39–53. <http://dx.doi.org/10.1177/1745691611427303>
- Stone, W. F. (1980). The myth of left-wing authoritarianism. *Political Psychology*, 2, 3–19. <https://psycnet.apa.org/doi/10.2307/3790998>
- Stone, W. F., Lederer, G., & Christie, R. (Eds.). (1993). *Strength and weakness: The authoritarian personality today*. Springer – Verlag.
- Swedberg, R. (Ed.) (1991). *Joseph A. Schumpeter: The economics and sociology of capitalism*. Princeton University Press.

- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33-47). Brooks/Cole.
- Tetlock, P. E. (1983). Cognitive style and political ideology. *Journal of Personality and Social Psychology*, 45(1), 118-126. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/0022-3514.45.1.118>
- Tetlock, P. E. (1986). A value pluralism model of ideological reasoning. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50(4), 819-827. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.50.4.819>
- Tetlock, P. E., Bernzweig, J., & Gallant, J. L. (1985). Supreme Court decision making: Cognitive style as a predictor of ideological consistency of voting. *Journal of Personality and Social Psychology*, 48(5), 1227-1239. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.48.5.1227>
- Thompson, J., Morton, J., & Fraser, L. (1997). Memories for the Marchioness. *Memory*, 5, 615–638. <http://dx.doi.org/10.1080/741941482>
- Tomkins, S. (1963). Left and right. A basic dimension of ideology and personality. In R. W. White (Ed.), *The study of lives* (pp. 388-411). Atherton.
- Tsakatika, M. (2016). SYRIZA's electoral rise in Greece: Protest, trust and the art of political manipulation. *South European Society and Politics*, 1-22. <https://doi.org/10.1080/13608746.2016.1239671>
- Tsatsanis, E., Freire, A., & Tsirbas, Y. (2014). The impact of the economic crisis on the ideological space in Portugal and Greece: A comparison of elites and voters. *South*

European Society and Politics, 19(4), 519-540.

<https://doi.org/10.1080/13608746.2014.983317>

van der Toorn, J., Jost, J. T., Packer, D. J., Noorbaloochi, S., & Van Bavel, J. J. (2017). In defense of tradition: Religiosity, conservatism, and opposition to same-sex marriage in North America. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 43(10), 1455–1468.

<http://dx.doi.org/10.1177/0146167217718523>

Verkuyten, M., Kollar, R., Gale, J., & Yogeeswaran, K. (2022). Right-wing political orientation, national identification and the acceptance of immigrants and minorities. *Personality and Individual Differences*, 184, 1-9.

<http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2021.111217>

Wagner, W. (1996). The social representation paradigm. *Japanese Journal of Experimental Social Psychology*, 35(3), 247-255. <http://dx.doi.org/10.2130/jjesp.35.247>

Wagner, W. (2015). Representation in action. In G. Sammut, E. Andreouli, G. Gaskell, & J. Valsiner (Eds.), *The Cambridge Handbook of Social Representations* (pp. 12-28). Cambridge University Press.

Wagner, W., Elejabarrieta, F., & Lahnsteiner, I. (1995). How the sperm dominates the ovum: Objectification by metaphor in the social representation of conception. *European Journal of Social Psychology*, 25, 671-688.

<https://psycnet.apa.org/doi/10.1002/ejsp.2420250606>

Wagner-Pacifici, R., & Schwartz, B. (1991). The Vietnam veterans memorial: Commemorating a difficult past. *American Journal of Sociology*, 97(2), 376–420.

<http://dx.doi.org/10.1086/229783>

- Wagoner, B. (2015). Collective remembering as a process of social representation. In G. Sammut, E. Andreouli, G. Gaskell, & J. Valsiner (Eds.), *The Cambridge Handbook of Social Representations* (pp. 143-162). Cambridge University Press.
- Waxman, C. I. (1968). Introduction. In C. I. Waxman (Ed.), *The end of ideology debate* (pp. 3-9). A Clarion Book.
- Webster, D. M., & Kruglanski, A. W. (1994). Individual differences in need for cognitive closure. *Journal of Personality and Social Psychology*, *67*(6), 1049-1062.
<https://doi.org/10.1037//0022-3514.67.6.1049>
- Weisberg, H. F., & Rusk, J. G. (1970). Dimensions of candidate evaluation. *American Political Science Review*, *64*(4), 1167-1185. <https://doi.org/10.2307/1958364>
- Wertsch, V. J., & Roediger, L. H. III (2008). Collective memory: Conceptual foundations and theoretical approaches. *Memory*, *16*(3), 318-326.
<https://doi.org/10.1080/09658210701801434>
- Zaller, J. (1992). *The nature and origins of mass opinion*. Cambridge University Press.

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

- Akcam, T. (2008). *Μια επαίσχυντη πράξη: Η γενοκτονία των Αρμενίων και το ζήτημα της τουρκικής ευθύνης* [A shameful act: The Armenian genocide and the question of Turkish responsibility] (Τ. Πλυτά, μτφρ.). Παπαζήσης. (Το πρωτότυπο δημοσιεύτηκε το 1999)
- Arendt, H. (1988). *Το ολοκληρωτικό σύστημα: Το τρίτο μέρος από το έργο πηγές του ολοκληρωτισμού* [The origins of totalitarianism, part III: Totalitarianism] (Γ. Λάμψα, μτφρ.). Ευρύαλος. (Το πρωτότυπο δημοσιεύτηκε το 1951)
- Bobbio, N. (2013). *Δεξιά και αριστερά: Σημασία και αίτια μιας πολιτικής διάκρισης* [Right and left: The significance of a political distinction] (Ε. Ανδρεδάκη, μτφρ.; 5^η έκδ.). Πόλις. (Το πρωτότυπο δημοσιεύτηκε το 1994)
- Doise, W. (2005). *Η εξήγηση στην κοινωνική ψυχολογία* (Α. Λυμπεροπούλου, μτφρ., Στ. Παπαστάμου, επιμ.). Ελληνικά Γράμματα. (Το πρωτότυπο δημοσιεύτηκε το 1982)
- Flament, C. (1996). Δομή και δυναμική των κοινωνικών αναπαραστάσεων [Structure and dynamics of social representations] (Κ. Δημητρίου, μτφρ.). Στο Γ. Δ. Κατερέλος (Επιμ.), *Δυναμική των κοινωνικών αναπαραστάσεων* (σ. 78-100). Οδυσσέας. (Επανεκδοση από το *Pratiques sociales et représentations*, pp. 37-57, του J.-C. Abric, Επιμ., 1994, PUF)
- Hall, S. & Gieben, B. (2003). *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας: Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός* [Formations of modernity] (Θ. Τσακίρης & Β. Τσακίρης, μτφρ.). Σαββάλας. (Το πρωτότυπο δημοσιεύτηκε το 1992)

- Heilbroner, R. L. (2000). *Οι φιλόσοφοι του οικονομικού κόσμου: Η ζωή και οι ιδέες τους* [The worldly philosophers: Their life and ideas] (Ν. Λίγγρης, Β. Λίγγρη, & Κλ. Παπαμιχαήλ, μτφρ.). Κριτική. (Το πρωτότυπο δημοσιεύτηκε το 1953)
- Held, D. (2007). *Μοντέλα δημοκρατίας* [Models of democracy] (Μ. Τζιαντζή, Κ. Κέη, & Γ. Βογιατζής, μτφρ.). Πολύτροπον. (Το πρωτότυπο δημοσιεύτηκε το 2006)
- Heywood, A. (2006). *Εισαγωγή στην πολιτική* [Politics] (Γ. Καράμπελας, μτφρ.). Πόλις. (Το πρωτότυπο δημοσιεύτηκε το 1997).
- Hogg, M. A., & Vaughan, G.M. (2010). *Κοινωνική ψυχολογία* [Social psychology] (Ε. Βασιλικός & Α. Αρβανίτης, μτφρ.; Α. Χαντζή, επιμ.). Gutenberg. (Το πρωτότυπο δημοσιεύτηκε το 1997).
- Laclau, E. (2010). Λαϊκισμός: Τι σημασία έχει τ' όνομα. *Σύγχρονα Θέματα*, 110, 70-79.
- Madoglou, A., Melista, A., & Liaris-Hochhaus, S. (2010). Greeks' and Germans' representations of world events: Selective memory and voluntary oblivion. *Papers on Social Representations*, 19, 22.1-22.40. <http://www.psych.lse.ac.uk/psr/>
- Mannheim, K. (1997). *Ιδεολογία και ουτοπία* [Ideology and utopia] (Γ. Ανδρουλιδάκης, τφρ.). Γνώση. (Το πρωτότυπο δημοσιεύτηκε το 1929)
- Marcel, S., & Witkowski, D. (2005). Η διάκριση Αριστερά/Δεξιά (Χ. Βερναρδάκης, μτφρ.). Στο Χ. Βερναρδάκης (Επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004: Εκλογές, κόμματα, ομάδες συμφερόντων, χώρος και κοινωνία* (σσ. 164-198). Σαββάλας. (Το πρωτότυπο δημοσιεύτηκε το 2003)
- Marx, K. & Hegel, Fr. (1979). *Η γερμανική ιδεολογία* (Κ. Φιλίνης, & Γ. Κρητικός, μτφρ.). Gutenberg. (Το πρωτότυπο δημοσιεύτηκε το 1932)

- Mayer, N., Perrineau, P., Boy, D. & Cautrès, B. (2005). *Εκλογική συμπεριφορά, ιστορικές διαδρομές και μοντέλα ανάλυσης* [Electoral behavior, historical trajectories and analysis models] (Χ. Βερναρδάκης, μτφρ.). Σαββάλας. (Το πρωτότυπο δημοσιεύτηκε το 1997)
- Meynaud, J. (2002a). *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα: 1946-1965* [The political forces in Greece: 1946-1965] (Π. Μερλόπουλος, μτφρ.; Τόμος 'Α). Σαββάλας.
- Meynaud, J. (2002b). *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα: Βασιλική εκτροπή και στρατιωτική δικτατορία* [Political forces in Greece: Royal perversion and military dictatorship] (Π. Μερλόπουλος, μτφρ.; Τόμος 'Β). Σαββάλας.
- Moscovici, S. (2017). Η ιστορία και η τρέχουσα κατάσταση των κοινωνικών αναπαραστάσεων [The history and actuality of social representations]. Στο Σ. Παπαστάμου (Επιμ.), *Το σκάνδαλο της κοινωνικής σκέψης: Κείμενα για τις κοινωνικές αναπαραστάσεις* (σ. 67-121). Πεδίο. (Επανεκδοση από το *Psychologie des sozialen*, pp. 266-314, του U. Flick, Επιμ., 1955, Rowohlt's Enzyklopädie)
- Mouffe, Ch. (2004). *Το δημοκρατικό παράδοξο* [The democratic paradox] (Α. Κιουπλιόλης, μτφρ.). Πόλις. (Το πρωτότυπο δημοσιεύτηκε το 2000)
- Mouffe, Ch. (2010). *Επί του πολιτικού* [On the political] (Α. Κιουπλιόλης, μτφρ.). Εκκρεμές. (Το πρωτότυπο δημοσιεύτηκε το 2008)
- Müller, J.-W. (2010). *Ένας επικίνδυνος νους: Η επίδραση του Καρλ Σμιτ στον ευρωπαϊκό μεταπολεμικό στοχασμό* [A dangerous mind: Carl Schmitt in post-war European thought] (Α. Συριοπούλου, μτφρ.). Πόλις. (Το πρωτότυπο δημοσιεύτηκε το 2003)

- Schmidt, M. G. (2004). *Θεωρίες της δημοκρατίας* [Theories of democracy] (Ε. Δεκαβάλλα, μτφρ.) Σαββάλας. (Το πρωτότυπο δημοσιεύτηκε το 2000)
- Schmitt, C. (2009). *Η έννοια του πολιτικού* [The concept of the political] (Α. Λαβράνου, μτφρ.). Κριτική. (Το πρωτότυπο δημοσιεύτηκε το 1932)
- Stone, F. W., & Schaffner, E. P. (2002). *Πολιτική Ψυχολογία* [The psychology of politics] (Δ. Μαρκουλής, μτφρ.). Ελληνικά Γράμματα. (Το πρωτότυπο δημοσιεύτηκε το 1974)
- Viaud, J. (2009). Η αντικειμενοποίηση και το ζήτημα της αγκυροβόλησης στη μελέτη των κοινωνικών αναπαραστάσεων [Objectification and the question of anchoring in the study of social representations] (Μ. Μαλαθράκη, μτφρ.). Στο Ν. Roussiau (Επιμ.), *Κοινωνική Ψυχολογία* (σσ. 109-122). Ελληνικά Γράμματα. (Το πρωτότυπο δημοσιεύτηκε το 2000)
- Wetherell, M. (Επιμ.). (2005). *Ταυτότητες, ομάδες και κοινωνικά ζητήματα*. Μεταίχμιο.
- Wittner, L. S. (2006). Η αμερικανική πολιτική απέναντι στην Ελλάδα: 1944-1949. Στο Μ. Μοσχονάς (Επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: Ένα έθνος σε κρίση* (σσ. 399-417). Θεμέλιο.
- Woodhouse, C. M. (2012). *Ο αγώνας για την Ελλάδα: 1941-1949* (Μ. Μπλέτας, μτφρ.). Τουρίκη. (Το πρωτότυπο δημοσιεύτηκε το 1976)
- Αγγελίδης, Μ. (1994). *Η γένεση του φιλελευθερισμού: Προβλήματα σύστασης του πολιτικού σε θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου, Thomas Hobbes – John Locke*. Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα.
- Αγγελίδης, Μ., & Ψυχοπαίδης, Κ. (Επιμ.). (1992). *Κείμενα πολιτικής οικονομίας και θεωρίας της πολιτικής*. Εξάντας.

Αρτινοπούλου, Β. (2006). *Ενδοοικογενειακή κακοποίηση γυναικών*. Νομική Βιβλιοθήκη.

Αυγερίδης, Μ., Γαζή, Ε., & Κορνέτης, Κ. (2015). Εισαγωγή. Στο Μ. Αυγερίδης, Ε. Γαζή & Κ. Κορνέτης (Επιμ.), *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων* (σσ. 9-26). Θεμέλιο.

Βεργόπουλος, Κ. (1977). Το προστατευτικό κράτος και οι κοινωνικές συμμαχίες: Η ελληνική κοινωνία κατά την περίοδο 1945-1952. *ΑΝΤΙ*, 66, 14-18.

Βεργόπουλος, Κ. (2006). Η συγκρότηση της νέας αστικής τάξης: 1944-1952. Στο Μ. Μοσχονάς (Επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: Ένα έθνος σε κρίση* (σσ. 529-559). Θεμέλιο.

Βερναρδάκης, Χ. (2005). Πολιτικά κόμματα και «μεσαίος χώρος»: Οι ιδεολογικές, πολιτικές και πολιτισμικές συντεταγμένες των σημερινών πολιτικών δυνάμεων. Στο Χ. Βερναρδάκης (Επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004: Εκλογές, κόμματα, ομάδες συμφερόντων, χώρος και κοινωνία* (σσ. 57-85). Σαββάλας.

Βερναρδάκης, Χ. (2011). *Πολιτικά κόμματα, εκλογές και κομματικό σύστημα: Οι μετασηματισμοί της πολιτικής αντιπροσώπευσης, 1990-2010*. Σάκκουλα.

Βούλγαρης, Γ. (2008). *Η Ελλάδα της μεταπολίτευσης, 1974-1990: Σταθερή δημοκρατία, σηματοδωμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*. Θεμέλιο.

Βούλγαρης, Γ. (2013). *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα: 1974-2009*. Πόλις.

Βούλγαρης, Γ., & Νικολακόπουλος, Η. (2014). Εισαγωγή: Ο εκλογικός σεισμός του 2012. Στο Γ. Βούλγαρης & Η. Νικολακόπουλος (Επιμ.), *2012: Ο διπλός εκλογικός σεισμός* (σσ. 9-31). Θεμέλιο.

- Γεωργαντίδης, Χ. Ν., & Νικολακόπουλος, Η. (1979). Η εξέλιξη της εκλογικής δύναμης του ΚΚΕ μεταξύ των δύο πολέμων. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 36(36-37), 448-468. <http://dx.doi.org/10.12681/grsr.469>
- Γκίβαλος, Μ. (2005). Μετασχηματισμοί και διαφοροποιήσεις του ΠΑΣΟΚ κατά τη δεκαετία 1990-2000: Συγκρίσεις των πολιτικών διακυβέρνησης και των ηγετικών προσώπων. Στο Χ. Βερναρδάκης (Επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004: Εκλογές, κόμματα, ομάδες συμφερόντων, χώρος και κοινωνία* (σσ. 86-127). Σαββάλας.
- Γναρδέλλης, Χ. (2009). *Ανάλυση δεδομένων με το PASW Statistics 17.0*. Παπαζήση.
- Δεμερτζής, Ν. (1994). Εισαγωγή στην ελληνική πολιτική κουλτούρα: Θεωρητικά και ερευνητικά ζητήματα. Στο Ν. Δεμερτζής (Επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα* (σσ. 7-39). Οδυσσέας.
- Διαμαντόπουλος, Θ. (2000). Η δικτατορία των Συνταγματαρχών, 1967-1974: Το απριλιανό καθεστώς. Στο Γ. Χριστόπουλος & Ι. Μπαστιάς (Επιμ.), *Ιστορία του ελληνικού έθνους* (σσ. 266-286; Τόμος ΙΣΤ'). Εκδοτική Αθηνών.
- Διαμαντόπουλος, Θ. Σ. (1985). *Οι πολιτικές δυνάμεις της βενιζελικής περιόδου: Ο βενιζελισμός της ανόρθωσης* (Τόμος 'Α). Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Ελευθερίου, Κ. (2015). Η ελληνική ριζοσπαστική αριστερά και η κρίση (2010-2015): Όψεις μιας μεγάλης ανατροπής. *Σύγχρονα Θέματα*, 130-131, 61-73.
- Ελεφάντης, Α. Γ. (1979). *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης: ΚΚΕ και αστισμός στο μεσοπόλεμο* (2^η έκδ.). Θεμέλιο.
- Ιγγλέση, Χ. (1990). *Πρόσωπα γυναικών, προσωπεία της συνείδησης*. Οδυσσέας.

- Καζάκος, Π. (2000). Από κρίση σε κρίση: Οικονομία και δικτατορία, 1967-1974. Στο Γ. Χριστόπουλος & Ι. Μπασιτιάς (Επιμ.), *Ιστορία του ελληνικού έθνους* (σσ. 287-291; Τόμος ΙΣΤ'). Εκδοτική Αθηνών.
- Καζάκος, Π. (2020). *Τέλος των ψευδαισθήσεων; Ελεγχόμενες πτωχεύσεις, οικονομική κρίση και μνημόνια: 2009-2019*. Παπαζήση.
- Κακεπάκη, Μ. (2006). Μεταβολές στην ελληνική πολιτική κουλτούρα, 1988-2005: Από τη γενιά του πολιτικού ενδιαφέροντος στη γενιά της πολιτικής αδιαφορίας; *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 28, 111-128.
<http://dx.doi.org/10.12681/hpsa.14664>
- Καλύβας, Σ. Ν., & Μαραντζίδης, Ν. (2015). *Εμφύλια πάθη: 23 ερωτήσεις και απαντήσεις για τον εμφύλιο* (7^η έκδ.). Μεταίχμιο.
- Καραγεώργου, Α. (2019). *Οι απολίτικοι στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία: Μια κοινωνιοψυχολογική προσέγγιση* [Μη δημοσιευμένη διδακτορική διατριβή]. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.
- Κατσαμπέκης, Γ. (2019). Αριστερός λαϊκισμός στην αντιπολίτευση και στην εξουσία: Η περίπτωση ΣΥΡΙΖΑ. Στο Γ. Μπαλαμπανίδης (Επιμ.), *ΣΥΡΙΖΑ, ένα κόμμα εν κινήσει: Από τη διαμαρτυρία στη διακυβέρνηση* (σσ. 97-120). Θεμέλιο.
- Κορνέτης, Κ. (2015). *Τα παιδιά της δικτατορίας: Φοιτητική αντίσταση, πολιτισμικές πολιτικές και η μακρά δεκαετία του εξήντα στην Ελλάδα* (Π. Μαρκέτου, μτφρ.). Πόλις. (Το πρωτότυπο δημοσιεύτηκε το 2013)

Κουστένης, Π. (2019). Η εκλογική αναστοίχιση, 2012-2015: Από το ΠΑΣΟΚ στον ΣΥΡΙΖΑ.

Στο Γ. Μπαλαμπανίδης (Επιμ.), *ΣΥΡΙΖΑ, ένα κόμμα εν κινήσει: Από τη διαμαρτυρία στη διακυβέρνηση* (σσ. 41-75). Θεμέλιο.

Κωνσταντινίδης, Γ. (2007). Η «συντηρητική αριστερά» και η «προοδευτική δεξιά»:

Ενδείξεις ασυμβατότητας της διάκρισης «κοινωνικός προοδευτισμός-συντηρητισμός» με το παραδοσιακό σχήμα «αριστερά-δεξιά». Στο Χ. Βερναρδάκης (Επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2005-06: Πολιτικές και κοινωνικές εκπροσωπήσεις, ευρωσκεπτικισμός, ΜΚΟ* (σ. 15-39). Σαββάλας.

Λαμπρινού, Κ. (2019). Συνεπείς εταίροι και «νέοι Γοργοπόταμοι»: Μια (όχι και τόσο)

παράδοξη συγκυβέρνηση. Στο Γ. Μπαλαμπανίδης (Επιμ.), *ΣΥΡΙΖΑ, ένα κόμμα εν κινήσει: Από τη διαμαρτυρία στη διακυβέρνηση* (σσ. 331-353). Θεμέλιο.

Λευκοφρύδη, Ζ., & Νέζη, Ρ. (2019). Ακροβατώντας ανάμεσα στην αντιπροσώπευση και την

ορθή διακυβέρνηση. Στο Γ. Μπαλαμπανίδης (Επιμ.), *ΣΥΡΙΖΑ, ένα κόμμα εν κινήσει: Από τη διαμαρτυρία στη διακυβέρνηση* (σσ. 76-96). Θεμέλιο.

Λιναρδάτος, Σ. (1978). *Από τον εμφύλιο στη Χούντα, 1952-1955: Η τριετία του Συναγερμού*

(Τόμος Β'). Παπαζήση.

Λυριντζής, Χ. (2000). Η δεκαετία του 1980: Εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις, 1981-1990. Στο

Γ. Χριστόπουλος & Ι. Μπαστιάς (Επιμ.), *Ιστορία του ελληνικού έθνους* (σσ. 350-364; Τόμος ΙΣΤ'). Εκδοτική Αθηνών.

Λυριντζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η., & Σωτηρόπουλος, Δ. (Επιμ.). (1996). *Κοινωνία και*

πολιτική: Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-1994. Θεμέλιο.

- Μαντόγλου, Α. (1995a). Εισαγωγή. Στο Σ. Παπαστάμου & Α. Μαντόγλου (Επιμ.), *Κοινωνικές Αναπαραστάσεις* (σσ. 13-62). Οδυσσέας.
- Μαντόγλου, Α. (1995b). *Η εξέγερση του Πολυτεχνείου: Η συγκρουσιακή σχέση ατόμου και κοινωνίας*. Οδυσσέας.
- Μαντόγλου, Α. (2005). *Μνήμες: Ατομικές, Συλλογικές, Ιστορικές*. Ελληνικά Γράμματα.
- Μαντόγλου, Α. (2010). *Κοινωνική μνήμη, κοινωνική λήθη: Έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης*. Πεδίο.
- Μαντόγλου, Α. (2011). Αυτοβιογραφική μνήμη και λήθη σε προσωπικό, οικογενειακό και κοινωνικό πλαίσιο. *Hellenic Journal of Psychology*, 8, 193-228.
- Μαντόγλου, Α. (2014). Ελλάδα, διακύβευμα μνήμης και λήθης: Περηφάνιας, τραύματος και ντροπής. *Ψυχολογία*, 21(3), 262-285. http://dx.doi.org/10.12681/psy_hps.23280
- Μαντόγλου, Α. (2020). Social memory and forgetting of the historical past of Greece. *Psychology: The Journal of the Hellenic Psychological Society*, 17(2), 121–139. https://doi.org/10.12681/psy_hps.23758
- Μαντόγλου, Α., & Μελέτη, Κ. (2013). *Επιστημονικός λόγος περί κοινωνικών αναπαραστάσεων και ιδεολογιών*. Παπαζήση.
- Μαντόγλου, Α., & Μελίστα, Α. (2010). Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα: Έλληνες και Γερμανοί μιλούν για το παρελθόν τους. Στο Σ. Παπαστάμου, Γ. Προδρομίτης, & Β. Παυλόπουλος (Επιμ.), *Κοινωνική σκέψη, νόηση και συμπεριφορά: 29 Έλληνες κοινωνικοί ψυχολόγοι ανα-κρίνουν την επιστήμη τους* (σσ. 317-347). Πεδίο.
- Μαραγκουδάκη, Ε. (1993). *Εκπαίδευση και διάκριση των φύλων: Παιδικά αναγνώσματα στο νηπιαγωγείο*. Οδυσσέας.

Μαργαρίτης, Γ. (1984). Πολιτικές προοπτικές και δυνατότητες κατά την απελευθέρωση.

Μνήμων, 9, 174-193. <http://dx.doi.org/10.12681/mnimon.271>

Μαργαρίτης, Γ. (2001). *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου: 1946-1949* (3^η έκδ., Τόμος 1). Βιβλιόραμα.

Μαυρής, Γ. (2016-17). Άνοδος και Πτώση: Η εκλογική επιρροή του ΣΥΡΙΖΑ πριν και μετά το Δημοψήφισμα της 5ης Ιουλίου 2015. *Τετράδια*, 66-67, 93-104.

Μελετόπουλος, Μ. Η. (1993). *Ιδεολογία του δεξιού κράτους, 1949-1967: Επίσημος πολιτικός λόγος και κυρίαρχη ιδεολογία στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*. Παπαζήση.

Μοσχονάς, Γ. (1994). Η διαιρετική τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση (1974-1990): Το περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων τον «αντιδεξιού υποσυστήματος». Στο Ν. Δεμερτζής (Επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα* (σσ. 159-215). Οδυσσέας.

Μπεχράκης, Θ. Ε. (1999). *Πολυδιάστατη ανάλυση δεδομένων: Μέθοδοι και εφαρμογές*. Νέα Σύνορα - Λιβάνη.

Μπότσιου, Κ. Ε. (2015). Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ, 1974-1985: Η «Ευρώπη» ως πολιτική και ως ταυτότητα. Στο Μ. Αυγερίδης, Ε. Γαζή & Κ. Κορνέτης (Επιμ.), *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων* (σσ. 211-224). Θεμέλιο.

Μπουρνάζος, Σ. (2009). Το κράτος των εθνοφορόνων: Αντικομμουνιστικός λόγος και πρακτικές. Στο Χ. Χατζηιωσήφ (Επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ανασυγκρότηση - Εμφύλιος – Παλινόρθωση, 1945-1952* (σσ. 9-49; Τόμος Δ2). Vivliorama.

- Νικολακόπουλος, Η. (1990). Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων. Στο Χ. Λυριντζής & Η. Νικολακόπουλος (Επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80: Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος* (σσ. 203-237). Θεμέλιο.
- Νικολακόπουλος, Η. (2000). Η περίοδος της ανάπτυξης, 1949-1967: Από το τέλος του εμφυλίου πολέμου έως την άνοδο της Ένωσης Κέντρου. Στο Γ. Χριστόπουλος & Ι. Μπαστιάς (Επιμ.), *Ιστορία του ελληνικού έθνους* (σσ. 172-207; Τόμος ΙΣΤ'). Εκδοτική Αθηνών.
- Νικολακόπουλος, Η. (2015). *Η καχεκτική δημοκρατία: Κόμματα και εκλογές, 1946-1967* (10^η έκδ.). Πατάκη.
- Παναγιωτόπουλος, Π. (2015). Από την προστατευόμενη στην ανασφαλή δημοκρατία: Κοινωνιολογία της μεταπολίτευσης υπό το φως της κρίσης. Στο Μ. Αυγερίδης, Ε. Γαζή & Κ. Κορνέτης (Επιμ.), *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων* (σσ. 335-366). Θεμέλιο.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (1992). *Γυναίκες και πολιτική: Η πολιτική φυσιογνωμία των Ελληνίδων*. Gutenberg.
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (2015a). *Πολιτισμικές συνιστώσες της πολιτικής διαδικασίας* [Προπτυχιακό εγχειρίδιο]. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις.
<http://hdl.handle.net/11419/3531>
- Παντελίδου Μαλούτα, Μ. (2015b). Η νεολαία επιστρέφει; Ελληνική πολιτική κουλτούρα και μεταβαλλόμενα πρότυπα πολιτικότητας των νέων στην κρίση. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 43, 5-46. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14404>

- Παντελίδου Μαλούτα, Μ., & Ζηργάνου-Καζολέα, Λ. (2020). Νεολαία, αριστερή ψήφος και ριζοσπαστισμός τη δεύτερη δεκαετία του 2000. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 46, 148-182. <http://dx.doi.org/10.12681/hpsa.22193>
- Παπαδημητρίου, Δ. Ι. (2006). *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων: Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα, 1922-1967*. Σαββάλας.
- Παπαστάμου, Σ. (1989). *Ψυχολογιοποίηση: Επιπτώσεις των ψυχολογικών ερμηνειών στα φαινόμενα κοινωνικής επιρροής*. Οδυσσέας.
- Παπαστάμου, Σ. (Επιμ.). (1990). *Διομαδικές σχέσεις*. Οδυσσέας.
- Παπαστάμου, Σ. (2001). Ιστορική και επιστημολογική επισκόπηση της κοινωνιοψυχολογικής σκέψης. Στο Σ. Παπαστάμου (Επιμ.), *Εισαγωγή στην Κοινωνική Ψυχολογία: Επιστημολογικοί προβληματισμοί και μεθοδολογικές κατευθύνσεις* (σσ. 109-183, Τόμος 'Α). Ελληνικά Γράμματα.
- Παπαστάμου, Σ. (2001). Τα τέσσερα επίπεδα ανάλυσης της κοινωνιοψυχολογικής πραγματικότητας και της ερευνητικής πρακτικής. Στο Σ. Παπαστάμου (Επιμ.), *Εισαγωγή στην κοινωνική ψυχολογία: Επιστημολογικοί προβληματισμοί και μεθοδολογικές κατευθύνσεις* (σσ. 329-397; Τόμος 'Α). Ελληνικά Γράμματα.
- Παπαστάμου, Σ., & Προδρομίτης, Γ. (2010). *Τρομοκρατία και εξουσία εντός του διαπολιτισμικού δι-α-λόγου*. Πεδίο.
- Παππάς, Τ. Σ. (2001). Κομματικό σύστημα και πολιτικός ανταγωνισμός στην Ελλάδα, 1981-2001. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 17, 71-102. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15195>

- Ροπόκη, Π., & Μαντόγλου, Α. (2020). Χούντα και Χρυσή Αυγή: Ο ρόλος της πολιτικής ταυτότητας στην αναπαραστασιακή κοινωνική μνήμη και λήθη ακραίων πολιτικών φαινομένων. *Hellenic Journal of Psychology*, 17, 230-261.
<https://doi.org/10.26262/hjp.v17i3.7839>
- Σταθόπουλος, Π. (2014). Η απορρύθμιση του κομματικού συστήματος. Στο Γ. Βούλγαρης & Η. Νικολακόπουλος (Επιμ.), *2012: Ο διπλός εκλογικός σεισμός* (σσ. 61-81). Θεμέλιο.
- Τεπέρογλου, Ε., & Τσατσάνης, Μ. (2014). Η επίσπευση ενός αργού θανάτου: Κομματικές ταυτίσεις και το τέλος του δικομματισμού. Στο Γ. Βούλγαρης & Η. Νικολακόπουλος (Επιμ.), *2012: Ο διπλός εκλογικός σεισμός* (σσ. 33-60). Θεμέλιο.
- Το χρονικό του αγώνα: Στ' άρματα! Στ' άρματα! Ιστορία της εθνικής αντίστασης (τόμος Ι). (χ.χ.). Γιαννίκος.
- Τσουκαλάς, Κ. (2006). Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου. Στο Μ. Μοσχονάς (Επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: Ένα έθνος σε κρίση* (σσ. 561-594). Θεμέλιο.
- Τσουνάκος, Ο. (2000). Από την άνοδο της Ένωσης Κέντρου στη δικτατορία, 1963-1967. Στο Γ. Χριστόπουλος & Ι. Μπασιτιάς (Επιμ.), *Ιστορία του ελληνικού έθνους* (σσ. 208-223; Τόμος ΙΣΤ'). Εκδοτική Αθηνών.
- Φατούρος, Α. Α. (2006). Πως κατασκευάζεται ένα επίσημο πλαίσιο διεΐσδυσης: Οι Ηνωμένες Πολιτείες στην Ελλάδα, 1947-1948. Στο Μ. Μοσχονάς (Επιμ.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: Ένα έθνος σε κρίση* (σσ. 419-460). Θεμέλιο.

Φλάισερ, Χ. (2000). Η περίοδος της κατοχής, 1941-1944: Κατοχή και αντίσταση, 1941-1944.

Στο Γ. Χριστόπουλος & Ι. Μπαστιάς (Επιμ.), *Ιστορία του ελληνικού έθνους* (σσ. 8-57; Τόμος ΙΣΤ'). Εκδοτική Αθηνών.

Φυτιλή, Μ. (2015). Λωτοφάγοι και Ηρόστρατοι: Μνήμες του '40 στον πολιτικό λόγο των

κομμάτων κατά τη δεκαετία του '80. Στο Μ. Αυγερίδης, Ε. Γαζή & Κ. Κορνέτης

(Επιμ.), *Μεταπολίτευση: Η Ελλάδα στο μεταίχμιο δύο αιώνων* (σσ. 29-39). Θεμέλιο.

Χατζηβασιλείου, Ε. (2000). Από τη μεταπολίτευση έως τις εκλογές του 1981: Η σύσταση και

εδραίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος, 1974-1981. Στο Γ. Χριστόπουλος & Ι.

Μπαστιάς (Επιμ.), *Ιστορία του ελληνικού έθνους* (σσ. 294-317; Τόμος ΙΣΤ').

Εκδοτική Αθηνών.

IV. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Παράρτημα Α

Το Δείγμα των Συνεντεύξεων

Αριθμός Συνέντευξης, Φύλο, Ηλικία, Πολιτική Τοποθέτηση, Επάγγελμα

Σ₁, Άνδρας, 39 ετών, οικονομολόγος, ούτε αριστερά ούτε δεξιά

Σ₂, Άνδρας, 48 ετών, ιδιωτικός υπάλληλος, ούτε αριστερά ούτε δεξιά

Σ₃, Γυναίκα, 21 ετών, φοιτήτρια, δεξιά

Σ₄, Γυναίκα, 82 ετών, συνταξιούχος, ούτε αριστερά ούτε δεξιά

Σ₅, Άνδρας, 46 ετών, ελεύθερος επαγγελματίας, δεξιός

Σ₆, Άνδρας, 76 ετών, συνταξιούχος, δεξιός

Σ₇, Γυναίκα, 56 ετών, οικιακά, ούτε αριστερά ούτε δεξιά

Σ₈, Γυναίκα, 22 ετών, φοιτήτρια, ούτε αριστερά ούτε δεξιά

Σ₉, Γυναίκα, 21 ετών, φοιτήτρια, αριστερή

Σ₁₀, Γυναίκα, 20 ετών, φοιτήτρια, ούτε αριστερά ούτε δεξιά

Σ₁₁, Άνδρας, 51 ετών, ελεύθερος επαγγελματίας, αριστερός

Σ₁₂, Άνδρας, 56 ετών, δημόσιος υπάλληλος, αριστερός

Σ₁₃, Γυναίκα, 50 ετών, συμβολαιογράφος, δεξιά

Σ₁₄, Άνδρας, 49 ετών, στρατιωτικός, δεξιός

Σ₁₅, Γυναίκα, 38 ετών, φιλόλογος, δεξιά

Σ₁₆, Άνδρας, 20 ετών, φοιτητής, δεξιός

- Σ₁₇, Άνδρας, 20 ετών, φοιτητής, κέντρο
- Σ₁₈, Γυναίκα, 61 ετών, συνταξιούχος, αριστερή
- Σ₁₉, Άνδρας, 20 ετών, φοιτητής, δεξιός
- Σ₂₀, Άνδρας, 60 ετών, συνταξιούχος, ούτε αριστερά ούτε δεξιά
- Σ₂₁, Άνδρας, 75 ετών, συνταξιούχος, δεξιός
- Σ₂₂, Άνδρας, 27 ετών, ιδιωτικός υπάλληλος, αριστερός
- Σ₂₃, Γυναίκα, 49 ετών, γιατρός, ούτε αριστερά ούτε δεξιά
- Σ₂₄, Γυναίκα, 52 ετών, οικιακά, κέντρο
- Σ₂₅, Άνδρας, 55 ετών, ιδιωτικός υπάλληλος, αριστερός
- Σ₂₆, Άνδρας, 51 ετών, ιδιωτικός υπάλληλος, δεξιός
- Σ₂₇, Άνδρας, 26 ετών, φοιτητής, αριστερός
- Σ₂₈, Γυναίκα, 56 ετών, ιδιωτικός υπάλληλος, ούτε αριστερά ούτε δεξιά
- Σ₂₉, Άνδρας, 71 ετών, συνταξιούχος, αριστερός
- Σ₃₀, Άνδρας, 35 ετών, ελεύθερος επαγγελματίας, αριστερός

Παράρτημα Β

Πλάνο Ημιδομημένων Συνεντεύξεων

Πατρώνυμο (μικρό όνομα):

Ηλικία:

Φύλο:

Επάγγελμα:

Πολιτική τοποθέτηση:

Ημερομηνία:

Χώρος:

Διάρκεια:

Εισαγωγικές Ερωτήσεις

Στις μέρες μας, οι πολίτες ασχολούνται με την πολιτική? Με ποιους τρόπους μπορεί να ασχοληθεί κανείς ενεργά με την πολιτική? Υπάρχουν εναλλακτικές μορφές πολιτικής συμμετοχής?

Ποια άτομα ασχολούνται με την πολιτική? Πως θα περιγράφατε αυτά τα άτομα?

Ορισμός Αριστεράς – Δεξιάς

Οι άνθρωποι έχουν κατά νου διαφορετικά πράγματα, όταν λένε ότι κάποιος είναι δεξιός ή αριστερός. Εσείς τι έχετε κατά νου? Αυτό είναι το θέμα που θα θέλαμε να συζητήσουμε.

Ποιες είναι οι 3 πρώτες λέξεις ή προτάσεις που σας έρχονται στο μυαλό όταν ακούτε Δεξιά.

Ποιες είναι οι 3 πρώτες λέξεις ή προτάσεις που σας έρχονται στο μυαλό όταν ακούτε Αριστερά.

Εσείς προσωπικά, τι έχετε κατά νου όταν ακούτε ότι κάποιος είναι δεξιός, τι σημαίνει, δηλαδή, να είναι κάποιος δεξιός; Πως θα περιγράφατε έναν τυπικό δεξιό; Θα μπορούσατε να περιγράψετε, σε γενικές γραμμές, το πολιτικό πρόγραμμα της Δεξιάς;

Τι έχετε κατά νου όταν ακούτε ότι κάποιος είναι αριστερός, τι σημαίνει, δηλαδή, να είναι κάποιος αριστερός; Πως θα περιγράφατε έναν τυπικό αριστερό;

Θα μπορούσατε να περιγράψετε το πολιτικό πρόγραμμα της Αριστεράς;

Εντοπίζετε κοινά στοιχεία μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς;

Εντοπίζετε διαφορές μεταξύ Δεξιάς και Αριστεράς;

Αριστερά – Δεξιά – Παρελθόν

Από ότι θυμάστε ή γνωρίζετε από το ιστορικό παρελθόν της Ελλάδας, μπορούμε να εντοπίσουμε παλαιότερα αυτούς τους δύο πολιτικούς χώρους, της Αριστεράς – Δεξιάς;

Θεωρείτε ότι το δίπολο αριστεράς-δεξιάς έχει σήμερα την ίδια σημασία όπως και στο παρελθόν; Έχει αλλάξει κάτι;

Παράρτημα Γ**Ερωτηματολόγιο Μέτρησης των Αναπαραστάσεων της Αριστεράς - Δεξιάς**

E1. Είστε : (Βάλτε [X] στο αντίστοιχο τετράγωνο)

1. Άνδρας 2. Γυναίκα 3. Άλλο

E2. Τι ηλικία έχετε : ετών

E3. Πού γεννηθήκατε;

E4. Πού κατοικείτε;

E5. Ποια είναι η χώρα καταγωγής σας;

E6. Ποιο είναι το μορφωτικό σας επίπεδο; (Βάλτε [X] στο αντίστοιχο τετράγωνο)

1. Κάποιες τάξεις Δημοτικού
2. Απόφοιτος Δημοτικού
3. Απόφοιτος Γυμνασίου
4. Απόφοιτος Λυκείου
5. Μεταλυκειακές σπουδές
6. Πτυχιούχος Α.Τ.Ε.Ι.
7. Πτυχιούχος Α.Ε.Ι.
8. Μεταπτυχιακές Σπουδές

E7. Ποια είναι η **οικογενειακή** σας **κατάσταση**; (Βάλτε [X] στο κατάλληλο τετράγωνο)

1. Άγαμος/η
2. Έγγαμος/η
3. Διαζευγμένος/η
4. Χήρος/α
5. Σε συμβίωση

E8. Ποιο είναι το **επάγγελμά** σας; Βάλτε **X** στο αντίστοιχο κουτάκι.

1	Διευθυντικό ή ανώτερο διοικητικό στέλεχος (δημοσίου ή ιδιωτικού τομέα)	
2	Επιστήμονας ή ειδικός με τίτλο σπουδών ανώτατης εκπαίδευσης (π.χ. γιατρός, δικηγόρος, μηχανικός, φυσικός, εκπαιδευτικός κ.λπ.)	
3	Τεχνολόγος ή ειδικός με τίτλο σπουδών ΚΑΤΕΕ ή ΑΤΕΙ ή ΙΕΚ (π.χ. μηχανικός, τεχνολόγος πλοίων, νοσηλεύτης κ.λπ.)	
4	Υπάλληλος γραφείου (δημόσιου ή ιδιωτικού τομέα)	
5	Απασχόληση στην παροχή υπηρεσιών ή πωλητής σε εμπορικό κατάστημα	
6	Γεωργός, κτηνοτρόφος ή ψαράς	
7	Ειδικευμένος τεχνίτης με τίτλο σπουδών τεχνικής ή επαγγελματικής σχολής (π.χ. ηλεκτρολόγος, μηχανικός, κ.λπ.)	
8	Χειριστής μηχανημάτων εξοπλισμού, συναρμολογητής, οδηγός	
9	Ανειδίκευτος εργάτης (χωρίς τίτλο σπουδών)	
10	Ένοπλες δυνάμεις ή σώματα ασφαλείας	
11	Οικιακά	
12	Συνταξιούχος	
13	Φοιτητής	
14	Άνεργος	
15	Άλλο επάγγελμα (σημειώστε αναλυτικά) :	

E9. Ποιες τρεις λέξεις ή φράσεις σας έρχονται στο μυαλό, όταν ακούτε «**Αριστερά**»;

1. _____
2. _____
3. _____

E10. Ποιες τρεις λέξεις ή φράσεις σας έρχονται στο μυαλό, όταν ακούτε «**Δεξιά**»;

1. _____
2. _____
3. _____

E12. Σε μια επταβάθμια κλίμακα όπου 1= Άκρα Αριστερά και 7= Άκρα Δεξιά, θα μπορούσατε να τοποθετήσετε πολιτικά τον εαυτό σας.

ΑΚΡΑ ΑΡΙΣΤΕΡΑ 1 2 3 4 5 6 7 ΑΚΡΑ ΔΕΞΙΑ

E13. Θα μπορούσατε να μας πείτε ποιο κόμμα ψηφίσατε στις τελευταίες βουλευτικές εκλογές; (Σας υπενθυμίζουμε ότι οι απαντήσεις σας είναι ανώνυμες και θα χρησιμοποιηθούν μόνο για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας). Κόμμα: _____

Παράρτημα Δ

Θεματική Ανάλυση

ΑΓΩΝΕΣ (37)

ΑΓΩΝΕΣ (22)

ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ (8)

ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ (1)

ΑΝΑΤΡΟΠΗ (4)

ΑΝΤΕΠΙΘΕΣΗ ΛΑΕ (1)

ΓΡΟΘΙΑ (1)

ΑΘΕΟΙ (11)

ΑΘΕΟΙ (9)

ΑΘΡΗΣΚΟΙ (2)

ΑΛΛΑΓΗ (9)

ΑΛΛΑΓΗ (7)

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ (2)

ΑΝΑΠΤΥΞΗ (14)

ΑΝΑΠΤΥΞΗ (7)

ΑΚΜΗ (1)

ΑΝΟΔΟΣ (1)

ΕΥΗΜΕΡΙΑ (3)

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ (2)

ΑΝΑΡΧΙΑ (21)

ΑΝΑΡΧΙΑ (16)

ΚΟΥΚΟΥΛΟΦΟΡΟΙ (1)

ΕΧΑΡΧΕΙΑ (1)

ΡΟΥΒΙΚΩΝΑΣ (1)

ΕΝΑΝΤΙΑ ΣΤΟΝ ΚΡΑΤΙΚΟ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟ (1)

ΑΝΤΙΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ (1)

ΑΝΤΙΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ (29)

ΑΔΙΚΙΑ (3)

ΑΝΙΣΟΤΗΤΑ (8)

ΑΛΛΑΖΟΝΕΙΑ (1)

ΑΝΕΛΕΥΘΕΡΙΑ (1)

ΑΝΕΝΤΙΜΟΤΗΤΑ (1)

ΑΠΛΗΣΤΙΑ (1)

ΑΣΥΔΟΣΙΑ (1)

ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ (1)

ΚΕΡΔΟΣΚΟΠΙΑ (1)

ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑ (1)

ΠΡΟΚΑΤΑΛΗΨΗ (1)

ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑ (1)

ΣΚΛΑΒΙΑ (1)

ΣΚΛΗΡΟΤΗΤΑ (1)

ΣΤΕΡΕΟΤΥΠΑ (1)

ΣΦΑΓΕΣ (1)

ΦΑΝΑΤΙΣΜΟΣ (1)

ΛΑΙΚΙΣΜΟΣ (2)

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗ (1)

ΑΝΤΙΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ (11)

ΑΠΑΤΡΙΣ (1)

ΑΝΤΙΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ (1)

ΑΝΘΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ (2)

ΕΘΝΟΜΗΔΕΝΙΣΤΕΣ (1)

ΡΑΤΙΣΤΕΣ ΜΕ ΟΤΙ ΕΧΕΙ ΝΑ ΚΑΝΕΙ ΜΕ ΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1)
ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ (5)

ΑΝΩΤΕΡΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΣΤΡΩΜΑΤΑ (68)

ΑΝΩΤΕΡΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΣΤΡΩΜΑΤΑ (2)
ΠΛΟΥΣΙΟΙ (39)
ΑΦΕΝΤΙΚΑ (1)
ΒΑΣΙΛΙΑΔΕΣ (1)
ΓΡΑΒΑΤΩΜΕΝΟΙ (1)
ΔΥΝΑΜΗ ΣΤΟΥΣ ΠΛΟΥΣΙΟΥΣ (1)
ΕΡΓΟΔΟΤΕΣ (1)
ΕΥΚΑΤΑΣΤΑΤΟΙ (1)
ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ (1)
ΠΛΟΥΤΟΚΡΑΤΙΑ (1)
ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ (1)
ΠΡΟΝΟΜΙΑΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ (1)
ΣΤΗΡΙΞΗ ΥΠΕΡ ΥΨΗΛΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΘΕΣΗΣ (1)
ΤΖΑΚΙΑ (1)
ΥΠΕΡ ΠΛΟΥΤΙΣΜΟΣ ΓΙΑ ΛΙΓΟΥΣ (1)
ΥΨΗΛΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΣΤΡΩΜΑΤΑ (2)
ΥΨΗΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΤΑΞΗ (1)
ΣΥΣΣΩΡΕΥΣΗ ΠΛΟΥΤΟΥ (2)
ΜΕΣΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ (1)
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑ (3)
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΙΣΧΥΣ (2)
ΟΛΙΓΑΡΧΙΑ (2)
ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΑ (1)

ΑΠΑΘΗ (20)

ΑΠΑΘΗ (15)

ΚΟΡΟΙΔΙΑ (5)

ΑΡΝΗΤΙΚΟΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΙ (96)

ΑΓΕΝΕΙΣ (1)

ΑΜΕΤΑΝΟΗΤΟΙ (1)

ΑΜΟΡΦΩΤΟΙ (2)

ΑΜΥΑΛΟΙ (1)

ΑΝΑΞΙΟΠΙΣΤΟΙ (2)

ΑΝΙΔΕΟΙ (1)

ΑΝΟΗΤΟΙ (1)

ΑΝΤΙΠΑΘΕΙΣ (1)

ΑΠΛΥΤΟΙ (2)

ΑΡΠΑΚΤΙΚΑ (2)

ΔΟΣΙΛΟΓΟΙ (1)

ΕΓΩΙΣΤΕΣ (1)

ΙΣΧΥΡΟΓΝΩΜΟΝΕΣ (1)

ΗΛΙΘΙΟΙ (1)

ΠΟΛΥΤΙΜΟΙ ΗΛΙΘΙΟΙ (1)

ΚΑΘΙΚΙΑ (1)

ΚΟΥΤΟΣ (1)

ΛΑΜΟΓΙΑ (4)

ΛΙΓΟΙ (1)

ΛΟΠΟΔΙΤΕΣ (2)

ΠΟΝΗΡΟΙ (1)

ΡΟΥΦΙΑΝΟΙ (1)

ΤΕΜΠΕΛΗΣ (2)

ΤΟΝ Π*** ΚΛΑΙΓΑΝΕ (1)

ΦΙΛΟΚΕΡΔΟΙ (1)

ΦΙΛΟΧΡΗΜΑΤΟΙ (1)
ΑΒΕΒΑΙΟΤΗΤΑ (2)
ΑΔΕΞΙΟΤΗΤΑ (1)
ΑΔΙΑΦΟΡΙΑ (2)
ΑΙΣΧΟΣ (3)
ΑΛΛΕΡΓΙΑ (1)
ΑΝΙΚΑΝΟΤΗΤΑ (2)
ΑΠΑΞΙΩΣΗ (1)
ΑΠΟΤΥΧΙΑ (2)
ΕΚΤΡΟΠΗ (1)
ΕΛΛΕΙΨΗ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΙΚΑΝΟΤΗΤΑΣ (1)
ΕΜΕΤΟΣ (1)
ΕΜΜΟΝΕΣ (1)
ΕΜΠΙΑΓΜΟΣ (1)
ΗΜΙΜΑΘΕΙΑ (1)
ΙΔΕΟΛΗΨΙΑ (1)
ΙΣΟΠΕΔΩΣΗ (1)
ΔΥΣΚΟΛΙΑ (1)
ΚΡΙΜΑ (1)
ΚΛΕΦΤΕΣ (8)
ΛΑΘΟΣ (1)
ΜΙΣΟΣ (3)
ΞΕΡΟΚΕΦΑΛΙΑ (1)
ΞΕΦΤΙΛΑ (1)
ΠΟΝΟΚΕΦΑΛΟΣ (1)
ΣΤΕΝΑΧΩΡΙΑ (1)
ΣΤΕΝΟΜΥΑΛΙΑ (3)
ΤΥΦΛΑ (1)
ΧΑΛΙΑ (1)
ΧΑΟΣ (3)

ΜΑΚΡΙΑ (2)

ΥΠΟΤΑΓΜΕΝΟΙ (1)

ΡΑΓΙΑΔΕΣ (1)

ΣΑΠΟΥΝΙ (1)

ΚΑΤΕΥΘΥΝΟΜΕΝΟΣ (1)

ΣΤΡΑΤΕΥΜΕΝΟΣ (1)

ΔΙΑΣΤΡΕΒΛΩΜΕΝΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1)

ΑΠΟΓΟΗΤΕΥΣΗ (5)

ΠΑΤΡΙΔΟΚΑΠΗΛΟΣ (1)

ΑΣΦΑΛΕΙΑ (10)

ΣΤΑΘΕΡΟΤΗΤΑ (4)

ΑΣΦΑΛΕΙΑ (6)

ΑΥΤΑΡΧΙΣΜΟΣ (17)

ΑΥΤΑΡΧΙΣΜΟΣ (6)

ΑΥΣΤΗΡΟΤΗΤΑ (1)

ΑΠΟΛΥΤΑΡΧΙΣΜΟΣ (1)

ΑΠΟΛΥΤΟΤΗΤΑ (1)

ΑΚΡΑΙΑ (1)

ΑΚΑΜΠΤΟΙ (1)

ΑΚΡΑ (1)

ΑΚΡΑΙΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ (1)

ΚΑΤΑΣΤΟΛΗ (2)

ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΣ (2)

ΔΕΝ ΠΡΟΣΦΕΡΟΥΝ (11)

ΔΕΝ ΚΑΝΟΥΝ ΑΥΤΑ ΠΟΥ ΛΕΝΕ (1)

ΔΕΝ ΞΕΡΟΥΝ ΤΟ ΣΩΣΤΟ ΓΙΑ ΤΟ ΛΑΟ (1)

ΔΕΝ ΠΡΟΣΦΕΡΟΥΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1)

ΔΗΜΙΟΥΡΓΟΥΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ (1)
 ΜΕΓΑΛΑ ΛΟΓΙΑ (1)
 ΜΕΓΑΛΕΣ ΙΔΕΕΣ (1)
 ΝΑ ΚΑΘΟΝΤΑΙ ΚΑΙ ΝΑ ΠΛΗΡΩΝΟΝΤΑΙ (1)
 ΝΑ ΜΗΝ ΞΑΝΑΕΛΘΟΥΝΕ (1)
 ΤΙΠΟΤΑ ΔΕΝ ΜΑΣ ΚΑΝΟΥΝ (1)
 ΦΤΑΙΝΕ ΠΑΝΤΑ ΟΙ ΑΛΛΟΙ (1)
 ΔΙΑΣΠΑΣΗ (1)

ΔΕΞΙΑ (15)

ΔΕΞΙΑ (7)
 ΔΕΞΙΑ ΠΑΡΑΤΑΞΗ (1)
 ΔΕΞΙΟ ΚΟΜΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΟ (1)
 ΔΕΞΙΟ ΧΕΡΙ (1)
 ΟΛΑ ΠΑΝΕ ΔΕΞΙΑ (1)
 ΝΑ ΕΛΘΟΥΝΕ ΟΛΑ ΔΕΞΙΑ (1)
 ΚΑΙ ΔΕΞΙΑ (1)
 ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΔΕΞΙΑ (1)
 ΑΝΕΛ (1)

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΑ ΙΔΕΩΔΗ (42)

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ (18)
 ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ (10)
 ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ (14)

ΔΙΑΦΘΟΡΑ (20)

ΒΟΛΕΜΑ (2)
 ΒΡΩΜΙΑ (1)
 ΔΙΑΠΛΟΚΗ (2)
 ΔΙΑΦΘΟΡΑ (2)

ΚΛΙΚΕΣ (1)

ΜΕΣΟΝ (1)

ΜΙΖΕΣ (3)

ΡΟΥΣΦΕΤΙΑ (3)

ΣΚΑΝΔΑΛΑ (1)

ΕΥΝΟΙΚΟΡΑΤΙΑ (1)

ΠΑΡΤΥ (1)

ΟΙ ΔΙΚΟΙ ΜΑΣ ΑΝΘΡΩΠΟΙ (1)

ΣΥΝΑΛΛΑΓΗ (1)

ΚΑΛΟΠΕΡΑΣΗ (1)

ΔΙΑΦΟΡΑ (19)

ΑΛΒΑΝΟΙ (1)

ΑΛΛΟΣ (2)

FM (1)

WE HAVE ALREADY EATEN THE CAMEL, NOW THERE IS THE QUEUE (1)

ΦΛΑΣ (1)

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ/ ΚΛΑΣΙΚΗ Ή ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΕΠΟΧΗ (1)

ΛΑΒΗ (1)

ΑΣΠΡΟ (1)

ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΣΜΟΣ (1)

ΣΤΡΟΦΗ (5)

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ (1)

ΣΥΜΒΙΒΑΣΜΟΣ (1)

ΑΠΟΔΕΚΤΗΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ (1)

ΗΜΙΤΕΛΕΣ ΕΡΓΟ (1)

ΛΟΓΜΑΤΙΣΜΟΣ (6)

ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ – ΡΑΤΣΙΣΜΟΣ (20)

ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ (13)

ΡΑΤΣΙΣΜΟΣ (7)

ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΗ (11)**ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΚΑΙ ΚΑΤΟΧΗ (22)**

ΕΜΦΥΛΙΟΣ (11)

1945 (1)

ΠΟΛΕΜΟΣ (3)

ΠΟΛΕΜΟΥΣ ΚΑΤΟΧΗΣ (1)

ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ (1)

ΑΝΤΑΡΤΕΣ (5)

ΕΞΟΡΙΑ (7)

ΕΞΟΡΙΑ (4)

ΔΙΩΓΜΟΙ (2)

ΞΥΛΟ (1)

ΕΞΟΥΣΙΑ (13)

ΕΞΟΥΣΙΑ (7)

ΓΑΤΖΩΜΕΝΟΙ ΜΕ ΤΗΝ ΚΑΡΕΚΛΑ (1)

ΤΟΥΣ ΕΝΔΙΑΦΕΡΕΙ ΜΟΝΟ Η ΕΞΟΥΣΙΑ ΟΧΙ Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ (1)

Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΤΑΞΗ (1)

Η ΚΑΘΕΣΤΗΚΥΙΑ ΤΑΞΗ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ (1)

ΔΥΝΑΜΗ (2)

ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ (24)

ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ (18)

ΙΔΙΩΤΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ (3)

ΙΔΙΩΤΕΣ (2)

ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ (2)

ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ (11)

ΕΡΓΑΣΙΑΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ (11)

ΕΡΓΑΣΙΑ (1)

ΕΡΓΑΣΙΑ ΓΙΑ ΟΛΟΥΣ (1)

ΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ (1)

ΑΣΦΑΛΙΣΗ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΣΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑ (1)

ΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΣ (1)

ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΕΡΓΑΤΩΝ (1)

ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ (2)

ΕΥΚΑΙΡΙΑ (1)

ΤΗΡΗΣΗ ΩΡΑΡΙΟΥ (1)

ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΜΟΣ (1)

ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΑΜΕΡΙΚΗ (12)

ΕΥΡΩΠΗ (3)

ΕΥΡΩ (1)

ΔΥΣΗ (2)

ΑΜΕΡΙΚΗ (6)

ΗΓΕΤΕΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ (38)

ΤΣΑΟΥΣΕΣΚΟΥ (1)

ΠΑΠΑΡΗΓΑ (12)

ΤΣΕ ΓΚΕΒΑΡΑ (3)

ΦΛΩΡΑΚΗΣ (3)

ΦΙΝΤΕΛ ΚΑΣΤΡΟ (1)

ΒΕΛΟΥΧΙΩΤΗΣ (1)

ΚΑΝΕΛΛΗ (1)

ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΑΣ (2)

ΛΕΝΙΝ (5)

ΑΛΑΒΑΝΟΣ (1)

ΣΤΑΛΙΝ (8)

ΘΕΤΙΚΟΙ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΙ (14)

ΑΓΑΠΗΤΟΙ (1)

ΑΝΟΙΧΤΟΜΥΑΛΟΙ (2)

ΕΝΕΡΓΟΙ (1)

ΕΝΤΙΜΟΙ (1)

ΕΞΥΠΝΟΙ (2)

ΗΣΥΧΟΙ (1)

ΚΑΛΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ (1)

ΚΑΛΥΤΕΡΟΙ (1)

ΚΑΛΛΙΕΡΓΗΜΕΝΟΙ (1)

ΛΟΓΙΚΟΣ (1)

ΣΥΜΠΑΘΕΙΣ (1)

ΦΙΛΗΣΥΧΟΣ (1)

ΡΟΜΑΝΤΙΣΜΟΣ (1)

ΘΡΗΣΚΕΙΑ (37)

ΘΡΗΣΚΕΙΑ (29)

ΕΚΚΛΗΣΙΑ (3)

ΠΙΣΤΗ (2)

ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ (3)

ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ (24)

ΚΑΤΑ (1)

ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ (1)
ΚΑΤΑ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ (1)
ΑΝΤΙΕΥΡΩΠΑΙΣΤΕΣ (1)
ΑΝΤΙΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ (2)
ΑΝΤΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟΣ (1)
ΑΝΤΙΦΑΣΙΣΜΟΣ (1)
ΔΙΕΘΝΙΣΜΟΣ (1)
ΑΥΤΟΡΓΑΝΩΣΗ (1)
ΕΛΑΣΤΙΚΟΤΗΤΑ (1)
ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ (12)
ΦΑΝΑΤΙΣΜΟΣ (1)

ΙΣΟΤΗΤΑ (31)

ΙΣΟΤΗΤΑ (24)
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΣΟΤΗΤΑ (7)

ΙΣΟΤΙΜΙΑ (13)

ΙΣΟΚΑΤΑΝΟΜΗ ΠΛΟΥΤΟΥ (1)
ΑΝΑΚΑΤΑΝΟΜΗ (2)
ΙΣΕΣ ΕΥΚΑΙΡΙΕΣ (1)
ΙΣΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ (1)
ΙΣΟΤΙΜΙΑ (3)
ΙΣΟΝΟΜΙΑ (5)

ΚΑΛΥΤΕΡΕΣ ΜΕΡΕΣ (36)

ΑΛΗΘΕΙΑ (2)
ΒΕΛΤΙΩΣΗ (1)
ΚΑΛΗ ΚΑΡΔΙΑ (1)
ΚΑΛΗ ΜΕΡΙΑ (1)
ΚΑΛΟΣΥΝΗ (1)

ΚΑΛΥΤΕΡΕΣ ΜΕΡΕΣ (1)
ΚΑΛΥΤΕΡΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΖΩΗΣ (1)
ΚΑΤΙ ΚΑΛΟ (1)
ΕΥΧΟΜΑΙ ΚΑΛΥΤΕΡΟ ΜΕΛΛΟΝ (1)
ΜΕΛΛΟΝ (1)
ΚΑΡΔΙΑ (1)
ΑΙΣΙΟΔΟΞΙΑ (1)
ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ (1)
ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ (1)
ΕΥΝΟΙΑ (2)
ΕΛΠΙΔΑ (7)
ΕΛΠΙΔΑ ΓΙΑ ΑΛΛΑΓΗ (1)
ΕΛΠΙΔΑ ΓΙΑ ΚΑΛΥΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ (1)
ΜΟΝΗ ΛΥΣΗ (1)
ΕΦΙΚΤΟ (1)
ΕΥΝΟΙΚΑ ΚΑΤΕΥΧΗΝ (1)
ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΣΗ (2)
ΣΙΓΟΥΡΙΑ (1)
ΣΟΒΑΡΟΤΗΤΑ (1)
ΩΡΙΜΟΤΗΤΑ (1)
ΩΦΕΛΙΜΙΣΜΟΣ (1)
ΑΥΤΟΠΕΠΟΙΘΗΣΗ (1)

ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ (52)

ΚΑΡΑΜΑΝΛΗΣ (37)

ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ (13)

ΚΑΤΩΤΕΡΕΣ ΛΑΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ (45)

ΑΓΚΑΛΙΑΖΕΙ ΟΛΟ ΤΟ ΣΥΝΟΛΟ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ (1)

ΚΑΤΩΤΕΡΑ ΣΤΡΩΜΑΤΑ (2)

ΛΑΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ (1)

ΛΑΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ (1)

ΛΑΙΚΗ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ (2)

ΛΑΙΚΗ ΤΑΞΗ (1)

ΛΑΟΣ (3)

ΜΙΑ ΤΑΞΗ (1)

ΜΙΚΡΟΑΣΤΟΙ (1)

ΕΠΙΚΡΑΤΗΣΗ ΤΟΥ ΛΑΟΥ (1)

ΜΕΣΑΙΑ ΤΑΞΗ (4)

ΣΥΝΤΡΟΦΟΙ (3)

ΤΑΞΙΚΗ ΠΑΛΗ (1)

ΕΡΓΑΤΕΣ (13)

ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΤΑΞΗ (6)

ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ (1)

ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ (1)

ΕΡΓΑΤΙΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ (1)

ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ (1)

ΕΡΓΑΤΙΑ (1)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ (42)**ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΕΙΣ (47)**

ΑΠΕΡΓΙΕΣ (25)

ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΕΣ (1)

ΔΙΑΔΗΛΩΣΕΙΣ (11)

ΠΟΡΕΙΕΣ (5)

ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΕΙΣ (1)

ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΙΣ (1)

ΚΑΤΑΛΗΨΕΙΣ (1)

ΚΙΝΗΜΑ (2)

ΚΚΕ (76)

ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ (23)

ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ (5)

ΑΝΕΚΤΙΚΟΤΗΤΑ (1)

ΑΝΙΔΙΟΤΕΛΕΙΑ (1)

ΑΞΙΟΚΡΑΤΙΑ (1)

ΑΞΙΕΣ (2)

ΕΥΓΕΝΕΙΑ (1)

ΗΘΟΣ (2)

ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑ (1)

ΑΝΘΡΩΠΙΣΜΟΣ (6)

ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ (1)

ΟΥΜΑΝΙΣΜΟΣ (1)

ΥΠΕΡΑΣΠΙΣΤΕΣ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ (1)

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΕΥΡΗΜΕΝΟ ΚΡΑΤΟΣ (19)

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΜΕΡΙΜΝΑ (2)

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ (1)

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΟΜΜΑ (2)

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ (1)

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ (1)

ΚΟΙΝΟΚΤΗΜΟΣΥΝΗ (2)

ΚΡΑΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ (1)

ΚΡΑΤΙΣΜΟΣ (1)

ΟΛΑ ΔΗΜΟΣΙΑ (1)

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ (1)

ΔΗΜΟΣΙΟ ΣΥΜΦΕΡΟΝ (1)

ΔΗΜΟΣΙΟ (1)

ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΥΠΑΛΛΗΛΟΣ (1)

ΘΕΣΕΙΣ ΣΤΟ ΔΗΜΟΣΙΟ (2)

ΑΥΞΗΣΕΙΣ ΜΙΣΘΩΝ (1)

ΚΟΜΜΑΤΑ (22)

ΚΟΜΜΑΤΑ (14)

ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ (5)

ΤΙΜΟΝΙ (2)

ΑΝΤΙΠΟΛΙΤΕΥΣΗ (1)

ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ (94)

ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ (81)

ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ (13)

ΜΑΡΞ (18)

ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ (5)

ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ (4)

ΔΙΚΟΜΜΑΤΙΣΜΟΣ (1)

ΜΗΤΣΟΤΑΚΗΣ (48)

ΝΔ (94)

ΜΠΛΕ (6)

ΝΔ (88)

ΝΟΙΚΟΚΥΡΟΣΥΝΗ (20)

ΟΡΓΑΝΩΣΗ (2)
ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΠΑΡΑΤΑΞΗ (1)
ΥΠΕΡ (1)
ΕΞΟΔΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ (2)
ΕΣΤΩ ΠΡΑΞΕΙΣ (1)
ΙΣΤΟΡΙΑ (1)
ΚΡΑΤΟΣ (4)
ΝΟΙΚΟΚΥΡΟΣΥΝΗ (3)
ΝΟΜΟΙ (3)
ΠΡΟΣΑΡΜΟΓΗ (1)
ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΑ (1)

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΟΚΡΑΤΙΑ (18)

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΟΚΡΑΤΙΑ (6)
ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ (12)

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ (15)

500 ΕΥΡΩ (1)
ΑΝΕΡΓΙΑ (1)
ΒΑΡΙΑ ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ (2)
Δ.Ν.Τ. (1)
ΚΡΑΧ (1)
ΚΡΙΣΗ (1)
ΜΕΙΩΣΕΙΣ ΜΙΣΘΩΝ (1)
ΜΝΗΜΟΝΙΟ (5)
ΠΡΩΧΕΥΣΗ (1)
ΧΡΗΜΑΤΙΣΤΗΡΙΟ (1)
ΓΕΡΜΑΝΟΙ (1)

ΟΛΟΙ ΙΔΙΟΙ (10)

ΑΝΥΠΑΡΚΤΗ (1)

ΔΕΝ ΥΦΙΣΤΑΤΑΙ (1)

Η ΠΙΣΤΗ ΣΤΗΝ ΑΡΙΣΤΕΡΑ ΕΙΝΑΙ ΣΑΧΛΗ (1)

ΙΔΙΑ ΧΑΛΙΑ ΜΕ ΟΛΟΥΣ (ΓΙΑ ΔΕΞΙΑ) (1)

ΟΛΟΙ ΙΔΙΟΙ (1)

ΠΟΙΑ ΑΡΙΣΤΕΡΑ; (1)

ΤΑ ΙΔΙΑ (1)

ΑΔΙΕΞΟΔΟΣ ΔΕΞΙΑ ΣΤΡΙΦΤΕ ΑΡΙΣΤΕΡΑ (1)

ΝΑ ΣΤΡΙΨΩ ΑΡΙΣΤΕΡΑ (1)

ΦΕΡΕΦΩΝΟ ΤΗΣ ΔΕΞΙΑΣ (1)

ΟΠΙΣΘΟΔΡΟΜΗΣΗ (9)

ΟΠΙΣΘΟΔΡΟΜΗΣΗ (5)

ΑΝΑΧΡΟΝΙΣΤΙΚΗ (1)

ΜΗ ΣΥΓΧΡΟΝΟΣ Ο ΤΡΟΠΟΣ ΠΟΥ ΕΚΦΕΡΕΙ ΤΙΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΗΣ (1)

ΑΠΟΛΙΘΩΜΑ (1)

ΠΑΛΑΙ ΠΟΤΕ (1)

ΟΥΤΟΠΙΣΜΟΣ (14)

ΟΥΤΟΠΙΣΜΟΣ (10)

ΑΝΕΔΑΦΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ (1)

ΑΝΕΦΙΚΤΟ (1)

ΘΕΩΡΙΑ (2)

ΠΑΡΑΔΟΣΗ (25)

ΠΑΡΑΔΟΣΗ (18)

ΠΑΤΡΙΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ (7)

ΠΑΣΟΚ (10)

ΠΑΣΟΚ (6)

ΚΕΝΤΡΟ (1)

ΚΕΝΤΡΟΑΡΙΣΤΕΡΑ (1)

ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ (2)

ΠΑΤΡΙΔΑ (40)

ΠΑΤΡΙΔΑ (22)

ΑΓΑΠΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ (3)

ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ (9)

ΕΘΝΙΚΑ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΕΝΟΣ (1)

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΗΜΑΙΑ (1)

ΕΥΠΑΤΡΙΔΕΣ (1)

ΕΛΛΑΔΑ (1)

ΠΡΟΑΣΠΙΣΗ ΕΘΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΙΔΕΩΝ (1)

ΕΘΝΙΚΟΣ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΣΥΝΟΡΑ (1)

ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΠΡΟΣΩΠΑ ΔΕΞΙΑΣ (19)

ΑΔΩΝΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ (2)

ΑΔΩΝΗΣ (1)

ΜΠΑΚΟΓΙΑΝΝΗ (3)

ΣΑΜΑΡΑΣ (13)

ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΡΕΥΜΑ (31)

ΚΑΤΥΘΥΝΣΗ (4)

ΠΑΡΑΤΑΞΗ (2)

ΠΕΠΟΙΘΗΣΗ (2)

ΠΛΕΥΡΑ (2)

ΠΛΕΥΡΑ (ΚΑΤ/ΝΣΗ) (1)

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΟΠΟΘΕΤΗΣΗ (2)

ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΡΕΥΜΑ (1)

ΠΟΛΙΤΙΚΟΙ (2)

ΠΟΛΟΣ (2)

ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ (3)

ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΙΟ (1)

ΠΟΛΙΤΙΚΗ (9)

ΠΡΟΟΔΟΣ (65)

ΠΡΟΟΔΟΣ (42)

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΡΟΟΔΟΣ (1)

ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ (3)

ΕΞΕΛΙΞΗ (4)

ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ (5)

ΝΕΩΤΕΡΙΣΜΟΣ (1)

ΟΡΑΜΑ (3)

ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΟΣ (6)

ΣΥΜΒΟΛΑ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ (67)

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΜΠΛΟΚ (1)

ΓΟΡΓΟΠΟΤΑΜΟΣ (1)

ΡΩΣΙΑ (9)

ΕΣΣΔ (1)

ΜΠΟΛΣΕΒΙΚΟΣ (1)

ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΑΤΟ (3)

ΡΩΣΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ (1)

ΣΟΒΙΕΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ (3)

ΣΦΥΡΟΔΡΕΠΑΝΟ (1)

BELLA CIAO (1)

ΕΥΛΙΝΟΣ ΛΟΓΟΣ (1)

ΕΥΛΙΝΗ ΓΛΩΣΣΑ (1)

ΚΙΝΑ (1)
ΚΟΚΚΙΝΟ (11)
ΠΡΩΤΟΜΑΓΙΑ (1)
ΣΚΟΠΙΑΝΟ (2)
ΔΗΜΟΨΗΦΙΣΜΑ (2)
ΤΕΙΧΟΣ ΒΕΡΟΛΙΝΟΥ (1)
ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟΣ (2)
ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ (3)
ΑΡΙΣΤΕΡΑ (6)
ΑΡΙΣΤΕΡΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ (1)
ΠΡΩΤΗ ΦΟΡΑ ΑΡΙΣΤΕΡΑ (6)
ΑΡΙΣΤΕΡΗ ΠΑΡΑΤΑΞΗ (1)
ΑΡΙΣΤΕΡΟ ΚΟΜΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΟ (1)
ΑΡΙΣΤΕΡΟ ΧΕΡΙ (1)
ΟΛΑ ΠΑΝΕ ΑΡΙΣΤΕΡΑ (1)
ΚΑΙ ΑΡΙΣΤΕΡΑ (1)
ΠΑΜΕ (1)
ΚΝΕ (2)
ΑΝΤΑΡΣΥΑ (1)

ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΑ (20)

ΣΥΜΦΕΡΟΝ (7)
ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΑ (9)
ΕΞΥΠΗΡΕΤΗΣΗ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΩΝ (1)
ΕΚΦΡΑΣΤΗΣ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΩΝ (1)
ΑΤΟΜΙΚΟ ΣΥΜΦΕΡΟΝ (1)
ΙΔΙΟΤΕΛΕΙΑ (1)

ΣΥΝΤΗΡΗΤΙΣΜΟΣ (74)

ΣΥΝΤΗΡΗΤΙΣΜΟΣ (72)

ΣΤΑΣΙΜΟΤΗΤΑ (2)

ΣΥΡΙΖΑ (40)

ΤΠΟΤΑ (20)

ΚΑΜΙΑ (6)

ΤΠΟΤΑ (8)

ΟΥΔΕΝ ΣΧΟΛΙΟ (6)

ΤΣΙΠΡΑΣ (50)

ΦΑΣΙΣΜΟΣ (30)

ΦΑΣΙΣΜΟΣ (24)

ΑΚΡΟΔΕΞΙΑ (6)

ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ (50)

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΑΓΟΡΑ (12)

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ (2)

ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ (1)

ΕΛΕΥΘΕΡΟ ΕΜΠΟΡΙΟ (1)

ΑΝΕΞΕΛΕΓΚΤΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ (1)

ΙΔΙΩΤΙΚΟΠΟΙΗΣΕΙΣ (8)

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ (4)

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ (1)

ΓΡΑΦΕΙΟΚΡΑΤΙΑ (2)

ΑΓΟΡΕΣ (1)

ΑΤΟΜΙΚΙΣΜΟΣ (2)

ΔΟΥΛΕΙΑ (1)

ΕΠΕΝΔΥΣΕΙΣ (3)

ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ (3)

ΤΕΧΝΟΚΡΑΤΕΣ (1)

ΤΡΑΠΕΖΕΣ (2)

ΦΟΡΟΙ (1)

ΕΥΚΑΙΡΙΕΣ ΓΙΑ ΟΣΟΥΣ ΤΟ ΑΞΙΖΟΥΝ (1)

ΙΔΙΕΣ ΕΥΚΑΙΡΙΕΣ ΣΕ ΑΥΤΟΥΣ ΠΟΥ ΠΡΟΣΠΑΘΟΥΝ (1)

ΑΝΤΙΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ (2)

ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ (34)

ΦΤΩΧΕΙΑ (13)

ΧΟΥΝΤΑ (15)

TANKΣ (1)

ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑ (1)

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ (1)

ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ (3)

ΧΟΥΝΤΑ (9)

ΧΡΗΜΑ (17)

ΧΡΥΣΗ ΑΥΓΗ (16)

ΧΡΥΣΗ ΑΥΓΗ (14)

ΚΑΣΣΙΔΙΑΡΗΣ (2)

ΧΩΡΙΣ ΑΠΑΝΤΗΣΗ (171)

ΧΩΡΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΕΧΝΩΝ (14)

ΕΠΙΠΕΔΟ (2)

ΕΠΙΣΤΗΜΗ (1)

ΕΠΙΤΥΧΗΣ ΕΝΑΣΧΟΛΗΣΗ ΜΕ ΤΑ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΑ ΚΑΙ ΤΟΝ ΧΩΡΟ ΤΩΝ
ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ (1)

ΚΟΥΛΤΟΥΡΙΑΡΗΣ (1)

ΜΙΚΗΣ ΘΕΟΔΩΡΑΚΗΣ (1)

ΜΙΚΡΟΥΤΣΙΚΟΣ (1)

ΜΟΡΦΩΣΗ (2)

ΠΑΙΔΕΙΑ (1)

ΔΩΡΕΑΝ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑ ΠΑΙΔΕΙΑ (1)

ΑΝΑΒΑΘΜΙΣΜΕΝΗ ΠΑΙΔΕΙΑ (1)

ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ (1)

ΤΖΙΜΗΣ ΠΑΝΟΥΣΗΣ (1)

ΨΕΥΤΕΣ (64)

ΨΕΥΤΕΣ (37)

ΠΡΟΔΟΤΕΣ (9)

ΥΠΟΚΡΙΣΙΑ (5)

ΥΠΟΣΧΕΣΕΙΣ (1)

ΕΞΑΠΑΤΗΣΗ (1)

ΤΟ ΟΧΙ ΕΓΙΝΕ ΝΑΙ (1)

ΦΡΟΥΔΕΣ ΕΛΠΙΔΕΣ (1)

ΔΙΑΡΚΗΣ ΜΕΤΑΜΦΙΕΣΗ (1)

ΨΕΥΔΟΙΔΕΟΛΟΓΟΙ (1)

ΨΕΥΔΟΠΡΟΔΟΣ (1)

ΨΕΥΤΟΚΟΥΛΤΟΥΡΙΑΡΗΣ (1)

ΨΕΥΤΟΛΑΙΚΙΣΜΟΣ (1)

ΔΗΘΕΝ ΜΟΡΦΩΜΕΝΟΙ (2)

ΠΡΟΟΔΟΠΛΗΞΙΑ (1)

ΠΡΟΣΟΧΗ (1)

Παράρτημα Ε

Εργαλείο Μέτρησης του Τέλους Ιδεολογιών

E11. Σε ποιο βαθμό συμφωνείτε ή διαφωνείτε με καθεμία από τις παρακάτω προτάσεις;

Για καθεμία, κυκλώστε τον αριθμό που σας εκφράζει περισσότερο.

1. Η Δεξιά και η Αριστερά ασκούν την ίδια πολιτική.

1	2	3	4	5	6	7
Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο	Ούτε συμφωνώ, ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ λίγο	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα

2. Τι αριστερός, τι δεξιός, όλοι ίδιοι είναι.

1	2	3	4	5	6	7
Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο	Ούτε συμφωνώ, ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ λίγο	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα

3. Η Δεξιά στοχεύει στην ισότιμη προστασία όλων των πολιτών.

1	2	3	4	5	6	7
Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο	Ούτε συμφωνώ, ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ λίγο	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα

4. Η αριστερή ιδεολογία είναι ουτοπική.

1	2	3	4	5	6	7
Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο	Ούτε συμφωνώ, ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ λίγο	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα

5. Τα πολιτικά σχήματα της Αριστεράς και της Δεξιάς είναι ξεπερασμένα στις μέρες μας.

1	2	3	4	5	6	7
Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο	Ούτε συμφωνώ, ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ λίγο	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα

6. Στο πλαίσιο του σημερινού παγκόσμιου οικονομικού συστήματος, δεν έχει κανένα νόημα η διάκριση Αριστερά - Δεξιά.

1	2	3	4	5	6	7
Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο	Ούτε συμφωνώ, ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ λίγο	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα

7. Αριστεροί και δεξιοί είναι μια ψεύτικη διάκριση για να διχάζουν το λαό.

1	2	3	4	5	6	7
Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο	Ούτε συμφωνώ, ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ λίγο	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα

8. Η πολιτική ιδεολογία της Αριστεράς και της Δεξιάς παρουσιάζει ομοιότητες.

1	2	3	4	5	6	7
Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο	Ούτε συμφωνώ, ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ λίγο	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα

9. Επειδή όλοι οι πολιτικοί χώροι είναι ίδιοι, το ενδιαφέρον για την πολιτική έχει χαθεί.

1	2	3	4	5	6	7
Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο	Ούτε συμφωνώ, ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ λίγο	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα

10. Για τον εμφύλιο πόλεμο ευθύνονται τόσο η Αριστερά όσο και η Δεξιά.

1	2	3	4	5	6	7
Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο	Ούτε συμφωνώ, ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ λίγο	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα

11. Δεν υπάρχουν αριστεροί και δεξιοί. Όλοι ίδιοι είναι.

1	2	3	4	5	6	7
Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο	Ούτε συμφωνώ, ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ λίγο	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα

12. Οι λάθος επιλογές των αριστερών οδήγησαν στον εμφύλιο πόλεμο.

1	2	3	4	5	6	7
Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο	Ούτε συμφωνώ, ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ λίγο	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα

13. Ο διχασμός Αριστεράς και Δεξιάς, που δημιουργήθηκε κατά τη διάρκεια του εμφυλίου, ισχύει ως σήμερα.

1	2	3	4	5	6	7
Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο	Ούτε συμφωνώ, ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ λίγο	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα

14. Η έχθρα μεταξύ Αριστεράς και Δεξιάς έχει εκλείψει σήμερα.

1	2	3	4	5	6	7
Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο	Ούτε συμφωνώ, ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ λίγο	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα

15. Το μίσος μεταξύ δεξιών κι αριστερών έχει καταλαγιάσει στις μέρες μας.

1	2	3	4	5	6	7
Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο	Ούτε συμφωνώ, ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ λίγο	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα

16. Η παρουσία της Αριστεράς στην εξουσία, αποδεικνύει ότι πλέον δεν υπάρχει διάκριση μεταξύ των πολιτικών χώρων της Δεξιάς και της Αριστεράς.

1	2	3	4	5	6	7
Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο	Ούτε συμφωνώ, ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ λίγο	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα

17. Στις μέρες μας, υπάρχει συνεργασία μεταξύ Αριστερών και Δεξιών πολιτικών δυνάμεων.

1	2	3	4	5	6	7
Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο	Ούτε συμφωνώ, ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ λίγο	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα

18. Ανάμεσα στη Δεξιά και την Αριστερά υπάρχει διάλογος, ο οποίος χαρακτηρίζεται από σεβασμό.

1	2	3	4	5	6	7
Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ	Διαφωνώ λίγο	Ούτε συμφωνώ, ούτε διαφωνώ	Συμφωνώ λίγο	Συμφωνώ	Συμφωνώ απόλυτα

Παράρτημα ΣΤ

Πολλαπλή Γραμμική Παλινδρόμηση

ΣΤ.1. Πολλαπλή Παλινδρόμηση για τον Παράγοντα Απόρριψης της Διάκρισης
Αριστεράς – Δεξιάς

Model Summary^b

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Durbin-Watson
1	,407 ^a	,166	,153	,92017313	1,548

a. Predictors: (Constant), ΦΥΛΟ, 40-55_ΕΤΩΝ, ΠΡΩΤΑΡΔΕ_ΤΕΛ, ΚΕΝΤΡΟ, 20-30_ΕΤΩΝ, ΑΡΙΣΤΕΡΑ

b. Dependent Variable: Π1_ΑΠΟΡΡΙΨΗ_ΔΙΑΚΡΙΣΗΣ

ANOVA^a

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	66,240	6	11,040	13,038	,000 ^b
	Residual	332,760	393	,847		
	Total	399,000	399			

a. Dependent Variable: Π1_ΑΠΟΡΡΙΨΗ_ΔΙΑΚΡΙΣΗΣ

b. Predictors: (Constant), ΦΥΛΟ, 40-55_ΕΤΩΝ, ΠΡΩΤΑΡΔΕ_ΤΕΛ, ΚΕΝΤΡΟ, 20-30_ΕΤΩΝ, ΑΡΙΣΤΕΡΑ

Coefficients^a

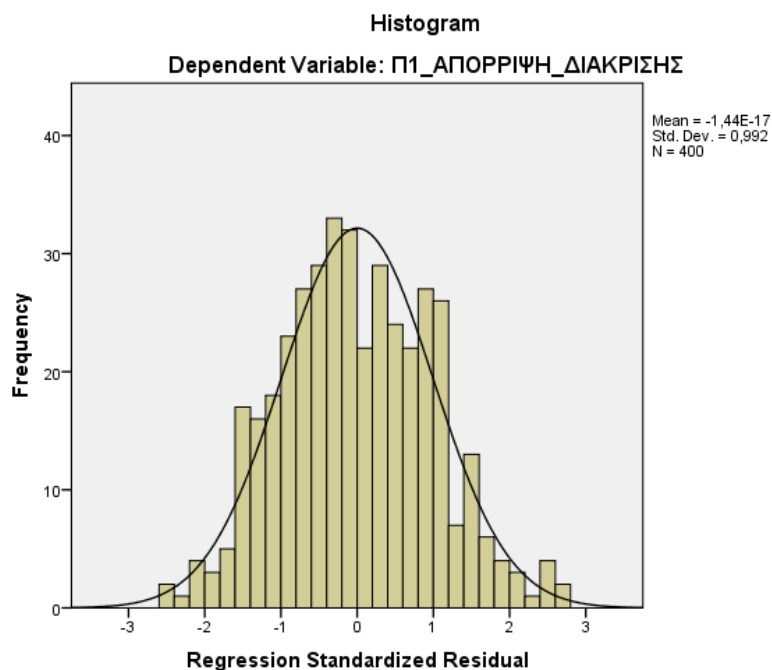
Model	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.	95,0% Confidence Interval for B		Collinearity Statistics		
	B	Std. Error				Beta	Lower Bound	Upper Bound	Tolerance	VIF
1	(Constant)	-,298	,118		-2,526	,012	-,530	-,066		
	20-30_ΕΤΩΝ	,250	,115	,122	2,176	,030	,024	,475	,680	1,470
	40-55_ΕΤΩΝ	,214	,119	,101	1,804	,072	-,019	,447	,673	1,487
	ΑΡΙΣΤΕΡΑ	-,355	,135	-,160	-2,640	,009	-,620	-,091	,580	1,724
	ΚΕΝΤΡΟ	,510	,115	,249	4,438	,000	,284	,736	,673	1,486
	ΠΡΩΤΑΡΔΕ_ΤΕΛ	-,169	,105	-,085	-1,614	,107	-,375	,037	,771	1,298
	ΦΥΛΟ	,226	,092	,113	2,449	,015	,045	,407	,997	1,003

a. Dependent Variable: Π1_ΑΠΟΡΡΙΨΗ_ΔΙΑΚΡΙΣΗΣ

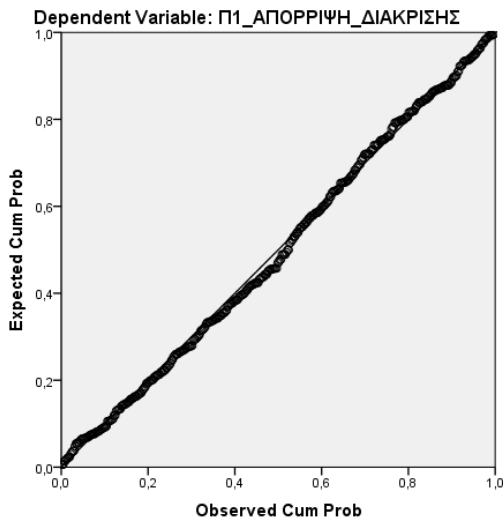
Residuals Statistics^a

	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation	N
Predicted Value	-,8221189	,6874144	0E-7	,40744817	400
Std. Predicted Value	-2,018	1,687	,000	1,000	400
Standard Error of Predicted Value	,110	,151	,121	,010	400
Adjusted Predicted Value	-,8711587	,6984718	-,0000909	,40786157	400
Residual	-2,33453965	2,56591964	0E-8	,91322833	400
Std. Residual	-2,537	2,789	,000	,992	400
Stud. Residual	-2,555	2,815	,000	1,001	400
Deleted Residual	-2,36833858	2,61495948	,00009091	,92970252	400
Stud. Deleted Residual	-2,574	2,840	,000	1,004	400
Mahal. Distance	4,697	9,806	5,985	1,175	400
Cook's Distance	,000	,026	,003	,004	400
Centered Leverage Value	,012	,025	,015	,003	400

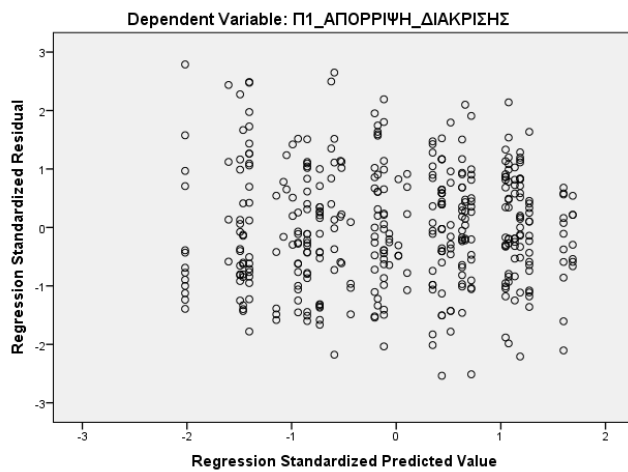
a. Dependent Variable: Π1_ΑΠΟΡΡΙΨΗ_ΔΙΑΚΡΙΣΗΣ

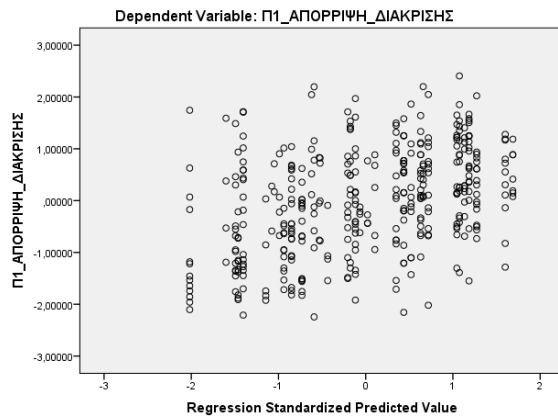
Normal P-P Plot of Regression Standardized Residual

Scatterplot

Scatterplot

ΣΤ.2. Πολλαπλή Παλινδρόμηση για τον Παράγοντα της Υπεράσπισης της Δεξιάς

Model Summary^b

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Durbin-Watson
1	,618 ^a	,382	,372	,79238175	1,973

a. Predictors: (Constant), ΦΥΛΟ, 40-55_ΕΤΩΝ, ΠΡΩΤΑΡΔΕ_ΤΕΛ, ΚΕΝΤΡΟ, 20-30_ΕΤΩΝ, ΑΡΙΣΤΕΡΑ

b. Dependent Variable: Π2_ΥΠΕΡΑΣΠΙΣΗ_ΔΕΞΙΑΣ

ANOVA^a

Model	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1 Regression	152,248	6	25,375	40,414	,000 ^b
Residual	246,752	393	,628		
Total	399,000	399			

a. Dependent Variable: Π2_ΥΠΕΡΑΣΠΙΣΗ_ΔΕΞΙΑΣ

b. Predictors: (Constant), ΦΥΛΟ, 40-55_ΕΤΩΝ, ΠΡΩΤΑΡΔΕ_ΤΕΛ, ΚΕΝΤΡΟ, 20-30_ΕΤΩΝ, ΑΡΙΣΤΕΡΑ

Coefficients^a

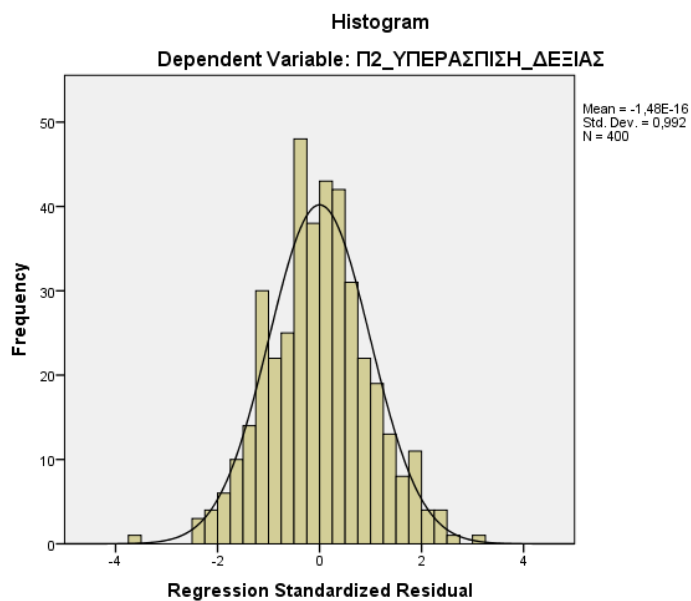
Model	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.	95,0% Confidence Interval for B		Collinearity Statistics	
	B	Std. Error	Beta			Lower Bound	Upper Bound	Tolerance	VIF
1 (Constant)	,919	,102		9,050	,000	,719	1,118		
20-30_ΕΤΩΝ	-,314	,099	-,153	-3,173	,002	-,508	-,119	,680	1,470
40-55_ΕΤΩΝ	-,067	,102	-,032	-,654	,514	-,268	,134	,673	1,487
ΑΡΙΣΤΕΡΑ	-1,432	,116	-,644	-12,362	,000	-1,660	-1,204	,580	1,724
ΚΕΝΤΡΟ	-,628	,099	-,307	-6,347	,000	-,822	-,433	,673	1,486
ΠΡΩΤΑΡΔΕ_ΤΕΛ	-,144	,090	-,072	-1,590	,113	-,321	,034	,771	1,298
ΦΥΛΟ	-,109	,079	-,054	-1,370	,172	-,265	,047	,997	1,003

a. Dependent Variable: Π2_ΥΠΕΡΑΣΠΙΣΗ_ΔΕΞΙΑΣ

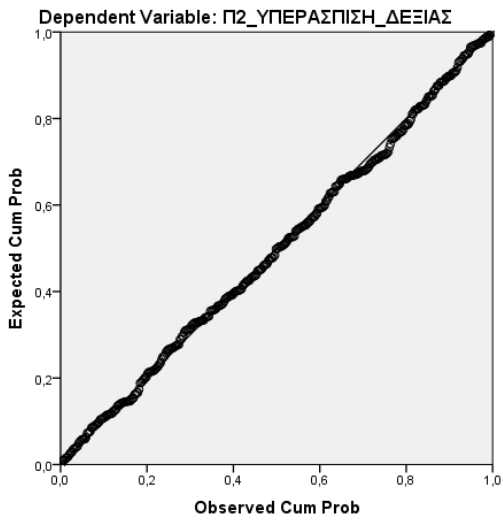
Residuals Statistics^a

	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation	N
Predicted Value	-1,0792153	,9188411	0E-7	,61771579	400
Std. Predicted Value	-1,747	1,487	,000	1,000	400
Standard Error of Predicted Value	,095	,130	,104	,008	400
Adjusted Predicted Value	-1,0926621	,9469227	-,0001958	,61786200	400
Residual	-2,77630043	2,43957877	0E-8	,78640142	400
Std. Residual	-3,504	3,079	,000	,992	400
Stud. Residual	-3,538	3,104	,000	1,002	400
Deleted Residual	-2,83096194	2,48017597	,00019580	,80081028	400
Stud. Deleted Residual	-3,591	3,139	,000	1,004	400
Mahal. Distance	4,697	9,806	5,985	1,175	400
Cook's Distance	,000	,035	,003	,004	400
Centered Leverage Value	,012	,025	,015	,003	400

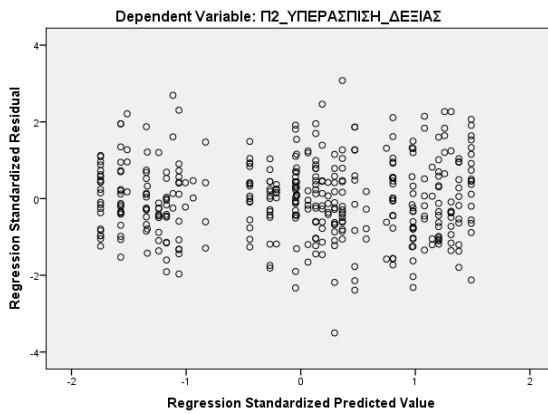
a. Dependent Variable: Π2_ΥΠΕΡΑΣΠΙΣΗ_ΔΕΞΙΑΣ

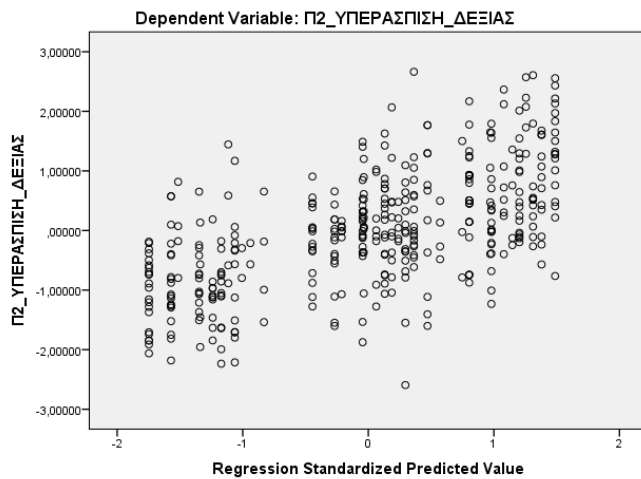
Normal P-P Plot of Regression Standardized Residual

Scatterplot

Scatterplot

ΣΤ.3. Πολλαπλή Παλινδρόμηση για τον Παράγοντα της Έκλειψης της Σύγκρουσης
Αριστεράς – Δεξιάς

Model Summary^b

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Durbin-Watson
1	,168 ^a	,028	,013	,99332852	1,697

a. Predictors: (Constant), ΦΥΛΟ, 40-55_ΕΤΩΝ, ΠΡΩΤΑΡΔΕ_ΤΕΛ, ΚΕΝΤΡΟ, 20-30_ΕΤΩΝ, ΑΡΙΣΤΕΡΑ

b. Dependent Variable: Π3_ΕΚΛΕΙΨΗ_ΣΥΓΚΡ_ΣΗΜΕΡΑ

ANOVA^a

Model	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1 Regression	11,226	6	1,871	1,896	,080 ^b
Residual	387,774	393	,987		
Total	399,000	399			

a. Dependent Variable: Π3_ΕΚΛΕΙΨΗ_ΣΥΓΚΡ_ΣΗΜΕΡΑ

b. Predictors: (Constant), ΦΥΛΟ, 40-55_ΕΤΩΝ, ΠΡΩΤΑΡΔΕ_ΤΕΛ, ΚΕΝΤΡΟ, 20-30_ΕΤΩΝ, ΑΡΙΣΤΕΡΑ

Coefficients^a

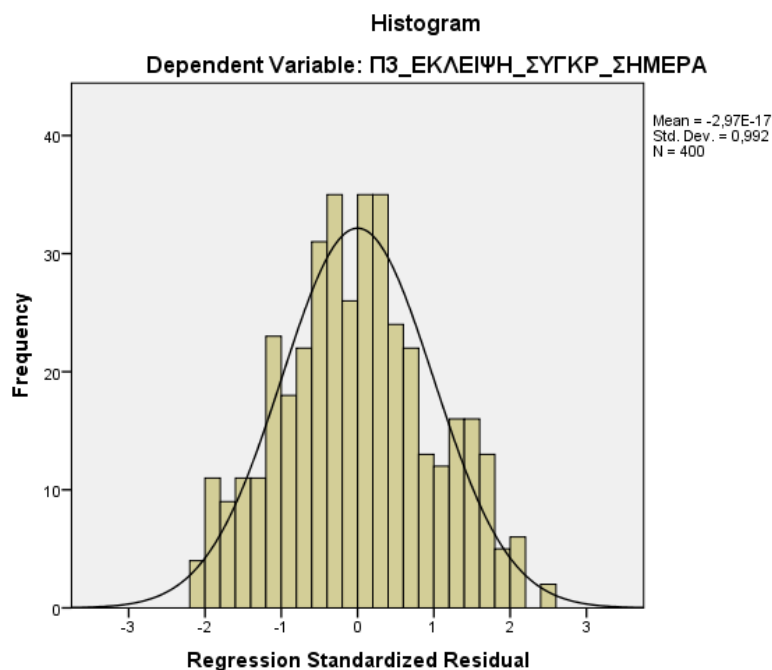
Model	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.	95,0% Confidence Interval for B		Collinearity Statistics	
	B	Std. Error	Beta			Lower Bound	Upper Bound	Tolerance	VIF
1 (Constant)	,185	,127		1,454	,147	-,065	,435		
20-30_ΕΤΩΝ	-,253	,124	-,123	-2,045	,041	-,497	-,010	,680	1,470
40-55_ΕΤΩΝ	,054	,128	,025	,418	,676	-,198	,305	,673	1,487
ΑΡΙΣΤΕΡΑ	-,111	,145	-,050	-,763	,446	-,396	,175	,580	1,724
ΚΕΝΤΡΟ	-,110	,124	-,054	-,885	,377	-,353	,134	,673	1,486
ΠΡΩΤΑΡΔΕ_ΤΕΛ	-,116	,113	-,058	-1,027	,305	-,339	,106	,771	1,298
ΦΥΛΟ	,053	,100	,027	,534	,594	-,143	,249	,997	1,003

a. Dependent Variable: Π3_ΕΚΛΕΙΨΗ_ΣΥΓΚΡ_ΣΗΜΕΡΑ

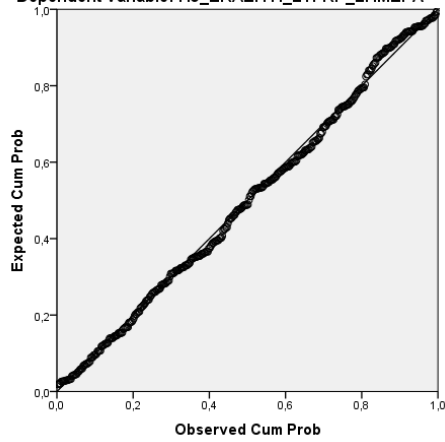
Residuals Statistics^a

	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation	N
Predicted Value	-,2955439	,2917016	0E-7	,16773809	400
Std. Predicted Value	-1,762	1,739	,000	1,000	400
Standard Error of Predicted Value	,119	,163	,131	,011	400
Adjusted Predicted Value	-,3250607	,3083544	,0002389	,16888060	400
Residual	-2,06681824	2,58245564	0E-8	,98583159	400
Std. Residual	-2,081	2,600	,000	,992	400
Stud. Residual	-2,109	2,620	,000	1,001	400
Deleted Residual	-2,12312293	2,62180662	-,00023894	1,00334115	400
Stud. Deleted Residual	-2,118	2,639	,000	1,003	400
Mahal. Distance	4,697	9,806	5,985	1,175	400
Cook's Distance	,000	,017	,003	,003	400
Centered Leverage Value	,012	,025	,015	,003	400

a. Dependent Variable: Π3_ΕΚΛΕΙΨΗ_ΣΥΓΚΡ_ΣΗΜΕΡΑ

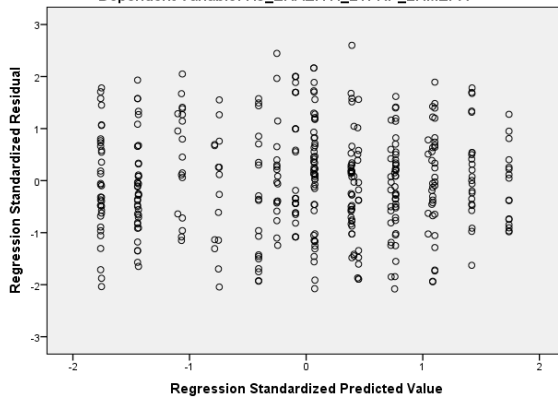

Normal P-P Plot of Regression Standardized Residual
Dependent Variable: Π3_ΕΚΛΕΙΨΗ_ΣΥΓΚΡ_ΣΗΜΕΡΑ

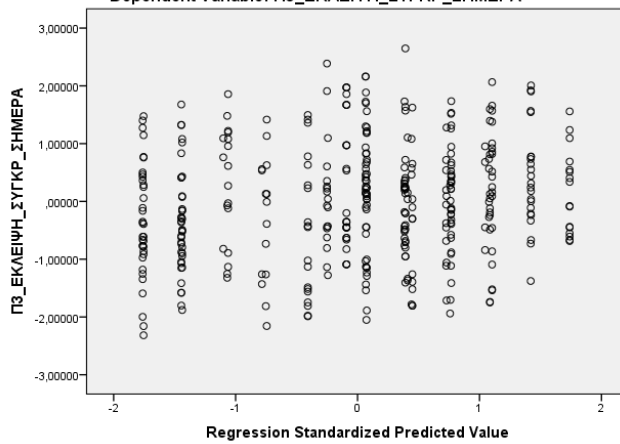
Scatterplot

Dependent Variable: Π3_ΕΚΛΕΙΨΗ_ΣΥΓΚΡ_ΣΗΜΕΡΑ

Scatterplot

Dependent Variable: Π3_ΕΚΛΕΙΨΗ_ΣΥΓΚΡ_ΣΗΜΕΡΑ

ΣΤ.4. Πολλαπλή Παλινδρόμηση για τον Παράγοντα της Συνεργασίας Αριστεράς – Δεξιάς

Model Summary^b

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Durbin-Watson
1	,308 ^a	,095	,081	,95854738	1,611

a. Predictors: (Constant), ΦΥΛΟ, 40-55_ΕΤΩΝ, ΠΡΩΤΑΡΔΕ_ΤΕΛ, ΚΕΝΤΡΟ, 20-30_ΕΤΩΝ, ΑΡΙΣΤΕΡΑ

b. Dependent Variable: Π4_ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ_ΑΡ_ΔΕΞ

ANOVA^a

Model		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	37,906	6	6,318	6,876	,000 ^b
	Residual	361,094	393	,919		
	Total	399,000	399			

a. Dependent Variable: Π4_ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ_ΑΡ_ΔΕΞ

b. Predictors: (Constant), ΦΥΛΟ, 40-55_ΕΤΩΝ, ΠΡΩΤΑΡΔΕ_ΤΕΛ, ΚΕΝΤΡΟ, 20-30_ΕΤΩΝ, ΑΡΙΣΤΕΡΑ

Coefficients^a

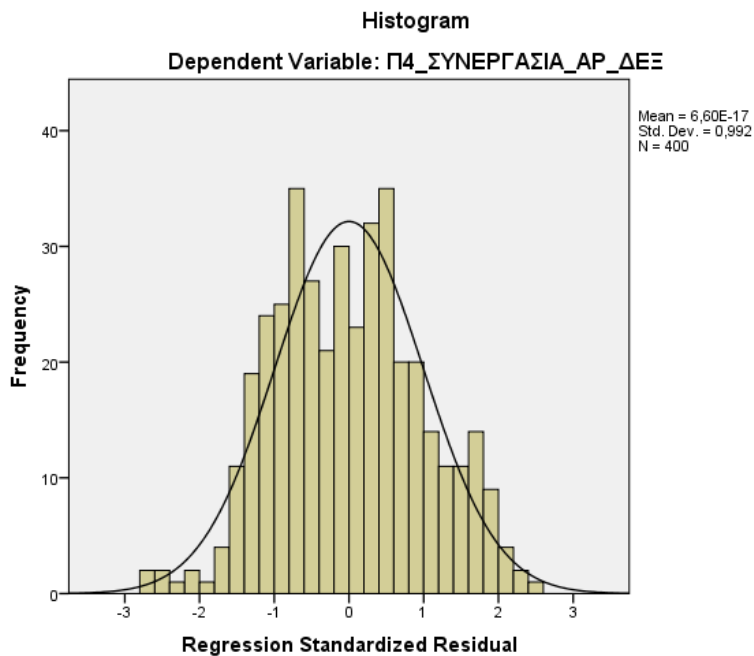
Model	Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.	95,0% Confidence Interval for B		Collinearity Statistics		
	B	Std. Error				Beta	Lower Bound	Upper Bound	Tolerance	VIF
1	(Constant)	,020	,123		,160	,873	-,222	,261		
	20-30_ΕΤΩΝ	,124	,120	,060	1,035	,301	-,111	,359	,680	1,470
	40-55_ΕΤΩΝ	,311	,124	,147	2,517	,012	,068	,554	,673	1,487
	ΑΡΙΣΤΕΡΑ	,176	,140	,079	1,257	,210	-,099	,452	,580	1,724
	ΚΕΝΤΡΟ	,368	,120	,180	3,076	,002	,133	,603	,673	1,486
	ΠΡΩΤΑΡΔΕ_ΤΕΛ	-,363	,109	-,181	-3,319	,001	-,577	-,148	,771	1,298
	ΦΥΛΟ	-,353	,096	-,177	-3,674	,000	-,542	-,164	,997	1,003

a. Dependent Variable: Π4_ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ_ΑΡ_ΔΕΞ

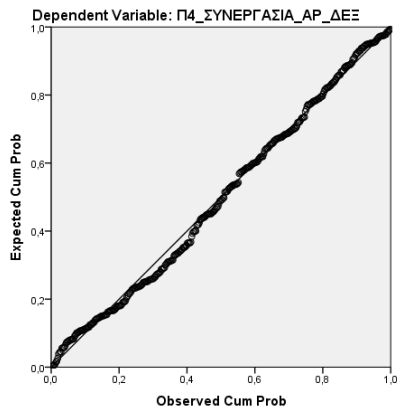
Residuals Statistics^a

	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation	N
Predicted Value	-,6957161	,6987547	0E-7	,30822662	400
Std. Predicted Value	-2,257	2,267	,000	1,000	400
Standard Error of Predicted Value	,115	,158	,126	,010	400
Adjusted Predicted Value	-,7340885	,7334459	-,0000598	,30872818	400
Residual	-2,59466457	2,37360811	0E-8	,95131296	400
Std. Residual	-2,707	2,476	,000	,992	400
Stud. Residual	-2,731	2,495	,000	1,001	400
Deleted Residual	-2,64170337	2,41054225	,00005983	,96824022	400
Stud. Deleted Residual	-2,754	2,512	,000	1,003	400
Mahal. Distance	4,697	9,806	5,985	1,175	400
Cook's Distance	,000	,021	,003	,003	400
Centered Leverage Value	,012	,025	,015	,003	400

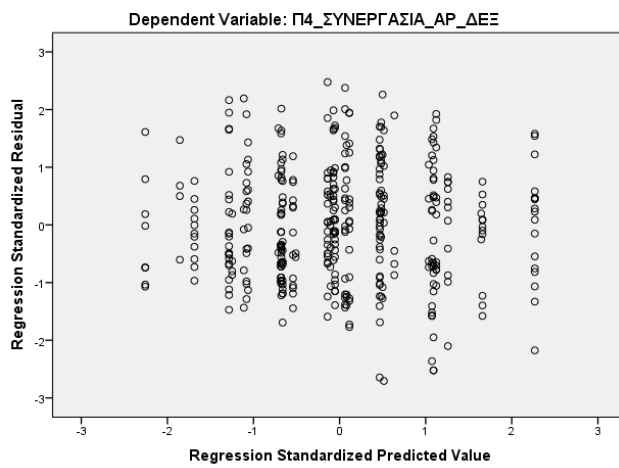
a. Dependent Variable: Π4_ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ_ΑΡ_ΔΕΞ

Normal P-P Plot of Regression Standardized Residual

Scatterplot

Scatterplot

